

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

М.П. КОЗИРЄВ

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Львів

2013

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5я73

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол №1 від 26.08. 2013 р.)

Рецензенти:

Гетьманчук М.П. – доктор історичних наук, професор, заступник директора навчально-наукового інституту права, психології і економіки Львівського державного університету внутрішніх справ

Коваліско Н.В. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри історії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Козирєв М.П.

К 94 Соціологія: Навчальний посібник. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 440 с.

ISBN 066-322-016-3

Розглядаються актуальні проблеми теорії та історії соціології, зокрема визначається сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структура, методи і функції. Суспільство аналізується як соціальна система у структурно-соціологічному вимірі. Подаються основні спеціальні і галузеві соціологічні теорії, що визначаються програмою підготовки бакалаврів юридичного, економічного і психологічного напрямку: економіки, політики, культури, релігії, праці і безробіття, соціальних дій і процесів, гендерна соціологія тощо. Розкриваються методологія, організація та технології проведення соціологічного дослідження.

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5я73

© Козирєв М.П. 2013.

© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013.

Зміст

Передмова.....	5
Частина I. Проблеми теорії та історії соціології.....	6
Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство.....	6
1.1. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології.....	6
2.1. Структура соціологічної науки.....	9
3.1. Методи і функції соціології	18
Розділ 2. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки ...	28
2.1. Становлення і розвиток класичної соціології.....	28
2.2. Сучасна західна соціологія: основні напрями і проблеми.....	37
2.3. Українська соціологічна думка. Вітчизняна соціологія ХХІ ст.....	41
Розділ 3. Суспільство як соціальна система.....	55
3.1. Суспільство як соціальний феномен	55
3.2. Типологізація суспільств.....	61
3.2. Характері особливості сучасного суспільства.....	63
Розділ 4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.....	71
4.1. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.....	71
4.2. Соціальна стратифікація суспільства.....	75
Розділ 5. Соціальна взаємодія як основа життєдіяльності суспільства.....	86
5.1. Сутність і механізми соціальної дії.....	86
5.2. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії.....	90
5.3. Ефекти соціальної взаємодії.....	95
Розділ 6. Соціальні зміни та соціальні процеси.....	104
6.1. Поняття соціальних змін.....	104
6.2. Соціальні рухи, їх природа і типи.....	108
6.3. Соціальні процеси та їх різновиди.....	111
Розділ 7. Соціологія конфлікту.....	120
7.1. Предмет і категорії соціології конфлікту.....	120
7.2. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.....	123
7.3. Типологія конфліктів.....	128
Розділ 8. Соціальні інститути і організації суспільства.....	139
8.1. Соціальні інститути і організації суспільства.....	139
8.2. Сім'я як соціальний інститут.....	145
Розділ 9. Особистість у системі соціальних зв'язків.....	158
9.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу.....	158
9.2. Соціологічна структура і типологізація особистості.....	165
Розділ 10. Соціалізація особистості.....	174
10.1. Поняття і стадії соціалізації особистості	174
10.2. Види соціалізації особистості.....	186

Частина II. Основні галузі соціологічного знання.....	196
Розділ 11. Соціологія культури.....	196
11.1. Соціальна сутність культури.....	196
11.2. Структурні елементи та форми вияву культури.....	201
Розділ 12. Соціологія політики.....	217
12.1. Соціологія політики як наука.....	217
12.2. Електоральна соціологія.....	222
Розділ 13. Соціологія економіки.....	234
13.1. Соціологія економіки як наука.....	234
13.2. Основні поняття і категорії соціології економіки.....	238
Розділ 14. Соціологія праці.....	249
14.1. Соціології праці.....	249
14.2. Зайнятість і безробіття як соціальні явища.....	256
Розділ 15. Соціологія права.....	267
15.1. Соціологія права як наука.....	267
15.2. Право як соціальний інститут.....	271
15.3. Правова культура сучасного українського суспільства.....	275
Розділ 16. Гендерна соціологія.....	283
16.1. Сутність, основні категорії гендерної соціології.....	283
16.2. Фемінізм: сутність, етапи, напрями.....	293
Розділ 17. Соціологія релігії.....	303
17.1. Релігія, її природа і класифікація.....	303
17.2. Релігія як соціальний інститут.....	311
Розділ 18. Соціологія девіантної поведінки.....	327
18.1. Девіантна поведінка як соціальне явище.....	327
18.2. Теорії девіантної поведінки і злочинності.....	336
18.3. Організована злочинність.....	339
Розділ 19. Соціологія громадської думки.....	349
19.1. Громадська думка як соціальний інститут.....	349
19.2. Вплив та маніпулювання громадською думкою.....	356
Розділ 20. Методологія і методика соціологічного дослідження.....	369
20.1. Організація соціологічних досліджень.....	369
20.2. Програма конкретного соціологічного дослідження.....	372
20.3. Методи збору соціологічної інформації.....	377
Додатки	390
Структура навчальної дисципліни «Соціологія».....	390
Глосарій.....	393
Рекомендована література.....	431

Передмова

Початку XXI століття характерні фундаментальні трансформації суспільно-економічних систем в країнах Східної й Центральної Європи, зміщення геополітичного світового тяжіння на Схід, загострення економічних, фінансових, екологічних, демографічних тощо проблем. Сьогоднішньому суспільству властиві виклики і загрози, які полягають у зростанні соціальної ролі індивіда, появі нових ідеологій, виникненні нових типів соціальної поведінки, форм соціальної організації, неефективності існуючого соціального договору та недієвості соціальних ліфтів, надлишковій концентрації влади і капіталу в руках обмеженого кола глобальних супереліт, зростанні соціальної нерівності тощо.

Зміни, що відбуваються, пред'являють високи вимоги до здатності сучасної людини адаптуватися до нових реалій, здійснювати необхідний внесок в процеси оновлення та стабілізації суспільного життя. Сучасні студенти, майбутні професіонали у відповідних сферах діяльності, повинні бути не тільки фахово підготовленими, а й соціально компетентними людьми, здатними на відповідному рівні знати закони і тенденції соціальної організації, суспільних перемен, адекватно оцінювати соціальні явища та події, не тільки зберігати створені цивілізаційні блага, а й збагачувати ці надбання.

Розглядається специфіка соціологічного знання, його структура, методи і функції, дається уявлення про історичний шлях зародження і становлення соціології як науки про суспільство.

Подана характеристика суспільства, його основні теоретичні концепції, типологізація, аналіз сучасного суспільства. Розкриваються соціальна структура суспільства, його інститути і організації, аналізуються соціальні зміни, взаємодії, процеси і рухи, аналізуються в соціологічному аспекті такі сфери як економіка, політика, культура, праця і безробіття, релігія, право. Досліджуються через соціологічну призму проблеми девіантної поведінки, злочинності, громадської думки. Показана методологія і методика соціологічного дослідження.

Автор сподівається, що навчальний посібник сприятиме набуттю студентами глибоких соціологічних знань, формуванню соціологічного бачення світу, аналізу соціальних явищ, процесів і фактів.

Книга розрахована на студентів і курсантів, що вивчають навчальну дисципліну «Соціологія», на викладачів вишів, практичних соціологів, широке коло науковців.

В основі даного навчального посібника – курс лекцій, прочитаний автором студентам Львівського державного університету внутрішніх справ. Основна частина складається з двох частин і 20 розділів, в яких розглядаються такі рівні соціологічної науки: загальнотеоретичний, спеціальні та галузеві теорії, методологія і методика соціологічного дослідження. У додатках містяться структура навчальної дисципліни «Соціологія», глосарій, рекомендована література.

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

Розділ № 1. Соціологія як наука про суспільство

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть і зміст соціології як сфери наукового знання;
- визначити об'єкт і предмет соціології як науки;
- пояснити основні категорії загальної соціології;
- розкрити структуру і види соціологічних законів;
- розкрити структуру соціологічного знання і дати їй характеристику;
- охарактеризувати методи і функції соціології.

I. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології

II. Структура соціологічної науки

III. Методи і функції соціології

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX ст. соціологія як наука про функціонування і розвиток суспільства та його структурних елементів. Соціологія як сукупність пізнавальних практик, зародилася у Європейській інтелектуальній практиці в першій половині XIX століття. З самого початку вона заявила про себе як самостійна наукова дисципліна, метою якої – дати відповідь на питання «що таке суспільство і як воно можливе» через пізнання соціальної реальності (соціуму), «природи» і «механізмів дії» соціальності.

I. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології

Поява соціології як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII і на початку XIX століття. У цей час світ переживав фундаментальні соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, зумовлені потребами капіталістичного суспільства, що формувалося і розвивалося, заклали об'єктивні передумови, які стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної галузі наукового знання. Серед них дослідники *виділяють три групи чинників* (чи передумов), що сприяли виникненню сучасної соціології. Поняття «умова» як «категорія, в якій відображаються універсальні речі до тих чинників, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять з можливості в дійсність». Умова – ставлення предмета до навколишніх явищ, без яких він існувати не може. Умови є тим середовищем, у якому явище виникає, існує та розвивається [9, с. 13–15].

1. *Соціально-економічні чинники*, такі як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства),

розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини.

2. *Соціально-політичні чинники*, серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, виборче право, політичні партії, громадянські рухи т. ін.

3. *Інтелектуальні чинники*, такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами, гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання, ідеями Вольтера (Марі Франсуа Аруе), Жан-Жака Руссо, Жюльєна Офре де Ламетрі, Клода Адріана Гельвеція, Дені Дідро, Поля Анрі Гольбаха і багатьох інших.

Нові форми економічного і політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від абстрактних філософських роздумів про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче утворення.

Як правило, виклад змісту певної науки у навчальному курсі починається з визначення етимології (тобто походження слова) *Термін «соціологія»* походить від латинського слова «societas» (суспільство) та грецького «logos» (слово, вчення). Впровадив його до наукового вжитку у 30-х роках XIX ст. французький філософ, соціолог *Огюст Конт* (1798–1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Філософія О. Конта, будучи одним із провідних напрямів тогочасного суспільствознавства, отримала назву «позитивізм».

Позитивізм – філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Сформувався позитивізм на противагу абстрактному соціально-філософському теоретизуванню. Головне для нього – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (що ґрунтується на досвіді людини) соціальної теорії, доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії. «Позитивна філософія» О. Конта зводилася до простого нагромадження висновків окремих наук. Цей принцип він поширював і на соціологію, роль якої вбачав у спостереженні, описі та систематизації фактів, процесів суспільного буття. Філософське їх осмислення заперечував як «схоластику» й «метафізику».

Точка зору О. Конта на соціологію панувала до кінця XIX ст. Наприкінці XIX–на початку XX ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами, став виокремлюватися й соціальний. Відповідно предмет соціології почав обмежуватися вивченням соціальних аспектів суспільного буття.

Першим застосував «вузьке» трактування соціології як науки *Еміль Дюркгейм* (1858–1917) – французький соціолог і філософ, який створив французьку соціологічну школу. Завдяки йому соціологія зосередилася на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, оформилася як галузь знань, що межує з іншими суспільними науками – історією, філософією, політекономією тощо.

Розбіжності у поглядах на соціологію існують і донині, свідченням чого є

майже сто її визначень. Не вщухають дискусії щодо предмета соціології. Попередні трактування підкреслювали об'єктивний характер соціологічної дійсності, соціальної структури суспільства, культивували ідею закономірностей, акцентували увагу на розмежуванні відображеного й відображаючого, об'єктивного і суб'єктивного чинників, до яких відносили надбудову суспільства, в тому числі й ідеологію.

Наприкінці ХХ ст. стала домінувати активістська соціологія, яка в трактуванні предмета науки на перше місце висунула активний чинник у соціальних відносинах, виділила поняття «соціальна спільнота» як основоположну категорію соціологічного аналізу. В її руслі окреслилися різні підходи до визначення предмета соціології. Так, одні автори стверджують, що соціологія – наука про соціальні відносини; інші, пропонуючи істотні уточнення до трактування поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й бути інструментом самопізнання суспільства і людини. Також, побутує думка, що при з'ясуванні предмета соціології необхідно брати до уваги філософську орієнтацію науки, прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки, культурно-історичні традиції, потреби суспільства, що постійно змінюються.

Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об'єктом є все, на що спрямоване дослідження. Один і той самий об'єкт можуть вивчати різні науки. Предмет завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження. Тому предметом соціології є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія – наука про становлення, розвиток та функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми та принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних чинників, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює соціологічні теорії, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, соціальні інститути й організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології, а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість – не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Як сукупність усіх суспільних

відносин, вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно з соціальними цінностями, правилами, законами.

Таким чином, *предметом соціології* є соціальні дії, явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, оточуючого нас соціального життя.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя чи явищем суто соціальним, оскільки він може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Об'єктом соціологічного пізнання є суспільство, соціетальні і соціальні системи, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні групи, соціальні процеси в їх конкретному стані і взаємодії, сукупність соціальних зв'язків та соціальних відносин.

Об'єктом соціології, як це впливає із її назви є суспільство. Суспільство, також як фізичні або біологічні явища та процеси, існує незалежно від волі і свідомості людей. І в цьому сенсі об'єкт соціології є об'єктивним, як і об'єкт вивчення фізики, біології та інших наук. Але об'єкт соціології має досить істотні відмінності. Якщо весь різноманітний фізичний світ, всі його процеси і явища цілком та повністю є незалежними від свідомості людини, тобто є достатньо і абсолютно об'єктивними, то процеси, що відбуваються в суспільстві певною мірою пов'язані зі її свідомістю та діяльністю. Ці процеси здійснюються тільки через діяльність людей, через їх вчинки, які частково чиняться несвідомо, але переважно відбуваються усвідомлено, вимагають вольових зусиль і пов'язані з їх бажаннями, надіями, потребами, цілями. І це означає, що на відміну від явищ і процесів фізичного світу, які є абсолютно об'єктивними, процеси і дії, що вивчаються соціологією, мають об'єктивно-суб'єктивний характер, в них об'єкт і суб'єкт дії пов'язані нерозривними узами. Крім того, якщо суспільство в цілому не залежить від волі і свідомості однієї людини, то її свідомість, розвиток, дії та вчинки залежать від суспільства. Саме цими відмінними рисами і визначається своєрідність об'єкта соціології.

Основними джерелами соціологічного знання про суспільство і життєдіяльність людей виступають:

- *історичний досвід*, тому що саме в ньому акумулюється мудрість як окремих індивідів, так і соціальних спільнот – сімейних, територіальних, професійних, релігійних, етнічних і ін.;

- *реальні факти соціального життя* як сьогоденного, так і минулого, тому що тільки шляхом їхнього порівняння можна виявити тенденції суспільного розвитку;

- *виявлення взаємовідносин і взаємодій соціальних фактів один з одним*, тому що через ті взаємодії розкривається справжнє їх значення в житті суспільства, індивідів, соціальних спільнот;

- *вивчення тенденцій і закономірностей соціального розвитку*. При всьому розмаїтті людських бажань, потреб, дій, що видаються на перший погляд

випадковими, іноді хаотичними, в життєдіяльності окремих індивідів, асоційованих в соціальні групи, спостерігається певна спрямованість та повторюваність. Тобто, в суспільстві формуються і розвиваються відносно стійкі й систематично відтворюєми соціальні взаємодії між окремими людьми та їх спільнотами. Отже діяльність та поведінка людей, їх соціальних груп і соціальних інститутів має не тільки певні тенденції розвитку, на них впливають об'єктивні, незалежні від свідомості і волі людей соціальні закони.

У вивченні суспільства, соціальних явищ та соціальних процесів соціологія ґрунтується на основних наукових принципах [3, с. 13-14]. Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, по-перше, усі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології – *принцип соціального детермінізму*, який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є «кінцевою причиною» всіх соціальних явищ і процесів, а й інших підсистем – політичної, соціальної, культурно-духовної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад економічними відносинами, хоча останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур, конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на *діалектичному принципі* наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку, для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, в соціології органічно поєднуються генетичний (конкретно-історичний) та структурно-функціональний підходи до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їхньої сукупності.

II. Структура соціологічного знання

Соціологія як наука про соціальні відносини, механізми та закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот має *складну структуру*.

Складність суспільства, різноманітність процесів явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується структура соціологічної науки та визначаються її функції.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології, але більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології, яка передбачає такі рівні соціологічного знання:

теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження [7, с. 22-29].

Теоретична соціологія. На цьому рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи увагу на його глобальних проблемах. Отримані знання встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, якнайзагальніше описують їх.

Людство виробило багато концепцій, що пояснюють закономірності розвитку цивілізації. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поширення набули соціологія історії, біологічний, географічний і психологічний напрями у соціології; у середині ХХ ст. – теорії соціальної стратифікації, постіндустріального суспільства, конвергенції. Теоретична соціологія охоплює різноманітні течії, школи, напрями, які зі своїх методологічних позицій розкривають розвиток суспільства. Вона має самостійний статус із вищим рівнем достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування і розвиток соціальних відносин, про закономірності соціального життя.

Теоретична соціологія вирішує низку завдань:

- створення засад для опису і пояснення явищ, фактів соціальної дійсності у термінах й категоріях, які відображають їх сутнісні характеристики, спільні та відмінні риси;
- орієнтація на комплексний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів;
- розкриття сутності соціальних законів (загальних і спеціальних);
- формування методологічної бази для соціологічного пізнання дійсності;
- виявлення загальних закономірностей соціального розвитку суспільства, а також вироблення методологічних засад розвитку спеціальних соціологічних теорій та емпіричних досліджень;
- інтеграція, синтез, узагальнення розрізнених знань, здобутих емпіричним шляхом, формування їх систему висновків, узагальнень, понять, категорій, законів тощо.

Структуру теоретичної соціології формують такі компоненти:

- система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах та системах;
- система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства;
- логіка висновків і доведень, що використовуються для обґрунтування соціальних висновків, прогнозів тенденцій та закономірностей соціального життя суспільства;
- загальний і спеціальний соціологічний категоріальний апарат;
- обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень;
- система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення та передбачення соціальних явищ й процесів;
- емпірична база (зафіксовані факти), що потребує теоретичної

інтерпретації.

Західні вчені поділяють соціологічну науку на макро- і мікросоціологію. Макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодії його структурних утворень. Мікросоціологія зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні більш складних форм соціальної поведінки.

Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Спеціальні соціологічні теорії. Вони вивчають закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів. Значення їх зумовлене багатьма чинниками:

– спеціальні соціологічні теорії постають як самостійний рівень соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й виробляє особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, у свою чергу, зумовлює особливості вироблення й застосування конкретної методики. Все це збагачує соціологічні знання.

– спеціальні соціологічні теорії дають змогу своєчасно опанувати, осмислити конкретні соціальні механізми, спрогнозувати їх розвиток. З цим завданням загальнотеоретична соціологія, навіть маючи певний зв'язок із соціальною практикою, справитися не може, адже сучасний стан суспільства характеризується винятковим динамізмом, складністю, суперечливістю, а тому потребує застосування конкретного наукового інструментарію.

Загальнотеоретична соціологія, осмислюючи загальні процеси та закономірності розвитку суспільства, не має можливості й необхідності пояснювати, як функціонують і розвиваються різноманітні соціальні спільноти (національно-етнічні, соціально-демографічні тощо), соціальні інститути (сім'я, держава, трудовий колектив), як відбуваються соціальні процеси (трудова діяльність, соціальні конфлікти, соціальні відхилення). Якщо прикладні функції загальнотеоретичної соціології – пояснення, прогнозування, вироблення наукових засад для регулювання масштабних соціальних процесів у тривалій перспективі, то функції спеціальних соціологічних теорій полягають у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій для управління соціальними процесами у короткостроковій перспективі та в окремих сферах суспільного життя.

Ідея впровадження цих теорій виникла під час наукової дискусії між двома видатними американськими соціологами *Толкоттом Парсонсом* (1902–1979) і *Робертом Мертоном* (1910–2003). Т. Парсонс вважав за необхідне вироблення суперзагальної теорії, яка б мала всеохоплюючий характер. Р. Мертон дотримувався думки, що такі грандіозні теоретичні схеми є передчасними, оскільки ще не закладені емпіричні засади для їх здійснення. Тому він ратував за вироблення теорій, які б займалися вивченням конкретних проблем суспільного життя, мали тісний зв'язок з емпірикою, давши їм назву «*теорії середнього рівня*». Головна їх мета – у забезпеченні гнучкого зв'язку між теоретичним та

емпіричним рівнями соціологічного дослідження. Засобом побудови теорій середнього рівня Р. Мертон вважав структурно-функціональний аналіз. Йому належить авторство однієї з перших теорій середнього рівня – теорії соціальної аномії.

Однак концепції щодо теорій середнього рівня були відомі ще до Р. Мертона: до молодіжних проблем у концепції про життя людських поколінь звертався О. Конт, до теорії бюрократії – німецький вчений *Макс Вебер* (1864–1920), до проблем праці – німецький мислитель *Карл Маркс* (1818–1883), *Еміль Дюркгейм* (1858–1917) та ін.

Виникнення теорій середнього рівня відіграло позитивну роль у боротьбі з емпіризмом, загостило інтерес соціології до теоретичних пошуків, привернуло до неї увагу авторитетних учених, широких верств населення, які побачили можливість цієї науки у вивченні їх проблем, інтересів, поглядів, життя загалом.

Поняття «теорії середнього рівня» нерідко вживають за аналогією до поняття «спеціальні соціологічні теорії», під яким розуміють установлення логіко-емпіричних зв'язків між окремими групами змінних, що вивчаються. Ці теорії ідентифікують з навчальними дисциплінами. Водночас вони є не стільки теоріями, скільки диференційованою сукупністю узагальнень емпіричних досліджень різних сфер життя.

Останнім часом спеціальні соціологічні теорії набули бурхливого розвитку. Це зумовлено різким розширенням кола проблем, які вивчає соціологія, завдяки чому, наприклад, виокремилися такі соціальні теорії, як електоральна соціологія, соціологія життя, соціологія девіантної поведінки, соціологія влади тощо.

Позначилося і відгалуження від основних соціологічних теорій нових спрямувань. Наприклад, своєрідним напрямом соціології праці є соціологія організацій, соціологія професій, соціологія підприємництва, соціологія економіки тощо.

Значна кількість нових соціологічних теорій виникла внаслідок інтеграції соціології з іншими науками міждисциплінарної взаємодії. Так постали економічна соціологія, медична соціологія тощо, які належать до галузевої соціології.

Спеціальні соціологічні теорії виконують такі завдання:

- вироблення спеціальних термінів і категоріального апарату, які відображають сутність явищ конкретної соціальної сфери;
- розробка методів соціологічних досліджень, найбільш адекватних досліджуванним процесам та явищам;
- вивчення закономірностей і соціальних механізмів, які зумовлюють функціонування і розвиток окремих сфер суспільного життя та громадської свідомості;
- вивчення соціальних функцій певної соціальної підсистеми.

Особливе місце у науковій характеристиці спеціальних соціологічних теорій посідає їх класифікація, щодо критеріїв якої існують розбіжності в поглядах.

Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах прийнято вважати таку класифікацію спеціальних соціологічних теорій:

Галузеві соціологічні теорії. Назва має умовний характер і свідчить, що критерієм диференціації в даному разі є окремі сфери суспільного життя і форми масової свідомості (соціологія праці, соціологія науки, соціологія освіти, соціологія дозвілля тощо).

Особлива група соціологічних теорій: (соціологія особистості, соціологія молоді, соціологія мистецтва, соціологія моралі тощо).

Соціологічні теорії вузького значення: (теорія бюрократії, теорія референтних груп, теорія мотивації та ін.).

Такий підхід, має об'єктивне право на існування, оскільки робить класифікацію соціологічних теорій більш логічною і простою та дає можливість створення надійної і зручної теоретичної основи для дослідження соціальної реальності, особистості, всіх сфер людської діяльності.

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це – відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язків (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За *масштабом реалізації* соціальні закони поділяються на *загальні й специфічні*. Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

За *ступенем спільності* соціальні закони або характеризують розвиток соціальної сфери в цілому, або визначають розвиток окремих її елементів – класів, груп, націй тощо.

За *способом вияву* соціальні закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). Динамічні визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Статичні закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Вони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на причинні та функціональні. Причинні динамічні закони фіксують суворо детерміновані (причинно-наслідкові) зв'язки розвитку соціальних явищ (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої). Функціональні динамічні закони відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами статичних законів можуть бути як закони соціального розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоврядування), так і закони функціонування (єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл рольових функцій у сім'ї).

Взявши за основу *форми зв'язку*, можна виокремити такі типи соціальних законів:

1. Закони, які відображають інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ. Наприклад, якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б». Наприклад, у будь-якому суспільстві, заснованому на системі тоталітарного управління, існує латентна (прихована) опозиція.

2. Закони, які відображають тенденції суспільного розвитку. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.

3. Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. За такої залежності зміни елементів системи не зумовлюють суттєвих змін її структури (наприклад, чим активніше люди беруть участь у політичній практиці, тим вище їхня політична культура).

4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, лише з функціональної (необов'язкової) точки зору. Розходження законів, що фіксують «функціональні» і «причинні» зв'язки, не означає, що функціональність не може бути видом причинності. Функціональний зв'язок може виражати, а може і не виражати причинність. Наявність функціональної залежності ще не свідчить про сутнісні причинні відносини (наприклад, найважливішою і необхідною умовою соціальної інтеграції є раціональне сполучення суспільних і особистих інтересів).

5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язків між соціальними явищами (так, імовірність правопорушень серед сільської молоді зростає в зв'язку з її міграцією в місто і т. ін.).

Закони соціального розвитку виявляються як умови, що спричинюють зміни процесів, ситуацій, а закони функціонування – як наслідок явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій ці явища відбуваються. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах, а й суттєво впливати на життєдіяльність суспільства.

Категорії соціології. *Поняття «категорія»* виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних,

природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Категорії та поняття в соціології відображають передусім особливості об'єктивної реальності, виокремлене практикою людей, яка стала об'єктом даної науки. У категоріях соціології втілюються якісна конкретність і цілісність, суттєві риси і характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості розвитку та вдосконалення досліджуваного об'єкта.

Розрізняють дві основні групи категорій соціології:

Категорії, що пояснюють статичну суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «соціальна спільність», «соціалізація», «особистість», «соціальна група», «соціальна верства», «соціальна стратифікація», «соціальний контроль», «соціальна поведінка» та ін.

Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – причини, характер, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний розвиток», «соціальний протест», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність» та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють такі групи категорій:

1. Соціологічні категорії, що розкривають *сутність соціальних зв'язків* («суспільство», «соціальна система», «соціальний інститут», «соціальні відносини», «соціальні дії», «соціальна залежність», «соціальний факт» тощо).

2. Соціологічні категорії, що розкривають *зміст соціальних спільнот* («суспільство», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальний шар», «соціальна група», «особистість» тощо).

3. Категорії, що розкривають *сутність соціальних процесів* («соціальний процес», «соціалізація», «соціальна адаптація», «соціальна мобільність», «соціальний конфлікт», «соціальна інтеграція», «соціальна дезінтеграція» тощо).

4. Соціальні категорії, що розкривають *суть соціального розвитку* («соціальний прогрес», «соціальна дія», «соціальний рух», «соціальна діяльність», «соціальний розвиток», «соціальна інновація» тощо).

5. Соціальні категорії, що розкривають *характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя* («соціальне проектування», «соціальне прогнозування», «соціальне планування», «соціальна технологія» тощо).

Окремо розрізняють категорії, які діють при *проведенні емпіричних соціологічних дослідженнях* (програма, інструментарій, питальник, соціограма, гіпотеза тощо).

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія «соціальне».

Соціальне (товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Будь-яка система суспільних відносин (економічна, політична тощо)

характеризується стосунками між людьми, а також відносинами особи та суспільства. Тому кожна з цих систем завжди має свій чітко визначений аспект.

Специфіку соціального *характеризують такі основні риси:*

- загальна якість, притаманна різним групам індивідів, яка є результатом інтеграції груп індивідів, соціальних верств, спільнот із суспільними відносинами;
- вираження спричиненого суспільними відносинами (економічними, політичними та ін.) певного стану індивідів;
- з'ясування стосунків різних індивідів і груп між собою, ставлення до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;
- соціальне є наслідком спільної діяльності різних індивідів, який виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда зумовлюється поведінкою іншого індивіда або групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних рис суспільних відносин.

Категорія «соціальне» тісно взаємодіє з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття «соціальні відносини» і «суспільні відносини» часто ототожнюють. Але це правомірно лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним. Труднощі у вивченні соціальних відносин зумовлені тим, що вони не є статичними, закоренілими формами соціальної взаємодії, завжди взаємозв'язані з іншими видами відносин, які взаємоінтегруються, виявляються через них.

Соціальні відносини органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, формами і способами соціальної діяльності людей, спільнот, соціальними інтересами, соціальними потребами, соціальною справедливістю або несправедливістю, соціальною рівністю чи нерівністю, соціальною однорідністю або неоднорідністю, соціальною активністю чи пасивністю тощо.

Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

Вивчення соціальних відносин повинно здійснюватись у контексті всього способу життя. Це дає змогу побачити, з одного боку, взаємозв'язок суспільних змін, породжених змінами змісту, форм і умов життєдіяльності соціальних спільнот, а з іншого — визначити, як вони впливають на спільноти, соціальний склад людей, їх поведінку та діяльність.

Як і будь-яка інша наука, соціологія розробляє і такі поняття, які відображають сутність науки, її функціонування та розвиток. Це категорії теоретичної соціології, метасоціології, поняття методологічного значення.

Місце соціології у системі соціальних, гуманітарних наук зумовлене тим,

що вона є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Техніка й методика вивчення людини, спільнот, суспільства, що застосовуються соціологією, використовуються всіма суспільними та гуманітарними науками. На перетині соціології з іншими науками склалася ціла система досліджень: соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками. Те, що соціологія посідає загальне місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає, що вона є філософською наукою, її значення для інших наук полягає в тому, що вона продукує науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури, озброює розумінням законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур.

У системі суспільних наук соціологія найтісніше взаємодіє з історією. Об'єктом і предметом досліджень історії і соціології є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Але історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічній послідовності, причому часто іншими засобами, ніж соціологія. Соціологія більше переймається актуальними сучасними проблемами. Джерела, використовувані історією та соціологією, збігаються лише частково.

Багато спільного між соціологією та філософією. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами дійсності, її висновки та узагальнення здебільшого мають частковий, а не універсальний характер.

Соціологія працює і на межі з економічною наукою, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну й розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва є основою всіх соціальних відносин і процесів, умовою життєдіяльності людини, багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними студіями. І навпаки, соціологічні дослідження (соціологія праці, міста і села, економічна соціологія тощо) значною мірою ґрунтуються на результатах пошуку економічної науки.

Соціологія тісно пов'язана з політологією, їх взаємозв'язок виявляється в тому, що з'ясування закономірностей політичного життя є ефективним за умови розгляду суспільства як соціальної системи. Крім того, суспільство не можна пізнати і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія соціології та політології покликала до життя нову галузь науки – політичну соціологію.

Вивчаючи особливості держави, її інститутів у регулюванні соціальної діяльності мас та особистостей, соціологія спирається на дані правових наук, в полі зору яких – юридичні норми, що законодавче закріплюють певні відносини у державі, регулюють соціальну поведінку людей.

Із психології як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Різноманітні галузі педагогіки, як і соціальної психології, мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

Вивчаючи взаємини людей у колективі, сім'ї, їх ставлення до праці, власності тощо, соціологія використовує понятійний апарат, основні ідеї етики.

У процесі дослідження системи «людина – техніка» соціологія вступає у певні взаємовідносини і з технічними науками. Це стосується як окремих виробничих процесів, так і виробництва взагалі.

Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор тощо. Створюються і спеціальні математичні методи й теорії (шкальний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, генеруючи ідеї, теорії про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

III. Методи і функції соціології

Дослідницька діяльність є неможливою без використання певних методів. *Метод* (з грецької, *methodos* – букв. «шлях до чогось», у широкому розумінні – шлях, спосіб дослідження) – це спосіб, сукупність прийомів та процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

Методи – це правила за якими здійснюється дослідницька діяльність, вони мусять бути стандартними й однозначними; якщо немає стандартизації й однозначності – немає правил, а немає правил – немає методу; немає методу – немає логіки. У соціологічних дослідженнях розрізняють методи теоретичні й емпіричні (практичні).

Теоретичні методи. Їх ще називають загальнонауковими, оскільки ними послуговуються усі без винятку наукові дисципліни. Вони включають у себе основні процедури логіки, вимоги до обґрунтування знання, правила виведення висновків і т. ін. Розглянемо теоретичні методи пізнання, які найчастіше застосовуються в соціологічній практиці дослідження.

Аналіз (від гр. *analysis* – метод дослідження, при якому предмет вивчення в думках практично розчленовується на складові елементи (частини об'єкта або його ознаки, властивості, відносини) і кожна з частин досліджується окремо. Застосовується як в реальній (практика), так і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленування, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії елементів цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівнів знання і його структура тощо.

Синтез (від гр. *synthesis* – з'єднання) – цей метод дослідження дозволяє здійснювати поєднання елементів (частин) об'єкта, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – це такий метод пізнання, при якому за приватними чинниками та явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загального твердження). У такому висновку загальний висновок про ознаки сукупності елементів робиться на основі дослідження частини елементів цієї сукупності. При цьому досліджувані факти відбираються по наперед виробленому плані.

Дедуція (від лат. *deductio* – виведення) – це метод пізнання, при якому окремі положення виводяться із загальних. Висновок про окремий елемент деякої сукупності робиться на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто він є методом переходу від загальних уявлень до часткових.

Аналогія (від гр. *analogia* – відповідність, схожість) – метод за допомогою якого досягаються знання про одні предмети або явища на підставі їх схожості з іншими, а також це коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий з першим за істотними властивостями, якостями.

Моделювання (від лат. *modulus* – міра, зразок) – цей метод полягає в заміні об'єкта його спеціально створеним аналогом або моделлю, за якими визначаються або уточнюються характеристики аналогу. Модель повинна містити істотні риси реального об'єкта. На моделюванні базується практично будь-який метод наукового дослідження як теоретичного, так і експериментального, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять логічні, уявні (логічно-математичні) і математичні моделі.

Абстрагування – процес уявного відвернення від ряду властивостей і відносин явища, яке вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкта; результат абстрагуючої діяльності мислення. Цей метод включає три способи застосування: 1) абстрагування за допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими і з об'єктом в цілому); 2) абстрагування за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на основі обмеженого набору його ознак); 3) абстрагування за допомогою ідеалізації (уявне конструювання ідеальних об'єктів).

Узагальнення – процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальне – це категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які належать декільком одиничним явищам або всім предметам даного класу, що повторюються. Одиничне – категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Розрізняють такі види узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактне-загальне), виділення істотних ознак (конкретно-загальне), узагальнення від окремих фактів, подій до їх вираження в думках (індуктивне узагальнення), від однієї думки до іншої, більш загальної (логічне узагальнення).

Системно-структурний метод – розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями. Кожне соціальне явище є складною системою, яка, одночасно, є структурним елементом іншої, більш широкої системи і складається з елементів, що в свою

чергу є системами з іншими структурними елементами.

Емпіричні методи (практичні). Саме ці методи складають науковий апарат для вивчення конкретних соціальних подій, явищ і процесів. При зборі первинних даних застосовують такі основних методи: опитування (бесіда, анкетування, інтерв'ю), аналіз документів (якісний і кількісний (контент-аналіз), спостереження (невключене і включене), експеримент (природний і штучний), метод експертних оцінок. (Більш детально див. розділ № 20).

Функції (від лат. *funktio* – виконання, призначення) соціології. Будь-яка гуманітарна наука виконує специфічні й універсальні функції, які можна об'єднати у дві групи – пізнавальну (гносеологічну) та соціальну. Завдяки реалізації пізнавальних функцій стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а соціальна функція дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління [7, с. 32-35].

Теоретико-пізнавальна функція. Спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

1. Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, обґрунтовує висновки про закономірності еволюції суспільства, розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ.

2. Соціологічні теорії наводять науково обґрунтовані висновки щодо розуміння перспектив розвитку суспільства в цілому і його окремих сфер, визначають реальні шляхи та методи наукової перебудови світу.

3. Соціологія здійснює теоретичний аналіз пізнавальної діяльності суспільства, виявляє нові закономірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.

4. Соціологічні дослідження виконують інформаційні завдання, що дає змогу одержати первинні дані про індивідів та спільноти, їх потреби, інтереси, цінності, орієнтації, мотиви, факти реальної поведінки, громадську думку тощо, тобто створюють інформаційну базу для пізнання соціальної дійсності.

Практико-перетворювальна функція. Тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, позаяк єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо. Особливості соціологічного прогнозування полягають у тому, що воно має цілісний характер і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, бере участь у виробленні практичних рекомендацій щодо вирішення різноманітних соціальних проблем як суспільства в цілому, так і конкретних регіонів. Відповідно до

специфіки соціологічного дослідження практичні рекомендації соціологів ґрунтуються на двох групах соціальних чинників: об'єктивних і суб'єктивних.

Об'єктивні соціальні чинники – умови людської життєдіяльності: соціальна структура суспільства, політичний лад, конкретні умови праці, побуту тощо і реальна поведінка суб'єкта в цих умовах. Вивчаючи вплив цих чинників на систему соціальних відносин, соціолог спирається на конкретну інформацію, здобуту за допомогою соціологічного дослідження. Суб'єктивні соціальні чинники – мотиви, прагнення, інтереси, ціннісні орієнтації, різноманітні уявлення, громадська думка тощо.

Вивчення цих феноменів дає важливу інформацію про світ окремої людини, конкретної спільноти (трудового колективу, професійної групи, класу тощо).

Світоглядно-ідеологічна функція. Спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології. Важливу роль у реалізації даної функції мають соціологічні дослідження. Наукове знання, здобуте за їх допомогою, сприяє політологічній та соціологічній освіті населення, допомагає людям виконувати свої трудові та громадські функції. Винятково важливу роль відіграють при цьому соціологічні дослідження громадської думки, ефективності функціонування засобів масової інформації, політичних і правових інститутів суспільства тощо.

Гуманістична та культурна функції. Пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія має справу з великими масами людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям і увагою, ніколи загальне не повинно затінювати особисте й індивідуальне. Тому сучасного соціолога характеризують загострене почуття соціальної дійсності, відповідальність, альтруїзм, використання своїх знань на благо людства.

Різнманітними є зв'язки соціології з культурою, (адже соціологія вивчає культурні цінності, засоби вдосконалення та облагородження звичаїв, традицій, норм поведінки, сприяючи нагромадженню, збереженню та передачі культурної спадщини. А одна зі спеціальних соціологічних теорій (соціологія культури) безпосередньо займається вивченням культури, процесів та відносин, які функціонують у цій сфері.

Описова функція. Зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідно-матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються на основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо правління різними галузями суспільства. Ці матеріали є також джерелом виміру, відліку та порівняння, основою для

прогнозування розвитку соціальних явищ та процесів, дають змогу простежити динаміку їх функціонування.

Інформаційна функція. Стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація – один з найоперативніших видів соціальної інформації. Вона застовується: соціологами – для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження – для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада). У зв'язку з ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме, її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція. Реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз спирається на встановлені тенденції розвитку соціального явища, довгостроковий – на ті самі тенденції плюс зафіксовані закономірності й відкриті чинники, які вирішальним чином впливають на прогнозований об'єкт. Виявлення таких чинників і наступне моделювання досліджуваного процесу – один з найскладніших видів наукової праці.

Критична функція. На Заході давно існує своєрідний напрям – соціальна критика. Соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю. Полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління. Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим більше воно спирається на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

Сучасна соціологія дедалі більшого значення надає *соціальній інженерії*. Ця тенденція пов'язана із зростанням потреб у соціальному проектуванні, об'єктом якого стають зв'язки і відносини у різних сферах суспільного життя на всіх рівнях: суспільство в цілому, регіон, трудовий колектив тощо.

Отже, дані функції соціології не вичерпують усіх можливостей їх класифікації. Результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків соціології з життям суспільства, від професійної підготовки

соціологічних кадрів.

Резюме

1. Термін «соціологія» походить від латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив у науковий обіг французький вчений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст.

2. Багатоманітні дефініції соціології зводяться до того, що соціологія визначається як наука про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.

3. Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства.

4. Предметом соціології є різноманітні дії, зв'язки, відносини, явища і процеси, що відбуваються у суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя.

5. Соціологічні закони – це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються в результаті масової практичної діяльності та через діяльність людей.

6. Класифікація соціологічних законів здійснюється за наступними критеріями: за специфікою соціальних систем, стосовно яких діють закони; за характером управлінських дій і процесів; за формами соціальних зв'язків, що відображаються законами; за характером перетворювальної діяльності людей.

7. Соціологічні категорії – це основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні. Центральною для соціології визнають категорію «соціальне», яка відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і суб'єктів.

8. Система соціологічного знання має складну структурну будову: 1) загально соціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання; 2) соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючі перехід від загальних концептуальних питань до операціональних; 3) конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

9. Дослідницька діяльність в соціології здійснюється завдяки застосуванню певних методів як способів, сукупність прийомів і процедур практичного та теоретичного пізнання дійсності. Розрізняють теоретичні й емпіричні методи. До теоретичних методів відносяться: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, узагальнення, системно-структурний. До емпіричних: опитування (бесіда, анкетування, інтерв'ю), аналіз документів (якісний і кількісний (контент-аналіз), спостереження (невключене і включене), експеримент (природний і штучний), метод експертних оцінок тощо.

10. Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством,

найважливішу її спрямованість та коло її діяльності. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «соціологія».
2. Яке місце соціології в системі сучасних наук ?
3. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
4. Дайте визначення об'єкта і предмета соціології. В чому полягає їх відмінність?
5. Що ви розумієте під терміном «соціальне»?
6. Що таке «соціальний закон»? За якими критеріями здійснюють типологізацію соціальних законів?
7. Класифікація функцій соціології. У чому суть основних функцій соціології?
8. Якими основними категоріями оперує соціологія?
9. Якою є структура соціологічного знання?
10. Які основні методи застосовуються в соціології? Охарактеризуйте їх.
11. Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної соціології?
12. Чим відрізняється макросоціологія від мікросоціології?
13. Що дає знання соціології сучасній людині?
14. Чому зростає значення соціології в наш час?

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Предметне поле соціології.
2. Структура соціологічного знання.
3. Сутність, зміст та класифікація соціологічних законів і категорій.
4. Методи і функції соціології.

Теми рефератів

1. Передумови і причини виникнення соціології.
2. Суспільство і соціологія.
3. Закони і категорії соціології.
4. Основні риси, що характеризують специфіку соціального.

Рекомендована і використана література

1. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Лукашевич М.П. Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Руценко І.П. Загальна соціологія: Підручник. – Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
5. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
6. Соціологія: Підручник. – 3-тє вид. / За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ-

2000, 2007. – 280 с.

7. Соціологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. Центр «Академія», 2006. – 544 с.
8. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред. В.Є. Пилипенко. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.
9. Танчин І. Соціологія: Навч. посіб. – Львів: УАД, 2005. – 360 с.

Тести

1. Яка з названих наук вивчає суспільство?
 - а) соціальна психологія;
 - б) політологія;
 - в) соціологія;
 - г) економіка.
2. До якої групи наук відноситься соціологія?
 - а) до соціальних;
 - б) до природничих;
 - в) до гуманітарних.
3. Соціологія як наука виникла:
 - а) після Другої світової війни;
 - б) на початку ХХ ст.;
 - в) в першій половині ХІХ ст.;
 - г) у ХУІІІ ст.
4. Яке із наведених визначень належить П. Сорокіну?
 - а) "соціологія - це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних";
 - б) "соціологія мусить діяти, виходячи з того, що людські істоти є одночасно і біологічними індивідами, і соціальними агентами ";
 - в) "якщо коротко, то соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин ";
 - г) "соціологія – суспільна наука, предметом якої є соціальні інститути ".
5. У якій з відповідей найповніше й найглибше розкрито предмет соціології?
 - а) це наука, що вивчає і аналізує соціальні факти;
 - б) це наука, що вивчає специфіку соціального;
 - в) це система наукового знання, яка пояснює поведінку людей як представників великих соціальних груп;
 - г) це наука про суспільство як єдину соціальну систему, про тенденції, закони її функціонування і розвитку, про прояви даних законів і закономірностей в діяльності соціальних суб'єктів малих і великих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.
6. Що є вихідним для розуміння особливостей об'єкта соціологічного пізнання і визначення предмета соціологічної науки?
 - а) поняття політичного;
 - б) поняття культурологічного;
 - в) поняття соціального;
 - г) поняття психологічного.
7. Яке з наведених визначень не є об'єктом соціологічного аналізу?
 - а) суспільство як цілісна соціальна реальність;
 - б) емпірично надана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя;
 - в) такі об'єктивні явища суспільства як відносини економічної власності, продуктивні сили, засоби праці;
 - г) сукупність соціальних відносин, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо.
8. Які з положень не розкривають риси соціального?
 - а) це загальна якість, притаманна різним групам індивідів;
 - б) це становище людини в світі та її самовизначення;
 - в) це розмірковування людини про смерть;
 - г) це характер і зміст відносин між різними індивідами і групами в залежності від місця, яке

вони займають в різних суспільних структурах, від тієї ролі, яку вони виконують в них.

9. На Вашу думку, коли виникає соціальне?
 - а) коли людина розмірковує про сенс свого життя;
 - б) коли вона задовольняє свої вітальні потреби;
 - в) коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота.
10. Які з положень неправильно характеризують соціальний закон?
 - а) це взаємодія двох індивідів;
 - б) це взаємодія між: природою і суспільством;
 - в) це відносно сталі і систематично відновлювальні відносини між: соціальними спільнотами;
 - г) це відносини між суспільством і соціальною організацією;
 - д) це відносини між: суспільством і особистістю.
11. Зазначте положення, в яких правильно характеризується дія соціальних законів:
 - а) дія соціальних законів свідомо задається людьми;
 - б) люди завжди підпорядковуються діям соціальних законів і не можуть їх уникнути;
 - в) соціальні закони діють завжди і всюди без будь-яких виключень.
12. Зазначте неправильну відповідь про сфери дії соціальних законів:
 - а) соціальні закони діють лише в процесі споживання;
 - б) соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності;
 - в) у сфері дії соціальних законів може знаходитися лише суспільство в цілому, а не окремі його частини (підсистеми);
 - г) дії соціальних законів поширюється як на все суспільство, так і на його складові групи, соціальні страти, соціальні верстви, класи тощо.
13. Закони соціальної статистики відображають:
 - а) напрям, форми, чинники розвитку соціального об'єкта;
 - б) особливості зміни, еволюції соціального об'єкта;
 - в) тенденцію до збереження стабільності соціальної системи.
14. Закони соціальної динаміки відображають:
 - а) стабільність соціальної структури суспільства;
 - б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;
 - в) процеси соціалізації та стратифікації.
15. До якого типу категорій належить поняття "суспільство"?
 - а) до категорій дисциплін суміжних із соціологією;
 - б) до безпосередніх соціологічних категорій;
 - в) до загальнонаукових категорій у соціологічному розумінні.
16. Під структурою соціологічного знання розуміють:
 - а) орієнтацію соціологічного дослідження;
 - б) рівні соціологічного пізнання;
 - в) ступінь узагальнення соціологічного знання;
 - г) певним чином упорядковану систему знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.
17. Загальнотеоретична соціологія займається:
 - а) збиранням і первинним аналізом та узагальненням емпіричних даних;
 - б) вивченням окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів;
 - в) глибокими, сутнісними моментами розвитку суспільства в цілому і місця в ньому людини.
18. До галузевих соціологічних теорій належать:

а) соціологія малих груп;	б) соціологія міста;
в) етносоціологія;	г) соціологія сім'ї;
д) економічна соціологія;	е) соціологія політики;
є) соціологія медицини;	ж) соціологія культури.
19. До спеціальних соціальних теорій відносяться:

- а) соціологія медицини;*
 - б) соціологія сім'ї;*
 - в) соціологія освіти;*
 - г) соціологія масової комунікації;*
 - д) соціологія злочинності.*
20. Під функціями соціології розуміють:
- а) зв'язок соціології з іншими науками;*
 - б) цілі і завдання соціології;*
 - в) суспільне призначення, роль соціолога, яку вона виконує в суспільстві.*

Розділ № 2. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- проаналізувати протосоціологічні погляди мислителів античності;
- охарактеризувати погляди на суспільство вчених Нового часу;
- проаналізувати внесок в становлення і розвиток соціології вчених академічного етапу;
- розкрити особливості розвитку соціологічного знання в сучасний період;
- показати у чому полягає внесок у виникненні, становленні і розвитку соціології О. Конта, М. Вебера, Г. Спенсера, К. Маркса, Е. Держкейма, П. Сорокіна і ін.;
- визначити основні віхи розвитку соціологічної науки в Україні.

I. Становлення і розвиток класичної соціології.

II. Сучасна західна соціологія: основні напрями і проблеми.

III. Українська соціологічна думка. Вітчизняна соціологія XXI ст.

Соціологічна думка зародилася значно раніше того моменту, коли О. Конт запровадив до наукового вжитку поняття «соціологія». Та й сам він стверджував, що його вчення нерозривно пов'язано з попередніми дослідженнями суспільства і його елементів. Соціологія як наука розглядає проблеми виникнення, основні етапи розвитку й історичні форми та напрями соціологічної науки. Сьогодні сформувалась окрема галузь соціологічного знання, що вивчає етапи розвитку соціологічної думки – історія соціології. У вузькому розумінні історія соціології бере свій початок з середини XIX ст., коли О. Конт обґрунтував необхідність виникнення нової науки «соціології». У широкому розумінні історія соціології охоплює також теоретичні уявлення про суспільство, що передувало виникненню соціології, і має назву протосоціологія. У розвитку соціологічних знань окреслюється кілька етапів з яскраво вираженими особливостями.

I. Становлення і розвиток класичної соціології

Історію соціології прийнято розподіляти на *три великих етапи: протосоціологічний, академічний та новітній.*

Перший етап – *протосоціологічний* – триває, починаючи з часів Стародавнього світу до середини XIX століття (фактично до виникнення соціології як науки). Найбільш знані представники цього етапу: Платон, Арістотель, А. Августин, Ф. Аквінський, Г. Броцій, Ж.Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, І. Кант, В.Ф. Гегель, Ш. Фур'є, К. Сен-Сімон та інші. Цими мислителями у широкий обіг введені ключові поняття, які потім використовувалися у соціологічній науці. Серед них – суспільство, соціальна реальність, природний стан, соціальний рух, соціальний детермінізм, соціальний закон, прогрес, регрес, циклічний та маятниковий розвиток та інші. Напередодні виникнення соціології

як науки існували два протилежних підходи щодо розуміння суспільства.

Класичний представник першого – Арістотель – визначав суспільство, державу як природні явища, а людину – як "політичну тварину". Його погляди поділяли римський філософ Л.А. Сенека, французькі мислителі Ж. Боден і Ш.Л. Монтеск'є.

Другий підхід на противагу першому полягає у тлумаченні суспільства як штучного утворення, вигаданого монархами задля блага народу. Таке розуміння суспільства є характерним для Платона та для його послідовників – прибічників теорії суспільного договору: Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.Ж. Руссо та ін.

У Новий час, який був найбільш плідним на висунення та формування різних концепцій, що пояснювали суспільне життя, активно розробляються теорії природних прав людини (Г. Гроцій), ідея суспільного договору (Дж. Локк, Т. Гоббс), ідея розподілу влад (Ш.Л. Монтеск'є), ідея громадянського суспільства (Г.В.Ф. Гегель), ідея "держави права" (І. Кант). "Для європейців, – зазначав К. Ясперс, – ці століття є найбільш значимими, це фундамент, найбільше джерело наших поглядів, уявлень".

Початок ХІХ століття ознаменувався діяльністю представників утопічного соціалізму – К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена. У їхніх теоретичних працях розроблялося поняття суспільства, аналізувався соціальний рух, обґрунтовувалася необхідність удосконалення існуючого суспільства. Вибудувавши у своїй уяві ідеальне суспільство, вони намагалися цей новий погляд на нього втілити у реальне життя. У межах протосоціології значно розвивалися ідеї соціального детермінізму (спричиненості соціальних явищ), ідеї прогресу та регресу суспільства а також наукового методу.

Другий етап – *академічний* (середина ХІХ ст.), представлений О. Контом, Г. Спенсером, К. Марксом, Е. Дюркгеймом та іншими. Їхніми зусиллями у загальних рисах був окреслений предмет соціології, сформульовані її закони, пояснені фундаментальні категорії соціологічної науки. Особлива увага вчених зосереджувалася на аналізі понять «соціальний організм», «соціальна система», «соціальна статика», «соціальна динаміка», «позитивна наука», «індустріальне суспільство», «еволюція», «природний відбір», «органіцизм», «механічна та органічна солідарність», «соціальна революція», «матеріалістичне розуміння історії» та інше.

"Батьком" соціології як науки вважають французького філософа *Огюста Конта*. Визнання О. Конта як фундатора нової науки прийшло вже після його смерті. Його основні твори: "Курс позитивної філософії" у 6-ти томах, "Позитивістський катехизис", "Система позитивної політики", "Заповіт Конта". О. Конт є фундатором позитивізму як особливого методу дослідження соціальних процесів, що тяжіє до знання, яке засноване на спостереженні та експерименті і пов'язане з використанням математичних методів. Переваги такого знання про суспільство очевидні і характеризуються точністю, достовірністю, конструктивністю, об'єктивністю. Саме тому вчений називав нову науку "соціальною фізикою". Хід його роздумів був такий: якщо фізика вивчає взаємодії у неживій матерії, то повинна бути окрема наука, яка вивчає людські взаємодії на рівні суспільства. О. Конт дав назву соціології як науці,

окресливши в основних рисах її предмет та методи.

Розуміючи соціологію як комплексну, складну науку, мислитель вибудовує класифікацію наук, починаючи від найпростішої до найскладнішої. Ця класифікація в його інтерпретації мала такий вигляд: математика – астрономія – фізика – хімія – фізіологія – соціальна фізика (соціологія). Нова наука, за О. Контом, має два розділи – соціальна статика, яка вивчає анатомію суспільства, його структуру, будову тощо, та соціальна динаміка, яка вивчає закони руху та розвитку суспільства, його прогрес. Він сформулював "закон трьох фазисів – стадій" розумового розвитку, який разом з законом розподілу праці зумовлює соціальний прогрес. За О. Контом існують три стадії, через які послідовно проходить людська свідомість: теологічна, коли світ пояснюється дією надприродних сил, метафізична (абстрактна), коли світ пояснюється за допомогою пізнання сутності речей, а не релігійними впливами та позитивна (наукова), коли формується науковий світогляд, основу якого складає позитивне знання. Також дослідник започаткував теоретичний аналіз індустріального суспільства, за що його вважають родоначальником індустріальної соціології.

Він аналізував процес індустріалізації, який супроводжувався впровадженням науки у виробництво, концентрацією робітників, появою непримиренних протиріч між власниками та найманими працівниками. Конфлікт між власниками і робітниками він кваліфікував як результат неефективної організації праці. О. Конт був противником революційних форм боротьби, надавав великого значення діяльності інженерів-організаторів виробництва, а також моралі, вихованню людей.

Герберт Спенсер як фундатор еволюціонізму. Еволюціонізм – один з провідних напрямків досліджень суспільних процесів, роль якого значно зросла у Європі після оприлюднення вчення Ч. Дарвіна про антропосоціогенез. Ідея суспільного прогресу як поступового розвитку була базовою у творчості англійського мислителя Герберта Спенсера (1820–1903), який, на думку вчених, на сім років раніше від Ч. Дарвіна висунув ідею еволюції. Г. Спенсер залишив по собі великий науковий доробок. Найбільш значні його твори: "Основні начала", "Основи біології", "Основи психології", "Основи соціології", "Основи етики".

Він – визнаний у світі теоретик органіцизму, еволюціонізму як напрямів у соціології та один із фундаторів структурно-функціонального підходу до аналізу суспільних явищ. Як засновник органіцизму, вчений вдався до аналогій між біологічним організмом та суспільством, підкреслюючи, що суспільство, як і біологічний організм, з часом кількісно збільшується в об'ємі, ускладнюється його структура, посилюється залежність його складових частин між собою. Разом з тим, як і організм людини, суспільство, втрачаючи окремі свої одиниці, продовжує існувати як цілісність, постійно самовідтворюючись. За таких умов роль комунікаційної системи відіграє мова, що внутрішньо пов'язує окремі складові суспільства в єдине ціле і виконує такі ж функції, як і шкіра у біологічному організмі.

Поява органістичної концепції пов'язана з тим, що саме у біології на той час було досягнуто значних успіхів, а суспільство розглядалося тільки як потенційний предмет для вивчення. Тому при поясненні складних суспільних

явищ дослідники вдавалися до аналогії з організмом. Як теоретик еволюціонізму Г. Спенсер відстоює засаду вільного розвитку суспільства. В основу своєї філософії мислитель поклав модні на той час дарвінівські та мальтузіанські ідеї про природний відбір і боротьбу за існування. За Г. Спенсером, виживати мають ті, хто є найбільш пристосованим, а суспільство шляхом природного відбору здатне відкинути нездорових, нерозумних, повільних, нерішучих. Втручання ж держави, на думку вченого, тільки посилить деструктивні процеси, сприятиме виживанню непристосованих, що врешті-решт призведе до занепаду суспільства.

Г. Спенсер – ідеологічний опонент соціалізму, оскільки соціалізм, на його думку, передбачає невіддільність від рабства "Якщо він (індивід повинен віддавати всю свою працю суспільству і отримувати із загального прибутку ту частину, яку суспільство йому призначає, він – раб суспільства", – стверджує Г. Спенсер. Його політико-ідеологічні погляди можна розцінити як ліберальні, що відповідало англійській національній традиції. Обстоюючи засади структурно-функціонального аналізу Г. Спенсер створив власне вчення про державу. Він розглядав державу як складно структуроване явище, окремі одиниці якого мають власні функції. У дусі ліберальних поглядів він вважав, що держава, як соціальна інституція, повинна слугувати індивідам, а не навпаки.

Предметом дослідження Г. Спенсера стало вивчення таких соціальних інститутів, як сім'я, політика, економіка та релігія. Досліджуючи окремі соціальні інститути суспільства, їхні функції, ролі у суспільстві, він розуміє суспільство як цілісну структуровану систему, що підпорядкована об'єктивним законам еволюційного розвитку. Дотепер не втратили своєї актуальності його міркування та висновки про рівновагу, гармонію, стабільність у суспільстві, а також зворотні суспільні процеси: розпад суспільства, регрес, дисгармонія, деструкція тощо.

Соціологічні погляди *Карла Маркса*. Найвизначнішим опонентом О. Конта був Карл Маркс (1818–1883). Разом із своїм односторонцем та соратником *Ф. Енгельсом* він фактично запропонував людству новий, ліворадикальний проект перебудови існуючого суспільства. К. Маркс написав велику кількість робіт (деякі у співавторстві з Ф. Енгельсом), де у той чи інший спосіб розробляв соціологічну проблематику. Серед них особливо відомі праці: "Класова боротьба у Німеччині", "Громадянська війна у Франції", "Критика Готської програми", "Капітал". У цих та інших роботах К. Маркс широко використовував емпіричні соціологічні дослідження. Так, вивчаючи становище мозельських селян у 40-і роки XIX ст. він звертався до аналізу офіційних документів, листів, результатів опитувань тощо. К. Маркс не застосовував назви "соціологія", хоч деякі його твори можуть бути взірцем соціологічного мислення. Це пояснюється, насамперед, тим, що сам термін, яким позначали назву нової науки, ще міцно не увійшов у науковий обіг, а також тим, що між К. Марксом та його непримиреним опонентом О. Контом існували політичні, ідеологічні та міжособистісні розбіжності. Критикуючи О. Конта, К. Маркс справедливо підкреслював, що необхідність емпіричного, достовірного, конкретного знання про суспільство не повинна принижувати значення теоретичного пізнання.

Він – автор вчення про матеріалістичне розуміння історії, згідно з яким

суспільне буття (а саме суспільне виробництво) є первинним, а також таким, що визначає собою суспільну свідомість. Ні ідеї, ні цінності, ні релігія, а саме економіка є головним рушієм суспільних процесів, суспільного розвитку та суспільних змін. Для викладу даної концепції К. Маркс розробив спеціальний категоріальний апарат. Він включає у себе наступні поняття «суспільно-економічна формація» – певний історичний тип суспільства, що засновується на відповідному способі виробництва. За К. Марксом, існує п'ять суспільно-економічних формацій, які послідовно змінюють одна одну, зумовлюючи прогресивний розвиток людства: первісна (родова), рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична; «спосіб виробництва» – історично обумовлений спосіб здобування засобів для людського існування, який, у свою чергу, складається з двох складових: виробничих відносин та продуктивних сил; «виробничі відносини» – сукупність об'єктивних відносин, що складаються у матеріальному виробництві, основу яких утворюють відносини власності – володіння, розпорядження та використання; «продуктивні сили» – люди як активні суб'єкти процесу виробництва вкупі із засобами виробництва, за допомогою яких можливий сам процес виробництва; «економічний базис» – сукупність продуктивних сил та виробничих відносин даного суспільства; «надбудова» – сукупність політичних, ідеологічних, правових, релігійних, філософських та інших форм суспільної свідомості, які є відображенням економічного базису; «класова боротьба» – стан відносин, що складається між різними класами, інтереси яких є полярними, непримиренними (антагоністичними). За К. Марксом, класова боротьба є рушійною силою історичного процесу.

Соціальна революція – корінний, якісний злам усієї системи суспільних відносин, у результаті якого відбувається соціальний прогрес суспільства. Революція – це локомотив історії. Перу К. Маркса належить вчення про комуністичне майбутнє людства, пов'язане з безкласовим суспільством, з відсутністю експлуатації найманої праці, де свобода кожного громадянина стане умовою свободи усіх, де зникне соціальна нерівність та приватна власність, а з часом – і держава як механізм здійснення влади. К. Маркс визначив та сформулював такі соціальні закони:

- закон прогресивного руху людства шляхом зміни суспільно-економічних формацій;
- закон визначальної ролі (первинності) базису і вторинності надбудови;
- закон класів, класової боротьби, диктатури пролетаріату та революції;
- закон відповідності виробничих відносин рівеві та характеру розвитку продуктивних сил.

У світовій соціології матеріалістичне розуміння історії, викладене К. Марксом, інколи називають конфліктною парадигмою, яка поряд з його теорією додаткової вартості зумовила значний вплив на світовий розвиток ХХ століття. Ім'я К. Маркса залишається на рівні і є домінуючим поряд з іменами таких видатних мислителів як: М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Дюркгейм. Значна кількість людей виховані у дусі марксистського вчення, яке набуло самостійного значення та існування. З'явилося багато інтерпретацій марксизму. З цього

приводу сам К. Маркс говорив: "... Я знаю лише одне: що я – не марксист". Саме тому його вчення слід розглядати у контексті історії. К. Поппер, відмічаючи позитиви марксизму, говорить про його щирість у пошуках істини та інтелектуальну чесність; разом з тим зауважує: "К. Маркс був лжепророком, оскільки вказував напрям руху історії, але його пророцтвам не судилося збутися".

Еміль Дюркгейм – фундатор соціології як науки, як професії і як предмета викладання. Еміль Дюркгейм – видатний французький соціолог, який стояв створив знамениту соціологічну школу його імені. Основні твори: "Про розподіл суспільної праці", "Правила соціологічного методу", "Елементарні форми релігійного життя", "Самогубство" та інші. Е. Дюркгейм – засновник нового методу для дослідження соціальних явищ, який отримав назву "соціологізм". На відміну від натуралізму та психологізму, що панували у другій половині XIX століття, соціологізм, на його думку допоможе досягти об'єктивного знання про суспільство саме соціальним поясненням фактів. Відомий постулат вченого про те, що "соціальні факти слід розглядати як речі", означає, що суспільні явища необхідно вивчати так само об'єктивно, як і природні. Соціологія, як і природничі науки, повинна ґрунтуватися на раціонально-емпіричному фундаменті. Соціальні факти можуть бути матеріальними (кількісними): щільність населення, шлюбність, розлученість та нематеріальними: суспільна думка, надіндивідуальні уявлення, судження.

Саме у дусі "соціологізму" Е. Дюркгейм досліджував таке суспільне явище, як самогубство. Зосередившись на соціальних чинниках самогубств, він виводить три типи останніх: а) егоїстичне, зумовлене розривом соціальних зв'язків між індивідом та групою; б) альтруїстичне, викликане зворотнім процесом повним "розчиненням" індивіда у колективі; в) аномічне, спричинене соціальною розрухою, дезорганізацією, хаосом, що панує у суспільстві. Наступні чисельні дослідження суїцидальної поведінки іншими авторами підтвердили правильність висновків Е. Дюркгейма.

Аналізуючи якісно різні суспільства, Е. Дюркгейм створив вчення про солідарність у суспільстві. Вона буває двох типів: механічна, яка властива доіндустріальному суспільству, та органічна, притаманна індустріальному суспільству. Для суспільств з механічною солідарністю характерні такі фактори: жорстка регламентація, підкорення людини вимогам колективу; мінімальний рівень розподілу праці; пріоритет колективної власності; одноманітність почуттів та вірувань; нерозвиненість особистості. Суспільства з органічною солідарністю побудовані на розвинутому розподілі праці, що, у свою чергу, спричинює відмінність, а не подібність людей; ця відмінність ґрунтується на автономності індивіда та його свободі. У таких суспільствах солідарність народжується об'єктивно, адже люди потребують взаємодії через обмін, а це, призводить до співпраці та кооперації. Якщо у суспільствах з механічною солідарністю панують норми кримінального права з репресивними санкціями, то у суспільствах з органічною солідарністю домінують норми кооперативного права з реститутивними санкціями. Ця ідея Е. Дюркгейма набула особливої актуальності у наш час. Так, сучасний американський соціолог Ф. Фукуяма у

своїй новій праці "Довіра" (1996 р.) розглядає економічний прогрес у розвинутих країнах як певну винагороду суспільству за його внутрішню гармонію, відсутність же останньої є найважливішим чинником господарського неуспіху.

Здійснюючи аналіз суспільних процесів, Е. Дюркгейм вводить у науковий обіг цілу низку нових понять. Серед них особливе значення має поняття аномія – стан у суспільстві, який характеризується відсутністю норм та правил регуляції поведінки індивідів, наявністю ціннісно-нормативного вакууму, коли старі норми вже не спрацьовують, а нові ще не народилися. Такий стан є характерним для перехідних суспільств. Е. Дюркгейм дав глибокий соціально-філософський аналіз моралі та релігії, пояснення яких запропонував шукати у самому суспільстві; здійснив цілісний аналіз інституту сім'ї, висунув ідею про еволюцію останньої у майбутньому через поступове відмирання її функцій внаслідок розвитку самого суспільства. Будучи професором Сорбони, вчений докладав великих зусиль для пропаганди науки соціології: читав лекції студентам, які користувалися успіхом, започаткував видання спеціального соціологічного журналу – "Соціологічний щорічник". Загальні принципи вивчення суспільства як само організованої та само врегульованої системи лягли в основу структурного функціоналізму, до фундаторів якого справедливо відносять Е. Дюркгейма.

Третій етап – *новітній*. Він почався першими десятиліттями ХХ століття і триває дотепер. Імена-символи цього етапу: М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Мід, Р. Парк, Ф. Знанецький, Е. Гідденс, А. Турен, Ю. Хабермас, Т. Лукман, Н. Луман та інші. Саме у цей час швидко поширюються ефективні методики здійснення емпіричних досліджень. Започатковуються ґрунтовні електоральні дослідження. Соціологія сприяє розвитку менеджменту та маркетингу. Проходить широке вивчення громадської думки, досліджуються нові тенденції у міждержавних відносинах в умовах глобалізації та нових ідентичностей.

Макс Вебер як вчений-енциклопедист та його внесок у соціологію. *Макс Вебер* – найбільш знана фігура в історії соціології, економіці, праві, політології, релігієзнавстві, культурології, етиці. Дослідники творчості М. Вебера називають його Галілеєм соціально-наукового пізнання" або "буржуазним Марксом". Він – засновник "розуміючої соціології", яка вимагає від дослідника вивчення та пояснення внутрішніх суб'єктивних мотивів, намірів, прагнень, цілей людей, які вступають у соціальну взаємодію. На думку М. Вебера, природні речі повинні бути пояснені, а суспільні процеси – зрозумілі людиною. "Розуміючу соціологію" пізніше стали називати суб'єктивною, якісною, мікросоціологією або інтерпретивною соціологією. Він якраз і намагається зрозуміти суб'єктивний сенс дій людей, вияснивши мотивацію, суб'єктивні наміри тощо.

У руслі "розуміючої соціології" М. Вебер створює «концепцію соціальної дії». Він розрізняє традиційну дію, засновану на традиції, афективну, що ґрунтується на почуттях, цілераціональну та ціннісно-раціональну, які засновані на раціональному розрахунку і є осмисленими. Саме два останніх типи соціальної дії є суто соціальними і підлягають вивченню. Раціоналізація соціальної дії розглядається вченим як ключова проблема суспільного розвитку.

М. Вебер є засновником економічної соціології, яка починає займати домінуючі позиції у соціології вже після смерті вченого. За цією теорією провідну роль у появі капіталізму відігравали не лише суто економічні чинники, як вважав його опонент К. Маркс, а й значною мірою культурно-етнічні та релігійні. На думку вченого, протестантизм як релігія є тією ідеологічною основою, з якої пізніше з'являється "дух капіталізму". Автором поняття "дух капіталізму" є німецький економіст В. Зомбарт. М. Вебер помітив та визначив тенденцію до співвідносності господарського статусу людини та її релігійної приналежності. Учений довів, що виховання у колі протестантів, керуючись нормами протестантської етики, які носили переважно аскетичний характер, зумовлює у подальшому тенденції раціональної поведінки і успіхи у бізнесі. Норми протестантизму вимагають від віруючого пуританської, аскетичної поведінки, відмови від життєвих насолод, які можуть бути отримані за гроші і передбачають вкладання грошей у виробництво, накопичення їх, що і призведе до багатства однієї людини, а згодом, – і до багатства всього суспільства. Капіталізм, на думку М. Вебера, може бути і раціонально-продуктивним, і авантюрним, орієнтованим на війну, на політику, пов'язану з можливостями наживи.

М. Вебер вважається фундатором політичної соціології. Він рішуче виступав проти революційних методів перетворення суспільства і вибудував еволюційний шлях впровадження раціонально-бюрократичного типу управління. Йому належить створення концепції легітимних типів панування, серед яких він виокремив традиційний тип, заснований на звичаях і традиціях; раціонально-легальний тип (або раціонально-правовий), заснований на законах, писемному праві; харизматичний тип, заснований на афектах та на вірі. Дана типологія з часом не втрачає актуальності і широко використовується у сучасних дослідженнях. Крім того, цінними є рекомендації М. Вебера для тих, хто йде у велику політику.

На відміну від О. Конта, Г. Спенсера та інших вчених, які не провели жодного емпіричного соціологічного дослідження, М. Вебер брав активну участь у шести дослідженнях, що були започатковані урядом Німеччини. Використовуючи методи статистики, спостереження, опитування, він досліджував умови праці, ціннісні орієнтації німецьких селян та промисловців, чинники напруженості між урядом і робітниками-соціалістами, причини еміграції у Прусію польських селян. Суттєвим є внесок М. Вебера у розробку низки галузевих соціологій: соціології права, соціології релігії, соціології праці, соціології музики тощо.

Пітирим Сорокін як найвизначніший соціолог ХХ століття. Внесок Пітирима Сорокіна (1889–1968) ототожнюють із внеском М. Коперніка у природознавство. Професор Міланського університету М. Паллавічіні стверджує: "Пітирим Сорокін володів полем зору у 360° і міг зрозуміти істинне значення всієї сукупності фактів і феноменів та виявити їх справжній зв'язок". Його перу належить багато фундаментальних праць з різних галузей соціологічної науки. Серед них: "Злочин і кара: подвиг та винагорода", "Система соціології", "Соціологія революції", "Соціальна і культурна динаміка", "Види

любові та її сила", "Американська сексуальна революція", та інші.

П. Сорокін подав власне тлумачення предмета соціології як генералізуючої науки, увага якої фокусується на вивченні соціально-типових, повторювальних, родових явищ, властивостей, притаманних людській взаємодії. Соціологію він визначив як науку, яка вивчає поведінку людини у середовищі собі подібних. Такі природничі науки, як хімія, фізика, біологія – це досоціальні науки, а соціологія, на думку вченого, – це надорганічна наука, оскільки вивчає світ надорганіки, світ суспільності, який пов'язаний з мовою, наукою, релігією, політикою, соціальною організацією тощо. За П. Сорокіним, людина, щойно народившись, не є суб'єктом надорганіки. Стати такою можливо лише з часом, протягом тривалого процесу соціалізації, набуття навичок соціального життя, знань та умінь. Структуруючи соціологічне знання, П. Сорокін дійшов висновку, що воно поділяється на чотири розділи:

- соціальна аналітика або соціальна анатомія, яка вивчає суспільну взаємодію як таку, закони, методи соціології тощо;
- соціальна механіка, що вивчає перебіг соціальних процесів, їх закономірності та тенденції;
- соціальна генетика, увага якої сконцентрована на вивченні еволюційних процесів у суспільстві;
- соціальна політика як суто прикладне знання, сфокусоване на вирішенні практичних завдань. Саме до соціальної політики він відносив соціальну медицину та вчення про щастя.

П. Сорокін є автором теорії соціокультурної динаміки, яка пояснює процес історичних змін, історичного розвитку та прогресу. До соціокультурної системи він відносить увесь світ надорганіки, створений людиною, з такими складовими: мовою, релігією, наукою, філософією, правом, літературою, живописом, скульптурою, тобто елементами як духовної, так і матеріальної культури. Підкреслюючи єдність надорганічного світу, особливу роль у ньому відводив цінностям. На його думку, саме цінності лежать в основі будь-якої культури. Вивчаючи цінності як фундамент культури, можна здобути знання про суспільство. Процес зміни цінностей, втрату старих та заміну їх новими зумовлює прогрес цивілізації.

За П. Сорокіним розвиток суспільства представляє тріаду: особа – суспільство – культура. Поеднуючи макро- та мікросоціологічний підхід у поясненні суспільства, П. Сорокін створив теорію соціальної стратифікації та соціальної мобільності, яка дотепер не втратила своєї актуальності. Він піддає нищівній критиці пролетарське розуміння рівності як знищення класів. "Хоча у конституціях і записано, що "всі люди рівні", тільки абсолютно наївна людина може припустити відсутність у них соціальної стратифікації" – зауважує автор. Досліджуючи етичні проблеми, вчений створив теорію соціальної любові і творчого альтруїзму, наголошуючи на перетворюючій силі любові як рушійній силі суспільного процесу. Любов, за П. Сорокіним, – це "сила, що уніфікує та гармонізує космічну силу, яка протистоїть хаосу, об'єднує те, що роз'єднане ворожнечею, будує те, що зруйноване бійкою, створює та підтримує великий порядок в усьому Універсумі. Енергія любові цементує суспільство і є

позитивною для прогресу, умироутворює конфлікти та є "протиотруйним засобом для злочинних, патологічних, суїцидальних тенденцій, страху, психоневрозів".

П. Сорокін написав низку робіт із соціології екстремальних ситуацій: війни, революції, бідності. Наприкінці власного життя він зацікавився проблемами конвергенції двох різних соціальних систем – капіталізму і соціалізму у єдиний соціокультурний тип. На думку вченого, майбутнє людства не за капіталізмом чи соціалізмом, а за специфічним, проміжним, змішаним або інтегральним типом, який "поєднає більшість позитивних цінностей і звільниться від серйозних дефектів кожного типу". Практика сьогодення свідчить, що прогнозований П. Сорокіним тип суспільства все більш утверджується у житті сучасних розвинутих держав світу. Вагомий вклад П. Сорокіна в інституціоналізацію соціології як науки, а також у викладання дисципліни у вищих навчальних закладах США.

II. Сучасна західна соціологія: основні напрями і проблеми

Американська та західна соціологія ХХІ ст. На початку ХХ століття відбувається поступове переміщення географічного центру соціологічних досліджень із Західної Європи до США, а найбільш знаними соціологами стають американські науковці. Такий процес зумовлений певними обставинами. По-перше, могутнє кадрове забезпечення американської соціології за рахунок масової еміграції вчених з країн Західної Європи, де формувались тоталітарні політичні режими. Так, з Росії, хоча й вимушено емігрував Сорокін, з Австрії – П. Лазарсфельд, з Польщі – Ф. Знавецький, а з Німеччини – А. Шюц та ін. По-друге, подальшому розвитку соціології в США сприяв демократичний політичний режим американського суспільства: ставлення до соціології як до науки, свобода дій, творчості, вільний вибір тем досліджень, можливість відкритої публікації даних об'єктивних досліджень незалежно від симпатій чи антипатій владі.

Саме на американському континенті емпіричним шляхом підтвердилась теза про те, що демократія і соціологія – співвідносні, пройшла інституціоналізація соціології та швидке набуття нею статусу університетської науки. У Європі з фундаторів соціології університетської кафедри не мали ні О. Конт, ні Г. Спенсер. Лише Е. Дюркгейм започаткував соціологію як предмет викладання, тоді як у США соціологія відразу ж здобула статус університетської науки: в 1892 році був заснований Чикагський університет, факультет соціології; в 1894 році – Колумбійський університет, до складу якого увійшов соціологічний факультет. А вже у 1901 році соціологія викладалася у 170 університетах та коледжах США. Процесу інституціоналізації соціології сприяло започаткування у 1898 році спеціалізованого наукового видання соціологічного журналу, на сторінках якого йшли дискусії між вченими з приводу актуальних проблем соціології. По-третє, проведення соціологічних досліджень вимагало значних фінансових витрат. У США – провідної країни капіталізму – вже на початку ХХ століття існували сприятливі можливості щодо цього. На проведення соціологічних досліджень скеровувались кошти як держави, так і приватного бізнесу.

На відміну від європейської американська соціологія відразу набула практичної (емпіричної) спрямованості. Завданням прикладної соціології повністю відповідали визначальні риси національної філософії США: прагматизм, утилітаризм та практицизм. Прикладні соціологічні дослідження, викликані соціальним замовленням, стали домінуючими в Америці. Соціологія, застосовуючи специфічні методи, широко використовувалась у боротьбі суспільства з негативними явищами: проституцією, алкоголізмом, наркоманією, маргінальністю, порушенням сімейних зв'язків, злочинністю тощо. У 20–30-і роки ХХ століття кон'юнктура ефективного управління породила гасло: "Соціологія на службі менеджменту", яке не втратило актуальності дотепер. Знамениті Хотторнські експерименти, соціометрія, мейоїзм – видатні здобуття у соціальних науках, де значний внесок належить саме соціології. Аналіз наукової тематики соціологічних досліджень американських вчених підтверджує прагматичну спрямованість американської соціології та тісний зв'язок її з життям. У ті ж 20–30-ті роки активно вивчають проблеми безробіття, впливу його на сімейне життя, проблеми девіантної поведінки та інше. У 40-і роки вивчається вплив масової агітації та пропаганди на індивідуальну свідомість та роль ЗМІ у суспільстві. У 60-і роки предметом дослідження науковців стають антирасистські рухи, вплив маскультури на індивіда, електоральні процеси. Наприкінці ХХ століття активно вивчаються гендерні проблеми, соціологічні аспекти релігійних рухів, глобальні зміни та екологічна проблематика, соціологія психічного здоров'я та психічних хвороб, саморуйнівної поведінки людини тощо.

Західну соціологію ХХ століття прийнято поділяти за напрямками. Теоретична соціологія представлена структурним функціоналізмом (Толкотт Парсонс, Роберт Мертон), теорією соціального конфлікту (Льюїс Козер, Ральф Дарендорф), теорією соціального обміну (Джордж Хоманс), психоаналітичною теорією (Зігмунд Фройд, Еріх Фромм), символічним інтеракціонізмом (Джордж-Гербурт Мід, Гербурт Блумер), феноменологічною соціологією (Альфред Шюц), неомарксистським напрямом (Дьордь Лукач, Антоніо Грамші), постмодернізмом. Емпірична соціологія об'єднує Чиказьку, Колумбійську та Гарвардську школи.

Сучасні соціологічні теорії. Особливістю сучасної теоретичної соціології є підвищена увага до праць класиків соціології. Це пов'язано з бажанням усвідомити на новому рівні значимість соціології як самостійної науки. Одним з найбільш знаних авторів у сучасній соціології є *Ентоні Гідденс*, який прагне подолати штучно створену розбіжність між макро – і мікросоціологією та інтегрувати їх з метою вивчення соціологічної реальності. Аналізуючи праці класиків соціології – К. Маркса, Е. Дюркгейма та М. Вебера, – Е. Гідденс робить спробу поєднати їх концепції, знайти те спільне, що їм притаманне. Так, здійснюючи аналіз класової структури суспільства, Е. Гідденс доходить до висновків: 1) розподіл суспільства на класи є основною характеристикою суспільства епохи модерну (сучасного суспільства); 2) класи є об'єктивними, інституціональними компонентами соціальних систем; 3) класи – це лише підґрунтя для формування групи, яка виступає водночас структурною основою

для визначення групової приналежності. Визначаючи фундаментальні характеристики суспільства епохи модерну, він намагається сконструювати підстави для нової соціологічної концепції. Новим інструментом соціального пізнання повинна стати викладена ним теорія структурації. Головне її значення Е. Гідденс викладає у положеннях про розгляд об'єктивної та суб'єктивної сторін соціальної реальності з точки зору "дуальності", що означає їх взаємозалежність та взаємовплив; визначення суб'єкта дії, тобто соціального агента. Соціального агента можна описати лише як стратифікаційну модель, яка має три рівні дії: мотивації, раціоналізації, рефлексивного моніторингу. Рівень мотивації дії – це така частка духовного світу людини, яка відноситься до свідомих та несвідомих бажань, що спонукають агента до дій. Рівень раціоналізації дії означає здатність індивідів виважено діяти і розуміти свої дії. Соціальна діяльність – це організована у просторі і часі самовідтворювана реальність. Відтворення здійснюється тими ж засобами, якими люди реалізують самих себе. Центральними поняттями, з допомогою яких описується теорія структурації є: "структури", "системи", "структурації". За допомогою цих понять можна відтворити три аспекти соціальної реальності. Під поняттям "структури" автор розуміє відносини, які виробляються та відтворюються суб'єктами дії. Поняттям "системи" Е. Гідденс позначає відносини між індивідами і колективами, які регулярно відтворюються. Поняття "структурації" відтворює умови, які керують спадковістю, перетворенням структур.

У творах "Дослідження з соціальної та політичної теорії", "Центральні проблеми соціальної теорії", "Сучасна критика історичного матеріалізму", "Наслідки сучасності" та інших Е. Гідденс аналізує трансформацію предмета соціології як науки, критикує сучасний стан науки, яка неспроможна дати всебічно ґрунтовний аналіз розвитку сучасних держав та міжнародних відносин.

Праці Нікласа Лумана (1927–1998) "Соціологічні пояснення", "Теорія суспільства і соціальна технологія", "Структура суспільства і семантика", "Соціальна система" є подальшим розвитком системного аналізу, а також функціонального підходу до розуміння суспільства. Система має здатність відрізняти себе від зовнішнього середовища і відтворювати цю межу. Суспільство є саме такою самовідтворюваною та самореферентною системою. Елементом соціальної системи є комунікації. Система постійно змінюється під впливом середовища, яке висуває все нові і нові вимоги. Упорядкованість через зміни – основна засада існування системи. Система має свої межі, які постійно відтворюються, і системні перетворення відбуваються у цих межах. Даючи власне пояснення функціонування суспільства як системи, Н. Луман вводить у науковий обіг нові поняття – "оперативна закритість", "структурне поєднання" та інші. На його думку, саме системний підхід у соціології дозволяє створити адекватний інструмент дії відтворення суспільства як об'єктивної реальності у науковому мисленні.

Провідним соціологом сучасності по праву вважається німецький вчений *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р.) – представник неомарксизму та ідеолог "нових лівих" у Німеччині. Знаний теоретик Франкфуртської школи у соціології Ю. Хабермас створив оригінальне вчення про суспільство, яке викладене ним у

працях: "Пізнання та інтерес", "До логіки соціальних наук", "Теорія комунікативної дії" та інших. Крізь більшість робіт Ю. Хабермаса проходить ідея соціальної еволюції, яка у подальшому набула вигляду оригінальної концепції, означеної вченим як теорія комунікативної дії. За Ю. Хабермасом, соціальний прогрес – це розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Він виділяє п'ять стадій соціальної еволюції: міфо-поетичну, космологічну, релігійну, метафізичну, сучасну. Вони є способом світорозуміння, кожна стадія є більш раціональною, ніж попередня. Визначаючи зв'язок між знанням та дією на теоретичному рівні у концепції "життєвого світу", Ю. Хабермас створює теорію соціальної дії. В сучасних умовах існує чотири ідеальних типи соціальної дії:

- стратегічна дія – дія, якою керує егоїстична мета;
- нормативна дія – це соціальна дія, метою якої є досягнення взаємовигоди за умов підкорення своєї поведінки цінностям і нормам, що панують у суспільстві;
- драматургічна дія – це дія, направлена на створення публічного іміджу, тобто самого себе;
- комунікативна дія – це соціальна дія, мета якої – вільна домовленість учасників для досягнення спільних результатів.

Комунікативна поведінка, яка лежить в основі "життєвого світу", дає змогу досягти взаємопорозуміння у суспільстві, налагодити діалог для розв'язання політичних криз тоді, коли це не можуть зробити офіційні структури.

III. Українська соціологічна думка. Вітчизняна соціологія XXI ст.

Соціологічна думка в Україні. Історія соціологічної думки в Україні як цілісний процес донедавна практично не досліджувалася. Нині у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба у науковому знанні еволюції вітчизняної соціальної думки, починаючи від її витоків до інституціоналізації як академічної науки, набуває особливого значення. Вона відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення і розвитку українства від початків його історії до сьогодення. Протосоціологічний період її розвитку охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів:

- протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (праісторія, Київська держава, княжа доба, литовсько-польський період – V–кінець XV ст.);
- протосоціологічне знання козацької доби (від початків козацтва до зруйнування Січі – кінець XV– третя чверть XVIII ст.);
- протосоціологія доби відродження України (кінець XVIII – середина XIX ст.).

Витоки соціального пізнання в Україні сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX–XIII ст.), і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності – Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-

економічного центру – Києва й Середнього Подніпров'я. Елементи соціологічної думки містять праці найдавніших українських мислителів. Київський князь *Володимир Мономах* (правив у 1113–1125 рр.) у «Повчанні дітям» дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру. Різноманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI–XIII ст., найпомітніший серед яких «Повість минулих літ».

Історична доля українського народу витворила своєрідний соціальний феномен – козацтво – проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість його в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З ним пов'язані і перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків. У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513–1566), якого сучасники називали українським (рутенським) Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які підкоряються королю добровільно. Перед законом як гарантією розвитку та існування держави рівні всі, навіть королі. На думку С. Оріховського, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві і які за необхідності можна змінити. Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом.

Обов'язок держави щодо громадянина – гарантувати кожному право на існування. Вона повинна дбати про освіту громадян, «адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися», сприяти розбудові нових шкіл. Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність має спрямовуватися передусім у руслі інтересів держави. Суспільні погляди С. Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права XVII–XVIII ст. Щодо багатьох положень він випередив таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден та ін. В Україні і Росії його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема *Феофан Прокопович* (1681–1736). Наприкінці XVI – на початку XVII ст. найпомітнішою постаттю в українському духовному житті був *Іван Вишенський* (між 1545(50)–після 1620), який у своїх полемічних творах обстоював ідею свободи, рівності, справедливості. У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович, крім власне духовних літературних праць, приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український філософ, письменник *Григорій Сковорода* (1722–1794), який науку про людину вважав найважливішою і найвищою з усіх наук. Не заперечуючи ролі й значення

технічних досягнень, найголовнішою він вважав науку про умови та способи забезпечення щасливого життя, про людину та її щастя. Особливу цінність має його концепція спорідненої праці. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смісл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя – у вільній праці за покликанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула рис загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смислу людського буття. Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, втілюючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі Бога. Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість із певними видами праці. Люди мають пізнати самі себе, свої здібності й виробити адекватний своїй природі спосіб життя. Спорідненість, покликання і є справжнім Богом у людині. У такому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну – нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність природного походження. Звідси його принцип «нерівної рівності».

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі Людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, які вдосконалюють природні дані. Наука і звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої, корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях. У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму (філософська течія, що на першому плані розглядає людину та її переживання), які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені гуманізму, конструктивного змісту і варті сучасного ґрунтовного дослідження. Отже, суспільні концепції, які постали в Україні в період від античності до ХІХ ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення.

З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити окремі і загальні соціальні явища, що створювало інтелектуальне підґрунтя для подальшого вивчення суспільства як системи, механізмів його функціонування. У тогочасній українській протосоціологічній думці домінують загальні закономірності становлення й еволюції соціологічного знання та специфічні особливості, зумовлені розвитком української історії. Ця специфіка відображена у соціальній проблематиці, пов'язаній з боротьбою етносу за свою політичну й національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути.

Наприкінці ХVІІІ ст. розпочинаються активні дослідження фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Багато праць цього періоду, передусім «Опис весільних обрядів» Григорія Калиновського, «Землеописания о Малия России» М. Туранського, «Записки о Малороссии» Ярослава Маркевича, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Історія русів» невідомого автора засвідчують появу системних українознавчих студій, в контексті яких досліджувалося і соціальне життя народу. Подальший розвиток та якісно новий

стан самоусвідомлення українства розпочинається з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, ідейне ядро якого утворювали Микола Костомаров, Михайло Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Володимир Білозерський, Олександр Маркевич. Своєрідним маніфестом Братства стала «Книга буття українського народу» М. Костомарова, в якій історія України розглядається у контексті світового історичного процесу, а соціософські міркування автора насичені ідеями всеслов'янського братства і відродження України.

Початок української соціології. Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки. У наукових колах його називають періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування та інституціалізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців. Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках ХІХ ст. дослідженнями Женецького гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада». Учені, які досліджують особливості тогочасної Української соціологічної думки наприкінці ХІХ ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабо були заряджені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали.

Визначальна риса соціологічної думки в Україні – тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями. Домінувало у тогочасній соціологічній думці звернення до соціально-культурних проблем. Водночас вона виявляла помітну зацікавленість соціально-політичними, економічними аспектами. Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога *Сергія Подолинського* (1850–1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовияву талантів. С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної

мобільності (залежить від національності особи). Ці думки висловлював у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать *Михайла Драгоманова* (1841–1895), який чимало уваги приділяв перспективам історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод (всенародного земського представництва з контролем за діями виконавчої влади, недоторканності свободи особи, слова, товариств). На його думку, політичні та національні інтереси російського населення можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Драгоманов обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього він наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли автономії іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн. М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу. Національність не може бути причиною насилля над людьми, а права осіб будь-якої національності мають бути рівними. Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків.

Один з найвідоміших тодішніх вітчизняних соціологів *Максим Ковалевський* (1851–1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання – розкриття причин спокою чи руху людських суспільств у різні епохи.

Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також усіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать. У

ставленні до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, але психологію вважав галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу, ці науки повинні спиратися на загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств.

Однак соціологія має не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби. М. Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом, стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Вести мову про головний чинник – те саме, що говорити про краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють її течію. Соціологічна теорія Ковалевського – явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий історик, етнограф, археолог *Володимир Антонович* (1834–1908) використовував свої знання для вивчення соціальної структури. Особливу увагу заслуговують погляди *Михайла Грушевського* щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії. Під час вимушеної еміграції (1919–1924) М. Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, його співробітники проводили лекційну діяльність. Були видані соціологічні дослідження М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX–початку XX ст. *Іван Франко* (1856–1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Видатний вчений-економіст *Михайло Туган-Барановський* (1865–1919) вважав соціологію однією з стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальних обставин, які задовольняли б людські потреби. Виробництво засобів до життя – нижча сходинка діяльності людей. На

вищих сходинах господарська робота стає менш значимою. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль в їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбільш борються за своє «чисте» існування, а більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки. Значний вплив на суспільну думку на початку ХХ ст. мали ідеї державності та історичного поступу України.

Один з провідних тогочасних вчених, історик, політолог, соціолог *В'ячеслав Липинський* (1882–1931), зосередившись на проблемах держави і права, стверджував, що життєвість кожної держави зумовлена особливістю взаємовідносин між провідними верствами суспільства і народом. Ці особливості реалізуються через різні типи державного устрою – класократію, демократію, охлократію. Найраціональнішою він вважав класократію, розуміючи під поняттям «клас» осіб, наділених однією суспільною функцією. На цій підставі до «промислового класу» він зараховував робітників, технічний персонал, лідерів індустрії, аргументуючи це тим, що об'єднуючі їх чинники значно сильніші за суперечності між ними. Це аж ніяк не унеможливило взаємної критики, свободи опозиції. А навпаки, діючи в координатах традиційного правопорядку, вони забезпечують необхідну рівновагу між владою і свободою. За взірець класократії він наводив Англію з її традиціоналізмом, консервативними цінностями. Демократію В. Липинський критикував за те, що її використовують для ослаблення основ дисципліни і порядку в державі, внаслідок чого держава перетворюється на інструмент реалізації приватних Інтересів певних соціальних груп, що спричиняє її руйнацію. Цю тезу він ілюстрував подіями в Римській республіці часів занепаду, Франції Третьої республіки, Речі Посполитій. Малопродуктивна, за словами В. Липинського, й охлократія, яку встановлюють «войовники-непродуценти». В ній неможливий жодний вияв свободи та самодіяльності громадян, а суспільство мало чим відрізняється від військово-бюрократичного ордену. Саме таким він вважав цезаристично-бонапартистські держави, революційні режими, очолювані монархами-самодержцями.

Справжнім джерелом влади, на його думку, є мілітарні, економічні, інтелектуальні сили. Уособленням їх є «бойовики» (військові), «продуценти» (високозаможні стани) та інтелігенти. А найпридатнішими до державного управління є «войовики-продуценти». Інтелігенція, у зв'язку з неможливістю контролю над засобами «матеріальної» (військової та господарської) сили, до такої ролі мало придатна. Але тільки вона здатна на раціональне усвідомлення та оприлюднення різноманітних настроїв у суспільстві, що має непересічну цінність для утримання суспільної рівноваги та державного порядку. У націотворчих процесах В. Липинський теж відводив особливу роль провідній верстві як основі й керманичу нації, оскільки вона володіє матеріальною силою, моральним авторитетом, волею до влади, здоровим консерватизмом. Запорукою існування й розвитку нації він вважав національну державу: «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі ромадянського життя». Де речі, поняття «нація», за Липинським, охоплює всіх мешканців, громадян держави. Визнаючи неминучість і доцільність соціальних змін постійними мешканцями України,

незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження. Соціологічні погляди В. Липинського справили відчутний вплив як на тогочасну, так і на подальшу суспільно-політичну практику на певних етапах історичного розвитку України.

Історик, громадський і політичний діяч *Дмитро Дорошенко* (1882–1951), будучи під значним впливом ідей В. Липинського, вважав, що українську державу може збудувати провідна верства суспільства – аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, він дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналогії якої існували в Європі. Отже, у другій половині XIX– на початку XX ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але вони досліджували окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення соціологічних проблем. І все ж таки у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Спрощені трактування поступалися місцем диференційованим, самодостатнішим концепціям. Складався та оформлювався власне соціологічний апарат. Була започаткована системна робота щодо методології і техніки досліджень. Нові соціологічні ідеї, які проростали в Європі, знайшли і в Україні благодійний ґрунт. Поступово окреслювався предмет досліджень вітчизняної соціології, чіткішими ставали грані, що відмежовували її від суміжних дисциплін.

Таким чином, усім національним соціологіям за часів їх становлення була притаманна проблема визначення свого предмета або демаркації з сусідніми дисциплінами. Для України вона виглядатиме як проблема виділення з суспільно-політичної публіцистики. Це спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи, насамперед Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса, В. Парето та інших. А діалектична єдність універсальних та національних елементів, що сформувалася в ці часи, стала передумовою її подальшої наукової продуктивності.

Основні напрями та проблеми розвитку новітньої української соціології. Історія світової соціології загалом, як і історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, а в XX ст. – у складі колишнього СРСР, значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікованою наукою, структурно існувала лише в системі радянської соціології.

У перші десятиліття XX ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-ті роки була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолював її у 1918–1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше – марксист С. Семківський. Іншими підрозділами цього

відділу, зокрема комісією з вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різних чинників на заробітну плату. Вивчались інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова, який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя. У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних питань торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав *Михайло Грушевський*, який повернувся у 1924 р. в Україну з наміром створити тут систему соціологічних інституцій. Перед цим він заснував у Швейцарії Український соціологічний інститут (1919 р.), який згодом переїхав до Праги, а в 1921 р. – до Відня. Але його намір не був підтриманий, М. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру з історії України, при якій було відкрито секцію соціології. М. Грушевський і його соратники видали низку соціологічних праць: «Спроба соціологічного пояснення української казки» (К. Грушевська), «Примітивна культура», «Соціологія в концепції нової французької демократії» (Ф. Савченко) та ін. Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом.

Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних в Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах. Певний час ще видавалися праці М. Ковалевського, П. Сорокіна та інших, але згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напрямку: «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» М. Бухаріна (1921), «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» Л. Садинського (1923), «Марксизм і соціологія» С. Каценбогена (1926), «Соціологія шлюбу і сім'ї: досвід вступу у марксистську генеомію» С. Вольфсона (1929), «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського (1929) та ін. Науковий плюралізм довше зберігався у прикладній соціології. Так, у 20-ті роки в Україні певні позиції займало фрейдистське вчення. Відомий фізіолог, професор А. Зелений, досліджуючи біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію». Соціальні проблеми управління розробляв Всеукраїнський інститут праці (Харків). Тут були започатковані дослідження організації виробництва, підготовки кадрів, стимулювання і нормування праці. В інституті існував психологічний відділ, де застосовували тести професійного відбору та професійної орієнтації. Учені займалися соціальною інженерією, під якою розуміли насамперед діяльність щодо вдосконалення організації виробництва з урахуванням соціальних чинників, спрямовану на забезпечення робочого місця, поліпшення умов праці робітників. Зокрема, застосовувалися так звані оперограми – креслення робочого процесу з нанесенням маршрутів і послідовності етапів обробки, з урахуванням

обсягу роботи і необхідного для нього часу. Оперограма становила собою модель, сконструйовану на основі інженерного розрахунку. Відповідно визначали штат працівників, складали інструкції виконавцям, замовлення на обладнання, визначали мету і завдання діяльності людей.

До початку 60-х років соціологічна думка в СРСР (у тому числі й в Україні) розвивалась праці, аналізуючи соціальні явища, процеси на загальному, абстрактно-теоретичному, рівні, відірвано від реального життя. Філософський детермінізм, заперечення соціологічного мислення відкривали дорогу безмежному пануванню консерватизму в науці про суспільство. Відродження соціологічних досліджень почалося з настанням «хрущовської відлиги». Але якщо ці дослідження визнавалися, то соціологія як наука – ні. У науковому обігу побутувало визначення соціології як науки, що займається тільки конкретними дослідженнями.

Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір деяких філософів, які взяли на озброєння концепцію 30-х років, ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання. Відповідно соціологія була оголошена філософською наукою (складовою філософії), а конкретні соціологічні дослідження виводилися за межі соціологічного знання як не сумісні зі специфікою філософського пізнання світу, їх трактували як спробу привнести у філософію елементи позитивізму. Проте соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання. У 1958 р. виникла Радянська Соціологічна Асоціація. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ – сектор дослідження нових форм праці й побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. У 1968 р. почав працювати Інститут конкретних соціальних досліджень. У 1974 р. побачив світ перший і до середини 80-х років єдиний у СРСР фаховий журнал «Социологические исследования». В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю – відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України – почав функціонувати у 1969 р. Вплив хрущовських ліберальних реформ на розвиток соціології було посилено імпортом соціологічної фразеології. З 1957 по 1961 рік тільки Інститут філософії у Москві відвідали 217 зарубіжних філософів і соціологів.

У 60-ті роки започатковуються соціологічні дослідження різної тематичної спрямованості. Зокрема на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси соціологи вивчали умови життя, залежність способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників. Досвід соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 70-х роках поширювався через періодичні видання, знайшов своє відображення у повісті письменника Олександра Білінова «Вибір» (Дніпропетровськ: Промінь, 1980). Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики соціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики та пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення

Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні. Широкий спектр соціальних проблем шлюбу і сім'ї був типізований у праці Л. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1965). У 1966 р. випущено двотомник «Соціологія в СРСР», в якому узагальнювався досвід емпіричних досліджень різних сфер суспільства, а також досліджень із загальної соціологічної теорії, різноманітних проблем функціонування і розвитку соціальної сфери (праці, побуту тощо). Водночас у Великобританії були опубліковані два томи вибраних праць радянських соціологів під назвами «Індустрія і праця в СРСР», «Місто, регіон і народонаселення». У деяких університетах були запроваджені спецкурси з прикладної соціології. Для аспірантів і студентів підготовлені перші навчальні посібники («Робоча книга соціолога», 1976; «Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР», 1979 та ін.).

Але марксистська ідеологія не збиралася відводити соціології належне їй місце. За розквіту адміністративно-командної системи (кінець 60-х – середина 80-х років) відбувся ще один наступ на неї. ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень звинувачено у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Було перекроєно кадровий склад інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи. Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-ті роки, коли вона нарешті відновила статус самостійної науки. У червні 1988 р. ЦК КПРС видав постанову «Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у вирішенні вузлових проблем радянського суспільства». Наприкінці 80-х років виникла принципово нова для радянської системи інституція – Всесоюзний центр вивчення громадської думки (директор Т.І. Заславська), що став безперечним лідером у масових опитуваннях. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію, в університетах відкрито факультети і відділення з підготовки професійних соціологів, утворено спеціалізовані ради із захисту дисертацій, виходить журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Тож соціологія стала універсальною академічною дисципліною, основи якої тепер вивчають у всіх вузах.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, соціальних умов і механізмів формування сучасної ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів. Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя. Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макеєв, В. Чорноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молоді (Є. Головаха, В. Осовський), застосування математичних методів у соціологічних дослідженнях (А. Горбачик,

В. Максименко), вивчення історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціологи (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Суїменко), соціальної структури українського суспільства (Н. Коваліско) тощо.

Все активніше включається в методичне керівництво науково-дослідною діяльністю Соціологічна Асоціація України (САУ). З 1993 р. вона стала колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації. В Україні протягом останнього десятиліття ХХ ст. сформувалися нові соціальні групи, верстви, нові соціальні відносини. Процес соціальної диференціації супроводжувався соціальними протистояннями, суттєво вплинув на соціальне самопочуття суспільства, особливості взаємодії суб'єктів вітчизняного соціуму. Це суттєво позначилося на зростанні ролі соціолога в дослідженні та управлінні суспільними процесами.

Однак, щоб соціологія посіла відповідне місце у науковому та практичному житті, потрібні час і подолання соціально-економічних труднощів, які на початку ХХІ ст. переживає українська держава. Низку різноманітних теоретичних, методологічних, організаційних проблем висуває гуманізація освіти. Необхідне справді наукове застосування соціології у різних галузях суспільного життя, очищене від намагань маніпулювати громадською думкою під прикриттям так званих «соціологічних досліджень». Цьому мала б сприяти реалізація Указу Президента України від 25 квітня 2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні», з яким передбачено започаткування державних наукових програм у галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвиток соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, установах, навчальних закладах, поширення соціологічних знань серед населення.

Резюме

1. Передумови виникнення соціології почали формуватися ще в творах вчених і мислителів стародавніх часів. Антична філософська думка, представлена працями Платона, Аристотеля, Полібія та ін. поклала початок вивчення суспільства та його складових. Нових поштовхів розвитку соціальної думки надалі праці мислителів епохи Відродження (Е. Роттердамський, Т. Мор, Н. Макіавелі, М. Монтань) створили модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні засади регулювалися волею Бога і традиціями. Діячі епохи Просвітництва (Гельвецій, Дідро, Руссо, Вольтер, Віко) створили механістичну, раціональну модель суспільства, в якій людина є незалежним суб'єктом, поведінка якого залежить від власних зусиль. В той же час дослідження суспільства в період протосоціології суттєво відставало від розвитку інших наук.

2. Виникнення соціології як самостійної науки було викликано потребами переходу від традиційного до індустріального суспільства. Початковий етап її становлення пов'язаний з іменами О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та орієнтацією на перехід до позитивної науки.

3. Соціологічний позитивізм став провідним напрямом соціології XIX ст. Його основні концепції розроблялись Д. Міллем, Е. Дюркгеймом. В середині позитивізму з явилися школи і напрями: географічна школа (О. Монтескє, І. Мечніков, К. Ріхтер, Г. Букль та ін.); демографічна школа (А. Гійяр, А. Казані, В. Мірабо та ін.); расово-антропологічна школа (Ж. Гобіно, Л. Гумплович, У. Самнер, А. Шефе та ін.); соціальний механіцизм (Л. Кетел, В. Парето та ін.).

4. На рубежі XIX–XX ст. поширилась психологічна школа: психологічний еволюціонізм (Л. Уорд, Ф. Гіддінг, У. Мак-Дугал); біхевіоризм (Дж. Уотен, І. Павлов, В. Бехтерев); школа психології народів (М. Лазарус, Х. Штейнталь); групова соціологія (Г. Лебон); символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, У. Томас, Дж. Мід). Основну роль в цьому напрямі зіграв З. Фройд.

5. Соціологія переживає новий етап – етап класичної соціології (М. Вебер, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм), де отримали розвиток структурно-функціональний аналіз, конфліктний і системний підходи, символічний інтеракціонізм, емпірична соціологія.

6. У другій половині XX ст. усвідомлюється необхідність синтезу теорії й емпірії, йдуть пошуки загальної теорії (П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Александер, Ю. Хабермас, П. Штомпка та ін.).

7. Розвиток української соціології розвивається під впливом західноєвропейських соціологічних теорій, але на теренах національного соціокультурного простору. Оригінальні ідеї і концепції Н. Михайлівського, М. Дашковського, П. Струве, М. Туган-Барановського, Г. Зеленого, В. Бехтерева, П. Сорокіна та ін. ввійшли до світової системи соціологічних знань.

За радянської доби соціологія певний час заборонялася. Часткове її відродження відбулося у 50-ті роки XX ст. (А. Здравомислов, Т. Заславська, Г. Осипов, Б. Паригін, М. Буткевич, А. Харчев, В. Ядов та ін.).

В Україні соціологічна думка почалася відроджуватися з 60-ї років XX ст. Ґрунтуючись на національних культурно-наукових здобутках, відбувається її інституціалізація, соціологічні дослідження практично всіх сфер суспільного життя набувають поширення, стають все більш важливим джерелом соціальної інформації, яка використовується в управлінні сучасним суспільством.

Контрольні запитання

1. Що сприяло виникненню і розвитку соціології як окремої науки?
2. Яка роль О. Конта у становленні соціології?
3. Який метод становить основу соціологічних поглядів Г. Спенсера?
4. За що К. Маркса називають класиком соціології?
5. Який внесок у соціологію зробив Е. Дюркгейм?
6. Хто був творцем розуміючої соціології і теорії соціальної дії?
7. Хто є першими представниками соціологічного психологізму?
8. Чим зумовлена поява у XX ст. різних соціологічних шкіл і концептуальних напрямків в соціології?
9. Хто започаткував і розвивав соціологічну думку в Україні у XIX ст.?
10. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології XX ст.?
11. Які основні етапи свого розвитку пройшла соціологічна думка України?

12. На що націлює Указ Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про розвиток соціологічних наук в Україні?"

План семінарського заняття

1. Передумови виникнення соціології.
2. Основні етапи становлення і розвитку соціології як науки.
3. Розвиток соціології в Україні
(2 год.)

Теми рефератів

1. О. Конт – родоначальник соціологічної науки.
2. Теорія суспільства Г.Спенсера.
3. Е. Дюркгейм про цінності і ідеали.
4. Праця М. Вебера «Протестанська етика і дух капіталізму».
5. Основні напрями розвитку західної соціології в ХХІ ст.

Використана і рекомендована література

1. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Капітонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.–186 с.
3. Лукашевич М.П. Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
5. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
6. Соціологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. Центр «Академія», 2006. – 544 с.
7. Соціологія: Підручник. – 3-тє вид. / За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.
8. Соціологічна теорія: традиція і сучасність: Курс лекцій / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 363 с.
9. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Тести

1. Термін "соціологія" запропонував і вперше використав у своїх творах:

а) Г. Спенсер;	б) Е. Дюркгейм;
в) К. Маркс;	г) О. Конт.
2. "Батьком" соціології є:

а) М. Вебер;	б) К. Маркс;
в) Г. Спенсер;	г) О. Конт.
3. Шеститомну працю "Курс позитивістської філософії" написав:

а) Г. Спенсер;	б) М. Вебер;
в) Дж. Міль;	г) О. Конт.
4. Органічний напрям в соціології заснував:

а) О. Конт;	б) Г. Спенсер;
в) Дж. Міль;	г) Е. Дюркгейм.
5. Вчення про суспільно-економічні формації належить:

а) О. Конту;	б) К. Марксу;
в) М. Веберу;	г) Г. Спенсеру.

6. Праця "Самогубство" належить:
- а) К. Марксу; б) Е. Дюркгейму;
в) М. Веберу; г) Дж. Міду.
7. Засновником "розуміючої" соціології є:
- а) О. Конт; б) М. Вебер;
в) Г. Спенсер; г) Е. Дюркгейм.
8. Представниками Чиказької школи є:
- а) Е. Торндайк; б) Л. Віллерна; в) Е. Берджесс;
г) Дж. Уотсон; д) Р. Вірхов; е) У. Томас;
є) Е. Чадуїк; ж) Р. Парк; з) А. Смолл.
9. Доктрину людських відносин розробив:
- а) Дж. Геллап; б) У. Томас; в) Е. Мейо.
10. Етап протосоціології в становленні та розвитку західної соціології займає період:
- а) з 30-40 рр. XIX ст. до кінця XIX ст.;
б) з античних часів до середньовіччя;
в) з кінця XVII ст. до середини XVIII ст.
11. Представниками географічного напрямку соціології XIX ст. є:
- а) Г. Бокль; б) О. Конт; в) Л. Мечников;
г) Ш. Монтеस्क'є; д) Р. Ратцель; ж) У. Самнер.
12. Соціал-дарвінізм в соціології XIX ст. проголосив, що:
- а) соціальні явища зумовлені психологічними чинниками;
б) соціальні явища зумовлюються географічними умовами;
в) соціальний розвиток зумовлюється біологічною еволюцією;
г) соціальний прогрес є довічною боротьбою людей за існування.
13. Автором першого українського підручника "Загальна соціологія" є:
- а) М. Коважвський; б) С. Дністрянський;
в) М. Грушевський; г) М. Шаповал.
14. Створення у Відні Українського соціологічного інституту належить:
- а) І. Франку; б) М. Шаповалу;
в) М. Грушевському; г) Б. Кістяківському.
15. На початку XX ст. американська соціологія набула більшої спрямованості щодо:
- а) фундаментальних досліджень; б) психосоціологічних проблем;
в) практичної спрямованості; г) соціальної взаємодії.
16. Автором теорії соціокультурної динаміки є:
- а) П. Сорокін; б) Г. Спенсер;
в) К. Маркс; г) В. Липинський.
17. Суспільство у своєму розвитку проходить теологічну, метафізичну і позитивну стадії. Кому належить це твердження?
- а) О. Конту; б) Платону;
в) Г. Тарду; г) М. Туган-Барановському.
18. Яка наукова школа інтерпретують суспільний розвиток у поняттях спадковості, «расового добору», боротьби «вищих» і «нижчих»?
- а) соціал-дарвіністська; б) географічна;
в) німецької геополітики; г) расово-антопологічна.
19. На Вашу думку, теорію соціального обміну розробив:
- а) Р. Дарендорф; б) Д. Хоманс;
в) Л. Козер; г) Г. Зіммель.
20. Виділяючи класократію демократію і охлократію як типи державного устрою, найбільш раціональним вважав класократію. Кому належить це твердження?
- а) І. Франко; б) М. Грушевському;
в) В. Липинському; г) Д. Антоновичу.

Розділ № 3. Суспільство як соціальна система

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть поняття суспільство та охарактеризувати його риси;
- проаналізувати загальні концепції походження суспільства;
- розкрити соціологічні концепції походження суспільства;
- пояснити основні підходи до типологізації суспільств та дати їм характеристику;
- проаналізувати відмінності між до індустріальним, індустріальним і постіндустріальним суспільством;
- охарактеризувати новітні виклики сучасного суспільства.

I. Суспільство як соціальний феномен.

II. Типологізація суспільств.

III. Характері особливості сучасного суспільства.

До розуміння історії, природи, соціальної суті суспільства, його типів і форм існує безліч поглядів, концепцій, теорій, які намагаються здійснити це, виходячи з відповідних світоглядних, наукових, релігійних, природничих тощо позицій. У сучасному розумінні суспільства тією чи іншою мірою переважає підхід до його аналізу як до цілісної системи елементів, що перебувають у взаємозумовленій взаємодії. Такий підхід називають системним, основним завданням його є дослідження як окремих сфер, соціальних інститутів, організацій, взаємозв'язків між ними, так і суспільства як цілісної системи та об'єднання різних знань у систему, яка могла б стати базовою теорією суспільства.

I. Суспільство як соціальний феномен

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати, осмислити сутність, основні засади функціонування, найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномену. Так, античні філософи, зокрема Арістотель, Платон, ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччі поширеною була думка про те, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом; у нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним. Якісно нове розуміння категорії пропонувала соціологія в середині XIX–на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, яке, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо.

За К. Марксом, суспільство – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності.

Різні аспекти суспільства як соціологічного феномену є предметом багатьох сучасних досліджень. Залежно від погляду на суспільство як фундаментальну категорію соціології формувалися відповідні теорії суспільства, у розвитку яких простежується *три періоди*:

1. Кінець XVIII–початок XX ст. Соціологія функціонувала як сукупність поглядів щодо промислового суспільства. Всі тодішні теорії виходили з того, що суспільство, яке зароджується, має індустріальний характер, а економічна система визначає тип суспільства, задає принцип суспільного порядку.

2. 20-ті – кінець 60-х років XX ст. Вчення цього періоду зосереджувалися на фіксації нових специфічних рис, явищ, зумовлених переходом до стадії організованого капіталізму, передусім в економічній сфері. Суспільство вони тлумачили як державно-монополістичний (з точки зору форми власності), організований (з огляду на соціальні та економічні процеси), зрілий, розвинутий капіталізм як менеджеріальне суспільство (враховуючи домінуючу професію у всіх галузях), як суспільство масової культури.

3. 70–90-ті роки XX ст. На цьому етапі виникають «концепції інформаційного суспільства» (теорії Д. Белла, Р. Дарендофа, О. Тоффлера, Ф. Ферроратті та ін.), які фіксують трансформації в економічній системі, структурі формальної та неформальної влади, інформаційній сфері. Вони розглядають інформаційне суспільство як особливу стадію історичного та соціально-економічного розвитку людства.

Протягом усього історичного періоду формування і розвитку соціологічного знання багато видатних вчених і соціальних мислителів намагалися знайти відповіді та ті фундаментальні питання, що їх хвилювали, а саме: що являє собою людське суспільство, як воно існує, яка його структура, які механізми соціальної інтеграції забезпечують у суспільстві визначений порядок, усупереч величезному розмаїттю інтересів індивідів і різних соціальних груп. Серед різноманітних понять, що визначають суспільство, найбільш поширеним і усталеним є таке.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство). Н. Смелзер визначає суспільство як «об'єднання людей, що має визначені географічні межі, загальну законодавчу систему і визначену національну (соціально-культурну) ідентичність».

До найхарактерніших *сутнісних рис* суспільства належать:

– спільність території проживання людей, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів, відбувається локалізація їх соціального життя;

– цілісність і сталість основних сфер, інститутів та організацій суспільства (єдине ціле), їх здатність підтримувати та відтворювати необхідну інтенсивність

внутрішніх зв'язків;

– універсальність, тобто всеосяжний, різнобічний характер суспільства. Вона включає все розмаїття соціальних зв'язків, відносин, соціальних інститутів і спільнот. Універсальність суспільства дає можливість створити необхідні умови для задоволення потреб людини, самореалізації та досягнення особистої мети;

– певний рівень розвитку культури, соціальна пам'ять, система соціальних норм, духовних цінностей, символів тощо, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;

– автономність, тобто здатність до постійного відтворення соціальних зв'язків, внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм та цінностей, які утворюються всередині самого суспільства;

– інтегративність, тобто можливість соціалізувати нових індивідів, нові покоління, залучати їх до активного та продуктивного соціального життя.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілз суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: не є частиною якої-небудь більш великої соціальної системи (суспільства); шлюби укладаються між представниками лише даного соціального об'єднання; поповнення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що є визнаними представниками даного соціального об'єднання; має певну територію, яку вважає своєю власною; має власну назву та власну історію; має власну систему управління; існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда; його з'єднує власна загальна система цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо). Усе це дає змогу трактувати суспільство як складну соціальну систему, що знаходиться у стані постійного руху та трансформації [4, с.17].

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

Найважливішими елементами суспільства як соціетальної системи виступають його *економічна, соціальна, політична й духовно-культурна структури*, взаємодія елементів яких (тобто систем менш загального порядку) інституціалізує їх у соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, духовно-культурну тощо). Кожна з цих найбільш загальних соціальних систем займає визначене місце в суспільстві як соціетальній системі і виконує (добре, погано, чи зовсім не виконує) у ньому строго окреслені функції. Так, *економічна система* виконує функцію виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ необхідних для життєдіяльності суспільства і людини; *соціальна* – функцію забезпечення соціальної стабільності і злагоди індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві, соціалізації особистості; *політична* – функцію забезпечення суверенітету і незалежності держави, проведення політики в інтересах покращення добробуту народу, забезпечення прав і свобод громадян, соціального управління і контролю; *духовно-культурна* – функцію виробництва

морально-духовних цінностей, розвитку освіти і науки, літератури і мистецтва, забезпечення духовних потреб людини тощо.

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так й від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до таких загальних теорій.

1. *Міфологічна*, походження людини пояснюється породженням людей тваринами або їх виникненням з якоїсь частини тіла тварин. Найтипівішим є тотемізм (тотем – «його рід»): це птах, рідко – рослина, найчастіше – тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду в цілому та кожного його члена зокрема.

2. *Еволюційна*, характеризується тим, що праця створила людину. Виготовлення нею штучних знарядь праці зумовило розвиток її свідомості, вдосконалення органів чуття і мозку, що сприяло розвитку пізнавальних та творчих можливостей, перетворивши угруповання первісних людей на цивілізованих, культурних носіїв соціального буття.

3. *Божественна*, суть якої полягає в тому що Бог створив людину, заповівши їй матеріальний світ і моральний закон особистого та суспільного життя.

4. *Космічні:*

– у космосі знаходиться «насіння життя», яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать давньогрецькому мислителю Анаксагору з його ідеєю панспермії. Сьогодні, коли в метеоритах знайдені всі амінокислоти, що складають все живе, до цього припущення вже на сучасних засадах повертається наука;

– виходить з того, що життя і зокрема людина створени інопланетянами, які залишили на Землі своїх представників;

– життя людини є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою;

– увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика розвиваються у напрямку створення мислячої істоти на Землі (а можливо й на інших планетах у інших зоряних системах), тобто матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток;

– припущення про штучне походження людини, вони певною мірою

відображають: 1) сучасні науково-технічні досягнення людства, зокрема освоєння космічного простору; 2) створення роботів; 3) вирощування зародків людини у «пробірках», клонування тощо. В їх основі – думка про створення людини високорозвиненими представниками позаземних цивілізацій, що виступають у ролі «великих експериментаторів».

Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес [8, с. 116–118].

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливість та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є поза-сезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи – непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. kratos – сила, влада) концепція. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до

обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки більш важливі за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8 – 10 млн. років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як його засобу. Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Усі ці теорії розглядають певні елементи, зв'язки, структури як підґрунтя творення складної соціальної організації – суспільства, є дискусійними і потребують детального доповнення щодо «технологічної складової» цього процесу.

II. Типологізація суспільств

Соціологи розуміють суспільство цілком конкретно і виділяють певні ознаки, за якими усе мислиме і реальне різноманіття суспільств, що існували раніше і існують тепер, можна розподілити на визначені типи. Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство – природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну – основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, як відрізняють одні суспільства від інших.

По-перше, якщо за головну ознаку обирається *наявність писемності*, то всі суспільства поділяються на *дописемні*, тобто ті, що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях: у клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, комп'ютерах тощо. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, ще й дотепер деякі племена, що загублені десь у джунглях Амазонки, тропічної Африки чи Аравійської пустелі, не знайомі з нею. Винахід писемності свідчить про досягнення народом високого рівня культури. Народи, що не знають писемності, називають дикими, відсталими або нецивілізованими.

По-друге, існує й така типологізація, що поділяє всі суспільства на два класи – *прості* і *складні*. Критерієм тут виступає число *рівнів управління і ступінь соціальної диференціації* (розшарування). У *простих суспільствах* немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена, ще подекуди збереглися й дотепер. У *складних суспільствах* декілька рівнів управління, декілька соціальних прошарків населення, що розташовані зверху вниз в міру зниження доходів. Тут не просто з'являються керівники і підлеглі – вони складають протилежні великі групи чи класи: пануючий і не пануючий. Виникла колись стихійно соціальна нерівність тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовх до появи складних суспільств був даний зародженням самого могутнього інституту – держави. А відбулося це приблизно 6 тисяч років тому (близько 4 тисяч років тривав «інкубаційний» період, протягом якого рання держава перетворилася просто в державу. Прості суспільства, що виникли 40 тисяч років тому, відносяться до протодержавних утворень. Отже, історичний період виникнення простих суспільств у 4–5 разів перевищує період виникнення складних.

По-третє, типологія суспільств визначається і *способом добування засобів до існування*, тобто способом виробництва. Відповідно цьому критерію виділяється *суспільство первісних мисливців і збирачів*. Воно складалося із локальних родинних груп, відділених одна від однієї величезним простором. За часом воно було самим тривалим – існувало сотні тисяч років. Ранній період людських утворень називають ще протосуспільством, або періодом людського стада. На зміну йому прийшли два інших типи суспільства і способу виробництва – *скотарство* (пастухування) і *городництво*. Скотарство – більш ефективний

спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні (одомашнюванні) диких тварин. Скотарі так само, як мисливці і збирачі, вели кочовий спосіб життя. З полювання поступово виросло скотарство, коли люди переконалися, що приручати тварин економічніше, ніж добувати їх на полюванні. Зі збирання виросло городництво, а з нього – землеробство. Таким чином, городництво – перехідна форма від добування з природи готових продуктів (диких рослин) до систематичного й інтенсивного вирощування окультурених злаків. Невеликі городи згодом поступилися великим полям, примітивні дерев'яні мотики (сапи) – дерев'яному, а пізніше залізному плугу. Структура їх надто проста, воно не знає, що таке додатковий продукт, соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

Аграрне суспільство. З землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності – необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осілого способу життя. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

Землеробську чи аграрну цивілізацію більш 200 років тому змінила машинна індустрія (промисловість). Наступила ера *індустріального суспільства*. Підприємство, на яких працюють сотні і тисячі людей, заводські труби, що димлять, а також загазовані міські квартали і гігантські вугільні розриси – це відмінні ознаки індустріального суспільства. У другій половині ХХ століття на зміну індустріальному приходить *постіндустріальне суспільство* в самих розвинутих країнах світу. У постіндустріальному суспільстві переважає не промисловість, а інформатика, сучасні технології, сфера обслуговування, більш високу стадію якого називають ще *інформаційним суспільством*.

По-четверте, відповідно до класифікації суспільств, наприклад у термінах *мови*, виділяють такі суспільства, як французьке, німецьке, англійське, українське тощо, а у термінах *релігій* – суспільства поділяються на мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.

По-п'яте, за *політичними режимами* суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за *панівною релігією* – на мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін. По-шосте, марксизм за *способом виробництва, виробничих відносин і класової структури* виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

III. Характерні особливості сучасного суспільства

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на *стадії тертіальних промислів*, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім

надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших *характеристик сучасного суспільства*:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи неволодіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта,

кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення над-потреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші – «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Системний аналіз подій початку XXI століття дає можливість зробити висновок про те, що перед світовими і регіональними елітами та спільнотами гостро постало питання пошуку ефективних стратегій управління й модернізації існуючих моделей державного і суспільно-політичного розвитку. Мова йде про появу нових глобальних викликів і проблем, які потребують ефективного розв'язання:

1. зростаюча роль індивіда та його активності в політичній та соціальній площині (підвищення агресивності особистості й зростання конфліктогенності громадянського суспільства);

2. збільшення питомої ваги середнього класу в соціальній структурі та його активізація (значне підвищення тиску на владу), посилення розриву між бідними та багатими;

3. поява нових ідеологій на основі інформаційної, комунікаційної та мультимедійної революцій (виникають нові соціальні зв'язки, типи громадянської поведінки, світоглядні установки й нові типи соціальних рефлексій, що постають серйозною загрозою стабільності існуючим політичним та економічним елітам світу);

4. виникнення нових форм соціальної організації та комунікації (соціальні мережі, блогосфера, флешмобінг і т.ін.) – підвищення здатності громадянського

суспільства здійснювати тиск на владу (новітні способи технологічного та організаційного впливу);

5. неефективність існуючого соціального договору та недовіра соціальних ліфтів (посилення соціального невдоволення і висока ймовірність соціальних хвилювань);

6. демографічна криза у розвинутих країнах і країнах бувшого СРСР і, як результат, трудова міграція (висококваліфікованих спеціалістів та різноробочих) із країн, що розвиваються. Втрата людського потенціалу в країнах третього світу;

7. зростаюча роль високотехнологічних засобів комунікації та інформаційних технологій – зростання соціальної і політичної мобільності, загроза існуючим політичним режимам;

8. боротьба за життєво необхідні ресурси (енергетичні, земельні, водні та ресурси, що забезпечують висококваліфікований розвиток економіки тощо) – загострення протистояння між світовими акторами у всіх частинах світу;

9. стагнація існуючої гео економічної моделі (банківська, фінансова, кредитка, монетарна, валютна сфери) – зміщення центрів економічної активності з розвинутих країн в країни, що розвиваються, а також очікування нових хвиль економічної рецесії;

10. надлишкова концентрація влади та капіталу в руках обмеженого кола глобальних супереліт (ФПГ і транснаціональні корпорації) – зростання соціальної напруги, силові варіанти перерозподілу ресурсів і благ;

11. зростаюча політична та економічна вага країн, що розвиваються – переформовування існуючих глобальних коаліцій та ймовірні загрози з англосаксонським світом;

12. поява нових смертельних захворювань, епідемій та штамів вірусів – важко контрольовані пандемічні вибухи захворювань у всьому світі;

13. техногенні катастрофи нового покоління тощо [11, с. 312–314].

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Модернізація (франц. *modernisation* – оновлення) – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: *органічну та неорганічну*. *Органічна модернізація* відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості.

Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова у 90-х роках СРСР). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури, її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

В Україні розвиток державності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася односторонньо – як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напрямку його трансформації. За одними оцінками, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодальної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму.

Попри різнобій оцінок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

Резюме

1. Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її

членів.

2. Характерними рисами суспільства виступають: спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою; цілісність і сталість основних сфер, інститутів і організацій суспільства (єдине ціле); їх здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми; автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток всіх складових суспільства.

3. Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

4. Загальними теоріями виникнення суспільства є: природна, божественна, космічна; соціологічними теоріями: інструментальна, сексуальна, кратична, гендерна, семантична.

5. Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, як відрізняють одні суспільства від інших. За ознакою писемності виділяють писемні і неписемні; за наявністю промислового виробництва непромислові (традиційні) і непромислові; за способом здобуття засобів до існування – суспільство збирачів і мисливців, аграрне суспільство, садівниче суспільство, промислове суспільство (індустріальне, постіндустріальне або інформаційне); за ціннісними критеріями – традиційне, суспільство, що кероване з середини і суспільство, що кероване ззовні; за ступенем соціального розшарування – просте і складне; за політичними режимами – демократичне, авторитарне і тоталітарне; у термінах мови виділяють такі суспільства, як українське, французьке, німецьке, англійське, польське тощо; за панівною релігією – мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.; за суспільно-економічною формацією – первісне, рабовласницьке, феодальне і капіталістичне.

6. Характерними особливостями сучасного суспільства виступають: перевага сфери послуг над сферою виробництва, у сфері послуг якого зайнято не менше половини працюючого населення; ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик сучасного суспільства: рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями); поглиблений розподіл праці; формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів); складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування); секуляризація (набуття світських ознак) релігії; виокремлення різноманітних соціальних інститутів тощо.

7. Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення. У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається

завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства. Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей. Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення більш розвинутих країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості.

Контрольні запитання

1. Визначте та охарактеризуйте етапи розвитку теорій суспільства.
2. Доведіть, що суспільство можна розглядати, як систему, що має власну структуру.
3. Охарактеризуйте теорії виникнення суспільства, їх слабкі та сильні сторони.
4. Охарактеризуйте типологію історичних форм суспільств та їх характерні риси.
5. Охарактеризуйте теорію модернізації, теорію посттоталітарного синдрому з точки зору сучасного стану та розвитку українського суспільства.
6. Визначте характерні риси індустріального і постіндустріального суспільства на прикладі порівняння сучасного стану України з однією з розвинутих країн світу.

План семінарського заняття

1. Еволюція уявлень про суспільство.
2. Теоретичні концепції виникнення і походження суспільства.
3. Класифікація суспільства як соціальної системи.
4. Основні тенденції сучасного суспільства.

(2 год.)

Теми рефератів

1. Суспільство: основні сфери і ознаки.
2. Загальні теорії виникнення суспільства.
3. Соціологічні теорії виникнення суспільства.
4. Типологічна характеристика суспільств.
5. Характеристика сучасного суспільства.
6. Громадянське суспільство.
7. Українське суспільство: стан, проблеми становлення.

Використана і рекомендована література

1. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
4. Кравченко А.И. Введение в социологию: Учеб. пособие. – М.: Новая шк., 1995. – 460 с.
5. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. –

- К.: Каравела, 2004. – 456 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
 7. Соціологія: Підручник / 3-тє вид. стереотипне. За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
 8. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
 9. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / За заг. ред. Б.М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.
 10. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.
 11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Тести

1. "Суспільство – функціонуюча система, що ґрунтується на поділі праці". Кому належить це визначення суспільства ?

<i>а) Е. Дюркгейму;</i>	<i>б) Арістотелю;</i>
<i>в) М. Веберу;</i>	<i>г) Г.О. Конту.</i>
2. "Суспільство – надіндивідуальна реальність, що базується на колективних явленнях". Кому належить це визначення суспільства ?

<i>а) Е. Дюркгейму;</i>	<i>б) Арістотелю;</i>
<i>в) М. Веберу;</i>	<i>г) Г.О. Конту.</i>
3. "Суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій". Кому належить це визначення суспільства ?

<i>а) Е. Дюркгейму;</i>	<i>б) Арістотелю;</i>
<i>в) М. Веберу;</i>	<i>г) Г. О. Конту.</i>
4. Консолідація соціальних зв'язків в межах суспільства здійснюється за допомогою цієї основної ознаки суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться?

<i>а) універсальність;</i>	<i>б) автономність;</i>
<i>в) інтегративність;</i>	<i>г) територію.</i>
5. Багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, всі соціальні інститути та спільноти забезпечують всеосяжний, різносторонній характер суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться ?

<i>а) універсальність;</i>	<i>б) автономність;</i>
<i>в) інтегративність;</i>	<i>г) територію.</i>
6. Спроможність існувати самостійно, що досягається за рахунок високого рівня внутрішньої саморегуляції, забезпечує підтримку та постійне відтворення складної системи соціальних взаємин. Про яку основну ознаку суспільства йдеться ?

<i>а) універсальність;</i>	<i>б) автономність;</i>
<i>в) інтегративність;</i>	<i>г) територію.</i>
7. Цілісність, єдність загальної системи цінностей, яку називають культурою. Про яку основну ознаку суспільства йдеться ?

<i>а) універсальність;</i>	<i>б) автономність;</i>
<i>в) інтегративність;</i>	<i>г) територію.</i>
8. За цим критерієм всі існуючі суспільства поділяють на прості та складні. Який критерій (критерії) лежать в основі подібної класифікації суспільств ?

<i>а) наявність писемності;</i>	<i>б) чисельність рівнів управління;</i>
<i>в) ступінь соціальної диференціації;</i>	<i>г) спосіб здобування засобів для існування.</i>

9. За цим критерієм всі існуючі суспільства поділяють на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Про який критерій класифікації суспільств йдеться?
 а) наявність писемності; б) чисельність рівнів управління;
 в) ступінь соціальної диференціації; г) спосіб здобування засобів для існування.
10. Складне суспільство – це таке:
 а) що утворене з декількох держав або країн;
 б) в якому існують багаті та бідні;
 в) де є декілька рівнів управління;
 г) де є кілька рівнів управління; декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів.
11. В якому (або в яких) із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки промисловість, корпоративність, гроші як мета діяльності?
 а) протосуспільство; б) індустріальне суспільство;
 в) традиційне суспільство; г) постіндустріальне суспільство.
12. В якому (або в яких) із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки сфера послуг, знання як мета діяльності, університет як соціальна організація?
 а) протосуспільство; б) індустріальне суспільство
 в) традиційне суспільство; г) постіндустріальне суспільство.
13. На думку якого вченого людство послідовно пройшло чотири формації: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну. Про якого вченого йдеться?
 а) К. Маркса; б) У. Ростоу;
 в) І. Мауда; г) Д. Белла.
14. Простою, недиверсифікованою є соціальна структура:
 а) традиційного аграрного суспільства; б) протосуспільства;
 в) індустріального суспільства; г) інформаційного суспільства.
15. Зародження держави, міста, класів, писемності пов'язують з таким типом суспільства:
 а) протосуспільство; б) традиційне суспільство;
 в) індустріальне суспільство; г) постіндустріальне, інформаційне суспільство.
16. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Про яке поняття йдеться?
 а) соціальний розвиток; б) соціальний прогрес;
 в) соціальний процес; г) соціальна трансформація.
17. Яка із соціологічних концепцій походження суспільства акцентує увагу на фізичних, розумових, соціальних тощо особливостях людини?
 а) інструментальна; б) семантична;
 в) кратична; г) сексуальна.
18. Яка із соціологічних концепцій походження суспільства акцентує увагу на роль на роль сім'ї як чинника творення та розвитку соціальної групи?
 а) інструментальна; б) семантична;
 в) кратична; г) сексуальна.
19. Яке із перерахованих суспільств не відноситься до типологізації за критерієм «ціннісної орієнтації»?
 а) традиційне; б) «кероване ззовні»;
 в) кероване «із середини»; г) сучасне.
20. До якого із суспільств відноситься поняття громадянське суспільство?
 а) постіндустріальне; б) інформаційне;
 в) демократичне; г) сучасне.

Розділ № 4: Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити термін «соціальна структура суспільства» та виділити її основні елементи;
- охарактеризувати поняття «соціальна група» та чинники, що її зумовлюють;
- проаналізувати основні складові соціальної структури суспільства;
- пояснити вплив соціальної нерівності на формування соціальної структури суспільства;
- проаналізувати зміст соціальної стратифікації, розкрити сутність її видів;
- охарактеризувати класову модель сучасного західного суспільства;
- визначити основні елементи соціально-класової структури сучасного українського суспільства.

I. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.

II. Соціальна стратифікація суспільства.

Будь-яка соціальна система (у т.ч. і суспільство) має визначену соціальну структуру, під якою в самому загальному вигляді розуміється сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних відносин, зв'язків між ними. Соціальна структура суспільства є частиною його як соціальної системи, що поєднує в собі два компоненти: перший – це соціальний склад, тобто певний набір елементів даної структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільноти і групи людей. а другий – це соціальні зв'язки, їх певний набір, що розрізняються як за масштабами розповсюдження їхньої дії, так і за їхнім значенням в характеристиці соціальної структури суспільства.

I. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. В свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних відносин (зв'язків) між ними.

Соціальна структура має певні *властивості*, а саме: а) стійкі зв'язки і взаємозалежності між будь-якими елементами суспільства; б) регулярність, сталість та повторюваність цих взаємодій; в) наявність рівнів, або «поверхів» відповідної значимості елементів, що входять до її структури; г) регулюючий, ініціюючий та динамічний контроль за становленням, функціонуванням та

розвитком складових суспільства.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Згідно із системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури утворюють соціальні інститути, насамперед економіка, держава, наука, освіта, сім'я, що зберігають й підтримують існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій. *Соціальний статус* – це соціальне положення людини в суспільстві. *Соціальне положення* – узагальнена характеристика, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості й демографічні ознаки людини. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, матеріальними статками тощо. Наприклад, структура сім'ї утворюється взаємозалежною мережею позицій: чоловік, дружина, діти; у системі освіти – учитель, учень; в економіці – підприємець, робітник і т. д. Соціальні позиції (статуси) та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин. Соціальні статуси займають строго визначене місце в статусній ієрархії, яке називається рангом. Ранги статусу можуть бути високими, середніми і низькими. На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві найрізноманітніші соціальні групи, утворення яких зумовлено:

- спільною діяльністю (будь-які професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовно-культурної тощо діяльності);
- спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);
- груповими цінностями, установками та результатами діяльності.

Соціальні групи люди об'єднуються на основі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні

соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

В соціології, з метою більш продуктивного дослідження соціальних груп, їх прийнято поділяти на *первинні і вторинні, природні, реальні і квазігрупи, малі і великі, умовні та референтні*.

Чарльз Кулі (1864–1929) під *первинними* розумів групи, що характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками і співробітництвом. Вони первинні в різних аспектах сенсів, але основним є те, що являються фундаментом для формування соціальної природи і ідеалів індивіда. Результатом тісного зв'язку індивідів в групі є їх психологічне поєднання в певне цілісне утворення, найбільш простим способом опису якого служить загальне уявлення «ми», що представляє собою певний тип співпереживання і взаємного ототожнення.

Вторинні групи утворюються людьми, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, їх взаємодія зумовлена прагненням досягнення певних цілей. В цих групах основне значення мають не особистісні якості людей, а їх вміння виконувати певні функції.

Умовною (номінальною) групою називають об'єднану за певними ознаками (статтю, віком, рівнем освіти, професією і ін.) спільність людей, яка є об'єктом вивчення та включає індивідів, які не мають прямих або побічних реальних взаємодій один з одним і навіть можуть не підозрювати про існування один одного, але умовно їх об'єднують в інтересах наукового дослідження – демографічного, статистичного тощо.

Природня соціальна група формується сама по собі, виникає і існує виходячи із потреб суспільства або людей, що в неї входять. Природні групи поділяються на *формальні*, що створюються і функціонують лише в межах офіційно визнаних організацій і *неформальні* (неофіційні), що виникають і функціонують поза межами цих організацій.

Референтна соціальна група – це будь-яка реальна або умовна (номінальна) мала група, до якої людина добровільно зараховує себе або членом якої бажає стати. У референтній групі індивід знаходить для себе цілі і цінності, норми та форми поведінки, думки й почуття, судження як зразки для наслідування.

Реальною групою називають обмежену в розмірах спільність людей, що об'єднана реальними відношеннями і/або видами діяльності (студентська група, футбольна команда і ін.).

Квазігрупи характеризуються: 1) випадковістю, стихійністю створення; 2) нестійкістю взаємозв'язків; 3) короткостроковістю взаємодії. Вони існують нетривалий час, після чого або розпадаються, або перетворюються в стійкі соціальні групи. До числа квазігруп відносять аудиторію, натовп і соціальні кола.

Під *аудиторією* розуміють соціальну спільність людей, що поєднані з комунікатором – індивідом чи групою, що володіють певною інформацією та доводять її до відома спільноти. Аудиторія може здійснювати як безпосередню взаємодію з комунікатором (слухання оратора), так і опосередковано, анонімно (вплив ЗМІ). Таким чином, найбільш характерною рисою аудиторії є практично одностороння взаємодія, слабкий зворотній зв'язок з комунікатором особливо у випадку з великою аудиторією. Аудиторія – це складне та неоднорідне соціальне утворення. Це пов'язано у першу чергу з тим, що різні люди по-різному сприймають та засвоюють інформацію. Якщо одна частина аудиторії не сприймає інформацію через певні особисті якості чи культурні переконання, то інша частина швидко засвоює ту ж саму інформацію. Таким чином, будь-яка аудиторія має тенденцію до розподілу на окремі спільноти, в середині яких починається взаємний обмін думками, спілкування. Це дозволяє кожній з виокремившихся спільнот скласти спільну думку відносно тих чи інших подій.

Натовп – це тимчасове зібрання людей, об'єднаних у фізично обмеженому просторі спільністю інтересів. Соціальна структура натовпу дуже проста, зазвичай вона включає лідера та решту. Натовпи дуже різняться за характером та поведінкою. Натовп одного типу може бути швидко трансформований в натовп іншого типу. Спільними для усіх видів натовпу *ознаками є*:

1. *Сугестивність*. Люди, що перебувають в натовпі, як правило, більш піддаються впливу, ніж ті що знаходяться поза нею. Вони з більшою імовірністю приймають думки, почуття і дії більшості.

2. *Анонімність*. Індивід почуває себе незначним і невпізнаним у натовпі. Натовп часто діє як ціле, і її індивідуальні члени не виділяються та не сприймають себе як окремих індивідів.

3. *Спонтанність*. Люди, що складають натовп, мають тенденцію до більш спонтанної манери поведінки, ніж у звичайних умовах. Як правило, вони не задумуються над своїми діями і їх поведінка в натовпі залежить винятково від емоцій.

4. *Невразливість*. Оскільки люди, що складають натовп, анонімні, вони починають почувати себе поза соціальним контролем, розуміючи, що до них важко "добратися". Наприклад, при здійсненні актів вандалізму зухвалими футбольними болільниками (биття стекол, псування крісел у вагонах метро тощо) кожний з учасників знімає із себе за це відповідальність, діючи з усіма разом як одне ціле.

Існує декілька *видів* натовпу залежно від способу їх формування та поведінки.

Випадковий натовп має найбільш невизначену структуру. Прикладом такого натовпу може бути сукупність людей на вулиці де відбулася неординарна подія (автомобільна катастрофа, пожежа у супермаркеті тощо). В такому натовпі людей поєднує або незначна мета, або ж взагалі безцільне гаяння часу. Індивіди слабо емоційно включені в такий натовп і можуть виділитись з нього в будь-який час.

Обумовлений натовп – зібрання людей, що планується заздалегідь та відносно є структурованим. В даному випадку натовп "обумовлений" тим що

поведінка його членів знаходиться під впливом визначених, заздалегідь обумовлених соціальних факторів (натовп, що зібрався на шоу тощо).

Експресивний натовп – соціальна квазігрупа, що формується зазвичай з метою отримання особистої насолоди і активність людей в такому натовпі сама по собі є ціллю та результатом (релігійні збори, рок-фестивалі тощо).

Діючий натовп. Під терміном “діючий” розуміють весь комплекс дій натовпу. Це збіговисько чи інші форми спільностей з екстремальними типами поведінки. Діючий натовп поділяється на збіговисько (емоційно збуджений натовп, що обирає насильницькі дії) та повсталий натовп (менш структурований ніж збіговисько).

Соціальні кола – соціальні спільноти, що створені з метою обміну інформацією між їх членами. Ці спільноти не ставлять цілей, не мають виконавчого апарату. Головна функція таких квазігруп – обмін поглядами, новинами, коментарями, аргументами. Відсутність єдності робить соціальні кола нестійкими утвореннями. Індивіди, що формують такі кола проходять відбір по двом критеріям:

- спільна зацікавленість в темі дискусії (коло футбольних вболівальників);
- приналежність до певної субкультури (ділові кола, що об’єднують бізнесменів).

Існує декілька різновидів соціальних кіл:

- *контактні кола* – соціальні спільноти людей, що постійно зустрічаються на конкурсах, в транспорті чи чергах. Наявність спільних інтересів дозволяє зав’язувати короткі знайомства. Кордони таких спільнот вкрай невизначені, їх склад визначається просторовими контактами, вони легко утворюються та легко розпадаються;

- *професійні кола* – соціальні спільноти члени яких збираються для обміну інформацією за професійними ознаками. Вони виникають в межах формалізованих груп на підприємствах, зустрічах, нарадах, серед вчених, акторів тощо. Крім того, від учасників професійних кіл вимагається виконання певних норм і, таким чином, в них збільшується ступінь соціального контролю;

- *дружні кола* – це соціальні спільноти з обміну інформацією, що виникає між індивідами, які поєднані відносинами дружби. Дружне соціальне коло може трансформуватися в дружню групу, якщо його члени будуть діяти погоджено і мати систему очікувань відносно дій один одного;

- *статусні соціальні кола* – соціальні спільноти, що виникають з приводу обміну інформацією серед індивідів, які мають приблизно однакові соціальні статуси (аристократичні кола, кола жінок, чоловіків, пенсіонерів тощо). Статусні кола формуються за принципом належності до однієї субкультури і є важкодоступними для осіб з іншим статусом.

Всі соціальні кола можуть мати лідерів – осіб, що акумулюють, узагальнюють різні погляди, думка яких має значення для членів кола і впливає на їх поведінку. Ці лідери зазвичай неформальні і не мають змоги контролювати поведінку членів соціального кола.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об’єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому

особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станцій, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, взаємодія між якими має як правило формальний характер.

До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні верстви і класи тощо.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють – соціально-територіальну, соціально-професійну, соціально-класову, соціально-етнічну, соціально-демографічну та інші підструктури суспільства [8].

Соціально-територіальна підструктура охоплює територіальні спільноти (міське, сільське населення агломерацій, поселенські групи. Формується на основі нерівномірності розміщення виробництва й розселення людей.

Соціально-професійна підструктура представляє сукупності існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. Зумовлена професійним розподілом та трудовою спеціалізацією працівників.

Соціально-класова структура представлена соціальними класами, верствами, групами, кастами і станами. Виникає як результат роз'єднання людей і відображає картину соціальної нерівності в суспільстві.

Соціально-етнічну підструктуру представляють історичні спільноти людей – рід, плем'я, народність, нація, етнос. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями, психічними особливостями.

Соціально-демографічна підструктура зумовлена статтю і віком людини (чоловіки, жінки, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери).

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – це зміна індивідом чи групою свого соціального статусу, тобто місця, займаного в соціальній структурі суспільства.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки. За напрямом переміщення розрізняють *вертикальну соціальну мобільність* – посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з вищим чи нижчим

статусом, і *горизонтальну соціальну мобільність* – рух між соціально однорідними позиціями й категоріями населення. Останнім часом виділяють третю форму – *міжпоколінну мобільність*, це зміна статусів синів і дочок щодо їхніх батьків. Саме її масштаб свідчить про те, до якого ступеня існуюча в даному суспільстві нерівність переходить від одного покоління до іншого. Ці види соціальних переміщень переплітаються, взаємодіють між собою.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні такі обставини як: структурні зрушення в економіці; зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності; відсутність закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності, соціально-психологічні та індивідуально-ментальні чинники тощо.

Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішим з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в «горизонтальній проекції», вона передусім є відображенням соціальної нерівності. Нерівність індивідів і соціальних груп є первинною ознакою соціальної структури. В іншому разі (за рівності, тотожності елементів системи) відсутні підстави для тверджень про суспільну організацію, структуру. Тому соціальна структура суспільства в його «вертикальній проекції» – це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів (нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система).

Факт нерівності, як засвідчує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється у різних аспектах їх буття. Але не все, що різнить їх, є соціально значущим. Про соціальну нерівність йдеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституціонально, як базовий принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак істотно зросла. Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат соціальної стратифікації.

II. Соціальна стратифікація суспільства

В основі розгляду суспільства через соціальну стратифікацію покладено теорію що була створена на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Толкоттом Парсонсом (1902–1979), Робертом-Кінгом Мертоном (1910–2003) та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами.

Соціальна стратифікація (лат. *strata* – прошарок, нашарування, напластування) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний дохід, багатство, обсяг влади, престиж, освіту тощо.

Доход – це кількість грошових надходжень індивіда чи родини за визначений період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, допомоги, аліментів, гонорарів, відрахувань від прибутку. Доходи головним чином витрачаються людьми на підтримку власного життя, але якщо вони дуже високі, то накопичуються і перетворюються в багатство.

Багатство – це накопичені доходи, тобто кількість наявних чи опремечених грошей. Представлено рухомим (автомобіль, яхта, цінні папери і т.п.), або нерухомим (будинок, твори мистецтва, скарб) майном. Багатство передається у спадщину. Її можуть одержувати як працюючі, так і непрацюючі, а дохід – тільки працюючі. Багаті можуть працювати і не працювати, оскільки мають багатство. Головне надбання вищого класу – не дохід, а накопичено майно. Частка зарплати невелика. У середнього і нищого класу головним джерелом існування виступає дохід, тому що у першого якщо і є багатство, то воно незначне, а в другого його немає зовсім. Багатство дозволяє не трудитися, а його відсутність змушує працювати заради зарплати.

Суть *влади* полягає у здатності нав'язувати свою волю всупереч бажанню інших людей. У складному сучасному суспільстві влада інституціоналізована, тобто охороняється законами і традицією, оточена привілеями і широким доступом до соціальних благ, дозволяє приймати життєво важливі для суспільства рішення, у тому числі й закони, що вигідні як правило вищому класу. В усіх суспільствах люди, що володіють тим чи іншим видом влади – політичною, економічною, релігійною тощо – складають інституціоналізовану еліту.

Престиж – це повага, яким у суспільній свідомості користується та чи інша професія, посада або рід заняття. Усі професії, заняття і посади, що існують у даному суспільстві, можна розташувати зверху вниз за сходами професійного престижу. Він визначається, як правило, інтуїтивно, або за допомогою спеціальних тестів, що дозволяють отримати точну шкалу престижу професій у суспільстві.

Соціальна стратифікація означає як сам процес що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне соціальне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Піддавши населення стратифікації, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: *рабство, касты, стани і класи* [7].

Перші три історичні типи відносяться до закритого суспільства, в якому існують жорсткі перепони між верствами (стратами), що

обмежують соціальні переміщення індивідів. Соціальні класи характерні для відкритого суспільства для якого бажані і можливі переміщення з одного класу в інший.

Розглянемо основні історичні типи соціальної стратифікації.

1. *Рабство*. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими, раби становили найнижчий прошарок суспільства, який був позбавлений усіх прав і свобод. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від історичного періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. *Каста* – соціальна страта, членством у якій людина зобов'язана винятково своїм народженням. У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерний він для Індії, у цій країні ще й сьогодні існує 5 основних каст і 5 000 неосновних:

– вершину соціальної піраміди становили *брахмани*, яких релігійні тексти називають «володарями всесвіту», а населення вважало земними богами. Колосальний суспільний престиж випав на їх долю завдяки тому, що вони монополізували релігійний ритуал. В Індії без брахмана не можна й кроку ступити, від дня свого народження до самої смерті й похорону людина залежить від брахманів, бо залежить від богів. І шлях до богів – через брахманів, і жертва, й молитви – шлях до богів – в їхніх руках;

– *кшатрії* – були військовою елітою. Суспільний статус цієї варни був менш престижним, ніж брахманський, проте саме в руках кшатріїв зосереджувалися матеріальні ресурси держави й сама державна влада (раджами ставали здебільшого кшатрії);

– *вайші* займалися торгівлею, землеробством, престижними видами ремесел, служили в піхоті, обіймали дрібні адміністративні посади, проте на державну політику майже ніякого впливу не мали. Вони становили основну оподатковану масу населення країни, бо брахмани й кшатрії податку не платили;

– *шудри*, їх священним обов'язком вважалося прислужування представникам вищих варн, передусім брахманам, були цілком відлучені від релігії (їм навіть заборонялося слухати Веди), що становило собою жорстоку форму дискримінації в суспільстві, де ритуально-міфологічне життя цінувалося надзвичайно високо;

– ачхуті, або парії, перебували на самому дні суспільства, навіть дотик до них ритуально оскверняв «двічі народженого».

Як правило, межі між кастами дуже різкі, вони були закріплені в Законах Ману у четвертому столітті до нашої ери, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, забезпечує відносний соціальний спокій в суспільстві та спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. *Стан* – соціальна група, що володіє певними правами і обов'язками,

закріпленими звичаєм або законом, і які передаються у спадок людині, незалежно від її індивідуальних властивостей і здібностей. Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До другого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. *Класи*. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В. Ленін застосовував багатофакторний аналіз класоутворюючих ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності, до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, що вимірюється у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація). Так, американський соціолог Б. Барбер, здійснив стратифікацію суспільства за такими показниками: 1) престиж професії, влада і могутність; 2) дохід чи багатство; 3) освіта чи знання; 4) релігійна чи ритуальна чистота; 5) положення родичів; 6) етнічна належність [1, с. 364].

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, то класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв.

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – більш відкритий тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його відношенням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи: вищий клас, середній клас, нижчий клас. Однак, результати останніх соціологічних досліджень показали, що доцільно усередині кожного з цих укрупнених класів, виділити ще й проміжні. Система класового розподілу західного суспільства має такий вигляд [11, с. 118–119].

1. *Вищий-вищий клас* – «аристократи по крові», їх вирізняє велике багатство, великосвітські манери, елітний спосіб життя. Його складають

представники впливових і багатих династій, що володіють дуже значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави, Їхнє положення настільки міцне, що практично не залежить від конкуренції, падінь курсу цінних паперів та інших соціально-економічних змін у суспільстві. Дуже часто представники цього класу навіть не знають розмірів своїх «імперій».

2. *Вищий-нищий* клас представляють банкіри, відомі політики, власники великих фірм, що досягли вищих статусів у ході конкурентної боротьби чи завдяки різним особистісним якостям. Вони не можуть бути прийняті у вищий-вищий клас, тому що або вважаються вискочками (з погляду представників вищого-вищого класу), або не мають достатнього впливу в усіх сферах діяльності даного суспільства. Представники цього класу, як правило, ведуть жорстку конкурентну боротьбу і залежать від політичної й економічної ситуації у суспільстві.

3. *Середній-вищий* клас включає процвітаючих бізнесменів, найманих керуючих фірмами, видатних юристів, лікарів, спортсменів і наукову еліту. Представники цього класу не претендують на вплив у масштабах держави, однак у вузьких сферах діяльності вони користуються високим престижем. Про представників даного класу зазвичай говорять як про багатство нації.

4. *Середній-нижчий* клас складають наймані робітники – інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники і т.д. В даний час цей клас у розвинутих західних країнах найбільш чисельний. Основні його устремління – це підвищення статусу в рамках даного класу, успіх і кар'єра. У зв'язку з цим для представників даного класу дуже важливим моментом є економічна, соціальна і політична стабільність у суспільстві. Виступаючи за стабільність, представники цього класу є основним джерелом підтримки існуючої влади.

5. *Нижчий-вищий* клас – середньо та малокваліфіковані робітники, зайняті у масовому виробництві. Характерні риси: невисокий рівень освіти, пасивне дозвілля, примітивні розваги, зловживання алкоголем. складають в основному наймані робітники, що створюють прибавочну вартість у даному суспільстві. Будучи в багатьох відношеннях залежними від вищих класів стосовно одержання засобів для існування, цей клас протягом усього періоду свого існування боровся за поліпшення умов існування. У ті моменти, коли його представники усвідомлювали свої інтереси і згуртовувалися для досягнення цілей, умови їхнього існування значно поліпшувалися.

6. *Нижчий-нижчий* клас – «соціальне дно»: складають злиденні, безробітні, бездомні, волоцюги й інші представники маргінальних груп населення, мешканці підвалів, горищ, та інших малоприсаєдбаних для життя місць. Їм властивий комплекс неповноцінності через безпросвітну бідність та постійні приниження. Жебракують чи мають випадкові заробітки.

Однак за всієї значущості класова система – один з виявів соціальної

стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної структури. Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Соціальна структура сучасного українського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, суть яких – у зміні функціональних зв'язків у суспільстві. Її основу становлять:

1. Зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів – економічних, політичних (передусім інститутів власності), культурних, освітніх; глибокий суспільний переворот і реформування тих соціальних засад і регуляторів, що формують соціальну структуру (вона стала менш жорсткою, рухливішою).

2. Трансформація соціальної природи основних компонентів соціальної структури – класів, груп і спільнот; відновлення їх як суб'єктів власності й влади; поява економічних класів, верств і страт з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення існуючих у суспільстві стратифікаційних обмежень. Поява нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Активізація процесів маргіналізації. Маргіналізація (лат. *margo* – край, межа) – втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ ст. вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5. Зміна порівняльної ролі компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний з місцем у системі влади та управління, то в нинішньому вирішальним є критерій власності й доходів. Раніше політичний статус визначав матеріальне становище, тепер величина капіталу визначає політичну вагу.

6. Підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного фактора у формуванні високостатусних груп. Зумовлено це становленням ринку праці. Але це стосується спеціальностей, які користуються попитом на ринку, насамперед економічної, юридичної та управлінської.

7. Зміна якісних і кількісних параметрів соціальної структури. Відомо, що чим прогресивніша статево-вікова структура, тим більшими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший соціальний (трудоий, інтелектуальний, культурний) потенціал

населення. Внаслідок негативних демографічних тенденцій населення України щорічно зменшується (кожна п'ята українська родина не має дітей) знижується рівень народжуваності, скорочується середня тривалість життя.

Соціальна структура українського суспільства, виходячи з соціологічних досліджень Н. Римашевської, у загальному вигляді може бути представлена у такий спосіб [12].

1. *«Загальноукраїнські елітні групи»*, які поєднують у своїх руках володіння власністю у розмірах, зрівняних із найбільшими західними станами, а також володіють засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.

2. *«Регіональні і корпоративні еліти»*, які володіють значним за українськими масштабами станом і впливом на рівні регіонів та цілих галузей або секторів економіки.

3. *Український «верхній середній клас»*, який володіє власністю і доходами, що забезпечують західні стандарти споживання, а також домаганнями на підвищення свого соціального статусу та орієнтується на сформовану практику й етичні норми господарських взаємин.

4. *Український «динамічний середній клас»*, який володіє доходами, що забезпечують задоволення середньо українських і більш високих стандартів споживання, а також характеризується відносно високою потенційною адаптивністю, значимими соціальними домаганнями і мотивацією і орієнтацією на легальні способи її прояву.

5. *«Аутсайтери»*, які характеризуються низькою адаптацією і соціальною активністю, невисокими доходами й орієнтацією на легальні способи їх одержання.

6. *«Маргінали»*, які характеризуються низькою адаптацією, а також асоціальними і антисоціальними установками у своїй соціально-економічній діяльності.

7. *«Криміналітет»*, який володіє високою соціальною активністю та адаптивністю, але при цьому цілком свідомо і раціонально діючий всупереч легальні нормам господарської діяльності.

Щодо характеристики соціального розшарування населення України. Так, за роки незалежності розрив між багатими і бідними збільшився у 3 рази. За даними досліджень Інституту соціології НАНУ, якщо на початку 1990-х співвідношення доходів 10% найбільш багатих і 10% найбільш бідних українців складало 12/1, у 2002 році – 30/1, у 2010-му воно виросло до 40/1. «Дві нації, між якими немає ні зв'язку, ні співчуття, які також не знають звичок, думок та почуттів один одного, як мешканці різних планет: котрі вживають різну їжу і живуть за різними законами, це дві нації – багаті і бідні». Так образно писав про соціальний поділ суспільства письменник, фінансист і двічі прем'єр-міністр Великобританії Беннджамен Дизраелі (1804–1881), ніби передбачаючи, що саме таке відбудеться у Україні через майже 140 років. Для порівняння, в сучасних Німеччині, Данії і Швеції, за інформацією Організації з економічного співробітництва і

розвитку (ОЕСР), цей показник складає 6/1. У всьому світі в середньому найбільш забезпечені багатше найбільш бідних всього у дев'ять разів.

За економічним статусом в структурі населення України, згідно даним Центру Разумкова (2011 р.), можна виділити п'ять груп: багаті (0,2%), заможні (5,8%), забезпечені (38%), бідні (40%), злиденні (13%). Представники першої групи можуть задовільнити будь-які свої потреби, придбати будь-які речі, навчати дітей у престижних закордонних вузах, лікуватися в зарубіжних клініках, дарувати яхти, дорогі квартири, авто, золото з діамантами тощо. До другої групи належать люди, які можуть купити дорогі квартири, або авто, як правило в кредит. Це наймані топ-менеджери великого і середнього капіталу, програмісти, заслужені фахівці окремих галузей, представники шоу-бізнесу. Третю групу (38%) представляють люди, яким в цілому вистачає на життя, але на холодильник або пральну машину необхідно збирати гроші чи брати кредит. Четверті за списком (40%) – це, кому вистачає на харчування і придбання недорогого одягу з ринку або секонд-хенду. П'ята група, група злидених, ледве зводять кінці з кінцями – їм не вистачає навіть на харчування, це непрацюючі або частково зайняті пенсіонери, домогосподарки і безробітні.

Україна як держава існує завдяки бідним, які не тільки створюють своєю працею ВВП країни, але й забезпечують бюджет держави, який на 90 % складається з податків з зарплат фізичних осіб.

Дослідження соціальної стратифікації українського суспільства у даний час вкрай утруднені через велику динаміку суспільних процесів та через нестачу відповідних засобів на регулярне проведення досліджень соціальної структури.

Резюме

1. Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

2. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їх групи, що займають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують в ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак відбувається об'єднання індивідів в групи та інші соціальні спільноти.

3. Соціальний статус – це соціальне положення (стан) людини в суспільстві, яке у свою чергу є узагальненою характеристикою, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості і демографічні ознаки людини. Розрізняють два основних статуси людини – особистий і соціальний. Особистий статус – це положення, яке займає людина в малій (або первинній) соціальній групі в залежності від своїх індивідуальних якостей, а соціальний – це положення людини, яке воно автоматично займає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної). Соціальний статус відіграє важливу роль серед незнайомих, а особистий – серед знайомих людей, що й складають первинну або малу соціальну групу.

4. Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних

суспільних ресурсів (влада, власність), виконувані у суспільстві функції (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють – соціально-територіальну, соціально-професійну, соціально-класову, соціально-етнічну, соціально-демографічну та інші підструктури суспільства.

5. Соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури. За напрямом переміщення розрізняють вертикальну, горизонтальну і міжпоколінну соціальну мобільність. Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці; зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності; ослаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

6. Історичні типи соціальної стратифікації: рабство, було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими, раби становили найнижчий прошарок суспільства, який був позбавлений усіх прав і свобод. Каста – соціальна страта, членством у якій людина зобов'язана винятково своїм народженням. Стан – соціальна група, що володіє певними правами і обов'язками, закріпленими звичаєм або законом, і які передаються у спадок. Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

7. Соціальна стратифікація суспільства, в контексті теоретичних засад сучасної західної соціології, розуміється як розшарування людей у статусній ієрархії зверху вниз за чотирма основними критеріями соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії.

8. Серед численних теоретичних моделей соціальної стратифікації найбільш продуктивною виступає трирівнева система класового розподілу західного суспільства: вищий середній клас, середній клас, нижчий клас, що доповнюються проміжними класами усередині кожного з цих рівнів.

9. Соціальна структура сучасного українського суспільства, яка внаслідок трансформаційних процесів ще не здобула остаточного вигляду може бути представлена у такий спосіб: 1) загальноукраїнські елітні групи; 2) регіональні і корпоративні еліти; 3) український верхній середній клас; 4) український динамічний середній клас; 5) аутсайтери; 6) маргінали; 7) криміналітет.

Контрольні запитання

1. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. Поясніть відмінності між поняттями «клас» і «страта».
4. Розкрийте сутність теорії соціальної стратифікації.
5. Охарактеризуйте історичні типи соціальної стратифікації.

6. Які особливості еволюції соціально-класової структури влади в українському суспільстві на рубежі ХХ-ХХІ ст.?
7. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні. Що породило їх? Які ймовірні тенденції їх розвитку?
8. Визначте основні суттєві риси феномену «середнього класу», його соціальні функції.
9. Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.
10. Які фактори впливають на сучасні процеси структуризації українського суспільства?

План семінарського заняття

1. Соціальна структура суспільства.
2. Історичні типи соціальної стратифікації.
3. Стратифікаційна система сучасного українського суспільства.
(2 год.)

Теми рефератів

1. Концепція М. Вебера про сутність, джерела і тенденції розвитку соціальної нерівності.
2. П. Сорокін про форми соціальної стратифікації.
3. Основні тенденції соціальної диференціації українського суспільства.
4. Маргінальність соціальних груп на етапі трансформації українського суспільства.
5. Проблеми формування середнього класу в Україні.

Використана і рекомендована література

1. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. – М.: Высш. шк., 1972. – 698 с.
2. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоіндетифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
4. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
5. Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 37–42.
6. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
7. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под. ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
8. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.
9. Коваліско Н.В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: Монографія.– К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.

10. Козирев М.П. Соціологія: навчальний посібник. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 436 с.
11. Куценко О.Д. Общество неравных. Класовий анализ неравенств в современном обществе. – Х.: Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
12. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
13. Римашевская Н.М. Две России – социальная поляризация постсоветского общества // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Под ред. Р.В. Рывкина. – М.: Референдум, 2003. – С. 43–55.
14. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
15. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразіна, 2007. – 274 с.

Тести

1. Основоположником теорії малих груп є:
 - а) Р. Мертон;
 - б) Е. Гіденс;
 - в) Ч. Кулі;
 - г) П. Сорокін.
2. Студентська академгрупа є прикладом:
 - а) великої соціальної групи;
 - б) малої соціальної групи;
 - в) соціальної агрегації;
 - г) неформальної групи.
3. Найважливішою характеристикою малої (первинної) соціальної групи, за Ч. Кулі, є:
 - а) стабільні персоналізовані, емоційно забарвлені безпосередні контакти між членами групи;
 - б) її здатність до швидкого скорочення (збільшення) кількості членів відповідно до обставин;
 - в) чітко визначена жорстка система ієрархії, лідерства;
 - г) здатність членів групи до скоординованої і завжди ефективної діяльності.
4. Прикладом вторинної соціальної групи є:
 - а) сім'я;
 - б) перехожі, що очікують зеленого світла світлофора на вулиці;
 - в) студентська академгрупа;
 - г) колектив студентів та викладачів певного навчального закладу.
5. Пан "Х" є студентом, капітаном футбольної команди, чоловіком пані "У". Це, з точки зору соціолога, перелік його:
 - а) набутих соціальних статусів;
 - б) приписних соціальних статусів;
 - в) рангових соціальних характеристик;
 - г) особистих якостей.
6. Пані "У" є українкою, греко-католичкою, дочкою пана "Х", 30 - річною жінкою. Це, з точки зору соціолога, є перелік її:
 - а) приписних соціальних статусів;
 - б) набутих соціальних статусів;
 - в) рангових соціальних характеристик;
 - г) особистих якостей.
7. Пані "У" є громадянкою України, студенткою, матір'ю, 20-річною жінкою. Це, з точки зору соціолога, перелік її:
 - а) приписних соціальних статусів;
 - б) набутих соціальних статусів;
 - в) рангових соціальних характеристик;
 - г) особистих якостей.

8. Поведінка носія певного соціального статусу, яка відповідає певним соціальним очікуванням – це, з точки зору соціолога:
- а) *соціальна роль;*
 - б) *статусно-рольовий набір індивіда;*
 - в) *статусна сумісність;*
 - г) *особистісні характеристики індивіда.*
9. Десяток людей, які очікують автобус на зупинці, є прикладом:
- а) *малої соціальної групи;*
 - б) *соціальної агрегації;*
 - в) *великої соціальної групи;*
 - г) *соціальної спільноти.*
10. У традиційному суспільстві статева приналежність індивіда звичайно сприймається як його характеристика:
- а) *рангова;*
 - б) *номінальна.*
11. В сучасному суспільстві релігійно-конфесійна приналежність особистості звичайно має характер:
- а) *ранговий;*
 - б) *номінальний.*
12. Прикладом соціального інституту є:
- а) *Інститут соціолога НАМ України;*
 - б) *Львівський банківський інститут;*
 - в) *сім'я;*
 - г) *релігія.*
13. Відносно стабільні і повторювані в соціальному просторі та часі соціальні взаємодії, які регулюються соціальними нормами і цінностями та орієнтовані на задоволення соціально значимих потреб, – це:
- а) *соціальна структура суспільства;*
 - б) *соціальна організація;*
 - в) *соціальний інститут;*
 - г) *соціальна група.*
14. Одне із вище перерахованих соціальних утворень може одночасно розглядатися як соціальний інститут і як мала соціальна група:
- а) *колектив Інституту соціології НАН України;*
 - б) *церква;*
 - в) *армія;*
 - г) *сім'я.*
15. Козацтво в українському суспільстві XVII ст. - це приклад:
- а) *соціальної верстви;*
 - б) *неформальної верстви;*
 - в) *соціально-демографічної групи;*
 - г) *етносоціальної групи.*
16. Деперсоналізація є характеристикою соціального інституту, яка означає, що:
- а) *всі особистості, які підпадають під дію цього інституту, повинні відмовитися від свого "Я", нівелюватися, розчинитися серед інших;*
 - б) *не відмовляючись від особистісних якостей, люди повинні діяти у відповідності до прийнятих стандартів поведінки, визначених їм соціальних ролей.*
17. Автором теорії соціальної мобільності є:
- а) *П. Блау;*
 - б) *Р. Мертон;*
 - в) *М. Шаповал;*
 - г) *П. Сорокін.*
18. Категорія "маргінал" вживається соціологами для означення:
- а) *"нетипових" представників певної соціальної групи;*
 - б) *людей і груп, які втратили зв'язок із суспільством, дистанціюються від нього;*
 - в) *в залежності від контексту правильними можуть бути обидві відповіді.*
19. Пан "Х" був студентом, став інженером, а пізніше став державним службовцем високого рангу. Це приклад:
- а) *горизонтальної мобільності;*
 - б) *вертикальних переміщень по соціально-стратифікаційній драбині;*
 - в) *не стосується ні першого, ні другого.*
20. Стан "родової аристократії":
- а) *існував у рабовласницькому та феодалному суспільствах;*
 - б) *може зберігатися в сучасному суспільстві, яке має "змішану" систему соціальної*

*стратифікації;
в) його існування неможливе в сучасних суспільствах.*

Розділ № 5: Соціальна взаємодія як основа життєдіяльності суспільства

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вмiти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальна дія», «соціальна взаємодія», «соціальні відносини» та показати їхні відмінності;
- виділити основні ідеї і принципи соціальної дії, розкрити її структурні елементи;
- пояснити умови і принципи, що лежать в основі різних соціальних взаємодій;
- проаналізувати основні теорії соціальної взаємодії;
- пояснити класифікацію основних форм соціальної взаємодії;
- розкрити ефекти соціальної взаємодії.

I. Сутність і механізми соціальної дії.

II. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії.

III. Ефекти соціальної взаємодії.

Соціологічні категорії «соціальна взаємодія», «соціальна дія» займають особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки. З ними пов'язане розуміння насамперед динаміки людського суспільства – його функціонування, зміни і розвитку. Ці категорії є провідними при вивченні життєдіяльності людей в сучасному суспільстві, їх самореалізації. Багато соціологів вважають ці поняття вихідними (тобто ключовими, фундаментальними) у будь-яких соціологічних теоріях чи концепціях. Адже відправним моментом при виникненні будь-якого соціального зв'язку є відносини, дії, взаємодії та супроводжуючі їх конфлікти індивідів чи соціальних груп при задоволенні тих або інших різноманітних потреб.

I. Сутність і механізми соціальної дії

Соціальні дії – це система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір змінити поведінку чи установки інших осіб і груп.

Німецький соціолог М. Вебер визначав соціологію як науку, що вивчає соціальну дію, під котрою він розумів будь-яку дію людини, орієнтовану на мотиви інших людей. Він запропонував і свою *типологію соціальної дії*, яка включає чотири її типи [3]: 1) *цілераціональна* – це дія, якій властива ясність мети, раціонально співвіднесеної з осмисленими адекватними засобами її досягнення і передбаченням можливих наслідків; 2) *ціннісно-раціональна* – це дія, що характеризується свідомою вірою в етичну, естетичну, релігійну або іншу самоцінність певної поведінки, незалежної від її успіху або вигоди; 3) *традиційна* – це дія, що здійснюється за звичкою, а не за смыслом, протікає автоматично на основі прийнятого зразка, виробленого стереотипу; 4) *афективна* – це суб'єктивно-ірраціональна поведінка, яка зумовлена миттєвими почуттями, афективним станом людини. Перших два типи дій, на думку М. Вебера, можна вважати власне

соціальними, а останні два типи – ні, тому що вони не мають цілі, результату, успіху, мотиву, орієнтації на інших, тобто позбавлені головних ознак соціальної дії.

Американський соціолог Т. Парсонс розробив *модель соціальної дії*, структуру якої утворюють: 1) діючі особи; 2) певна мета або майбутній стан справ, на які спрямована дія; 3) поточна ситуація, яка складається з умов і засобів дії; 4) сукупність норм, що скеровують дію і визначають вибір засобів досягнення мети.

Спрямованість, характер і вибір соціальних дій визначається потребами та ціннісними орієнтаціями людини. За ними Т. Парсонс виділяє такі *типи соціальних дій* [6, с. 287–300].

Перший тип – *"універсалізм – партикуляризм"* – між дією винятково у власних особистих інтересах або необхідністю врахування у своїй поведінці потреб колективу, оточуючих (орієнтація на себе, орієнтація на колектив, оточуючих).

Другий тип – *"досягнення – розпорядження"* – орієнтує діючі особи на соціальні характеристики іншого індивіда (професія статус, престиж) або ж на особистісні якості (харизматичність, неординарність, багатий життєвий досвід і т. ін.).

Третій тип – *"афективність – нейтральність"* – полягає в тому, що індивід здійснює вибір між безпосередньою емоційною включеністю в ситуацію дії чи отриманням через певний час задоволення від досягнутої мети чи результату.

Четвертий тип – *"специфічність – дифузність"* – між підкоренням індивідом своєї поведінки якомусь загальному правилу або урахуванню специфічних моментів ситуації тощо.

П'ятий тип – *"орієнтація на себе – орієнтація на колектив"* – відповідно орієнтує дії індивіда на реалізацію особистісних інтересів або на розв'язання загальних проблем.

Все різноманіття дій, Т. Парсонс групує за такими *рівнями* [6, с. 444–500]: 1) суб'єкт дії – у вигляді варіантів дії, які він вибирає; 2) особистість – яка виявляється через свої цілі, мотиви, потреби, установки, ціннісні орієнтації, діяльність тощо; 3) соціальна система – у формі соціальних вимог та рольових очікувань щодо дій індивіда чи соціальної групи; 4) культурна система – через соціальні цінності, норми, зразки, на які має орієнтуватися людина. Ці рівні утворюють в моделі Т. Парсонса підсистему людської діяльності, а їхня взаємодія складає "систему дії" тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, поєднаних у визначене *ціле (систему)* за принципами інформаційно-кібернетичної моделі. Функціонування цієї системи спрямовано, насамперед, на реалізацію таких завдань: 1) підтримка ціннісної системи особистості, соціальної групи, суспільства); 2) інтеграція, згуртованість, життєздатність соціальної системи; 3) досягнення цілісності соціальної системи; 4) адаптація соціальної системи до мінливих умов та викликів сучасності, її становлення та успішне функціонування.

Суттєвою характеристикою соціальних дій є не просто обмін інформацією, а такий обмін, в якому кожна із сторін є активним суб'єктом. Ефективність соціальної дії визначають такі критерії, як досягнення взаєморозуміння,

створення єдиного інформаційного поля, спільне розв'язання проблем. Важливими елементами результативної соціальної дії є.

Комунікативна особистість, адресант (автор, мовець) як джерело повідомлення. Особисті якості адресанта спираються на наявні в конкретному суспільстві стратегії презентації інформації. Він може реалізувати свої інтенції у формі усного дискурсу, заклику, попередження, виступу, листа, скарги, зборів тощо. Адресант кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії).

Адресат. Кінцевий «споживач» повідомлення. Сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта.

Повідомлення. Це інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу комунікації. Може реалізуватися засобами мови та інших знакових (семіотичних) систем, зокрема, жестами, мімікою, рухами та поставою тіла, схемами, діаграмами тощо.

Канал комунікації. Цей елемент поєднує адресанта й адресата. Кожне повідомлення вимагає адекватного і правдивого шляху передавання інформації від джерела до споживача.

Комунікативний шум. Це вибіркове сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні перевантаження, слабкий зворотний зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок неправдивих перетворень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації, їхнім спротивом, агресією тощо.

Фільтри. Це правові соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. З боку адресанта – відбір інформації для повідомлення. Фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість тощо) або зовнішніми (цензура, заборони, табу тощо). З боку адресата фільтрами можуть бути несприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього тощо.

Зворотний зв'язок (зворотна інформація). Ним є реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватись в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо. Реакція може бути словесною або несловесною (жестовою, мімічною, спонтанно руховою тощо).

Контекст і ситуація. Це місце і час здійснення комунікації; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування; наявність «чужих»; «своя» чи «чужа» територія комунікації тощо.

Необхідно підкреслити, що теорія "соціальної дії" поклала початок розвитку цілого класу соціологічних теорій, що пояснюють специфіку соціальної дії. Крім теорії соціальної дії Т. Парсонса, сюди також відносять теорію функціонального структуралізму Р. Мертона та різні теорії соціального конфлікту.

Вихідною позицією соціологічних теорій цього класу є пояснення соціальної дії виходячи з потреб соціальної системи, у якій суб'єкти дії – особи чи групи осіб – виступають як її елементи, що виконують соціальні ролі чи соціальні функції, або

як джерела енергетичного й інформаційного обміну. Вони ніби не мають самостійного існування і розвитку поза соціальною системою.

Другий клас поєднує соціологічні теорії, що вбачають основу соціальної дії в потребах і внутрішній активності індивідів (наприклад диспозиційна теорія особистості В. Ядова). Будучи вираженням природної основи людини, його задатки, здібності й потреби утворюють механізм соціальної дії, який у сполученні із соціальними зв'язками і формує соціальну систему.

Третій клас включає соціологічні теорії, що розглядають соціальну дію як результат діалектичної єдності суспільства, соціальних груп і індивідів (подібний підхід характерний для марксистської соціології). Кожен індивід розглядається в цих теоріях як індивідуальна форма вираження соціальної системи, як сукупність суспільних відносин, що характеризує сутність кожної окремо взятої особистості. Однак міра знаходження системних якостей особистістю залежить від структури її потреб і здібностей, природних особливостей та рівня розвитку свідомості. Ці й інші можливості особистості реалізуються за допомогою соціальної активності і спрямованості на взаємодію із системою, з її ситуаційними факторами.

Розглянуті теорії соціальної дії, володіючи відзначеними розходженнями, єдині в розумінні спрямованості соціальних дій – на зміну поведінки, установок чи прагнень індивідів або соціальних спільнот. В силу цього вони близькі і подібні в розумінні того, що соціальні дії являють собою системи, що поєднують у собі визначені складові елементи. В цьому зв'язку в якості *основних елементів системи соціальної дії виступають*: 1) діюча особа; 2) предмет дії чи особа, на котру діють; 3) метод впливу чи спосіб використання засобів дії; 4) реакція особи, на яку діють, чи результат дії.

Рушійною силою у будь-якій соціальній дії виступають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До перших належать риси та властивості людей, що представляють взаємний інтерес, а також речі чи цінності, що знаходяться в їхньому розпорядженні і можуть бути використані ними для задоволення власних потреб або інтересів. До других (тобто суб'єктивних факторів) відносять наявність установки чи твердої готовності особистості до виконання визначених дій.

Таким чином, соціальні дії спрямовані на таку зміну чужих установок і поведінки, що веде до задоволення визначених власних потреб, прагнень і інтересів. Тому найбільш важливим в структурі соціальної дії є засоби та методи дії, від правильного вибору яких власне і залежить успішність та ефективність певної дії. Визначена структура дозволяє поєднувати досить широке коло соціальних дій. Однак існує цілий ряд схем (зразків), згідно яких соціальні дії власне і протікають. Це дозволяє *класифікувати соціальні дії за різними ознаками*.

Перша, найбільш загальна класифікація дана Я. Щепаньським. Вона припускає розподіл соціальних дій на дві категорії. Першу категорію складає *негативний примус*, що виявляється найчастіше у вигляді заборон і приписів, спрямованих на профілактичні дії щодо небажаної поведінки, а інша категорія полягає у *позитивному переконуванні* за допомогою стимулів, що викликають бажану поведінку без застосування санкцій у будь-якій формі.

Друга, класифікація описує такі категорії соціальних дій: 1) *пристосування* і 2) *опозиція*. До першої категорії відносяться дії, що виникають у відповідь на

прохання чи пропозиції і забезпечуються шляхом добровільного та свідомого їх дотримання та виконання. До другої категорії відносяться протиставлення себе іншим у вигляді агресії, ворожості як реакції на примус. Проміжним варіантом між пристосуванням і опозицією є егоїстичний компроміс, що поєднує, як добровільне підпорядкування примусу для досягнення особистих цілей, так і готовність до опозиційних дій.

Третя класифікація розділяє соціальні дії за змістом, зумовленим їх метою і спрямованістю. Виділяються три групи соціальних дій. Перша група поєднує репродуктивні дії, спрямовані на *збереження і підтримку нормального функціонування* конкретного соціального інституту. До таких дій відносяться соціальний контроль, підтримка традицій, дотримання трудової дисципліни тощо. Друга група – *соціального заперечення* – поєднує дії, спрямовані на ліквідацію негативних елементів соціального життя через критику його недоліків, подолання девіантної поведінки, конформізму мислення тощо. Третя група – *соціальної творчості* – поєднує дії щодо створення нових форм соціальних відносин і розвитку суспільної свідомості. Мова йде про розвиток самоврядування, винахідництва, інновацій, впровадження нових соціальних технологій і інше.

Слід зазначити, що приведені у даних класифікаціях далеко не повний перелік типологій соціальної дії може створити уявлення про те, що соціальна дія – найбільш важлива категорія соціології, за допомогою якої можна пояснити практично усі соціальні явища. Однак багато соціологів схиляються до визнання визначеного верховенства за іншою соціологічною категорією, хоча і тісно пов'язаною із соціальними діями. Мова йде, передусім, про таку соціологічну категорію, як категорія соціальної взаємодії.

II. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії

У повсякденному житті люди здійснюють безліч елементарних актів соціальної взаємодії, навіть не підозрюючи про це. Зустрічаючись, вони вітаються за руку і говорять привітання, входячи в автобус, пропускають вперед жінок, дітей і людей похилого віку. Усе це – акти соціальної взаємодії, що складаються із окремих соціальних дій.

Однак далеко не все, що ми робимо у взаємозв'язку з іншими людьми, відноситься до соціальної взаємодії. Наприклад, якщо автомобіль збив пішохода, то це вважається надзвичайною дорожньо-транспортною подією. Водночас, вона може стати соціальною взаємодією лише тоді, коли водій і пішохід, розбираючи цю подію, починають відстоювати свої власні інтереси, як представники двох великих соціальних груп

Таким чином під *соціальною взаємодією* в соціології розуміється взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього впливу людей один на одного, що породжує їхню взаємну зумовленість і взаємозв'язок між ними. Соціальна взаємодія – це будь-яка поведінка індивіда чи групи індивідів, що має значення для інших індивідів і груп індивідів чи суспільства в цілому в даний момент і в майбутньому.

Категорія "соціальна взаємодія" виражає характер і зміст відносин між людьми та соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і соціальними

ролями (функціями). Незалежно від того, у якій сфері життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, духовній тощо) має місце взаємодія, вона завжди є соціальною за своїм характером, оскільки виражає зв'язки між індивідами і групами індивідів, тобто зв'язки, що опосередковувані цілями, які переслідує кожна із взаємодіючих сторін. В процесі взаємодії відбувається розподіл і кооперація функцій, а отже, взаємне узгодження спільних дій.

Можна виділити такі *ознаки взаємодії*:

1) *предметність* – наявність визначеної мети для індивідів або груп, що взаємодіють, досягнення котрої через різні обставини зумовлює об'єднання їхніх зусиль;

2) *ситуативність* – процес взаємодії здійснюється в умовах конкретної ситуації, що має чітку і обов'язкову регламентацію дій (глядачі оперного спектаклю, відпочиваючі на пікніку);

3) *експліцирування* – доступність для будь-якого стороннього спостерігача зовнішнього вираження процесу взаємодії (праця, танок, гра тощо);

4) *рефлексивна багатозначність* – можливість для взаємодії бути проявом як особливих суб'єктивних намірів, так і неусвідомлених або усвідомлених наслідків спільної участі людей у міжіндивідуальних та групових видах діяльності.

Соціальні взаємодії мають об'єктивну і суб'єктивну сторони. *Об'єктивна сторона соціальної взаємодії* – це зв'язки, незалежні від окремих особистостей, які опосередковують та контролюють зміст і характер їх взаємодії. *Суб'єктивна сторона соціальної взаємодії* – це свідоме відношення індивідів один до одного, засноване на взаємних експектаціях (очікуваннях). Це міжособистісні відносини, що являють собою безпосередні зв'язки і відносини між індивідами, що складаються в конкретних умовах.

У цьому зв'язку особливу роль відіграє *механізм соціальної взаємодії*, що включає: а) індивідів, що здійснюють ті чи інші дії; б) зміни в зовнішньому світі, що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотну реакцію індивідів, на яких був здійснений вплив.

Механізм взаємодії індивіда з іншими індивідами та соціальним оточенням визначає "відбиття" соціальних норм і цінностей крізь свідомість індивіда і його реальні дії на основі осмислення цих норм та цінностей. *Спосіб взаємодії* включає, як правило, шість основних аспектів: 1) передачу інформації; 2) одержання інформації; 3) реакцію на отриману інформацію; 4) перероблену інформацію; 5) одержання переробленої інформації; 6) реакцію на цю інформацію.

Під впливом німецького соціолога Г. Зіммеля і, особливо американського соціолога російського походження П. Сорокіна саме соціальна взаємодія в її суб'єктивній інтерпретації була прийнята за основне поняття теорії соціальних груп, а потім вона стала вихідним поняттям всієї американської соціології. З цього приводу П. Сорокін відзначав, що "взаємодія двох чи більшого числа індивідів є родовим поняттям соціального явища: воно може служити моделлю останніх. Вивчаючи будівлю цієї моделі, ми можемо пізнати і будівлю усіх суспільних явищ. Розклавши взаємодію складові частини, ми розкладемо тим самим на частини найскладніші соціальні явища".

Основоположником теорії соціальної взаємодії вважають видного американського соціолога *Джорджа Каспара Хоманса (1910–1989)*, автора *теорії соціального обміну*. Суть механізму соціальної взаємодії він бачить у прагненні людей до одержання винагород, вигод і взаємному обміну ними. Найважливіші принципи концепції соціального обміну (взаємодії) Дж. Хоманс зводяться до наступного: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, та вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення

Теорія соціального обміну Дж. Хоманса поклала початок розвитку безлічі теорій соціальної взаємодії, які систематизував видний американський соціолог Н. Смелзер.

1. *Теорія символічного інтеракціонізму* (Джорж Герберт Мід (1863–1931)). Основна ідея цієї концепції полягає в уявленні про те, що поведінка людей по відношенню одне до одного і предметів навколишнього світу визначається тими значеннями, які вони їм надають. Процес соціальної взаємодії опосередковується такими поняттями як: символ – це своєрідне позначення дій, явищ тощо, якими послуговується людина, розглядається як ідеальний об'єкт, про який він сигналізує. Символічному позначенню передують розумове уявлення про нього. Оперування символами сприяє мисленню, комунікації, засвоєнню соціальних цінностей і досвіду, самовираженню людей. Жест – символ, яким позначають різні акти і висловлювання намірів до дії. Роль – вказує на здатність індивіда приймати позицію людини, дивитися на світ ніби «очима» свого партнера по взаємодії. Узагальнений інший – це соціальний характер жестів, що дає змогу узагальнити думки групи, суспільства стосовно якогось спільного об'єкта взаємодії.

2. *Рольова теорія*. Пояснює процеси взаємовідносин прийняттям індивідом відповідних ролей, що мають різне функціональне призначення у взаємодіях і соціальних структурах. Механізм залучення ролей у взаємодію визначається рівнем відносин на рівні конструкції «Я – плюс – роль», яку реалізує у відносинах, «Я–плюс–роль», яку очікують від мене інші. На пояснення цих конструкцій взаємовідносин спрямовані дві найбільш визнані рольові теорії – управління враженнями і транзактний аналіз.

Теорія управління враженнями (Ірвін Гоффман (1922–1982)). Центральна ідея даної теорії – у розумінні соціальних ситуацій, схожих на драматичні спектаклі, у яких люди-актори своїми взаємодіями прагнуть створити і підтримувати сприятливі враження. Люди виконують свої свої ролі, використовуючи соціальне оточення як реквізит. У реальному житті людина розігрує п'єси, є сценаристом, режисером, драматургом. Вистава – це наше життя. Ми маємо стільки власних «Я», скільки різних ситуацій готує нам наше оточення.

Транзактний аналіз (Ерік Берн (1910–1970)). Суть підходу полягає в тому, що учасники взаємодії у змозі бути носієм трьох рольових позицій або станів

власного «Я»: *Батька, Дорослого, Дитини*. Кожна з цих ролей має власну позицію в системі взаємодій.

Позиція *Батька* – це позиція «*Потрібно*»; позиція *Дорослого* – позиція розумного об'єднання «*Хочу*» і «*Потрібно*»; позиція *Дитини* – це позиція «*Хочу*». Функціональне призначення кожної з цих позицій у процесі взаємодії є різним. Так, «*Дитина*» – це джерело інтуїції, творчості, спонтанності, емоцій і радості. «*Дорослий*» – набір норм і правил, необхідних для ефективної взаємодії у житті, виконує функцію контролю діяльності позицій «*Дитини*» і «*Батько*», є посередником між ними. Своєю чергою, позиція «*Батька*» забезпечує виховні функції (ставлення як до дитини або дітей), реалізацію поведінки з позиції життєвого досвіду, забезпечує материнську і батьківську підтримку, емоційне тепло. У процесі взаємодії кожний з цих станів або позицій є важливим для людини. Вони можуть змінювати один одного залежно від ситуації, стратегії, яку обирає людина у спілкуванні з іншою людиною.

3. *Теорія балансу* (Фріц Хайдер (1896–1988)). Заснована на ідеї, що соціальна ситуація може бути описана як сукупність елементів (людей і об'єктів) і зв'язків між ними. Певні поєднання елементів і зв'язків є стійкими, збалансованими, інші – незбалансованими. У людей спостерігається прагнення до збалансованих, гармонійних, несуперечливих ситуацій. Незбалансовані ситуації викликають відчуття дискомфорту, напруженості і прагнення привести ситуацію до врівноваженого вигляду. Таким чином, одним із джерел людської поведінки, є потреба в гармонійних, доброзичливих відносинах.

При визначеному розходженні концептуальних ідей усі розглянуті вище теорії майже подібні у виділенні категорії "соціальна взаємодія" як головної, фундаментальної у поясненні соціального життя суспільства. Виходячи саме із цієї тенденції, П. Сорокін розробив свою власну теорію громадського життя, в основу якої в якості найпростішої моделі соціального явища (а отже, і суспільства) поклав взаємодію двох індивідів. У багатосторонніх процесах міжособистісної взаємодії він

Підставою для такого трактування ролі соціальної взаємодії служить розуміння (в якості предмета вивчення соціології) групи людей, що спільно живуть і взаємодіють (тобто впливають один на одного). На думку П. Сорокіна, щоб було можливе суспільство, необхідна щонайменше наявність двох людей, які поєднані один з одним зв'язком взаємодії. Це і є найпростіший вид (модель) суспільства чи соціального явища, на який розкладається усе громадське життя і усі складні соціальні явища. За П. Сорокіним, соціальна взаємодія будується на трьох складових частинах-елементах: 1) індивіди (щонайменше два); 2) їхні дії-акти; 3) провідники взаємодії.

Здійснюючи дії (вчинки, акти), люди, виходячи з концепції Сорокіна, «дратують» один одного, чинять тим самим вплив один на одного. При цьому апаратом сприйняття роздратування служить сукупність органів почуттів людини (зору, слуху, нюху і т.п.), а апаратом посилення роздратувань тіло і його окремі частини (гортань, руки, ноги й ін.).

Засоби, за допомогою яких подразнення, що йде від одних людей, може дійти до інших, на думку П. Сорокіна, є "провідниками взаємодії". Вони поділяються на: 1) *звукові* (це передусім людська мова, музика й інші форми); *світло кольорові*

(писемність, малюнки й ін.); 3) *рухові* (визначені рухи людини, зокрема його рук, мускулів особи й ін.); 4) *предметні* (у виді визначених предметів, що сигналізують чи символізують переживання людей і зумовлюють їхні дії). Мова тут йде, наприклад, про гроші, прапор, національний герб, храм, і про інші речі і предмети культури і побуту, на яких запам'яталися сліди діяльності чи роботи людей і від зіткнення з якими у інших людей виникають ті, ті чи інші враження і переживання. Уся сукупність таких предметів, на яких відбилася діяльність людей, і які ними створені, зветься "матеріальною культурою". До провідників взаємодії він також відносить електричні (радіо, телефонний, телеграфний і інші види зв'язку), теплові (пов'язані з впливом через зміну температури), хімічні і механічні провідники.

На основі своєї теорії громадського життя П. Сорокін здійснив класифікацію основних *форм взаємодії* за наступними підставами.

1. В залежності від кількості взаємодіючих індивідів: а) двох людей один з одним; б) одного і багатьох; в) багатьох і багатьох.

В залежності від якостей індивідів: а) одно – і різностатеві; б) осіб, подібних за рядом ознак; в) різних між собою.

За характером взаємовідносин: а) односторонні і двосторонні взаємодії; б) солідарні взаємодії; в) антагоністичні взаємодії.

За тривалістю взаємовідносин: а) короткочасні взаємодії; б) тривалі взаємодії.

За ступенем упорядкованості: а) організовані взаємодії; б) неорганізовані взаємодії.

З точки зору усвідомлення взаємодії: а) обоє індивідів взаємодіють свідомо; б) обидві сторони взаємодіють несвідомо; в) свідома реакція на несвідомий акт; г) несвідома реакція на свідому взаємодію.

В залежності від "матерії" обміну і процесу спілкування: а) інтелектуальні (розумові) взаємодії (обмін ідеями); б) чуттєво-емоційні взаємодії (обмін емоціями); в) вольові взаємодії (обмін вольовими рішеннями, наказами).

Кожна форма соціальної взаємодії в теоретичній моделі Сорокіна поєднує і відповідні їм соціальні групи. На такі процеси спілкування і на такі дрібні групи взаємодіючих індивідів розпадається усе людське середовище, у якому ми живемо й існуємо і яке покриває усе населення земної кулі. Людський світ, на думку автора, можна представити у вигляді величезного людського моря, у якому окремими хвилями є окремі процеси соціальної взаємодії й утворені ними соціальні групи.

Оскільки взаємодія в групах "зачіпає" і охоплює усіх членів тих чи інших соціальних груп, та оскільки вчинки і переживання кожного з них відбиваються на вчинках і переживаннях інших, отже, ця причинна взаємозалежність їх поведінки дає підставу розглядати взаємодіючий осіб як колективне ціле, або колективну єдність. А оскільки суспільство також є сукупністю взаємодіючих людей, то будь-яке суспільство чи будь-яка соціальна група являє собою колективну єдність чи колективне ціле.

Виникнення колективної єдності пов'язано також з умовами, що спонукують людей шукати інших людей і вступати з ними у взаємодію. Серед цих умов виділяють такі: 1) *космічні або фізико-хімічні умови*; 2) *біологічні умови*; 3) *соціально-психічні умови*.

До *космічних умов* відносять ряд умов неорганічного світу, серед яких приходиться жити людині. Найважливіші з них: світло, звук, тепло, вологість, обриси води і суши, рельєф земної поверхні, мінералогічна будівля ґрунту і т.п. У пошуках найбільш сприятливого сполучення цих умов для проживання люди концентруються в найбільш зручних місцях, і змушені зустрічатися і вступати у взаємодію один з одним, тобто утворювати суспільства.

Під *біологічними умовами* мається на увазі сукупність умов живої природи, у якій проживає людина. Вони зводяться до потреби одного тваринного організму до других, однієї людини в іншій. Це умови задоволення таких життєвих потреб, як потреба розмноження, духовна потреба, батьківський інстинкт і батьківська симпатія; потреба в їжі та самозахисті. Усі зазначені потреби притягають людей одне до одного, змушують їх зустрічатися і взаємодіяти, тобто жити громадським життям.

Під *соціально-психологічними умовами* розуміються ті, які, по-перше, пов'язані з задоволенням сукупності потреб, властивих людині як живій істоті, що володіє свідомістю і розвинутим духовним життям; по-друге, це ті умови, що впливають із самого факту життя людини в суспільстві собі подібні. У першому випадку мова йде про умови задоволення потреби в спілкуванні, розумовій діяльності, чуттєво-емоційних переживаннях і потреб вольової діяльності. Друга група соціально-психічних умов поєднує такі як умови розподілу праці; подібність, тяга до людей, подібним собі; рівень розвитку провідників взаємодії людей і т.п.

Як бачимо прагнення до проживання у найбільш сприятливих для людини умовах зводить людей разом у тих частинах землі, де сукупні умови відповідають цим критеріям, і "змушують" їх вступати у взаємодію один з одним, створювати суспільства і жити соціальним життям. Тим часом тривалість і стабільність сприятливих космічних, біологічних і соціально-психологічних умов міцніше скріплюють спільно проживаючих у цих місцях людей і сприяють збереженню виниклої колективної єдності, її зміцненню і розвитку. Взаємовідносини членів суспільства, таким чином стають більш ясними, визначеними, а також стійкими і шаблонними, тобто організованими.

Іншими словами, колективна єдність людей в наслідок продовження свого існування кристалізується й організується. Однак у тих випадках, коли сукупність зазначених умов веде до ізоляції (роз'єднання) взаємодіючих індивідів, це, як правило, обумовлює розпад взаємодіючих спільнот.

З вищевикладеного випливає, що оскільки міра співвідношення космічних, біологічних і соціально-психологічних умов для різних взаємодіючих груп неоднакова, а також різні і рівні колективної єдності групових утворень, то навряд чи викликає заперечення висновок про неоднорідність суспільства. Дійсно, спільно проживаючі люди з неоднаковою силою зв'язані один з одним. Кожне населення розшаровується на цілий ряд соціальних груп. Воно складено з безлічі колективних єдностей, а не представляє собою щось ціле (єдине), усі члени якого однаково зв'язані один з одним. Більш того, оскільки кожна людина належить не до одної, а до багатьох соціальних груп (прошарків), то і їх характер також буде робити цілком визначений вплив на поведінку людини.

Отже, складність і багатогранність сил, від яких залежить взаємодія людей,

зумовлюють складність і багатогранність як соціальної поведінки індивідів, так і соціальних процесів, усього суспільного життя. Звідси – необхідність розуміння суті основних соціологічних теорій соціальної взаємодії, а також уміння спиратися на сильні сторони кожної з них для пояснення дуже складних реалій функціонування і розвитку сучасного суспільства, механізмів соціальної життєдіяльності людей.

III. Ефекти соціальної взаємодії

Процеси соціальної дії і взаємодії характеризуються соціально-психологічними ефектами, які призводять до різноманітних змін та трансформацій у людських відносинах. Умовно їх можна поділити на такі групи [10, с. 231–240]: 1) *ефекти співприсутності*; 2) *ефекти групового впливу*; 3) *ефекти групової інтеграції*.

I. *Ефекти співприсутності* визначаються рівнем присутності інших людей при виконанні певної діяльності індивідом або групою. До найвідоміших ефектів цієї групи належать: публічний ефект, ефекти соціальної фасилітації та інгібування, ефект ореолу.

1) *Публічний ефект* полягає у зміні характеристик індивідуальної діяльності під час пасивної присутності інших людей. Експериментально доведено, що людина по-різному поводить себе залежно від того, чи здійснює вона певні дії самостійно, перебуваючи в ізоляції, чи, навпаки, реалізує певний вид діяльності в оточенні інших. З'ясувалося, що: при наявності присутніх у деяких людей продуктивність праці зростає на 40%, в інших знижується на 20%, у деякого при присутніх продуктивність не змінюється; сприйнятливості до шумів в умовах присутності інших падає на 29%; здатність терпіти біль підвищується в умовах змагання; переважна більшість, що працювала разом виконала більше завдань на увагу, ніж ті, що діяли окремо, при цьому у деякого знижувалася точність виконання завдань; в умовах спільної роботи поліпшилися показники механічної пам'яті, сприйняття, мислення, творчої уяви; міра впливу на індивіда залежить від його освіти, віку, статі, ставлення до присутніх; зміна мотивації людини у присутності інших людей залежить від їхньої значущості, складності завдання, підготовленості до його вирішення, статусу індивіда в групі та ін..

Також було виявлено, що група впливає на індивіда навіть тоді, коли її реально поряд з ним немає, але він її собі чітко уявляє; чи вважає індивід інших людей своїми суперниками.

2) *Ефект соціальної фасилітації* (від англ. facilitate – полегшувати, допомогати, сприяти) – тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості або дуже знайомі завдання у присутності інших. Ефект фасилітації є різновидом публічного ефекту і наголошує на підвищенні продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної або реальної присутності іншої людини або групи. На ньому, зокрема побудована діяльність відомих японських гуртків якості, в основі яких зростання передусім кількісних показників групової роботи з використанням стимулювальних ефектів присутності інших. Вважається, що спільне обговорення проблем, прийняття рішень з важливих питань життєдіяльності групи, організації стимулює процес творчості,

нестандартний підхід до буденних справ.

3) Цілком протилежним ефекту фасилітації є *ефект «соціального інгібування»* (від лат. *ingibere* – стримувати, зупиняти), коли фіксується зниження показників діяльності, її швидкості та якості за умов присутності інших. Цей ефект відбувається, коли індивід виконує надто складні завдання для нього, що потребує підвищеної зосередженості і концентрації уваги.

4) *Ефект ореолу* (від лат. *aureolas* – золотий) – тенденція перебільшення (применшення) рис або їх перенесення на решту рис особистості, яку оцінюють, при формуванні першого враження. Ефект ореолу може бути як позитивним (перебільшення реальних переваг та ігнорування недоліків), так і негативним (применшення переваг і акцентування на недоліках). Інакше кажучи, загальне позитивне враження зумовлює позитивні оцінки і, навпаки, загальне неприємне враження породжує негативні оцінки.

II. *Ефекти групового впливу*. Ґрунтуються на виникненні різних аспектів між особових взаємодій всередині групи при обговоренні, спільному розв'язанню проблем, прийнятті рішень тощо. До цієї групи відносять ефект Рінгельмана, ефект групового тиску або конформізм, ефект групового мислення і зсуву ризику, ефект групової поляризації та ін.

1) *Ефект Рингельмана* (Максиміліан Рингельман) розглядає співвідношення кількості членів групи та її впливу на ефективність спільної роботи. Збільшення членів у групі призводить до зменшення середнього внеску кожного учасника в результат спільної діяльності. Таке зменшення описує достатньо чітка математична закономірність, названа «ефектом Рингельмана». Цей ефект був описаний за результатами експерименту з підняттям вантажів групами різної кількості учасників. Було встановлено таке: якщо продуктивність однієї людини, яка піднімає штангу, прийняти за 100%, тоді двоє осіб у «чотири руки» здолають не у два рази більше вагу, а лише 93% від суми ваги, яку зможуть підняти дві людини. Коефіцієнт корисної дії групи з трьох осіб становитиме 85%, а групи з восьми чоловік – тільки 49%. Подальші експерименти лише частково підтвердили цю закономірність. З'ясувалося, що зменшення середньої продуктивності зі збільшенням групи не завжди відбувається пропорційно зростанню групи. При збільшенні її від 2 до 4 осіб ефект Рингельмана відбувається, але подальше збільшення групи дає лише незначне зменшення коефіцієнта корисної дії індивіда.

2) *Конформізм* (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – ефект групового тиску, в основі якого є пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання поглядів, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами. Реалізація конформізму – це своєрідний конфлікт між думкою особистості і позицією більшості (групи). Він виявляється у конформності як схильності індивіда піддаватися реальному чи уявному тиску групи. Вона може бути зовнішньою або внутрішньою. Зовнішня конформність виявляється тоді, коли індивід тільки зовні демонструє підкорення думці групи, хоча внутрішньо продовжує чинити їй опір. Внутрішня – коли індивід трансформує власну позицію на користь групи, сприймає думку групи як власну. Необхідно зазначити, що окремі психологічні риси особистості

безпосередньо пов'язані з конформністю. Так, люди з низькою самооцінкою (самоповагою) або з потребою у схваленні частіше виявляють тенденцію до конформної поведінки. Окрім цього, зафіксоване суттєве зменшення схильності до конформності з віком.

3) *Нонконформізм* (від лат. non – ні) як незгода, нехтування будь-якими нормами та цінностями групи. Її часто пов'язують з набутим індивідом досвідом і розглядають як один із виявів конформності. Нонконформізм має тенденцію до посилення, якщо принаймні один із членів групи як представник більшості підтримує індивіда, який перебуває в меншості. Поряд з нонконформізмом вживають поняття «негативізму» як цілковите заперечення усього того, що йде від групи, незалежно від того, чи має рацію ця більшість.

4) *Ефект «групового мислення»* розглядають як групову деформацію, коли перебування у групі, де панує атмосфера емоційної ейфорії, злагоди, позитивних емоцій, що генерується сприятливим розвитком подій, здатне впливати на членів групи. За таких обставин суб'єкти схильються применшувати значущість негативних наслідків і перебільшувати значущість виграшних.

5) *Ефект «зсуву ризику»* полягає в тому, що ризикованість групових або індивідуальних рішень має тенденцію до зростання після проведення групових дискусій. Соціально-психологічним поясненням «зсуву ризику» є перебільшення ризикованих дій за умов рівномірного розподілу відповідальності між учасниками дискусії, що, в свою чергу, нівелює можливості індивіда по-своєму розв'язувати ризиковану ситуацію, підкоряє його стандартам і нормам групової поведінки. Інші лінії інтерпретації: ризикованість рішення формується під впливом лідера, який запевнює інших у своїй правоті, або учасники групи розглядають готовність ризикувати як можливість підвищити свій соціальний статус. Прийняте колективне рішення зменшує почуття відповідальності, особливо за негативні результати. Протилежним до ефекту «зсуву ризику» є феномен «групової поляризації».

б) *Групова поляризація* є результатом групового обговорення, у процесі якого різні погляди, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції. Крайні форми розмежування позицій у групі можуть призвести до різноманітних внутрішньо групових конфліктів, нервово-психічного напруження між учасниками групової взаємодії. Поляризація в групі може бути зумовлена як інформаційним, так і нормативним впливом. У першому випадку володіння інформацією підкреслює аргументацію окремих осіб, чим стимулює процеси поляризації стосовно цього критерію. У другому випадку підтримка висловленої позиції іншими учасниками групового процесу (дискусії) сприяє категоричності суджень, відстоюванню власної думки, що своєю чергою, теж посилює процеси поляризації – вирізнення серед інших.

III. *Ефекти групової інтеграції* розкривають міру однастайності і узгодженості дій та поведінки людей як безпосередніх учасників групового процесу. Вони свідчать про певний рівень інтеграції всередині групи, в основі якої ділова чи емоційна основа взаємовідносин. До найбільш відомих ефектів цієї групи відносять ефект синергії, спрацьованість, сумісність, згуртованість, ефект приналежності до групи.

1) *Ефект синергії* представляє інтелектуальну енергію, що виникає при об'єднанні людей в цілісну групу і виражається у груповому результаті, який перевищує суму індивідуальних та відповідає положенню $1+1>2$. Цей ефект вивчав В.М. Бехтерев. В його працях і роботах М.В. Ланге встановлено, що *група за результативністю може перевершувати індивідуальну діяльність окремих людей*. Це проявляється не тільки в будь-якої діяльності, але і в підвищенні спостережливості людей в групі, точності їх сприйняття та оцінок, обсязі пам'яті й уваги, ефективності розв'язання відносно простих завдань, що не вимагають складної та узгодженої взаємодії. Разом з тим, при вирішенні складних завдань, коли необхідні логіка і послідовність, «особливо обдаровані люди», за термінологією Бехтерева, можуть показувати показники вищі за середньогрупові.

2) *Спрацьованість* формується під впливом певного досвіду спільної праці. Це процес і результат взаємодії людей, який характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за умов незначних емоційно-енергетичних витрат на взаємодію та узгодження позицій. Спрацьованість виявляється у нормах групової поведінки, які передбачають взаємовідповідальність, взаємодоповнюваність, взаємозамінність. Спрацьованість як феномен групової інтеграції характеризується: узгодженістю дій; домінуванням ділової мотиваційної спрямованості в учасників спільної діяльності; поведінковою активністю в реагуваннях і виконанні учасниками визначених завдань; адекватним розподілом функцій і ролей щодо цілей і завдань спільної діяльності; керованістю дій, їхньою координованістю; чітко окресленим полем діяльності; кооперативним стилем поведінки, що передбачає співробітництво, співучасть, взаємозалежність, спеціалізацією робочих функцій; взаєморозуміння партнерів по спільній праці.

3) *Згуртованість* передбачає виникнення системи інтегративних властивостей і процесів, що перешкоджають дезорганізації та дестабілізації цілісності групи. Згуртованість – це впорядкованість, стійкість внутрішньо групових міжособових взаємозв'язків, що забезпечує стабільність життєдіяльності групи. Оцінка згуртованості передбачає її аналіз на трьох рівнях:

- на рівні міжособистісних емоційних взаємозв'язків. Тут до уваги береться рівень взаємної привабливості членів групи один для одного або міра корисності групи для індивіда;

- на рівні збігу, узгодженості, подібності уявлень, орієнтацій, позицій, думок членів групи щодо об'єктів, які є найбільш значущими для життєдіяльності групи;

- на рівні оптимального поєднання індивідуальних дій та зусиль у межах конкретної спільної діяльності.

Згуртованість перебуває під впливом низки регулювальних чинників, серед яких, зокрема, виділяють: час, проведений разом; розмір групи; складність вступу в групу; склад групи; зовнішні обставини; попередні поразки або успіхи. Згуртованість не завжди веде до нарощування суспільної ефективності діяльності групи. У межах групи можуть формуватися зв'язки, які спрямовані на

згуртованість, але мають у собі елементи корпоративності, опозиційності, власного трактування окремих норм поведінки, що може призводити до переоцінки мети, цілей діяльності, надаючи їм подекуди аморального змісту, ненормативного характеру.

4) *Сумісність* розглядається в межах міжособистісних відносин і передбачає взаємне сприйняття і відповідальність партнерів при спілкуванні, в діяльності. Сумісність представляється на таких рівнях. Фізіологічний рівень сумісності характеризується зближенням за темпом і ритмом перебігу фізіологічних процесів, характером емоційних настанов тощо. Психофізіологічний рівень ґрунтується на взаємодії особливостей темпераменту, потреб індивідів. Психологічний передбачає узгодженість індивідуально-психологічних рис, мотивів поведінки. Соціально-психологічний, як більш інтегрований, вимагає узгодження соціальних ролей, інтересів, соціальних установок, соціальних цінностей і цінностей. Критерієм оцінки сумісності є високий рівень задоволеності. В умовах виробничої взаємодії цей критерій є багатовекторним і передбачає задоволення собою, результатом праці, партнерами. Сумісність зазвичай супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги, впевненості у сприятливих наслідках майбутніх контактів.

5) *Ефект приналежності до групи*. Англійськи психологи Г. Теджвел і Дж. Тернер вивчаючи процес усвідомлення індивідом приналежності до соціальної групи сформулювали теорію соціальної ідентичності. Її суть полягає в тому, що людина ототожнюючи себе з певною групою, як правило, оцінює її позитивно, піднімає таким чином її статус і роль, відповідно власну самооцінку. Групова ідентичність є установкою на приналежність до конкретної групи. Вона складається з трьох компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового.

Когнітивний компонент проявляється в усвідомленні індивідом приналежності до групи і досягається шляхом порівняння своєї групи з іншими. В основі групової ідентичності лежать когнітивні процеси пізнання (категоризації) оточуючого соціального світу.

Емоційний компонент нерозривно пов'язаний з когнітивним. Він полягає в переживанні своєї належності до групи у формі різних почуттів – гордості, поваги, любові, ненависті тощо.

Поведінковий компонент виявляється тоді, коли людини починає реагувати на інших людей з позиції свого групового членства, а не з позицій окремої особистості, коли відмінності між своєю і іншими групами стають помітними та значущими для неї.

Резюме

1. Соціологічні категорії "соціальна дія", "соціальна взаємодія" займають не тільки особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки, але й пояснюють динаміку людського суспільства, його функціонування, зміни і розвиток.

2. На думку німецького соціолога М. Вебера соціальна дія – це будь-яка дія людини, що орієнтована на мотиви інших людей. При цьому вона, щоб називатися соціальною має володіти двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших людей.

3. Кожна соціальна дія має визначену структуру, до сукупності елементів якої входять: діюча особа, соціальна ситуація і умови, які включають у себе ціль дії та нормативні розпорядження.

4. Усе розмаїття соціальних дій Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) суб'єкт дії; 2) особистість у виді потреб-установок; 3) соціальна система – у формі рольових очікувань; 4) культурна система – у формі нормативних зразків) у систему дії, тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, функціонування якої спрямовано на здійснення таких основних задач, як підтримка ціннісного зразка соціальної системи, інтеграція соціальної системи, досягнення цілісності соціальної системи, адаптація соціальної системи.

5. Під соціальною взаємодією розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних груп (спільної), або індивіда і соціальної групи.

6. Механізм соціальної взаємодії, який відіграє особливу роль у життєдіяльності суспільства включає в себе: а) індивідів, що здійснюють ті або інші дії; б) зміни у зовнішньому середовищі (світі), що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотною реакцію індивідів, на яких було вчинено певний вплив.

7. В соціології існує безліч теорій соціальної взаємодії, першою із яких є теорія соціального обміну Дж. Хоманса, яка побудована за наступними принципами: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільнота) готова витратити більше зусиль заради її одержання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, то вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення.

8. Взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення соціальних відносин, під якими розуміються відносно стійки зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституалізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними статусами (положенням) і соціальними ролями (функціями) у суспільному житті.

9. Процеси соціальної дії і взаємодії характеризуються соціально-психологічними ефектами, які призводять до різноманітних змін та трансформацій у людських відносинах, їх поділяють на: ефекти співприсутності; ефекти групового впливу; ефекти групової інтеграції тощо.

Контрольні запитання

1. Розкрийте суть понять «соціальна дія», «соціальна взаємодія».
2. У чому полягає суть соціальної дії, її структура та типологія?
3. Дайте класифікацію соціальних дій.
4. Охарактеризуйте основні теорії соціальної взаємодії
5. Охарактеризуйте механізм соціальної взаємодії.

6. Розкрийте основні форми соціальної взаємодії.
7. Охарактеризуйте ефекти співприсутності.
8. Проаналізуйте ефекти групового впливу.
9. Розкрийте ефекти групової інтеграції.

План семінарського заняття:

1. Суть, структура і класифікація соціальних дій.
2. Основні концепції соціальної взаємодії.
(2 год.)

Теми рефератів

1. Суть, принципи, структурні елементи соціальної дії.
2. Соціологічні теорії соціальної дії.
3. Класифікація соціальної дії.
4. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії.
5. Основні теорії соціальної взаємодії.
6. Поняття та особливості ефектів соціальної взаємодії.
7. Основні ефекти соціальної взаємодії.

Рекомендована і використана література

1. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
2. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия. – СПб.: Братство, 1992. – 224 с.
3. Вебер М. Понятие социологии и «смысла» социального действия // Общая социология. Хрестоматия. / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Под. общ. ред. Н.И. Лапина. – М.: Высш.шк., 2006. – 783 с.
4. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
5. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – Каравела, 2004. – 456 с.
6. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
7. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: Культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 573 с.
8. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
9. Основи теорії систем і системного аналізу: Навч. посібник / Б.М. Четверухін, П.Р. Левковець, О.І. Мельниченко, О.Б. Четверухіна. – К.: НТУ, 2005. – 272 с.
10. Соціологія і психологія: Навч. посіб. / За ред. Ю.Ф. Пачковського, – К.: Каравела, 2009. – 760 с.

11. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 453 с.
 12. Хоманс Дж. Социальное поведение как обман // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. – М.: Наука, 1984. – 745 с.

Тести

1. Хто із названих вчених є автором теорії соціальної дії?
 а) М. Вебер; б) Т. Парсонс;
 в) Р. Мертон; г) Я. Щепанський.
2. До типології соціальної дії, за М. Вебером, не відноситься?
 а) ціле-раціональна; б) ціннісно-раціональна;
 в) традиційна; г) патріархальна;
 д) афективна.
3. Сукупність соціальних дій, за Т. Парсонсом, включає таку кількість «типових перемінних дій»?
 а) три; б) чотири;
 в) п'ять; г) шість.
4. Яке з наведених положень найповніше характеризує соціальну дію?
 а) це елемент динаміки суспільного життя;
 б) це система вчинків і засобів з метою зміни поведінки чи установки інших людей;
 в) це основа діяльності людей;
 г) це механізм соціальних перетворень.
5. Який з названих елементів не входить в систему соціальної дії:
 а) суб'єкт дії; б) особистість;
 в) соціальна система; г) культурна система;
 д) зворотній зв'язок.
6. Яка з наведених класифікацій соціальної дії не належить А Левко?
 а) репродуктивні дії; б) соціального заперечення;
 в) соціальної творчості; г) пристосування.
7. Яка із наведених класифікацій соціальної дії не належить Я. Щепанському?
 а) негативний примус; б) позитивне переконання;
 в) опозиція.
8. До основних рушіїв соціальної дії не належать:
 а) індивідуально-психологічні риси і властивості людей;
 б) матеріальні і моральні цінності;
 в) установки і готовність до визначених дій;
 г) психологія поведінки людей.
9. Яке з наведених положень найбільш повно характеризує соціальну взаємодію?
 а) це система соціальних дій щонайменше двох осіб або спільнот;
 б) це соціальні зв'язки, що незалежні від людей;
 в) це зворотня реакція індивідів, на яких був здійснений вплив;
 г) це елемент соціального життя людей.
10. Який з названих елементів не входить в механізм соціальної взаємодії?
 а) індивіди, що здійснюють певні дії;
 б) зміни у зовнішньому середовищі, що викликані цими діями;
 в) вплив цих змін на інших індивідів;
 г) зворотня реакція індивідів, на яких був здійснений вплив;
 д) позитивний результат взаємодії.
11. Хто з названих вчених є автором теорії соціальної взаємодії?
 а) Дж. Мід; б) Г. Блумер;
 в) Дж. Хоманс; г) П. Сорокін.
12. Хто з названих вчених є автором теорії управління враженнями?

- а) З. Фрейд;*
в) Л. Козер;
- б) Е. Гофман;*
г) Н. Смелзер.
13. Хто з названих вчених є автором теорії символічного інтеракціонізму?
- а) Дж. Мід*
в) Г. Зіммель;
- б) Р. Дарендорф;*
г) Р. Мертон.
14. Ефект соціальної фасилітації – це:
- а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;*
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення(применшення)рис певної людини при формуванні першого враження.
15. Ефект соціального інгібування – це:
- а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;*
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення(применшення)рис певної людини при формуванні першого враження.
16. Ефект орелу – це:
- а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;*
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення(применшення)рис певної людини при формуванні першого враження.
17. Хто одним із перших класифікував усю різноманітність форм соціальної взаємодії:
- а) П. Сорокін;*
в) Р. Парк;
- б) Дж. Мід;*
г) Д. Майерс.
18. Ефект групової поляризації – це:
- а) погляди, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції;*
б) впорядкованість, стійкість внутрішньо групових взаємозв'язків;;
в) нехтування будь-якими нормами і цінностями групи;
г) певним чином упорядкована система взаємодій.
19. Явище конформізму – це:
- а) підкорення більшості меншості;*
б) баланс відносин між меншістю і більшістю;
в) підкорення меншості більшості.
20. Критерієм оцінки сумісності є:
- а) координованість дій;*
в) задоволеність взаємодією;
- б) результат праці;*
г) розподіл функцій.

Розділ № 6. Соціальні зміни та соціальні процеси

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальні зміни», «соціальні рухи», «соціальні процеси» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати основні типи соціальних змін: лінійний, циклічний, спіралевідний;
- пояснити роль соціальних іновацій і модернізації в соціальних змінах;
- розкрити причини участі людей в соціальних рухах та їх стадії розвитку;
- проаналізувати основні типи соціальних рухів;
- охарактеризувати природу, причини та класифікацію соціальних процесів;
- проаналізувати міграцію як соціальний процес.

I. Поняття соціальних змін.

II. Соціальні рухи, їх природа і типи.

III. Соціальні процеси та їх різновиди.

Вступ

У суспільстві як соціальній системі не існує незмінних соціальних явищ, фактів і процесів. Все, що властиве суспільному життю слід розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці. Соціальна динаміка разом із соціальною статикою були основними напрямками соціологічного аналізу О. Конта. Ідеї динамізму соціальних процесів досліджував і Г. Спенсер, який сформулював ключові положення еволюціонізму як методологічного фундаменту соціології. Значну увагу аналізу динаміки суспільного розвитку приділяв К. Маркс, створивши теорію суспільної формації, у межах якої виокремив етапи послідовного розвитку суспільства.

I. Поняття соціальних змін

У середині ХХ ст. на зміну пануючим у західній соціології структурно-функціоналістським ідеям стабільності й непорушності існуючого порядку прийшли критичні ідеї (Г. Беккер, У. Мур, Н. Смелзер та ін.) про необхідність фундаментальних соціальних змін у суспільстві. Якщо у функціоналізмі соціальні зміни ототожнювалися з адаптацією, то його опонентами вони розглядались як реформістська перебудова.

Поняття «соціальні зміни» у вітчизняній соціології вживалось рідко. Більш поширеним було поняття «соціальний прогрес», яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення, ускладнення. Поняття «соціальні зміни» і «соціальний прогрес» не тотожні. «Прогрес» виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній соціології віддають перевагу нейтральному поняттю «соціальні зміни», яке не має в собі оціночного компонента і охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості. Виходячи з цього можна дати таке визначення соціальним

змінам.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, властивостей у різних соціальних системах і підсистемах під час їхньої взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

Соціальна зміни відбуваються під впливом *певних чинників*. Серед них виділяють такі:

– *геополітичне становище*, яке включає географічне, геополітичне і культурне розташування; територіальний простір, рельєф і клімат; соціально-економічну сконсолідованість країни, що виражається у наявності сучасних комунікацій (електронних, автомобільних, залізничних, річкових, морських, авіаційних тощо);

– *населення* – його кількість, вікова і статева структура, стан народжуваності й смертності, процеси міграції та еміграції, освітній рівень, соціально-професійна структура й фахова підготовка, соціально-економічна мобільність, процеси урбанізації тощо;

– *природні ресурси* – якість ґрунтів, наявність води, стан флори і фауни, корисні копалини, а також високотехнологічні й екологічно безпечні засоби природовикористання та природозбереження;

– *економічний розвиток*, що передбачає наявність сучасних постіндустріальних технологій та виробництв, економічну самодостатність держави, процеси праці, зайнятості і безробіття, соціальну справедливість щодо доступу до матеріальних й духовних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людини і суспільства;

– *соціально-культурний рівень*, який визначається станом системи охорони здоров'я та екологічної безпеки, освіти і науки, моралі та права, вирівнюванням соціальної стратифікації, зменшенням розриву між багатими й бідними верствами населення;

– *політичний режим*, який забезпечує сприятливі або несприятливі умови для цивілізаційного розвитку суспільства, різноманітних соціальних спільнот, особистості; проявляє політичну волю і дієздатність для проведення необхідних модернізаційних кроків у всіх сферах суспільного життя з метою його оновлення;

– *національний характер*, який втілюється в таких ознаках, як ставлення до праці, підприємницькій активності, правовій і моральній нормативності, культурно-духовній спадщині тощо;

– *ідеї*, що оформлюються в теоріях, концепціях, доктринах і служать основою для передвиборчих платформ, програм для політичних сил, партій, рухів та реалізуються в документах, що визначають внутрішню та зовнішню політику держав – важливий компонент соціальних змін у суспільстві, які зорієнтовані на зміни як спосіб життєдіяльності. Людські ідеї визначають потреби та зумовлюють дії, що змінюють суспільство відповідно до потреб, які детерміновані ідеями

Виділяють декілька типів соціальних змін – лінійний (еволюційний), циклічний, спіралевидний.

1) *Лінійний (еволюційний) тип соціальних змін.* Еволюція (від лат. розгортання) – процеси змін, що відбуваються в живій і неживій природі, в соціальних системах. Еволюція може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи. В поняття еволюції включають лише поступові кількісні зміни.

Еволюційний підхід до аналізу суспільства застосовується до сьогодення. Так, Т. Парсонс розробив теорію «еволюційних змін», в якій еволюція розглядається як процес структурно-функціональної диференціації суспільства. Диференціація суспільства визнається найважливішим критерієм його еволюції. На думку Р. Бела, еволюцію слід визначити як процес зростання диференціації і ускладнення організації, який забезпечує організму, соціальній системі або будь-якій сфері достатньою здатність пристосування до середовища, що у певному розумінні робить їх більш автономними щодо свого оточення, ніж були їх менш складні попередники.

2) *Циклічний тип соціальних змін.* Якщо еволюційні теорії описують історію як процес, поділений на рівні, що характеризуються певною спрямованістю, то теоретики циклізму дотримуються концепції розквіту та неминучого занепаду окремих цивілізацій. Вони не прагнуть розташувати суспільства в певному порядку на лінійній історичній шкалі. Натомість вони порівнюють суспільства, намагаючись знайти схожість в стадіях їх зростання і занепаду.

Якщо еволюціоністи в цілому дотримуються оптимістичного погляду на людство, вважаючи, що воно безперервне розвивається, то теоретики циклізму – песимістичного, наполягаючи на загибелі будь-якої цивілізації.

Німецький теоретик *О. Шпенглер* (1880–1936) в роботі «Захід Європи» (1923) стверджував, що культура проходить ті ж етапи розвитку та занепаду, що і людина в своєму житті: виникнення, зрілість, захід, смерть. На підставі вивчення восьми типів культур він заявив, що кожна культура існує близько 1000 років. Із його точки зору, західна культура зародилася близько 900 р. і тому її захід близький. Англійський історик і соціолог *А. Тойнбі* (1889–1975) теж намагався обґрунтувати закономірності розвитку цивілізацій і встановити принцип, який лежить в основі їх зміни. А. Тойнбі стверджував, що цивілізація виникає у відповідь на певний «виклик». Таким викликом може стати дія природних сил (суворий клімат) або людських чинників (войовничі сусіди).

Цивілізація розвивається та досягає розквіту, коли протидіючі їй чинники не дуже суворі і коли творча меншість (освічена еліта) здатна дати адекватну відсіч несприятливим чинникам. *Н.Я. Даниловський* (1822–1885) в роботі «Росія і Європа. Погляд на культурні і політичні відносини слов'янського світу до германо-романського» (1869) розвиває варіант теорії історичного коловороту. Основною, реальною і самодостатньою одиницею історії виступає відособлений локальний «культурно-історичний» тип, «цивілізація». Подібно біологічним організмам, ці типи знаходяться в безперервній боротьбі із зовнішнім середовищем і один з іншим. При цьому вони однаково проходять стадії зародження, змушнення, занепаду і загибелі.

3) *Спіралевидний тип соціальних змін.* Спіралевидна модель враховує як еволюційні, так і революційні зміни, що відбуваються в суспільстві. Найвідомішим вченням, що представляє спіралевидну модель розвитку суспільства, є марксизм. У марксизмі історія представлена як послідовна зміна суспільно-економічних формацій, своєрідних ступенів розвитку суспільства. У матеріалістичній діалектиці історія людства хоча і виступає в єдності еволюційних і революційних моментів, проте перевага віддається революціям. У марксизмі основною формою перетворення суспільства визнається практика, яка існує у вигляді матеріального виробництва, соціальних революцій і т.п.

Значні соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Поняття «інновація» ввійшло в науку ще в XIX ст. і вживалось при вивченні змін у культурі на противагу поняттю «традиція». Тепер нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. Формування особливої галузі соціології – соціології інновації – відбувалось в основному в координатах соціології організації.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення,) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інновація – не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричиняє суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом *дифузії* – передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як всередині певного суспільства, так і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки приєднуватись до існуючих зразків, а й *витіснити їх*. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть поширюватись тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у *конфлікт* з існуючими культурними зразками, цінностями та нормами. Виділяють три основні *форми соціальних ефектів інновацій* [9, с. 301]:

– *дисперсія* або численні ефекти одного відкриття чи винахідництва. Так, автомобіль скоротив час пересування, реорганізував ринкові відносини, вплинув на людські цінності, будівництво шляхів, наблизив сільські райони до міста тощо;

– *наступні ефекти відкриття та винахідництва.* Автомобіль визначив розвиток автомобільної промисловості, яка змінила характер діяльності людей, що в свою чергу вплинуло на їх мобільність, проблеми зайнятості, проведення відпочину, отримання освіти тощо;

– *конвенгерція чи з'єднання* декількох впливів різних відкриттів. Наприклад, атомний реактор, ракета з двигуном на рідині, електронна система викликали появу зброї масового ураження.

Важливу роль у суспільстві відіграє специфічний різновид соціальної інновації – *модернізація*. У світовому контексті вона пов'язується з переходом

суспільства від бідності до добробуту та розвитку. Згідно з одними підходами модернізацію розглядають як створення масового суспільства, іншими – як ослаблення традиційних спільнот, розширення індивідуального вибору, зростання культурного і релігійного плюралізму. Виокремлюють економічну, політичну, соціальну, культурну модернізацію.

Динамізм людства в останні десятиріччя дедалі більше визначається переходом від індустріального суспільства, метою якого є модернізація, до постіндустріального та інформаційного. Воно базується на створенні, споживанні та поширенні інформації, що є основною формою діяльності великої кількості людей. Автори концепції постмодернізму стверджують, що в сучасному світі розгортається глобальний процес формування нового суспільства і нової свідомості.

Сучасний етап науково-технічного прогресу в розвинутих країнах ґрунтується на такій техніко-економічній та інтелектуальній базі, яка вимагає постійної орієнтації не тільки на науково-технічні, але й на організаційно-управлінські та соціальні нововведення. Триває пошук нової державної політики у сфері нововведень, орієнтованої на створення в суспільстві постійного стимулу до новаторства та підприємливості. Постійні і систематичні нововведення стають формою стійкого функціонування всього соціального організму.

Про розвиток суспільства в результаті соціальних змін свідчать такі *параметри*:

- 1) поява нових елементів культури у формі нових ціннісних моделей і колективних уявлень, відповідно до яких відбувається легітимація норм та інституційних відносин;
- 2) формування нових інститутів, зміни на статусно-рольовому рівні, виникнення нових статусно-рольових взаємодій;
- 3) зміна функціональних залежностей між структурними елементами соціальної системи тощо.

Соціальні ефекти інновацій стають особливо актуальними. Сучасне суспільство має адекватно реагувати на інновації, сприймати і засвоювати їх у соціальній, культурній та інших сферах діяльності. Несприйняття їх породжує застій у всіх сферах суспільного життя, регресивні соціальні ефекти. Нединамічне суспільство відстає від суспільств, що прагнуть до інновацій, і не може претендувати на соціальний добробут.

II. Соціальні рухи, їх природа і типи

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм [6, с. 161-165].

Спричинюють їх незадоволеність людей життям в цілому або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Ширяться вони на хвилі усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення спільних цілей, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус. Тобто до

основний чинників участі індивідів у соціальних рухах виступають:

- соціальна ізоляція людей, яка зумовлена їх неспроможністю впливати на соціально-політичні, економічні тощо процеси в суспільстві;
- маргінальність соціального становища, що проявляється у нестабільності, тимчасовості їхнього добробуту, невпевненості у власному майбутньому, членів сім'ї;
- зміна соціального статусу, яка зумовлена чинниками, що не залежать від індивіда;
- соціальна мобільність, яка призводить до зміни звичного способу життя, втрати улюбленої професії, місця проживання тощо;
- втрата сімейних зв'язків;
- особиста невлаштованість.

Соціальні рухи можуть як нагнітати напруження й конфлікти у суспільстві, так і бути засобом та інструментом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними причинами і припиняють своє існування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і немала) кількість людей. Ставлення більшості людей до таких рухів байдуже, іноді й неприязне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька *стадій*: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

Стадія виникнення (стурбованості). На цій стадії домінують соціальна незадоволеність певними аспектами життя, почуття соціальної несправедливості, невпевненості. Криза традиційної ідеології, відчуття страху, нестабільності свого становища в соціальному середовищі, невпевненості в ефективності нововведень формують у людей соціальну стурбованість. Так, внаслідок впровадження в Україні ринкових відносин, різких змін соціальних цінностей і норм поведінки мільйони людей зіткнулися з труднощами соціальної адаптації. Це породило соціальну стурбованість у певних верствах населення, створило передумови для виникнення різних соціальних рухів.

Стадія об'єднання (збудження). Занепокоєність людей певною проблемою настільки фокусується на конкретних соціальних об'єктах, що спонукає їх до активних дій. Вони гуртуються для обговорення проблем. З'являються агітатори, висуваються лідери. Від їх активності, здібностей та популярності залежить подальший розвиток руху. Саме на цій стадії лідери визначають його політику і тактику, прагнуть залучити якомога більше людей. Рух може формувати союзи з іншими близькими рухами та організаціями, популяризувати ідеї, доводити до громадськості результати своїх дій. Ця стадія розвитку суспільного руху охоплює, як правило, незначний проміжок часу, завершуючись або переходом у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до руху.

Стадія формалізації і бюрократизації. Цієї фази досягають далеко не всі рухи. Формалізація та бюрократизація підвищують ефективність діяльності

руху, популярність лідерів. Ідеологія руху стає визначеною та зрозумілою. Формалізація перетворює збуджені маси в дисциплінованих учасників руху, чіткіше кристалізує його мету. На цій стадії формуються традиції підтримки і захисту інтересів його членів, символіка і кодекси.

Стадія розпаду. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після досягнення своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє існування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію. Саме так часто створюються нові політичні партії (НРУ, Партія зелених). Іноді рух розпадається на автономні, часто конфліктуючі між собою утворення, які, втрачаючи вплив і популярність, згодом припиняють існування. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для влади, може бути забороненим або знищеним владними органами.

Причини розгортання суспільних рухів дуже різноманітні:

- відповідно до теорії депривації (Дж. Роуз, Д. Моррісон) люди об'єднуються у суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, а участь у рухах є засобом пошуку джерел прибутків.

- згідно з теорією масового суспільства (У. Корнхаузер) суспільні рухи виникають як результат об'єднання людей, що відчують дефіцит соціальних зв'язків та спілкування.

- в теорії мобілізації ресурсів (Л. Кілліан) розвиток суспільних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації.

- теорія нових соціальних рухів (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації та масової культури.

Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), конкретні політичні результати (рух в підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення правого, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї).

Основні типи соціальних рухів.

Експресивні рухи виникають внаслідок перебування людей у рамках обмеженої соціальної системи, яка їх не задовольняє. Реальна дійсність для учасника такого руху не є привабливою, тому він за допомогою ритуалів, танців, ігор, видінь, мрій та інших форм емоційної експресії шукає емоційного полегшення.

У наш час ці рухи проявляються в молодіжному середовищі (хіпі, рокери, байкери), коли їх учасники прагнуть створити свою субкультуру, дистанціюватись від офіційного суспільства. Деякі експресивні рухи звертають свій погляд не в майбутнє, а в минуле – ветеранів війни, монархічні рухи, рухи з відродження козацтва, які відроджують забуту символіку, ритуали тощо. Такі

рухи найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, але можуть прокладати шлях до реформ, повстань, збуджувати пасивне населення, відроджувати національні традиції, сприяти формуванню національної свідомості і самосвідомості. Тому вони є проміжною ланкою між неполітичними та політичними рухами. Охарактеризуємо основні з них.

Утопічні рухи постають на хвилі прагнень теоретично обґрунтувати досконале людське суспільство. Спершу невеликі групи їх учасників були виключно релігійними (рух перших християн, релігійні секти Сходу). Вони виявилися досить життєздатними, оскільки їх учасники не прагнули до особистого щастя і матеріального добробуту. Натомість ідеологія світських утопічних рухів ґрунтувалась на концепції доброї, альтруїстичної людини. Ігнорування їх лідерами таких природних прагнень людини, як бажання особистого благополуччя, реалізувати свої здібності й одержати винагороду спричиняли згасання таких рухів. Та оскільки утопічні ідеї є життєстійкими, після розпаду одного руху його ідеї відроджуються в інших.

В опозиції до сучасних утопічних рухів постійно перебувають законослухняні громадяни, яких лякають нові культурні зразки, ролі та пріоритети майбутнього «найкращого» життєвого укладу.

Реформаторські рухи. Породжують їх намагання змінити суспільство або окремі його структури без повної трансформації самого суспільства. Для їх розгортання необхідно, щоб учасники позитивно ставилися до порядку в суспільстві, зосереджуючись тільки на окремих негативних сторонах суспільного устрою, а також могли висловлювати власні думки та активно діяти на підтримку певної реформи. Тому широкий реформаторський рух можливий тільки в демократичному суспільстві. Реформатори можуть зустрічатися з опором владних структур, особливо за авторитарного режиму. Якщо реформи блокуються, частина реформаторів може перейти на позиції революційних рухів.

Революційні рухи. Розвиваються в атмосфері загального соціального невдоволення, прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему і встановити новий соціальний порядок. Демократія не є живильним середовищем для них. Вона є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію.

Іноді дуже важко класифікувати соціальний рух як реформаторський або революційний, оскільки в обох можуть брати участь як помірковані реформатори так і радикальні революціонери, схильні до насильницьких дій.

Рухи опору. Виникають серед тих людей, які вважають, що зміни в суспільстві відбуваються надто радикально й швидко. Вони акумулюють зусилля певних груп людей на блокування можливих або викорінення уже здійснених змін, супроводжують як революційні, так і реформаторські рухи. Наприклад, реформи у пострадянських країнах призвели до появи рухів опору реформам.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть придушення. Природа і характер, спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

III. Соціальні процеси та їх різновиди

Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці [6, с. 166].

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

До основних *специфічних особливостей і відмінних рис соціальних процесів* соціологи відносять:

- *масовий характер* соціальних процесів, що означає, що одиничні дії людей або події соціального життя не можуть називатися соціальними процесами;

- *суспільний зміст*, джерела та результати соціальних процесів, тобто соціальні процеси не можуть здійснюватися поза суспільством і їх зміст – це діяльність, поведінка й дії людей відносно один одного або до соціального середовища. Соціальні процеси породжуються соціальними проблемами і спрямовані на їх зняття;

- *сталість* соціальних процесів, тобто, якщо в серії явищ не спостерігається сталий, причинно-наслідковий взаємозв'язок, таку серію явищ не можна розглядати як соціальний процес;

- *самодіяльність* учасників соціальних процесів вказує на те, що соціальний процес є результатом суспільної ініціативи, а не є проявом дій суб'єктів за командою зверху.

- найважливішими рисою соціальних процесів є їх *загальність* і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес.

Ніщо не може відбуватися в суспільстві поза соціальним процесом, його функціонування і розвиток відбуваються в різних формах. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес. Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безликості, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в суспільстві, його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Для соціальних процесів характерні *стадійність, фазність, етапність* їх перебігу й розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. Наприклад, у дитячому віці фізіологічні,

психосоматичні процеси значно відрізняються в перші місяці життя від тих, які домінують у дошкільному віці. Водночас кожному етапу властиві певні особливості. Так, в юності особистість проходить фази фізичного, психологічного, трудового, етичного, правового становлення. На кожній з них відбувається складний процес, який проходить кілька стадій. Наприклад, процес трудового виховання неминуче охоплює такі стадії: засвоєння теоретичних основ і навичок простих трудових операцій; засвоєння норм і принципів дотримання трудового розпорядку і трудової дисципліни; засвоєння трудових навичок, операцій середньої і високої складності; формування і вироблення власної позиції щодо різних форм і методів творчості в процесі трудової діяльності тощо.

Не менш складну структуру мають процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень. Так, кожний соціальний інститут чи трудовий колектив, як правило, проходить етап формування, становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду. Буває, що розпад колективу настає ще до завершення процесу його формування.

Кожен з етапів змін соціальних об'єктів охоплює фази, що відображають специфіку процесів. Наприклад, у колективі на етапі становлення неминучі такі фази змін, як перехід від слабких, нестійких і переважно односторонніх міжособистісних зв'язків (стадія «конгломерату») до двосторонніх. Ці зв'язки, як правило, більш насичені й гнучкіші, їм властиві товариськість і дружба в різних підсистемах. Все це нерідко зумовлює багатоярусні структури колективів (стадія «інтеграції»). Нерідко трудові колективи протягом тривалого часу перебувають на різних проміжних фазах розвитку, так і не досягнувши рівня інтегрування зв'язків, відносин між елементами і підсистемами.

Важливим для класифікації соціальних процесів є *ступінь загальності соціальних процесів*, за яким розрізняють:

- *соціетальні* (глобальні) процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін;

- *загальні*, якими вважають процеси функціонування таких соціальних інститутів, як системи управління, охорони здоров'я, освіти, виховання тощо;

- *особливі*, до яких належать процеси урбанізації, адаптації, стабілізації.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі, детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

За *характером* процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю – прогресивними та реакційними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

За *системами*, у яких відбуваються процеси, їх класифікують на процеси:

- внутрішньоособистісні (процес самоосвіти);

- у стосунках між двома індивідами;

- у стосунках між індивідом і групою;

- які трансформують організацію і внутрішню структуру спільноти;
- що змінюють відносини між двома групами (спільнотами);
- які змінюють структуру та організацію глобального суспільства.

Класифікація соціальних процесів відбувається також за *напрямом руху* розрізняють: *спрямовані* соціальні процеси, що передбачають певну мету або тенденцію у своєму русі, вони певною мірою є передбачуваними або явними та *неспрямовані* соціальні процеси, які мають випадковий і відповідно, непередбачуваний характер.

За *можливістю обернення* виділяють: *зворотні* процеси, що призводять систему до певного роду змін (навіть радикальних), з поверненням у майбутньому до попереднього стану і *незворотні* процеси, які відображають зміни що відбулися і їх не можна повернути назад.

За *результатами соціальних змін* виділяють: 1) *морфогенетичні*, творчі процеси, що ведуть до фундаментальних нововведень, виникнення нових станів суспільства, соціальних структур та умов існування соціуму; 2) *трансмутаційні* зміни, що діляться на *репродуктивні* і *трансформаційні*. Репродуктивні зміни мають адаптивний характер, врівноважують та підтримують соціальну систему, носять характер кількісних змін. Трансформаційні – це репродуктивні процеси, що призводять до якісних змін стану суспільства.

За *змістом* виділяють такі процеси:

- процеси *виснаження*, до яких відносяться низька репродуктивність населення і як наслідок зменшення популяції, скорочення трудових ресурсів, неможливість працевлаштування, зміни місця роботи, вимушена еміграція;
- процеси в освіті і науці, це *розробка та розвиток нового знання*, створення нових галузей в економіці, нових видів професійної діяльності тощо;
- *мотиваційні* процеси трудової зайнятості;
- *набір та залучення робочої сили* за рахунок нових членів, трудової імміграції;
- *соціальні конфлікти* – руйнування чи перетворення існуючого соціального ладу.

За *роллю*, яку вони виконують у соціальній системі, соціальні процеси визначаються як: *зародження, становлення* соціальної системи; адаптації і функціонування соціальної системи в зовнішніх умовах, що змінюються; *еволюції* соціальної системи; *розпаду* соціальної системи; *перехідні* процеси (наприклад: формування плюралістичної системи власності, *децентралізації* управління суспільними процесами тощо).

Рівні соціальних процесів відповідають рівням соціальних змін: глобальний рівень, рівень великих соціальних груп, рівень інститутів і організацій, рівень міжособистісних відносин.

За *особливостями спрямування* можна аналізувати:

- *висхідні* процеси, які зумовлюють розвиток системи. Якщо цей розвиток істотний, то його ототожнюють з прогресом. Так, еволюційні теорії характеризують розвиток соціуму протягом останніх десяти тисяч років як висхідний прогресивний процес;

- *спадні* процеси призводять систему до негативних соціальних змін, занепаду соціальних інститутів і організацій, що проявляється у неефективності їхнього функціонування, порушенні структурної цілісності, системності тощо;

- *ступінчасті* процеси припускають поступове нарощування кількісного потенціалу змін, який у певний момент призводить до якісного стрибка або прориву;

Видатний американський соціолог Р. Мертон розрізняє три види соціальних процесів в залежності від *усвідомлення* населенням їх кінцевих результатів: *явні* – зміни, сенс яких та їхні наслідки усвідомлюються, адекватно оцінюються і відповідно підтримуються або їм чинять спротив; *приховані* – зміни, зміст яких не доступний більшості населення, пересічним громадянам, певним соціальним групам, і тому не може ними адекватно оцінюватися та усвідомлюватися; *«процеси-бумеранги»* – соціальні процеси, сенс яких усвідомлюється, проте їх наслідки для більшості населення не зрозумілі.

У залежності від *часу розгортання і протікання* соціальних процесів, розрізняють короткочасні, довготривалі і постійні процеси: *короткочасні* процеси – соціальні зміни, час протікання яких менше часу існування соціального об'єкта (наприклад, структурні перетворення певного виробничого комплексу або навчального закладу); *довготривалі* процеси – соціальні зміни, що відбуваються протягом усього часу існування об'єкта (наприклад – сім'я; академічна навчальна група, творчий колектив з реалізації художнього проекту); *постійні* процеси – глобальні соціальні процеси, перебіг яких не пов'язаний з існуванням якого-небудь одного соціального об'єкта (глобалізаційні процеси щодо поширення соціальних цінностей і стандартів, переміщення технологій, капіталу, робочої сили, міграційні, молодіжні, жіночі тощо рухи).

Соціальний процес здійснюється в трьох можливих *формах*: *об'єктний* – у формі послідовної зміни стану соціального об'єкта; *суб'єктний*, або діяльнісний – у формі послідовних дій суб'єкта; *технологічний* – у формі дотримання, здійснення певної технології (технологій).

Виділяють *аналітичні моделі* соціальних процесів до яких відносяться:

- *динамічна* модель соціального процесу, яка оперує такими категоріями, як фази (стадії), тривалість, інтенсивність, темп, ритм, стан, оборотність. Соціальний процес за допомогою таких динамічних змінних аналізується у часовому вимірі, увага звертається на фактор часу;

- *факторна* модель соціального процесу базується на виділенні факторних змінних що викликають, зумовлюють, змінюють або тягнуть за собою соціальний процес. Будь-який соціальний процес детермінован не однією, а кількома факторними змінними, які в сукупності іменуються факторною моделлю соціального процесу. Роль окремих змінних у детермінації соціального процесу неоднакова: одні викликають його, інші зумовлюють, треті впливають на тривалість, темп;

- *технологічна* модель соціального процесу – це погляд з позиції його оптимізації, визначення і віднайдення адекватних шляхів, способів і методів. Для розв'язання цього завдання важливими є такі категоріальні характеристики, як результат, наслідки, некеровані змінні, керовані змінні, ступінь керованості

соціального процесу, обмеженість, ефективність. Технологічна аналітична модель соціального процесу відтворює причинно-наслідкові процесами, тому і дозволяє виявити основні залежності чи закономірності;

– *типологічна* модель соціальних процесів визначається процесами взаємного зближення людей, або процесами їх об'єднання, процесами віддалення, або процесами роз'єднання людей.

Увага до соціальних процесів – це визнання змінності та багатоманітності всіх складових будь-якого суспільства. Їх виявлення, аналіз та врахування в різноманітних сферах суспільного життя є запорукою динамічного розвитку та соціального спокою.

Резюме

1. Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії. Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

2. Соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення,) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

3. Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи. Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм. У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

4. Участь індивідів у соціальних рухах зумовлена зміною соціального статусу, процесами соціальної мобільності і маргінальності, соціальною ізоляцією, втратою сімейних зв'язків тощо.

5. За класифікацією розділяють соціальні рухи: експресивні, утопічні, реформаторські, революційні, рухи опору, релігійні, молодіжні, емігрантські, феміністичні, молодіжні, екологічні, політичні. У своєму розвитку вони проходять такі етапи: виникнення, об'єднання, формалізації і бюрократизації, розпаду.

6. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти, конкретні політичні результати, економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху, поліпшення правого, матеріального та соціального становища окремих груп населення тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі, інші відзначаються надзвичайною широтою.

7. Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах. Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в

динаміці. Здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта, охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

8. Соціальні процеси відбуваються при безпосередній участі індивідів, при їх взаємодії, яка може мати такі форми: пристосування, співробітництва, суперництва, конфлікту, виливатися у форму соціальної дезорганізації.

9. Особливим різновидом соціальних змін є міграція. Міграція – процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи Іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки. Соціологи виділяють три групи чинників, які спонукають людей до зміни місця проживання: виштовхування, притягування, доступність шляхів міграції.

Контрольні запитання

1. Які зміни належать до соціальних?
2. Що спільного і відмінного між поняттями «соціальні зміни», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес»?
3. Які переваги й недоліки основних сучасних макросоціологічних теорій соціальних змін?
4. Чому проблеми інновації набули популярності в другій половині ХХ ст.?
5. Що таке соціальні рухи? Які причини їх виникнення та стадії розвитку?
6. У чому полягає відмінність соціальних рухів від соціальних груп та соціальних інститутів?
7. Що сприяє виникненню реформаторських рухів?
8. У чому полягають завдання соціології у вивченні соціальних процесів?
9. Які особливості процесів соціальної мобільності в Україні спостерігається на початку ХХІ ст.?

План семінарського заняття:

1. Циклічні та еволюційні теорії соціальних змін.
2. Соціальні процеси в сучасному українському суспільстві.
3. Соціальні та громадські рухи в Україні.
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Концепції розвитку посттоталітарних суспільств.
2. Теорії постіндустріального суспільства.
3. Концепція соціальної мобільності П. Сорокіна.
4. Соціальні процеси в сучасному українському суспільстві.
5. Особливості соціальної мобільності в Україні на початку ХХІ ст.

Використана і рекомендована література

1. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.

2. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 49–66.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
4. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубові. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
5. Гелд Д., МакГрю Д., Пerratон Дж. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
6. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
7. Соціологія і психологія: Навч. посіб. / За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
8. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільні кризи і життєві стратегії особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
9. Фролов С.С. Общая социология: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 384 с.

Тести

1. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Про яке поняття йдеться?
 - а) соціальний розвиток;*
 - б) соціальний прогрес;*
 - в) соціальний процес;*
 - г) соціальна трансформація.*
2. Зміни, що відбуваються у сім'ї (полігамна, моногамна, багатодітна, розширена, нуклеарна), в елементах будь-якої соціальної спільноти (малої групи, професійної групи, нації), в елементах соціальних інститутів (торгівлі, освіти, науки, релігії), можна зарахувати до:
 - а) структурних змін;*
 - б) процесуальних змін;*
 - в) мотиваційних змін;*
 - г) функціональних змін.*
3. Зміни, що відбуваються у сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин різноманітних утворень (солідарності, напруженості, конфлікту і т.п.), можна зарахувати до:
 - а) структурних змін;*
 - б) процесуальних змін;*
 - в) мотиваційних змін;*
 - г) функціональних змін.*
4. Зміни, що відбуваються через зміщення акцентів в основних напрямках діяльності (наприклад, відповідно до нової Конституції України такі зміни відбулися щодо виконавчої та законодавчої влади країни), можна зарахувати до:
 - а) структурних змін;*
 - б) процесуальних змін;*
 - в) мотиваційних змін;*
 - г) функціональних змін.*
5. При переході до ринкових відносин на перший план у людей виступають інтереси особистого грошового заробітку, прибутку, що впливає на їхню поведінку, мислення, свідомість. Про які соціальні зміни йдеться?
 - а) структурні;*
 - б) процесуальні;*
 - в) мотиваційні;*
 - г) функціональні.*
6. Часткові, поступові, такі, які здійснюються ж достатньо стійкі та постійні тенденції до зростання або зменшення якихось якостей, елементів в різних соціальних системах, - це:
 - а) еволюційні зміни;*
 - б) революційні зміни;*
 - в) прогресивні зміни;*
 - г) реформаційні зміни.*
7. Всезагальні зміни, які передбачають докорінне ламання соціального об'єкта, і, як правило, спираються на насильство, – це:

- а) еволюційні зміни; б) революційні зміни;
в) прогресивні зміни; г) реформаційні зміни.
8. Біля 1500 років до н.е. вулканічне виверження в Егейському морі створило велетенську хвилю, яка зруйнувала Мінойську цивілізацію. Про який фактор процесу соціальних змін йдеться ?
- а) демографічні зміни; б) людські дії;
в) технології; г) природне оточення.
9. Післявоєнний «бєбі-бум» у США і подальші зміни в американському суспільстві, що з ним пов'язані, можна зарахувати до:
- а) фактора природного оточення;
б) фактора людських дій;
в) фактора демографічних змін;
г) технологічного фактора.
10. За логікою М. Вебера «протестантська етика» тяжкої праці і відкладеної винагороди сприяла розвиткові капіталізму. Про який фактор процесу соціальних змін йдеться?
- а) демографічні зміни; б) людські дії;
в) ідеї; г) природне оточення.
11. Різні форми колективної поведінки (мода, чутки, бунти) та соціальні рухи можна зарахувати до:
- а) фактора природного оточення; б) фактора людських дій;
в) фактора демографічних змін; г) технологічного фактора.
12. Радіо, телебачення, Інтернет – все це можна віднести до такого фактора соціальних змін:
- а) природне оточення; б) демографічні зміни;
в) технологічні зміни; г) людські дії.
13. Ці теорії базуються на припущеннях, що суспільства поступово розвиваються (еволюціонують) від простих до складних форм. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться ?
- а) еволюційні теорії; б) циклічні теорії;
в) функціональні теорії; г) конфліктні теорії.
14. Ці теорії фокусують свою увагу на такій природі змін, що виявляється у періодичному розквіті та занепаді цивілізацій. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться ?
- а) еволюційні теорії; б) циклічні теорії;
в) функціональні теорії; г) конфліктні теорії.
15. Ці теорії фокусують свою увагу на аналізі соціальної статичності, аргументовано доводять, що суспільство складається з незалежних частин, кожна з яких допомагає підтримати стабільність цілісної системи. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться ?
- а) еволюційні теорії; б) циклічні теорії;
в) функціональні теорії; г) конфліктні теорії.
16. Ці теорії основним джерелом соціального розвитку проголошують суперечність конкуруючих у суспільстві інтересів. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться ?
- а) еволюційні теорії; б) циклічні теорії;
в) функціональні теорії; г) конфліктні теорії.
17. До основних специфічних особливостей і відмінних рис соціальних процесів відносяться:
- а) масовий характер соціальних процесів;
б) суспільний зміст, джерела та результати соціальних процесів;
в) сталість соціальних процесів;
г) не обов'язкова участь громадян;
18. За змістом виділяють такі соціальні процеси:
- а) процеси виснаження;
б) мотиваційні процеси трудової зайнятості;
в) соціальні конфлікти – руйнування чи перетворення існуючого соціального ладу;
г) процеси співробітництва.

19. До аналітичних моделей соціальних процесів відносяться:

- а) динамічна модель соціального процесу;*
- б) факторна модель соціального процесу;*
- в) технологічна модель соціального процесу;*
- г) модель соціального пристосування.*

20. До основних типів соціальних рухів відносяться.

- а) революційні рухи;*
- б) утопічні рухи;*
- в) реформаторські рухи;*
- г) інноваційні.*

Розділ № 7: Соціологія конфлікту

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «конфлікт», «соціальний конфлікт», «соціологія конфлікту»;
- визначити структуру і стадії конфлікту;
- пояснити умови і причини, що зумовлюють конфлікти;
- проаналізувати основні теорії соціальних конфліктів;
- проаналізувати суть, природу і функції соціальних конфліктів;
- визначити основні стратегії виходу із соціального конфлікту.

I. Предмет і природа соціального конфлікту.

II. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.

III. Типологія конфліктів.

Протягом свого існування і розвитку людина пізнавала світ, розвивалася, творила завдяку тому, що завжди стояла перед дилемою вибору у проблемних ситуаціях. У цьому закладені великі можливості її життя, суспільного розвитку через розв'язання проблем взаємодії людей, людини і суспільства, людини і природи, людини та її психології. У повсякденному спілкуванні слово «конфлікт» застосовується щодо широкого кола явищ – від збройних ситучок і протистояння різних соціальних груп до службових чи сімейних суперечок, до проблем кожної особистості, які супроводжують її протягом усього життя. Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

I. Предмет і природа соціального конфлікту

Дослідження соціального конфлікту як вагомого соціального явища є однією із найактуальніших проблем сучасної соціології. Воно охоплює широке коло питань, серед яких визначення поняття «соціальний конфлікт», його природа як соціального явища, причин виникнення та можливостей його розв'язання, а також типології, класифікації конфліктів, виявлення їх ролі у суспільному житті та ін.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо), що розглядаються як фактори розвитку соціальних систем.

Предметом цієї соціологічної теорії в свою чергу, є закономірності та процеси виникнення, протікання та розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки, а також різноманітні конфліктні відносини, що виникають між людьми у процесі їхньої взаємодії та суспільної діяльності.

Більшість соціологів схильні вважати, що існування сучасного суспільства

без конфліктів неможливо, оскільки конфлікти є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються у суспільстві. Конфлікт робить соціальні відносини більш динамічними та мобільними, чим він сильніший, тим помітніший його вплив на протікання соціальних процесів і темпи їх здійснення.

Щодо *природи і сутності соціальних конфліктів* існують різні пояснення, так:

- давньогрецький філософ Анаксимандр (бл. 610–547 рр. до н.е) твердив, що речі виникають із постійного руху «ай перону» – єдиного матеріального начала, що приводить до виокремлення з нього протилежностей, а це означає, що воно конфліктне;

- китайські філософи у VII–VI ст. до н.е. бачили джерело розвитку природи і суспільства у боротьбі протилежних сил як загальний закон, що діє в природі та суспільстві;

- англійський економіст Адам Сміт вважав, що в основі конфлікту лежать розподіл суспільства на класи та економічне суперництво між ними;

- Георг Гегель однією з їх причин бачив у соціальній поляризації між «нагромадженням багатства» і «прив'язаним до праці класом»;

- Макс Вебер виходив з того, що соціальний конфлікт – це реальність, неминуче явище в житті будь-якого суспільства, яке є вагомим стимулом його соціального розвитку, це конфлікт матеріальних та ідеальних цінностей статусних груп, що характеризуються власними амбіціями, зазіханнями, економічними інтересами і певною системою життєвих орієнтацій;

- Карл Маркс і Фридрих Енгельс стверджували, що соціальні конфлікти породжуються насамперед соціальною нерівністю і виявляються у класовій боротьбі;

- згідно з теорією психоаналізу Зігмунда Фрейда, поява і розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначається зіткненням всередині особистості несвідомих психічних сил, основною з яких є лібідо (сексуальний потяг) та необхідністю вистояти у ворожому індивідові соціальному середовищі. Заборони з боку середовища завдають душевної травми, придушують енергію несвідомих потягів, які прориваються обхідними шляхами у вигляді невротичних синдромів. З. Фрейд наголошував на необхідності пошуку причин міжособистісних конфліктів у сфері несвідомого;

- Ральф Дарендорф і Льюїс Козер розглядають конфлікт як частину життя суспільства, яким необхідно вміти керувати, всі конфлікти так чи інакше виникають на ґрунті поділу влади через те, що одна група чи клас чинять опір «тиску» або пануванню іншої соціальної сили. Тому конфлікт піддається свідомому керівництву за умови знання законів його розвитку і функціонування;

- Георг Зіммель визначав конфлікт не тільки як одну із форм розбіжностей, але й як соціалізуючу силу, здатну об'єднати протиборчі взаємозалежні сторони;

- на думку Роберта Мертона, соціальна аномія є результатом конфлікту між культурною і соціальною структурами суспільства, проявом якого є суперечність між тими цілями, що висуває особистість, та її нездатністю досягнути їх нормальними (з точки зору суспільства) засобами тощо.

Зміст соціології конфлікту складається з таких *рівнів знання*:

– *загальнотеоретичного* – пояснення конфлікту як соціального феномену, аналіз його природи, динаміки, місця і функцій у системі соціальних дій і взаємодій;

– *конфліктологічних теорій середнього рівня* – вивчення конкретних видів конфліктів, які виникають у всіх сферах суспільного життя (соціальной, економічній, політичній, культурно-духовній), різних спільнотах (сімі, колективі, організації і і.н.);

– *практичного* – технології регулювання і розв'язання соціальних конфліктів.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких *проблемах*:

- аналіз сутності конфлікту, з'ясування джерел, природи та ступеня конфліктності суспільства;
- елементи, сторони конфліктів (відчуття, ідеї, цінності, індивіди з різними інтересами, соціальні інститути, соціальні спільноти і ін.);
- конфлікти як соціальні процеси, що мають певну структуру і умови протікання (становлення, розгортання, вирішення, попередження);
- конфліктні ситуації, соціальну напруженість, соціальні депривації;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт» від лат. *conflictus*. Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – явний чи прихований стан протиборства інтересів, цілей і тенденцій розвитку соціальних об'єктів, що об'єктивно розходяться.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму. В процесі трансформації, переходу суспільства із одного стану в інший конфлікт розвивається на всіх *рівнях соціальної організації*:

– на *громадському рівні* – це конфлікт, пов'язаний з руйнуванням застарілих і формуванням нових суспільних відносин;

– на *рівні культури* – затвердження нової системи цінностей, бо стара система (ідеї, норми тощо) руйнується, але чинить активний опір;

– на *рівні соціально-класової структури* – формуються нові соціальні прошарки і групи, що супроводжується іноді ворожим ставленням старих соціальних елементів;

– на *рівні економічних відносин* – виникають нові форми організації роботи підприємств і установ, які є носіями сучасної підприємницької діяльності при

одночасному збереженні застарілих норм економічної поведінки;

– на *рівні повсякденного життя* – це суперечності між усталеним образом і стилем життєдіяльності і новими вимогами з боку суспільства щодо її змісту та організації тощо.

Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних *фазах його розвитку*. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість розв'язання конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібний для подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протистоячих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (*конфліктантів*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі конфлікту* – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: *суб'єктні* (кількість учасників та їхні інтереси), *просторові* (територія, на якій відбувається конфлікт, сфера виникнення і прояву конфлікту, умови і привід виникнення, конкретні форми прояву, засоби і дії, якими користуються суб'єкти, результат конфлікту), *часові* (тривалість, частота, повторюваність, тривалість участі кожного суб'єкта, тимчасові характеристики кожного із етапів конфлікту).

II. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту

Структура конфлікту – сукупність стійких елементів, що забезпечують його цілісність. Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. *Сторони, що конфліктують*. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).

2. *Зона конфліктної взаємодії*. Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його

важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. *Уявлення про ситуацію.* Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. *Причини, мотиви.* Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. *Умови, за яких відбувається конфлікт.* З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. *Дії.* За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються у:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- захопленні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну та репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних *принципів* визначають:

- концентрацію зусиль, матеріальних і моральних сил щодо отримання бажаного результату у конфлікті;
- координацію сил і можливостей як власних, так і прихильників;
- нанесення удару по найуразливіших зонах суперника;
- економію сил та часу тощо.

Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути *жорсткою, нейтральною, м'якою*. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);
- захоплення та утримання об'єкта конфлікту – найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;
- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);
- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);
- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого

навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;

- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;

- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;

- дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для функціонування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна стадія включає окремі етапи: виникнення об'єктивної проблемної ситуації, суть якої полягає у виникненні суперечності між суб'єктами (їх цілями, мотивами, діями, прагненнями і ін.); усвідомлення об'єктивної проблемної ситуації суб'єктами взаємодії, що означає сприйняття реальності як проблемної, розуміння необхідності здійснити певні дії для вирішення суперечності; спроби сторін розв'язати об'єктивну проблемну ситуацію неконфліктними способами (переконанням, роз'ясненням, проханням, інформуванням протилежної сторони); виникнення передконфліктної ситуації яка сприймається сторонами як наявність загрози безпеки їх інтересам, що провокує конфліктну поведінку.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту, пробою сил, спробою за допомогою сили вирішити проблему на свою користь. Якщо ресурсів, задіяних однією із сторін достатньо для переваги співвідношення сил на свою користь, то інцидент може бути вичерпатися (конфліктанти вирішують свої непорозуміння). Часто конфлікт розвивається далі як низка конфліктних подій. Взаємні конфліктні дії здатні видозмінювати та складнювати структуру конфлікту, привносячи нові стимули для подальших дій, боротьби і ін.

Стадія ескалації представлена початком ескалації, силовими діями, загостренням пристрастей і кульмінацією. Початок ескалації – різка силова інтенсифікація боротьби опонентів. Силова дія означає, що обидві сторони сподіваються шляхом тиску і наполегливості викликати зміну позицій опонента за умови, коли ніхто не готовий добровільно поступитися. Загострення пристрастей відбувається, коли образ «іншого» ще зберігається, але суб'єкт більше не зважає на думки, відчуття, становище «іншого». В емоційній сфері домінує чорно-білий підхід. Все, що не «я» і не «ми» – погане і відкидається.

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах –

діях та протидіях конфлікуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Абсолютизація негативної оцінки опонента і позитивної – себе. На карту ставляться «священні цінності», всі вищі форми переконань і вищі моральні зобов'язання. Опонент стає абсолютним ворогом, знецінюється до стану речі і побавляється людських рис.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфлікуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, втілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів – учасники конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень, що постають у найрізноманітніших комбінаціях. До найголовніших *причин* належать:

1. *Протилежні орієнтації сторін* – суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. *Різноспрямованість ідеологічних засад.* Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. *Різновекторність соціально-економічних орієнтацій.* Передусім вони пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. *Суперечності між елементами соціальної структури.* Зумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр – периферія).

5. *Соціально-психологічні та морально-етичні.* Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що

породжує різноманітні спроби змінити його.

Чинники конфліктів класифікують за різними критеріями. Найчастіше ними є: інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. *Інформаційні чинники.* Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої інформації, недооцінку фактів та їх значення, дезінформацію, послуговування ненадійною інформацією. Часто такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. *Структурні чинники.* Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, інформування, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. *Ціннісні чинники.* Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів та відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційні системи поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутріколективної поведінки тощо.

4. *Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією* (її відсутністю) сторін. У цьому сенсі принциповими є сутність, основа, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, довіри, історія взаємодії тощо.

5. *Поведінкові чинники.* Ця група чинників стосується передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують безпеці, викликають стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До позитивних відносять:

- *соціально-діагностична* – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення соціальних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
- *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- *консолідує (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;
- *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;
- *комунікативна* – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспосовування учасників конфліктної ситуації;
- *зняття психологічної напруги* – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до

деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про негативні функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

– *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального спокою, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

– *дезінтегруюча* – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, ускладнення пошуку компромісів;

– *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо;

– *надлишково-витратна* – конфлікти зазвичай вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема емоційних, ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають.

Знання та використання цих факторів дає погасити конфлікт на стадії його зародження. В даній ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

III. Типологія конфліктів

Конфлікт є складним багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його породжують. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набувають нових рис. Це зумовлено динамізацією та ускладненням системи соціальних відносин. Конфлікти розрізняються формою, видами, масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами урегулювання тощо.

За формами прояву визначають.

Економічні конфлікти, які ґрунтуються на економічних протиріччях, коли економічні потреби однієї сторони задовольняються або можуть бути задоволені за рахунок іншої.

Політичні конфлікти, що зумовлені існуванням таких складних соціальних організмів, як держава і народ з притаманним їм особливими прагненнями і схильностями.

Ідеологічні конфлікти можуть виникати як між окремими класами, так і в рамках одного класу. Предметом таких конфліктів, які виникають на расовій, культурній, етнічній, релігійній основі, є різні ідеологічні цінності, які становлять світоглядну базу певної соціальної групи.

Позиційні конфлікти виникають внаслідок протилежності інтересів соціальних груп або окремих особистостей, які займають різні стани в структурі організаційних старунків.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між різними суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають у результаті співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур. Продовжують цю класифікацію *сімейні, військові, юридичні, побутові* та інші конфлікти.

За принципом *доцільності-недоцільності* – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

Розгляд конфліктів у *динаміці* дає змогу визначити такі їх *різновиди*:

- на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;
- на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні;
- на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані;
- на етапі затухання: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протистоячими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

За *складом конфліктуючих сторін* конфлікти бувають:

1) *Внутрішньособистісні*. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого – це гостре негативне переживання, викликане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт психоемоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, заниженням самооцінки. У цьому контексті визначають *мотиваційний* (між «хочу» та «хочу»), *моральний* (між «хочу» та «треба»), *нереалізованого бажання* (між «хочу» та «можу»), *рольовий* (між «треба» та «треба»), *адаптаційний* (між «треба» та «можу»), *неадекватної самооцінки* (між «можу» та «можу») види конфліктів. Як правило, внутрішні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

2) *Міжособистісні та групові*. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. *Ресурсні* конфлікти пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); ціннісні розгортаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх різноманітні, всю їх сукупність соціологи звели до кількох груп:

- обмеженість ресурсів;
- різні аспекти взаємозалежності;
- відмінність цілей;
- відмінність уявлень та цінностей;
- відмінність у життєвому досвіді та поведінці;
- незадоволення комунікацією;
- особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні).

За *критерієм реальності* їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), зовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які дещо змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних причин для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з

помилками сприйняття та розуміння).

3) Конфлікти в організаціях.

За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість – особистість (міжособистісні), група – група (міжгрупові), особистість – група.

За джерелом конфліктної енергії (причинами) поділяються на структурні (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); *інноваційні* (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); *позиційні* (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства локалізовані у сфері символічного визнання (хто є важливішим?); *справедливості* (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); суперництво з приводу *ресурсів* (традиційним для організацій; у конфлікт переростає тоді, коли виконавці, між якими розподіляється певний ресурс, ставлять у залежність від його отримання виконання власних службових обов'язків); *динамічні* (мають соціально-психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер).

Організаційні конфлікти, як правило, спричиняють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

4) *Міжгрупові конфлікти*. Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. Соціологію передусім цікавлять соціальні конфлікти, до яких вона відносить конфлікти між суспільством та природою, економічні, трудові, соціального планування, внутріполітичні, військові, міжкультурні, міжнаціональні, етнічні, міждержавні тощо. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять:

- *міжгрупова ворожість*. З. Фрейд стверджував, що вона існує за будь-якої взаємодії груп, головною функцією її є згуртування групи;

- *об'єктивний конфлікт інтересів*, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів;

- *груповий фаворитизм*, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи всупереч інтересам тих, хто належить до інших груп.

Одним з найпоширеніших видів міжгрупового конфлікту є *трудовий*, в основі якого є умови праці, система розподілу ресурсів, прийняті домовленості. Його вчинюють переважно бездієвість та забюрократизованість адміністрації, ігнорування чи незнання роботодавцем норм трудового законодавства та дії. З цим пов'язані низькі соціальні гарантії працівникам, низька зарплата, її несвоєчасне сплатування та ін.

Найскладнішими та важкорегульованими є *міжетнічні конфлікти*, які, як правило, мають багатолітню передісторію, породжуються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутріполітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у суспільстві, на міжнародній

арені. Серед внутріполітичних конфліктів визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі.

Міждержавні конфлікти породжують комплекс причин, їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць, вони несуть загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини, їх поділяють на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування; захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів полягає в тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

Виходячи із особливостей перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає прості та складні їх форми.

До *простих конфліктів* відносять:

- *бойкот* – повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;

- *саботаж* – одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;

- *переслідування* – має на меті послаблення, компрометацію противника;

- *вербальна та фізична агресія* – проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До *складних форм соціальних конфліктів* належать:

- *суспільний протест* – постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;

- *бунт* – його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні;

- *соціальна революція* – постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;

- *війна* – тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку. Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із *профілактики конфлікту* охоплює такі основні напрями:

- створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та розв'язання неконфліктними засобами;

- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізненими або недостатньо ефективними, а інколи навіть можуть посилити дію чинників, що спричинили конфліктну ситуацію. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого розв'язання, маючи на увазі що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій та вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Найпоширенішими *засобами розв'язання конфлікту* є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався у конфліктуючих сторін;
- зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент йде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;
- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;
- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань. Консенсус може бути основним (відображує ступінь єдності цілей та цінностей), процедурним (встановлює правила дій), на рівні відношення до політики, влади, керівництва. Часто конфліктуючі сторони різко обмежують можливості вирішення конфлікту шляхом консенсусу. Розв'язання конфлікту є однією з форм подолання конфліктної ситуації.

З-поміж інших часто використовуються:

- урегулювання конфлікту – відрізняється від вирішення тим, що в усуненні протиріч між конфліктантами бере участь третя сторона;
- затухання конфлікту – тимчасове припинення протидії при збереженні напруги та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів;
- переростання в інший конфлікт – настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя;
- усунення конфлікту – полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів.

На практиці все це виявляється як перемога однієї зі сторін, відмова їх від посягань на об'єкт, що спричинив конфлікт чи згода на спільне його використання. Інколи вдаються до компенсації опоненту за оволодіння об'єктом.

Успішність розв'язання конфлікту залежить від пошуку спільних цілей та інтересів, зниження негативних емоцій опонента, об'єктивного обговорення проблеми, вибору оптимальної стратегії розв'язання конфлікту, а також організаційних, історичних, правових, психологічних, культурних чинників. Безпосереднє розв'язання конфлікту передбачає аналіз і оцінку ситуації, вибір

засобу, формування плану дій, його реалізацію та оцінку ефективності. Соціологія конфлікту передбачає певні стратегії виходу із конфлікту як головну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі. До *різновидів стратегії виходу з конфлікту* належать:

– *суперництво* – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях;

– *компроміс* – полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчують загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

– *притосування* – є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони;

– *уникнення вирішення проблеми* – є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат. Йдеться не про розв'язання, а про затухання конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, прагнення виграти час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки;

– *співробітництво* – передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її розв'язанні; найефективнішим буває за сильно взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох: може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Переговори передбачають використання ненасильницьких засобів та прийомів для розв'язання проблеми. Здебільшого вони стосуються нормалізації відносин, перерозподілу, створення нових умов, узгоджень. Можуть виконувати інформаційну (сторони зацікавлені в обміні поглядами, але не готові до спільних дій), комунікативну (створення нових зв'язків та відносин), регулятивну, координуючу, пропагандистську (дають змогу одній із сторін представити себе у вигідному світлі перед громадськістю) функції. Буває, що їх використовують для зволікання з прийняттям рішення, з'ясування аргументів та слабких місць суперника.

Учасники переговорів найчастіше вдаються до одного з трьох типів поведінки: компромісу (сторони йдуть на поступки), відносного компромісу або асиметричного рішення (поступки однієї сторони значно переважають поступки іншої), нового рішення, знайденого шляхом співпраці. *Переговори є складним процесом, який поділяється на такі етапи.*

Підготовка. Здійснюється як за організаційним (формування делегації, визначення місця та часу проведення, узгодження питань тощо), так і змістовим (аналіз проблеми, складання концепції переговорів, визначення можливих варіантів рішення, вироблення пропозицій) напрямками.

Проведення переговорів. Уточнюються інтереси, концепції, позиції учасників, обґрунтовуються погляди, пропозиції, узгодження позицій та вироблення домовленостей.

Аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну із сторін, і як незалежний посередник.

У першому випадку завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому – суду, арбітражу, медіації.

Медіація – вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Найчастіше для цього організують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективні медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути *офіційним* (формальним) і *неофіційним* (неформальним). Офіційними медіаторами виступають міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо. Неофіційними медіаторами бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та ін.

Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне, по-різному тлумачать головні для вирішення конфлікту критерії або вважають конче необхідним зовнішній контроль щодо дотримання проміжних тимчасових угод. Буває, що сторони цінують добрі відносини, але за певних обставин не можуть порозумітися і тоді вдаються до послуг медіатора.

Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть. Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін соціологія конфлікту визначає такі його *ролі*:

– *третейський суддя* (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми);

– *арбітр* (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);

– *посередник* (більш нейтральна роль; маючи відповідні знання, він забезпечує конструктивне обговорювання проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами);

– *помічник* (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);

– *спостерігач* (своєю присутністю утримує сторони порушень домовленостей, агресії).

Третя сторона може забезпечити вольове припинення конфлікту (третейський суддя, арбітр), розведення конфліктуючих сторін (третейський суддя, арбітр), блокування боротьби (третейський суддя, арбітр, спостерігач), застосування санкцій (третейський суддя, арбітр), визначення правомірності претензій (третейський суддя, арбітр), надання допомоги (помічник, посередник), сприяння нормалізації відносин (помічник, посередник), надання допомоги в організації спілкування (помічник, посередник), контроль за виконанням домовленостей (арбітр, спостерігач, посередник).

Як тактичні прийоми медіатор може застосовувати почергового вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникову дипломатію (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо. Медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів.

Резюме

1. Соціологічна теорія досліджує природу і закономірності виникнення і протікання соціального конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів, їх соціальну роль, способи їх запобігання та розв'язання, а також методи управління ними.

2. Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є конфлікт як суспільне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.

3. Предмет соціологічної теорії конфлікту – закономірності і процеси виникнення, протікання і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відношенн, що виникають між людьми у ході їх взаємодії.

4. Під соціальним конфліктом, як правило, розуміється зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій, цінностей або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії.

5. Роль соціального конфлікту у житті суспільства розкривається за допомогою таких його функцій, як сигналізування про соціальну напругу, інноваційна, консолідуєча, активізації соціальних зв'язків, комунікативна, зняття психологічної напруги, а також дестабілізуючої, дезінтегруючої, аксіологічної.

6. До основних типів соціального конфлікту відносяться функціональні і дисфункціональні, особистісні і міжособистісні, конфлікт між особою і соціальною групою, між групові і міжкласові, а також політичні, економічні, соціокультурні, міжнаціональні тощо.

7. Механізм соціального конфлікту містить такі елементи: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту. Соціальний конфлікт поділяється на такі стадії: прихована стадія, стадія інциденту, стадія активних дій, стадія завершення конфлікту, стадія його розв'язання.

8. В основі більшості соціальних конфліктів лежать такі причини, як ресурси, що необхідно розподіляти, взаємозалежність завдань, які необхідно

вирішувати в ході колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манерах поведінки, рівні культури, освіти, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.

9. Серед основних методів розв'язання соціальних конфліктів виокремлюються такі: метод уникнення, метод переговорів, метод посередництва, метод відкладання, метод третейського розгляду, або арбітраж.

Контрольні запитання

1. Дайте порівняльну характеристику основних соціологічних теорій конфлікту.
2. Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту, охарактеризуйте окремі з них.
3. Проаналізуйте можливі причини конфлікту.
4. Вкажіть головні механізми виникнення між групових конфліктів та проаналізуйте їх.
5. Доведіть перспективність врегулювання конфліктів за допомогою третьої сторони, навівши приклади з сьогодення.
6. Проаналізуйте з точки зору стабільності розвитку суспільства основні форми розв'язання конфліктів.

План семінарського заняття:

1. Системний характер соціальних конфліктів.
2. Стратегії протидії і розв'язання конфліктів.
3. Алгоритм управління конфліктом.

(2 год.)

Теми рефератів

1. Медіаторство в умовах сучасної України.
2. Переговори у конфліктних ситуаціях.
3. Культура та соціальні конфлікти.
4. Міжнаціональні та міжетнічні конфлікти та їх специфіка.
5. Проблема типологізації конфліктів у соціології.
6. Глобальні проблеми сучасності і соціальні конфлікти.

Використана і рекомендована література

1. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад. Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
2. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
3. Конфліктологія: Підручник для студ. вищ. нав. закл. юрид. спец. / Л.М. Герасіна, М.І. Панов, Н.П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л.М. Герасіної

- та М.І. Панова. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
4. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія: навчальний посібник. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 400 с.
 5. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учеб. пособ. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
 6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – Каравела, 2004. – 456 с.
 7. Нагаєв В.М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант). – К.: Центр навч. літ., 2004. – 198 с.
 8. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2001. – 357 с.
 9. Пірен М. Деонтологія конфліктів та управління. – К.: УАДУ, 2001. – 378 с.
 10. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
 11. Русинка І.І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. – К.: Професіонал, 2007. – 240 с.

Тести

1. Соціальний конфлікт – це:
 - а) збройне зіткнення;
 - б) відсутність взаємопорозуміння;
 - в) протистояння різних політичних сил;
 - г) сутичка інтересів різних соціальних груп.
2. Соціологія конфлікту вивчає:
 - а) соціальну природу та сутність конфліктів;
 - б) типологію конфліктів та їх класифікацію;
 - в) поведінку окремого індивіда у конфлікті;
 - г) способи подолання та механізми управління конфліктами.
3. До позитивних функцій конфліктів більшість соціологів відносить;
 - а) соціально-діагностичну;
 - б) регулюючу;
 - в) соціально-психологічну;
 - г) надлишково-витратну;
 - д) дестабілізуючу.
4. Виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні організацій, поглиблення соціальних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп. Про яку з функцій конфліктів йдеться ?
 - а) дестабілізуючу;
 - б) комунікативну;
 - в) надлишково - витратну;
 - г) дезорганізуючу;
 - д) соціально-діагностичну.
5. Конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності. Про яку з функцій конфліктів йдеться?
 - а) дестабілізуючу;
 - б) комунікативну;
 - в) надлишково-витратну;
 - г) дезорганізуючу;
 - д) соціально-діагностичну.
6. Участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль. Про яку з функцій конфліктів йдеться ?
 - а) дестабілізуючу;
 - б) комунікативну;
 - в) інтегральну;
 - г) дезорганізуючу;
 - д) соціально-діагностичну.
7. Пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує

взаємоприспосовування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень. Про яку з функцій конфліктів йдеться ?

- а) дестабілізуючу;*
- б) комунікативну;*
- в) інтегральну;*
- г) дезорганізуючу;*
- д) соціально-діагностичну.*

8. Конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання існуючих проблем. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) інтегральну;*
- б) комунікативну;*
- в) дестабілізуючу;*
- г) дезорганізуючу;*
- д) соціально-діагностичну.*

9. За способом розв'язання конфлікти поділяють на:

- а) відкриті;*
- б) політичні;*
- в) насильницькі;*
- г) приховані;*
- д) ненасильницькі.*

10. За наслідками конфлікти поділяють на:

- а) прості;*
- б) конструктивні;*
- в) глобальні;*
- г) складні;*
- д) деструктивні.*

11. Глобальні, соціетальні, регіональні, локальні конфлікти – це типологія конфліктів за:

- а) способом розв'язання;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) масштабами;*
- д) ступенем виявлення.*

12. Конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок - це типологія конфліктів за:

- а) способом розв'язання;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) масштабами;*
- д) ступенем виявлення.*

13. Вертикальні та горизонтальні, в залежності від характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту – це типологія конфліктів за:

- а) способом розв'язання;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) напрямком впливу;*
- д) ступенем виявлення.*

14. Матеріальна, соціальна, політична або духовна цінність, з приводу якої виникає протиборство сторін, які прагнуть оволодіти або користуватися нею. Це:

- а) предмет конфлікту;*
- б) об'єкт конфлікту;*
- в) умова конфлікту;*
- г) конфліктна цінність.*

15. До динамічних показників конфлікту відносять:

- а) конфліктну ситуацію;*
- б) суб'єктів конфлікту;*
- в) конфліктну взаємодію;*
- г) завершення конфлікту;*
- д) наслідки конфлікту.*

16. Інцидент, ескалація конфлікту – є елементами такої стадії розвитку конфлікту:

- а) конфліктної ситуації;*
- б) конфліктної взаємодії;*
- в) завершення конфлікту.*

17. Цей метод розв'язання конфлікту дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже, – і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому. Про який метод розв'язання конфлікту йдеться ?

- а) метод переговорів;*
- б) метод уникнення, конфлікту;*
- в) метод використання посередництва;*
- г) метод третейського розгляду.*

18. Часткове досягнення своїх інтересів конфлікуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій іншої сторони. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

19. Конструктивне розв'язання проблеми конфлікту на основі взаємного коригування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

20. Задоволення інтересів однієї з конфлікуючих сторін за рахунок іншої шляхом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

Розділ № 8. Соціальні інститути і організації суспільства

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальний інститут», «соціальна організація» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати основні риси соціальних інститутів і організацій;
- пояснити процес інституціоналізації соціального інституту та умови його реалізації;
- розкрити класифікацію соціальних інститутів і організацій, їх основні функції та відмінності;
- розкрити сім'ю як соціальний інститут і малу соціальну групу;
- проаналізувати основні види шлюбу і сім'ї, її основні функції;
- охарактеризувати сучасний стан і тенденції сім'ї як соціального інституту;
- проаналізувати демографічну політику української держави та її заходи щодо зміцнення сім'ї.

I. Соціальні інститути і організації суспільства.

II. Сім'я як соціальний інститут.

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

I. Соціальні інститути і організації суспільства

Соціальний інститут (лат. *institutum* – організація, лад) – організована система зв'язків, соціальних норм, поведінки людей і організацій, що об'єднують важливі суспільні цінності та процедури, для задоволення основних потреб суспільства і особистості.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки:

– О. Конт вважав, що суспільство утворюють ряд важливих інститутів. На його думку такими є інститут сім'ї, держави, релігії;

– Г. Спенсер стверджував, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів;

– Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням

суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми;

– для М. Вебера соціальні інститути мають вивчатися відповідно до того наскільки важливими вони є для індивідів, якою мірою люди орієнтуються на них в своїх діях;

– Т. Парсонс розглядав соціальні інститути як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів і утворюють статусно-рольову структуру. Вони призвані забезпечувати соціальний порядок, стабільність та інтеграцію суспільства;

– С. Ліпсет бачив в них свідомо регулюємо і організовану форму діяльності людей, що відтворює повторювальні та найбільш стійкі зразки поведінки, звичок, традицій, які передаються в спадок поколінням;

– Т. Веблен, соціальні інститути – різноманітні звичаї, стереотипи мислення, способи і методи діяльності, що вкорінилися та переважають в свідомості людей. Їх еволюція зумовлена природним відбором думок і поведінки, що найбільш адекватно пристосовуються до мінливого природного і соціального середовища;

– Дж Хоманс стверджував, що соціальні інститути – це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані зусилля багатьох людей.

Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на те що:

– соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

– соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин). Соціальні інститути виникають і формуються проходячи етап інституціоналізації.

Інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства [9, с.176–179].

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1. *Об'єктивна потреба*, яка усвідомлюється в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним для суспільного розвитку і він проходить етап реорганізації або зникнення.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленскі визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціалізації, а саме: це потреби у комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт); виробництві продуктів і послуг; розподілі благ і привілеїв; безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя; підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо); соціальному контролю за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право) тощо.

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. *Формування загальних цілей*, що мають досягатися спільними і організованими діями людей, що входять в даний соціальний інститут. Вони визначаються або існуючим соціальним інститутом (наприклад, правові інститути), або формуються всередині соціального інституту, що утворюється (наприклад, цілі політичної партії, що відображає її програма).

3. *Формування організаційних структур*, необхідних для успішного функціонування соціального інституту (наприклад, керівні органи політичної партії).

4. *Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил.*

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інституту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, кровозмішення є порушенням інституціональних (нормативне встановлених) вимог.

5. *Інтерналізація (прийняття)* індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, визначають прийнятну поведінку.

6. *Наявність необхідних ресурсів* (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних тощо), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціалізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих інститутів, так і до появи нових інституціональних форм. У процесі інституціалізації складаються основні *структурні ознаки*, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і *охоплюють*:

– певну сферу діяльності та суспільних відносин;

- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за *критерієм цілей (змістових завдань)* та сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- *економічні*, що забезпечують виробництво і розподіл матеріальних благ і послуг, регулюють грошовий обіг, організацію праці та ін.;
- *політичні* (президент, уряд, верховна рада, суд, прокуратура) – пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і функціонуванням всіх складових незалежної держави;
- *культурні та виховні* (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, духовних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;
- *соціальні* – організують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки;
- *відтворення роду людського* (інститути шлюбу і сім'ї).

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути засновують свою діяльність на чітких підставах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним та кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, заклади освіти, релігійні організації тощо.

Неформальні соціальні інститути не мають чіткої нормативної бази, взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально, є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у моралі, громадській думці, традиціях, звичаях. До них також відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічні *функції*, їх сукупність формує загальні функції. Основоположними та найбільш значущими серед них є:

- *регулятивна функція* – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, застосуванні санкцій щодо індивідів у межах соціальних відносин та взаємодії (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);
- *функція відтворення, безперервності суспільних відносин* – завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути є універсальним явищем і обов'язковим чинником життєдіяльності будь-якого суспільства;

– *інтегративна функція* – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

– *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми завдяки організації їх спільної життєдіяльності;

– *соціалізуюча функція* – проявляється в тому, що соціальні інститути мають вирішальне значення щодо формування і розвитку, засвоєння соціальних цінностей, норм та ролей, в орієнтації і реалізації соціального статусу особистості;

– *регулятивна функція* реалізується в тому, що соціальні інститути в процесі функціонування забезпечують регулювання взаємодії між індивідами і соціальними спільнотами завдяки виробленню певних норм та стандартів поведінки, системи заохочень й стягнень.

Ці функції притаманні кожному інституту. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати специфічні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. *Явні (формальні) функції* зафіксовані в нормативних документах, які усвідомлені й прийняті до виконання членами певного інституту, що підконтрольні суспільству і державі. Наприклад, до явних функцій інституту освіти можна віднести безперервність освіти, професійну соціалізацію тощо. *Латентні (приховані) функції* є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й реалізації через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

– наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;

– інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;

– можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;

– наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, у їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство. Серед найпоширеніших *дисфункцій* виділяють:

– невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість, неефективність діяльності інституту або навіть гальмування розвитку соціальних відносин);

– розмитість, невизначеність функцій, перетворення їх у символічні дії що, не спрямовані на досягнення раціональних цілей;

– зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;

– персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституційної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, розквіті беззаконня, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади. Фундаментальні зміни, що відбулися в суспільстві наприкінці 2013–початку 2014 рр., дають надію на те, що нарешті багатостраждальний український народ буде розвиватися на основах справедливості, моралі і законності.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституційної системи є важливим індикатором стабільності суспільства, перспектив його розвитку, благополуччя громадян.

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституційно, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних визначених цілей, завдяки розподілу функціональних обов'язків, координації зусиль, взаємодії в процесі функціонування системи управління.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них *рис*и:

1. Соціальна організація *утворена усвідомлено і цілеспрямовано* для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Їх реалізація не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, контролю та примусу за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

2. Соціальна організація *має чіткий загальнообов'язковий порядок*, систему соціальних статусів і ролей – ієрархічну структуру, їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких – чітко визначені, а відносини передбачають здійснення влади і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати *координуючий орган або систему управління*. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від важливості цілей діяльності організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру та форму організації. Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації існуючих у них відносин. З

урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). В основі формальної організації лежить розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим більш розвинута спеціалізація, тим більш багатосторонніми і складними будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами.

Ці особливості функціонування формальної організації та її взаємодій як цілісної спільноти зі своїми членами дозволяють визначити її *характерні риси*:

- *раціональності*, в основі її формування і діяльності знаходиться принцип доцільності, раціональності, свідомого руху до певної мети;
- *безособовості*, нейтральність до індивідуальних особистісних властивостей своїх членів, оскільки розрахована на їхні взаємовідносини, що визначаються формалізованими документами;
- передбачає і регулює *тільки службові відносини*;
- *діяльність, комунікації*, взаємодії членів формальної організації *підпорядковані функціональним цілям*;
- *має* (в більшості випадків) *адміністративний персонал*, що відповідає за підтримку стійкості організації, координацію взаємодії її членів та ефективність діяльності.

В процесі функціонування соціальна організація формулює та визначає вимоги як з боку організації до індивіда, що входить до неї, так і вимоги людини до організації. Суть *вимог організації до індивіда*: 1) активна і ефективна діяльність, спрямована на успішне досягнення мети, що стоїть перед організацією; 2) вимоги до людей не залежать і не корелюються відповідно до їхніх особистісних властивостей; 3) вимоги до індивідів визначаються їхньою належністю до певної соціальної спільноти. У свою чергу, для успішного функціонування організація має відповідати певним *вимогам з боку індивіда*: 1) забезпечувати стійке соціальне положення даного індивіда; 2) надавати можливості щодо самоствердження індивіда як члена даної організації; 3) забезпечувати умови для саморозвитку, самореалізації особистості. Від взаємодії і реалізації цих вимог залежить стійкість даної організації, її динаміка та ефективність діяльності.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій,

централізація влади. Головний недолік бюрократії – відсутність гнучкості, шаблонність дій.

Численну різноманітність організацій, існуючих в суспільстві, можна певним чином типологізувати. Одним із широко розповсюджених типів організацій є :

1) *добровільні асоціації*, наприклад, асоціації адвокатів, асоціації підприємців та ін. Для них характерні такі риси:

- організовані для захисту і вираження загальних інтересів її членів;
- членство в них є добровільним – воно не передбачає пред'явлення певних вимог до людей;

- не пов'язані у своїй діяльності з державними органами влади.

2) *виробничо-господарські об'єднання*, що спеціалізуються на продукуванні товарів і послуг.

3) *кредитно-фінансові організації* – банки, страхові компанії і ін.

4) *науково-дослідні і навчальні заклади*, що мають за мету виробництво та поширення нових наукових знань.

5) *медичні заклади, заклади соціального забезпечення, фізичної культури і спорту*, що ставлять за мету охорону і зміцнення здоров'я людей, рекреацію сил людини.

6) *установи культури і відпочинку населення* (театри, музеї, бібліотеки, філармонії, кінотеатри і ін.).

7) *установи правоохоронних органів* – суди, прокуратура, міліція, органи державної безпеки і ін.

9) *адміністративно-управлінські організації*, до яких відносяться органи законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування.

10) *організації тотального типу*, до яких як правило відносять: а) лікарні, будинки перестарілих і ін., призначені для людей, що не в стані потурбуватися про себе; б) тюрми – для людей, що представляють загрозу для суспільства; в) військові казарми, морські суда, закриті навчальні заклади, трудові табори і інші установи, що створені для спеціальних цілей; г) чоловічі і жіночі монастири та інші установи, які приймають людей, що йдуть від оточуючого їх звичайного соціального середовища.

Загалом кожна організація існує у специфічному природному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

II. Сім'я як соціальний інститут

Сім'я відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. Вона є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також головним осередком організації побуту, найважливішою його виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її

соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про старих і непрацездатних членів суспільства. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї – спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини – з другого.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, слід уточнити що являють собою два головних феномени, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я – історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою статевих потреб людини.

Сім'я являє собою об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості.

Шлюб – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права і обов'язки.

Сім'я є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей а також інших родичів та близьких.

Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою, таким чином, дуже близьку до «оригіналу» модель усього суспільства, в якому вона функціонує. Сім'я – це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення.

Сім'я як мала соціальна група відрізняється від інших малих груп такими типовими *ознаками*:

- наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі довірчо-інтимні зв'язки;
- переважанням неформальних довірчих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;
- особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності.

- її вплив на індивіда первинний як у часі, так і за змістом;
- вона формує особистість загалом, на відміну від часткового впливу вторинних груп;
- сім'я – це самовідтворювальна асоціація;
- члени сім'ї знаходяться у постійній взаємозалежності, тому будь-які зміни у поведінці одного викликають зміни у поведінці інших;
- сім'я – це відносно тісна соціальна одиниця, яка обмежує себе певними межами;
- вона задовольняє найважливіші потреби людей (але не всі), зокрема, і ті, які не в змозі задовільнити вторинні групи.

Виходячи із зазначеного можна виділити такі *соціальні особливості сім'ї* як форми людської життєдіяльності [2, с 52]:

1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;

2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм – створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одної боку, а також із створенням самої людини і продовженням її роду – з іншого.

3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для усіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо.

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило власне можливість виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під *функціями* слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я – це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Друга її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від одного покоління до іншого.

При аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, а також функції сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особистості). Функції сім'ї насамперед тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке історичне коріння і тісно перетинаються із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюється як їх характер, так і сама ієрархія функцій сім'ї.

Таким чином, *типологія функцій сім'ї* [7, с.70] виділена з огляду найважливіших сфер її життєдіяльності й включає *репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську,*

рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції. При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надана різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій вкрай важливою є суттєва допомога і підтримка її з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я – запорука соціального здоров'я всього суспільного організму.

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи, – умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції спосіб мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї – це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів макро- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних факторів макросередовища або загальних соціальних умов життєдіяльності сім'ї належать такі:

1. *Соціально-економічні умови й відносини*, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. *Соціальні умови й відносини*, що зумовлені соціальною структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками) яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.

3. *Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини*, що відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм і цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання, доступність сім'ї до закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.

4. *Соціально-екологічні умови*, що відображають природно-географічні та кліматичні особливості розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

Ці загальні соціальні (об'єктивні) умови, або фактори макросередовища, по-своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, як правило опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або за допомогою факторів мікросередовища. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто,

село, кількість жителів тощо), характерне можливостей зайнятості населення (кількість підприємств, робочих місць, рівень кваліфікації, освіти тощо), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

5. Крім того, до факторів мікросередовища проживання сім'ї

відносять *соціально-психологічні умови й відносини*, які істотно впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають яскраво виражений суб'єктивний характер. До них насамперед належать соціальні установки, інтереси й ціннісні орієнтації, які немовби влітають у загальну тканину суспільної свідомості, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядають в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію «спосіб мислення сім'ї», або "сімейна ідеологія".

Структура сім'ї визначається усією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо. Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів, визначальним серед яких є *тип подружжя*. В історичній ретроспективі відомі подружжя двох видів: моногамні й полігамні.

Моногамія – це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* – це шлюб одного чоловіка з кількома жінками, а різновидом полігамії є *поліандрія* – це шлюб однієї жінки з кількома чоловіками

Залежно від сфери вибору чоловіка або жінки шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад у межах соціального класу чи касты, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп.

За *етнічним складом*: *гомогенні* (однорідні), коли чоловік і жінка належать до одного етносу і *гетерогенні* (різномірні), коли чоловік і жінка належать до різних етносів.

За *часом існування* сім'ї поділяють на молодожонів (коли подружжя існує декілька місяців), молоді сім'ї (які існують до 3-х років), сім'ї середнього шлюбного віку (від 3 до 10 років), сім'ї старшого віку (від 10 до 20 років) та сім'ї похилого віку (більше 20 років).

За *кількістю членів* сім'ї їх поділяють на бездітні, одnodітні, малодітні (дві дитини) та багатодітні (в яких троє і більше дітей).

За *ієрархією престижу та влади* у сім'ї виділяється *патріархальна* сім'я, де батько здійснює владу і користується найвищим авторитетом, і *матріархальна* сім'я, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*, переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патрілінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціального становища відбувається по лінії батька, і на *матрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, розрізняються шлюби патрілокальні, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і матрілокальні, коли молоде подружжя оселяється у домі батьків жінки.

За *правилами ведення родоvodu*: чоловіча лінія (патрілінарна) –

успадкування прізвища, майна відбувається по батьківській лінії; жіноча лінія (матрілінарна), (майно матері відходить дочці, а основну підтримку молодому подружжю надає брат жінки; двобічний родовід.

За *вибором місця проживання*: патрілокальна (молодята живуть у сім'ї батьків чоловіка); матрілокальна (у сім'ї батьків жінки); неолокальне (окремо); еванклокальні (з сім'єю дядька чи тітки).

За *розподілом ролей у сім'ї*: партнерська – члени сім'ї спільно вирішують усі проблеми; автономна – кожен приймає рішення самостійно, автономно.

За *структурою сім'ї*: повна – з неповнолітніми дітьми проживають рідні або нерідні батьки; неповна – це сім'я, де є лише один із батьків з дітьми (частіше – одиноки матері); зведена – сім'я, у якій у чоловіка чи дружини до вступу в шлюб були власні діти. Це можуть бути як вдова з дитиною (вдівець з дитиною), що вийшли заміж (одружилися) з неодруженими, так і шлюб, в якому обидва партнери були в минулому одружені і мають дітей.

Разом з тим зазначимо, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичаєного віросповідання та законодавства, рівня цивілізаційного розвитку суспільства тощо.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) – це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу проводити порівняння їх якісних характеристик у різних суспільних системах і в різні проміжки часу. По-друге, вона виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю сімейно-шлюбних стосунків у різних суспільствах розуміють різні аспекти і оскільки проблема критеріїв їхньої оцінки – питання досить складне.

Загалом *критерієм успіху сімейно-шлюбних стосунків* вважають [6, с. 91]: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; 3) виконання бажань більш широких соціальних груп; 4) всебічний розвиток її особистостей подружжя, а саме їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та сімейно-шлюбних стосунків буває досить рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сімейної групи.

Під *способом життя сім'ї* розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, але від імені і для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в рамках яких сім'ї функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок

Етапи життєвого циклу сім'ї – це категорія, що характери динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується рядом періодів, таких, як знайомство, заручини, укладення шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три головні фази свого розвитку: 1) період до народження першої дитини, 2) період виховання дітей, 3) період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожне подружжя, навіть

найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Умови життя сім'ї, фази її розвитку, структура і зміни у внутрішньому житті залежать від змін у розвитку цивілізації, численних соціальних спільнот і суспільства в цілому. При цьому соціологічний підхід дослідження сім'ї має два головні напрями: у першому випадку сім'я аналізується як соціальний інститут, а у другому – як мала соціальна група.

Сім'ю як соціальний інститут вивчають тоді, коли є потреба виявити наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями регулювалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави регулювання статевого життя набуло відповідно морального, релігійного і правового характеру.

Це посилило соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, коли він вступав у суперечність з інтересами держави. В цілому, введення шлюбного права і виникнення пов'язаних з ним правових відносин між подружжям, – є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як зазначалося вище, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Таким чином, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілісну систему дій, норм і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, а також широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту насамперед вивчають: а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; д) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як малу соціальну групу в тих випадках, коли досліджують стосунки між конкретними індивідами, які власне і становлять сім'ю. При цьому сім'я як своєрідна соціальна група має ряд специфічних особливостей, на відміну від інших соціальних спільнот. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише їй притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, як правило, сталий. Якщо у членів спортивного

колективу можуть переважати відцентрові "настрої", тобто глибока відмінність інтересів то сім'я, здебільшого, будується на спільності інтересів.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти два основних *типи характеристик*: 1) характеристику групи, а загалом – мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікацій в сім'ї тощо; 2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної групи з більш ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, цілі, завдання та функції стосовно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства. Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма сім'ї як соціального інституту зорієнтована в основному на її зовнішні зв'язки, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціальну групу.

Сім'я як соціальний феномен пройшла складний *шлях історії розвитку*, основними етапами якого, на думку американського соціолога Дж. Голдторпа, слід вважати такі:

1-й етап – сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап – сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап – сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислової революції наприкінці XVIII ст. відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній сучасний етап, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи *сучасний етап розвитку сім'ї*, називають його черговою (другою) революцією в сімейному житті, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й на думку частини вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед *соціальних умов*, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі [2, с.45]:

– по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);

– по-друге, утворення двох центрів життя – місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

– по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

– по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість усього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на *сучасну сім'ю*, на визначення її сьогоденного *стану*. До його характеристик відносять [5, 123]: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Зрозуміло, що зазначені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн.) середній розмір сім'ї коливається від 3,1 до 4 осіб. У нашій країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3 – 9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД (ще ми – лише у Росії і Вірменії), хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії і Канаді (там 4,9 – 7,3 шлюбів на тисячу мешканців). В останні роки в Україні зареєструється понад 200 тис. розлучень. Основні їх причини такі: зловживання спиртними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо. Аналіз також показує що понад 3/4 молодих одружуються до 28 років, а пік розлучень припадає на 1 – 4-й роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні – в Криму. Зростає питома вага повторних шлюбів (23 – 24%). Щорічно до 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищені у порівнянні з народжуваністю рівня смертності та еміграції, в Україні починаючи з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Отже, основні сучасні *тенденції розвитку сім'ї*, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

- по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;
- по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;
- по-третє, в сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;
- по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог І. Мигович дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвитку вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

Демографія – одна із суспільних наукових дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку. Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення. При цьому слід пам'ятати, що відтворення населення залежить не лише від природних факторів. Значною мірою воно обумовлене соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства.

Як свідчить світова практика, демографічні процеси в суспільстві розвиваються надто бурхливо й нерівномірно. За останнє десятиліття ця проблема стала однією з найважливіших у сучасному світі. Суть її, з одного боку, у високих темпах збільшення населення світу, а з іншого – у зниженні народжуваності. Сучасні демографічні процеси торкнулися багатьох держав, у тому числі й України, де, починаючи з 1992 р. рівень смертності населення перевищує рівень народжуваності. А це, як відомо, негативно впливає на відтворення трудових ресурсів, на розвиток соціально-економічних та інших життєво важливих сфер суспільства. Тому з метою врегулювання процесів дитячої народжуваності багато держав свідомо розробляють і втілюють у життя активну демографічну політику.

Демографічна політика – це система соціальних, економічних та юридичних заходів держави та інших суспільних інституцій, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної і якісної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, надання різноманітних пільг молодим сім'ям, передусім, у забезпеченні їх житлом.

Демографічна політика, як правило, здійснюється у двох протилежних напрямках. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, – на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий наприклад, в Китаї).

Як бачимо, обидва напрямки безпосередньо пов'язані з сімейним життям і залежить від рівня державної політики щодо підтримки сім'ї. Важливо об'єднати для цього усіх суб'єктів соціальної політики нашої держави – владні структури, систему освіти і виховання, наукові установи, систему охорони здоров'я і соціального захисту, а також широку громадськість. Передумови для такої координації постали зі створенням в Україні відповідного Міністерства сім'ї, молоді та дітей, функції якого охоплюють сьогодні найважливіші соціальні складові сім'ї: батьків і дітей. Як свідчить історична практика, періоди духовного піднесення суспільства супроводжуються, як правило, зростанням поваги до сім'ї, матері, жінки. Таке ставлення до сім'ї притаманне й українському менталітетові і є глибоким духовним підґрунтям для формування та здійснення ефективної державної соціальної політики підтримки і захисту сім'ї в умовах трансформації українського суспільства до ринкової економіки.

Резюме

1. Соціальний інститут (лат. *institutum* – організація, лад) – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства. Найважливіші риси соціальних інститутів: комплекс формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів; певна сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання.

2. Соціальні інститути виникають і формуються через інституціоналізацію, яка є процесом їх виникнення і становлення соціальних інститутів. Для здійснення інституціоналізації необхідні такі умови: об'єктивна потреба, яка усвідомлюється в суспільстві як загальнозначуща, загальносуспільна; наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил; наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних).

3. Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) та сферою дії. Відповідно до неї виокремлюють економічні, політичні, культурні, виховні та соціальні комплекси інститутів. За критерієм способу регулювання поведінки людей виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

4. Основними функціями соціальних інститутів виступають: регулятивна, функція відтворення, безперервності суспільних відносин, інтегративна, комунікативна функція. Крім них, бувають явні та латентні. Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативних документах. Латентні (приховані) функції є офіційно незаявленими, але такими, що реалізуються.

5. Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення

взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високо формалізованих структур. Її основні риси: утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей діяльності; має чіткий загальнообов'язковий порядок, систему соціальних статусів і ролей – ієрархічну структуру; їй властивий високий ступінь формалізації відносин; для підтримання стабільності відносин, координації дій кожна організація має координуючий орган або систему управління. З урахуванням ступеня формалізації відносин розрізняють формальні й неформальні організації.

6. Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає сім'ю як соціальний феномен у всій сукупності її соціальних характеристик і стосунків.

7. Об'єкт цієї науки – сім'я, що виступає у двох іпостасях: як мала контактна соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з однією боку, і як специфічний соціальний інститут, що здійснює регулювання відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм – з другого.

8. Предмет соціології сім'ї – закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї, а також процеси її утворення, функціонування та розвитку.

9. Основними функціями сім'ї в суспільстві є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, емоційна, первинного соціального контролю, дозвілля, соціально-статусна, матеріального забезпечення, сексуальна тощо.

10. Серед основних тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють: 1) зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, а також людей, що не одружуються та подружжів без оформлення шлюбу; 2) зменшення тривалості шлюбу, розміру сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.

11. Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає розробки виваженої й активної державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль усіх державних структур, соціальних інституцій та громадськості щодо створення передумов для її подальшого розвитку.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняттям «шлюб», «сім'я», «соціальний інститут».
2. Розкрийте основні функції соціального інститута.
3. Дайте класифікацію соціальним інститутам.
4. Охарактеризуйте умови інституціоналізації соціального інститута.
5. Охарактеризуйте соціальні організації.
6. Охарактеризуйте історичні типи і форми сім'ї і шлюбу.
7. Проаналізуйте основні функції сім'ї.
8. Проаналізуйте життєвий цикл сім'ї.
9. Розкрийте основні риси сучасної сім'ї.
10. Охарактеризуйте основні тенденції сучасної сім'ї.
11. Охарактеризуйте демографічну політику держави в сфері сімейних відносин.

План семінарського заняття:

1. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група.
2. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.

3. Стан і проблеми української сім'ї. (2 год.)

Теми рефератів:

1. Криза сім'ї і шляхи її подолання.
2. Малодітна сім'я: соціально-психологічний аспект.
3. Майбутня сім'я: яка вона?
4. Сім'я: традиції і сучасність.
5. Студентська сім'я: стан, проблеми, перспективи.

Використана і рекомендована література

1. Антонов А.И. Микросоциология семьи. М.: Наука, 2008. – 473 с.
2. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: Экон. школа, 2008. – 487 с.
3. Гіденс Е. Сім'я, шлюб і особисте життя//Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 591 с.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
5. Медков В.М. Демографія: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 576 с.
6. Пича В.М. Радість семейного общения. – К.: Каравела, 1990. – 352 с.
7. Пича В.М. Соціологія сім'ї // Соціологія: Курс лекцій / За ред. В.М. Пічі. – Львів, 2003. – 358 с.
8. Пича В.М. Соціологія сім'ї. – К.: Каравела, 1999. – 391 с.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
10. Сімейний кодекс України. – К., 2002.
11. Якуба О.О. Сім'я як соціальний інститут /Соціологія. – Х.: Константа, 1996. – 415 с.

Тести

1. Соціологія вивчає сім'ю як:

а) соціальний інститут;	б) сферу відносин між: чоловіком і жінкою;
в) малу соціальну групу;	г) соціологічну категорію.
2. Які із нижче зазначених термінів означають форму сім'ї;

а) полігінія;	б) аномія;
в) поліандрія;	г) девіація.
3. Сім'я, що складається із представників двох поколінь: батьків та їхніх дітей, називається:

а) полігамною сім'єю;	б) нуклеарною сім'єю;
в) розширеною сім'єю;	г) полігінійною сім'єю.
4. В нинішній європейській культурі статево співжиття кровних родичів трактується як:

а) полігамна сім'я;	б) інцест;
в) нуклеарна сім'я;	г) полігінійна сім'я.
5. В якому із творів українських письменників описано процес розпаду складної багатопоколінної сім'ї:

а) "Наталка Полтавка ";	б) "Кайдашева сім'я ";
в) "Захар Беркут";	г) "Назар Стодоля".
6. Який із типів сім'ї не зафіксований в українській історії:

а) моногамна нуклеарна сім'я;	б) полігінійна сім'я;
-------------------------------	-----------------------

- в) *поліандрійна сім'я*; г) *складна багатопокілінна сім'я*.
7. Сім'я, взаємини в якій будуються на основі взаємної поваги і де немає яскраво вираженого лідера, називається:
- а) *егалітарною*; б) *моногамною*;
в) *авторитарною*; г) *нуналуальною*.
8. Відомо, що київський князь Володимир мав кілька дружин і наложниць. Це можна трактувати як:
- а) *поліандрійну сім'ю*; б) *полігінійну сім'ю*;
в) *полігамну сім'ю*; г) *розширену сім'ю*.
9. Автором вислову "сімейний дім сьогодні-найнебезпечніше місце в усьому суспільстві" належить:
- а) *Н. Смелзеру*; б) *Е. Гіденсу*;
в) *М. Мід*; г) *Р. Мердоку*.
10. Яка із функцій сім'ї була не характерною для радянських часів і відроджується в нинішньому українському суспільстві:
- а) *соціалізація*; б) *організація виробництва*;
в) *надання соціального статусу*; г) *організація дозвілля та рекреації*.
11. Моногамний шлюб – це шлюб між:
- а) *однією жінкою і кількома чоловіками*;
б) *одним чоловіком і кількома жінками*;
в) *кількома чоловіками і жінками одночасно*;
г) *одним чоловіком і однією жінкою*.
12. Категорія "нуклеарна сім'я" введена в соціологію:
- а) *Ж. Мурдоком*; б) *П. Сорокіним*;
в) *М. Мід*; г) *Ч. Ломброзо*.
13. Група осіб, поєднаних зв'язками спорідненості, означається:
- а) *сім'я*; б) *рід*;
в) *шлюбна група*; г) *община*.
14. Сім'я як соціальний інститут є об'єктом вивчення:
- а) *макросоціології*;
б) *мікросоціології*.
15. Сім'я як соціальна група є об'єктом вивчення:
- а) *макросоціології*;
б) *мікросоціології*.
16. Найбільш поширеним в сучасній Україні типом сім'ї є:
- а) *нуклеарна моногамна*;
б) *полігамна*;
в) *складна, розширена*.
17. Нуклеаризація сім'ї, егалітаризація сімейних взаємин – це процеси, характерні для:
- а) *традиційного суспільства*; б) *індустріального суспільства*;
в) *первіснообщинного*; г) *аграрного*.
18. Соціологія сім'ї це:
- а) *спеціальна соціологічна теорія*;
б) *галузева соціологічна теорія*;
в) *одна із парадигм теоретичної соціології*.
19. Сім'я виступає в сучасному суспільстві як домінуючий агент соціалізації на:
- а) *всіх етапах соціалізації*; б) *ранніх етапах соціалізації*;
в) *на етапі ресоціалізації*.
20. Соціально гетерогенні сім'ї є більш поширеними в суспільствах із стратифікаційними системами:
- а) *закритого типу*; б) *відкритого типу*;
в) *змішаного типу*.

Розділ № 9: Особистість у системі соціальних зв'язків

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «людина», «індивід»; «індивідуальність», «особистість» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати особистість як суб'єкта і об'єкта соціальних відносин;
- проаналізувати основні соціологічні конценції особистості;
- розкрити поняття «соціальний статус» і «соціальна роль» особистості;
- проаналізувати основні підходи до характеристики соціальної структури особистості;
- охарактеризувати основні погляди щодо розкриття соціальної типології особистості.

I. Особистість як предмет соціологічного аналізу.

II. Соціологічна структура і типологізація особистості.

Соціологія особистості покликана визначити місце та розкрити значення соціологічного підходу в аналізі проблем розвитку особистості; розкрити на основі соціологічної інформації специфіку процесу соціалізації як засвоєння особистістю соціального досвіду у його історичній та соціокультурній динаміці; проаналізувати вплив різноманітних факторів соціального середовища на розвиток особистості; ознайомити з теоретичними підходами в центрі уваги яких знаходиться особистість; допомогти в оволодінні науковим використанням найважливіших понять соціології особистості; аналізом впливу на розвиток особистості соціокультурних умов, в яких вона знаходиться

I. Особистість як предмет соціологічного аналізу

Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Соціологія особистості – це об'єкт наукових пошуків для багатьох західних дослідників – Ч. Кулі, Дж. Міда, В. Томаса, Ф. Знанецького, П. Сорокіна, Т. Парсонса, З. Фрейда, Е. Фромма та інших. Плідно працюють над проблемами соціології особистості і українські дослідники. Серед них – О. Злотіна, В. Тихонович, Л. Сохань, Н. Паніна, Є. Головаха, В. Хмелько, О. Донченко В. Андрущенко та інші.

Основними *проблемами соціології особистості* є :

- вивчення особистості та властивих їй рис, що залежать від специфіки умов життєдіяльності соціальних спільнот, до яких належить індивід;
- формування та розвиток особистості, її соціалізація;
- вивчення особистості як об'єкта соціальних відносин;
- розгляд особистості як суб'єкта суспільних відносин;
- аналіз закономірностей і взаємозв'язків особистості із суспільством, групою, колективом;

- вивчення регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості;
- аналіз соціальної типології особистості; соціальної структури особистості.

Для вивчення проблем особистості соціологією використовується значний понятійний апарат. Це зумовлено, передусім, складністю феномена людини. Тому, розкрити його можна лише через поняття "людина", "індивід", "індивідуальність". Найбільш узагальненим є саме поняття «людина».

Як правило, *людину* визначають як біосоціальну істоту, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції. Зважаючи на багатоаспектність вияву сутності людини, науковці визначають її через найбільш властиві їй характеристики, а саме: людина як природна, дієва, предметна, свідома, самосвідома та суспільна істота Соціологічний аналіз потребує розгляду людини з точки зору її взаємодії з іншими людьми, соціальними інститутами, соціальною системою у цілому тощо.

Поняття «*індивід*» характеризує окрему людину як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільноти (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен). Як предмет соціологічного аналізу, це поняття використовується тоді, коли треба розглянути конкретних людей як членів якоїсь спільноти, групи, класу, нації або представників вибіркової сукупності. Існує специфіка використання даного поняття у соціології. Так, опитавши, наприклад, сто офіцерів, соціолог отримує інформацію від конкретних індивідів, але шляхом застосування певних соціологічних процедур здобуває знання про суспільну думку типового офіцера.

Поняття «*індивідуальність*» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різні, починаючи від природних рис, особливостей поведінки і закінчуючи манерою ходи або специфікою одягу. Це поняття має найширше використання у психології, у соціології ж його застосування обмежене. Дещо ширше застосування у соціології має поняття "індивідуалізм", яке також є похідним від поняття "індивід". Індивідуалізм – це тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх.

Поняття "особистість" входить до наукового обігу для визначення у людини не даних від природи, а набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними.

Особистість – це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються у суспільстві внаслідок включення та опанування нею системи суспільних відносин. Саме тому особистістю не можна народитися, нею можна лише стати у суспільстві. Так немовля з перших хвилин власного життя об'єктивно включена у сукупність людських відносин, є особистістю лише потенційно. Формування ж особистості відбувається з часом, коли індивід з пасивного об'єкта перетворюється на активний суб'єкт суспільних відносин, здійснює власну діяльність, набуває знань, досвіду, культури у цілому, досягає певних статусів тощо.

Поняття "особистість" дуже багатогранне, воно відтворює у собі зв'язок з життєдіяльністю та соціальною сутністю людини, а також індивідуальне відображення соціально значущих рис, сукупності соціальних відносин.

Особистість – це стійка система соціально значущих рис та властивостей людини, що реалізуються в процесі соціальних зв'язків через активну предметну діяльність та спілкування. Особистість є об'єктом та суб'єктом соціальних відносин.

Особистість як об'єкт соціальних відносин характеризується за допомогою таких понять:

– *соціалізація* – процес входження особистості у суспільство, включення її у соціальні зв'язки, у різні типи соціальних спільностей, засвоєння нею соціальних норм і культурних цінностей. Соціалізація охоплює як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування;

– *соціальна ідентифікація* – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, організація її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм. Рівень соціальної ідентичності залежить від широти та значущості набору ролей, які реалізує людина, від ступеня згуртованості й форм регламентації поведінки в межах даної спільноти, суспільства;

– *рольова ідентифікація* – сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Особистість як суб'єкт соціальних відносин визначається самоусвідомленням як соціально-психологічною якістю людини. Джерелом самоусвідомлення особистістю власної самобутності є система ціннісних орієнтацій, через яку вона сприймає та оцінює соціальну реальність. *Ціннісна орієнтація* – це сукупність соціальних цінностей, що виступають в якості цілей життя та основних засобів їх досягнення і тому набувають функцій найважливіших регуляторів соціальної поведінки через потреби, мотиви, інтереси, спрямованість, соціальні установки та соціальну поведінку.

Потреби відображають залежність людини від зовнішнього та соціального середовища. Природні потреби визначаються біологічною сутністю людини (житло, їжа, продовження роду, одяг). Соціальні потреби є продуктами суспільного життя, рівня розвитку людини.

Мотиви – це внутрішні збудники поведінки людини. Найпоширенішими мотивами діяльності є матеріальна зацікавленість, бажання досягти успіху, самореалізуватися у творчості тощо. Система мотивів утворює мотиваційну структуру. До мотиваційної структури особистості входять установки, які визначають схильність людини до певних дій, реакцію на об'єкти.

Інтереси – виступають в якості постійного спонукального механізму пізнання і діяльності особистості, до більш глибокого ознайомлення з новими фактами, подіями теоріями в будь-якій сфері діяльності, до її перетворення відповідно до своїх потреб, цілей, уявлень.

Спрямованість – представляє сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність людини, незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона знаходиться.

Соціальні установки – це соціально визначені можливості особи діяти

відповідно до об'єкта дії. Складовими елементами установки є когнітивна частина, тобто усвідомлене ставлення до об'єкта; афективна частина, тобто емоційне ставлення до нього; поведінкова частина, тобто система дій та вчинків стосовно об'єкта. У соціологічній літературі соціальні настанови називають "аттїтудами". Установки не існують окремо, а становлять ієрархічну систему. На першому рівні знаходяться елементарні, які пов'язані з задоволенням життєвих потреб. На другому рівні – соціальні установки, які формуються на основі оцінки соціальних об'єктів та ситуацій. На третьому рівні – узагальнені соціальні установки, які визначають загальну спрямованість особи. Четвертий рівень – система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та досягнення цих цілей.

Соціальна поведінка – це усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на урахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, існуючих соціальних норм.

Людина як соціальна істота взаємодіє з різними соціальними групами, бере участь у спільній діяльності. Для аналізу ступеня включеності індивіда у різні групи, а також становища, яке він займає у кожній з них, його функціональних можливостей щодо до кожної групи, користуються поняттями "соціальний статус" та "соціальна роль".

Соціальний статус особистості – це місце у соціальній структурі групи або суспільства. Соціальний статус віддзеркалює той набір конкретних дій, які виконує людина у різних взаємодіях. Кожна людина має багато статусів, у зв'язку з тим, що вона бере участь у багатьох групах та організаціях (мати, дочка, лікар, кандидат наук, людина похилого віку, член профспілки та ін.). Сукупність всіх статусів, що має людина, називається статусним набором. Серед усієї сукупності статусів людини є головний, який визначає стиль та спосіб життя, соціальне оточення, модель поведінки.

Усі соціальні статуси можна поділити на два основних типи: природжений і надбаний. *Природжений статус* – це ті статуси, що надаються людині групою або суспільством, незалежно від її здібностей та зусиль. До них відносяться соціальне походження, стать, раса, національність. *Надбаний статус* – це такі статуси, яких особистість досягає завдяки своїм власним здібностям та зусиллям (освіта, кваліфікація). На відміну від приписаних статусів, надбані знаходяться під контролем людини і набуває вона їх за власним бажанням.

Розрізняють також соціальний та особистий статус. *Соціальний статус* – це місце людини у суспільстві, яке вона посідає як представник великої соціальної групи (професійної, статево-вікової, соціальної верстви, релігійної та ін). *Особистий статус* – це місце індивіда у малій соціальній групі. Він залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени групи. Із соціальним статусом тісно пов'язана соціальна роль, іноді її називають динамічною стороною статусу.

Соціальна роль – це модель поведінки, очікувана від того, хто займає зазначений соціальний статус. Роль – це дія в межах сукупності прав, привілеїв та обов'язків, які визначені статусом. Виконання соціальної ролі має відповідати прийнятним у суспільстві нормам і очікуванням. Загалом, людина сама обирає свої ролі, але деякі вже задані їй від народження. Соціальним ролям людина

навчається в процесі соціалізації. Рольове навчання переслідує дві мети: навчитися виконувати обов'язки та реалізовувати права які певній ролі. Людина є носієм різних соціальних ролей, які можуть бути постійними або ситуативними. Множинність соціальних ролей, що виконує індивід, призводить до виникнення рольових конфліктів, які найчастіше виступають як боротьба мотивів діяльності.

Рольові конфлікти зводять до двох типів: *міжособистісні*, які виникають тоді, коли не співпадають очікування щодо змісту однієї і тієї ж самої соціальної ролі. Найчастіше це буває тоді, коли відсутні чітко окреслені правила виконання тих чи інших ролей. Особливо це стосується ролей, які визначаються традицією, культурою, особливостями тих чи інших груп; *внутрішньоособистісні* – які виникають за умов, коли людина реалізує багато ролей і вимоги цих ролей, зумовлені нормами соціальних груп, можуть не співпадати або суперечити одна одній. Досвід свідчить, що дуже невелика кількість ролей вільна від внутрішньої напруги та конфліктів. Якщо конфлікт загострюється, це може призвести до відмови від виконання рольових обов'язків, до внутрішнього стресу. Люди у різній мірі ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними ролями. Максимальне поєднання з роллю називається рольовою ідентифікацією, а середнє або мінімальне – дистанціонуванням від ролі. У соціальній ролі поєднується особа і суспільство, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні риси перетворюються на відповідність вимогам соціальних норм.

Ті та інші соціальні характеристики особистості реалізуються не окремо, а у взаємозв'язку. Тому можна сказати, що особистість є системою соціально-значущих якостей і властивостей, які має такі *особливості* [1, с.271–273].

Цілісність особистості виражає її інтегрованість, взаємозумовленість, ієрархізованість соціальних якостей, що складають у своєї сукупності її складну внутрішню структуру, відмінність та окремішність від соціального оточення, зумовлена особливостями її розвитку і функціонування.

Особистість представляє собою *відкриту соціальну систему*, яка знаходиться у постійній взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. В неї пізнання природного і соціального світу здійснюється та співставляється в єдності з переживаннями і реальними діями, спрямованими на адаптацію до цього світу або на його зміну.

Особистість – це *динамічно змінна система*, яка знаходиться у постійному русі, з якою відбуваються відповідні трансформації і розвиток. Так, здібності особистості розвиваються, інтереси переключаються на інші цінності, діяльність, установки або переконання здатні в певних соціальних умовах змінюватися на фундаментально протилежні тощо.

Особистість – це *самопізнавальна система*. Людина через свою діяльність, розвиток і саморозвиток, через взаємозв'язки і взаємодію з іншими індивідами усвідомлює, пізнає, розкриває та оцінює свої людські та професійні якості, їх відповідність актуальній і майбутній ситуації та здійснює корегуючий вплив на свої слова, дії, вчинки.

Особистість – це *саморегулююча система*. Саморегулювання відображає як

процеси самопізнання, самовідношення і самоконтролю, так і елементи прогнозу, екстраполяції себе в майбутнє.

Особистість – це система, що саморозвивається. Людина не тільки пристосовується до певних обставин, але й змінює їх своєю активністю. Перетворюючи оточуючий світ, вона тим самим одночасно перетворює, змінює і саму себе – отримує нові знання, уточнює свої оцінки, змінює установки, збагачує свій життєвий, духовний, професійний досвід тощо, отже діє як саморозвивальна система.

Соціологічні теорії особистості. Соціологія розглядає особистість як члена соціуму, носія певних соціальних функцій.

Теорія дзеркального "Я" особистості". Серед соціологів, які стояли у витоків даного напрямку, слід назвати Ч. Х. Кулі, Дж. Міда, А. Халлера та інших. Згідно з Ч. Кулі, розвиток власного "Я" відбувається в ході заплутаного, сповненого протиріч процесу і не може здійснюватися без інших людей, тобто без соціального оточення. Як правило, будь-яка людина формує своє "Я" на сприйнятих реакціях інших людей, з якими вона вступає у контакт. Ця теорія отримала назву "теорії дзеркального "Я" особистості". Ч. Кулі наступним чином розкриває сутність «дзеркального «Я»: «Самопредставлення такого роду, вочевидь, має три основних елементи: образ нашого обліку в уяві іншої людини, образ її судження про наш облік і якесь самовідчуття, наприклад гордість або приниження». Через відносини з іншими, через їх оцінки людина розуміє, якою вона є. Соціальне дзеркало постійно перед людьми, постійно змінюється, постійно діє. Розвиваючись, особистість стає більш вимогливою при виборі індивідів, які виконують роль дзеркала, і здійснює відбір зразків, що впливають на неї.

У подальшому ця теорія була розвинута Дж. Мідом, який пояснив сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей у *теорії "узагальненого іншого"*. Узагальнений інший – це загальні цінності та стандарти поведінки групи, які формують у членів цієї групи індивідуальний образ. Усвідомлення "узагальненого іншого" відбувається через процеси "прийняття" ролі та "виконання" ролі. Прийняття ролі – це спроба прийняти на себе поведінку особистості у іншій ситуації або в іншій ролі. Виконання ролі – це дії, пов'язані з реальною рольовою поведінкою. Через усвідомлення інших ролей, почуттів та цінностей інших у свідомості особистості формується "узагальнений інший". Повторюючи сприйняту роль "узагальненого іншого", індивід формує свою концепцію "Я". Недостатня здатність адаптуватися до іншої точки зору, приймати на себе ролі інших індивідів, може негативно позначитися на розвитку особистості.

Американський соціолог А. Халлер у доповнення теорії Дж. Міда розробив *теорію "значущого іншого"*. "Значущий інший" – це та особистість, схвалення котрої домагається індивід і чиї настанови він сприймає. Такі особистості найбільше впливають на формування власного "Я" особистості.

У центрі інтеракціонізму, як соціологічного напрямку, особистість розуміється не як ізольований об'єкт, а як активний суб'єкт, що виконує певні ролі, творить власну систему взаємодій, є членом різних соціальних груп. В.

Джемс у самосвідомості особистості виділяється два аспекти – «емпіричне Я» і «чисте Я». «Емпіричним Я» є все те, що людина називає своїм. Розрізняються в «емпіричному Я» такі структурні складові:

1) «матеріальне Я» – включає в себе тіло, одяг, сім'ю, власність (фізична особистість);

2) «соціальне Я» – визнання, яке індивід отримує з боку оточення (соціальна особистість);

3) «духовне Я» – об'єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини (духовна особистість).

4. «Чисте Я» – це мислячий суб'єкт, душа, дух, самі думки.

В інтеракціонізмі, згідно з *теорією особистості У. Майшела*, особистісні фактори, які разом з ситуацією визначають поведінку людини, діляться на низку підгруп:

1) здібності людини (є наявними незалежно від ситуації);

2) когнітивні стратегії – способи оцінки ситуації і обрання форм поведінки у цій ситуації;

3) очікування (експектації) – оцінки можливих наслідків дій, вчинків;

4) цінності – те, чим керується людина, що визначає зміст її життя, діяльності;

5) схеми (плани) поведінки. Люди зазвичай діють на основі власного досвіду, за вже перевіреним життєвим планом.

Відомі і інші концепції особистості. Найбільш видатним, з так званих егопсихологів, був *Е. Еріксон*. Незважаючи на те, що Е. Еріксон постійно підкреслював, що його теорія є подальшим розвитком концепції З. Фрейда про психосексуальний розвиток під кутом зору нових досягнень науки, він відійшов від класичного психоаналізу. Це знайшло своє відтворення у положеннях його *теорії розвитку особистості*. "Его" є основою поведінки та функціонування людини. Воно є автономною структурою особистості. Аналіз взаємодії дитини з батьками є культурним контекстом, у якому існує сім'я. Розвиток особистості пов'язаний з постійно мінливими соціальними нормами та цінностями, які змінюються. Теорія розвитку охоплює весь життєвий простір індивіда (від народження до старості). Людина здатна переборювати життєві труднощі психосоціального характеру. Кожна особистісна та соціальна криза – це виклик, який призводить індивіда до особистісного зростання та подолання життєвих перепон.

Центральним у теорії Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через універсальні для всього людства стадії. Процес розгортання цих стадій регулюється за епігенетичною засадою. Епігенетична засада означає, що особистість розвивається поступово, перехід від однієї до іншої стадії розвитку передбачає готовність особи рухатися до подальшого зростання, розширення соціального світогляду та радіусу соціальної взаємодії. Суспільство зацікавлене у цьому і підтримує збереження такої тенденції. Життя людини поділяється на вісім стадій психосоціального розвитку. Кожна стадія життєвого циклу настає у визначений для неї час ("критичний період"). Повноцінна особистість формується лише через послідовне проходження усіх

стадій. Кожна стадія має специфічне завдання – проблему у соціальному розвитку, яка обов'язково постає перед людиною, але не обов'язково вирішується. Характерні для людини моделі поведінки обумовлюють шляхи вирішення завдань та подолання кризи. Розвиток особистості відбувається протягом усього життя. Особливості соціалізації можна побачити через особливості кожної стадії психосоціального розвитку.

Достатньо розповсюдженою є *гуманістична теорія особистості Е. Фромма*. Аналізуючи особистість, Е. Фромм підкреслював роль соціальних, економічних, політичних та релігійних чинників у процесі її формування. Складові його концепції: поведінку людини можна зрозуміти лише через вплив культури, що існує на даному історичному етапі; потреби, що притаманні лише людині, еволюціонують у ході розвитку людства; різні соціальні системи відповідно впливають на формування потреб; особистість є продуктом динамічної взаємодії між природними потребами та тиском соціальних норм і приписів. Вчений описав екзистенціальні потреби, що притаманні лише людині. Ці потреби базуються на конфліктуючих між собою потребах до свободи та безпеки. Основні потреби, за Фроммом: потреба у встановленні зв'язків; потреба у подоланні; потреба у корінні; потреба в ідентичності; потреба у системі поглядів та відданості. Е. Фромм першим сформулював теорію типів характеру, яка базувалася на соціологічному аналізі активного формування людьми соціального процесу і самої культури.

Марксистська теорія особистості. Основними принципами цієї теорії є встановлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльнісних особливостей її соціалізації, внаслідок чого найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, тобто виявлення її суттєвих рис, зумовлених способом її життєдіяльності.

Природа особистості в цій теорії розглядається як складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного і біологічного. На відміну від інших, ця концепція визначає в особистості не фізичну природу, а її соціальні якості. Тому, виходячі з цієї теорії, сутність особистості становить сукупність усіх суспільних відносин, а кожна людина – це продукт суспільства, своєї епохи, носій виробничих, класових, сімейних, національних, політичних, релігійних та інших суспільних відносин. При цьому вважається, що соціальні якості, як основоположні, не вичерпують особистість людини. В її формуванні важливу роль відіграють біологічні та інші якості.

В *теоріях соціальної установки* особистість розглядається як результат соціальних установок. Засвоюючи їх, людина виробляє в собі установку на те, щоб бути особистістю. В зарубіжній соціології термін соціальна установка вперше був ужитий американським соціологом *Вільямом Томасом* (1863–1947) і польським соціологом *Флоріаном Знанецьким* (1882–1953) у їх спільній праці «Польський селянин у Європі і Америці». Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкта, тобто стан свідомості індивіда стосовно певної цінності. Цей термін був запроваджений до наукового обігу для аналізу зв'язків між

індивідом і соціальною організацією. У сучасній західній соціології теорію соціальної установки широко використовують у прикладних дослідженнях, особливо при вивченні суспільної свідомості й політичної поведінки виборців під час виборчих кампаній.

Значне місце серед соціологічних теорій особистості належить *теорії референтної групи*. Термін «референтна група» ввів до наукового обігу американський соціальний психолог *Георг Хаймен* (1900–1986), який під референтною групою розумів соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою власну поведінку (від сім'ї до цілого класу). Референтні групи поділяються на два типи: 1) компаративна, тобто та група, що являє собою стандарт, за яким індивід оцінює себе й інших; 2) нормативна, тобто реальний або уявний колектив, з яким індивід співвідносить свою поведінку і майбутнє.

Завершити спробу далеко не повного викладу соціологічних концепцій особистості доцільно розглядом *теорії інтегрального синтезу*, над якою плідно працював російсько-американський соціолог П. Сорокін, найвидатніша постать на соціологічному небосхилі ХХ ст. Дослідивши вплив соціальних потрясінь на поведінку особистості, Сорокін висунув «принцип поляризації», згідно з яким тенденція до моральної індиферентності і рутинної поведінки посилюється у періоди загострення соціальних криз, коли більшість людей зайнята пошуками задоволення найважливіших життєвих потреб, тим часом як меншість орієнтована на альтруїстичну, релігійну та подібну їм активність. Коли ж соціальне потрясіння минає, поведінка повертається у нормальне русло.

Розглянувши різноманітні соціологічні концепції особистості, можна зробити висновок, що діалектика розвитку наукових поглядів на особистість йде шляхом від подолання спрощених схем до системного її розуміння.

II. Соціологічна структура і типологізація особистості

Під структурою у соціології розуміють будову чогось, окремі елементи якого складають єдине ціле. У науковій літературі можна зустріти різні підходи до розуміння структури особистості.

Функціональна динамічна структура особистості. Її автор *Костянтин Костянтинович Платонов* (1906–1984) вважав, що структура особистості може бути представлена в єдності її складових – чотирьох підструктур:

- біологічно обумовлена підструктура (анатомічні особливості організму, нервова система, процеси обміну речовин, процеси становлення і розвитку організму тощо);
- психологічна підструктура (індивідуальні психологічні особливості – пам'ять, емоції, відчуття, уявлення, почуття, воля, інтелект тощо);
- підструктура соціального досвіду (набуті емпіричні та теоретичні знання, навички, уміння, звички, традиції, норми тощо);
- підструктура спрямованості особистості (бажання, цілі, ідеали, мотиви, потреби, прагнення, ціннісні орієнтації тощо). Увага соціологів здебільшого зосереджується на аналізі третьої та четвертої підструктур, що в цілому обумовлене специфікою предмету соціології як науки.

Найбільш знаною і широко вживаною у соціології є *тричленна структура*

особистості, представлена її складовими: *соціальним статусом, соціальною роллю та спрямованістю особистості*.

Соціальний статус визнається як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів або соціальних груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками.

Виходячи із соціального статусу людина як член суспільства виконує в ньому ту чи іншу соціальну роль. *Соціальна роль* визначається як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію у суспільстві, соціальній групі, організації і виконує відповідні їй функції. На думку Т. Парсонса, кожен соціальну роль можна описати *п'ятьма головними характеристиками*:

- 1) емоційністю – одні ролі потребують стриманості, інші – розкнутості;
- 2) способом одержання – одні ролі наперед визначені, інші – виникають у процесі взаємодій;
- 3) масштабом – частина ролей окреслена і чітко обмежена, інша розмита;
- 4) формалізацією – діють у межах чітко встановлених правил або є довільними;
- 5) мотивацією – на особисту вигоду, загальну справу і т. ін.

Спрямованість особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Виділяють такі аспекти соціальної спрямованості:

– *ідейно-політичну*, яка містить різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, соціальних груп, політичних організацій тощо;

– *соціально-культурну*, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов життєдіяльності, сім'ї та ін.;

– *моральну*, що включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

Цікавим є підхід американського соціолога та економіста А. Маслоу, визнаного теоретика менеджменту. За його міркуваннями, у суспільстві існує *п'ять рівнів потреб*, які умовно розташовуються ним на уявній шкалі, починаючи від нижчих (примітивних) і закінчуючи вищими.

Перший рівень – фізіологічні або вітальні потреби.

Другий рівень – екзистенціальні (потреби у безпеці власного існування, здоров'ї, відсутності насильства, безпеці на вулицях, захист від війн тощо).

Третій рівень – потреби в комунікації, дружбі, спілкуванні.

Четвертий рівень – потреби в статусі, визнанні, престижі – оцінці інших людей, самоповазі.

П'ятий рівень – потреби у самовираженні через творчість, самореалізації, розкритті та реалізації здібностей, в досягненні сенсу життя.

Потреби першого і другого рівня – нижчі, потреби третього, четвертого і п'ятого рівня – вищі. Усі ці потреби являють собою об'єктивну шкалу потреб, що існують у суспільстві. Пересічна людина може мати суб'єктивну шкалу потреб, яка не обов'язково співпадає з об'єктивною, тобто такою, що складається на рівні суспільства. За А. Маслоу, особистість – це така людина, в якій суб'єктивна і об'єктивна шкала потреб співпадають, причому вищі потреби

на суб'єктивній шкалі розташовані згори, а нижчі – знизу.

Отже, за А. Маслоу, виходить, що не кожний індивід, який живе у суспільстві, є особистістю, а лише той, хто не обмежується задоволенням примітивних потреб (фізіологічних та екзистенціальних), а пов'язує себе з досягненням значущих сенсожиттєвих цілей: набуттям знань та вмінь, всебічним розвитком особистості, її гармонійністю, здійсненням творчих задумів. За цієї умови здійснюється повна і всебічна самореалізація особистості, включення її у процес життєдіяльності всього внутрішнього духовного потенціалу, соціальної активності людини.

Психологічна структура особистості, за З. Фрейдом, представлена єдністю трьох елементів: *самосвідомою* частиною психіки людини – "Я", "Его" або "Свідоме"; "Над – Я", "Супер – Его" або "*Надсвідоме*", яке складається на рівні суспільства і виконує оціночну та моральну функцію. На думку З. Фрейда, цей рівень психіки – "ідеалізований батько", який диктує і нав'язує людині норми, правила поведінки, заборони, стереотипи, пояснює, що є добрим, а що поганим. Третій структурний елемент особистості, який займає дві третини психіки людини, – це "Воно", або „*підсвідоме*” – джерело енергії, що спрямоване на отримання задоволення. З. Фрейд наголошував, що розвинута особистість має навчитися переводити вимоги підсвідомої частини психіки людини під контроль розумного, розсудливого "Я".

Відомий соціолог та психолог, представник символічного інтеракціонізму *Джордж Герберт Мід* (1863–1931) структуру особистості виразив за допомогою понять "І" ("Я") – подібне до фрейдівського "Ід" ("Воно") та "Ме" ("Мене", "Мені") – споріднене з фрейдівським "Супер – Его" і означає – "значущі інші". "І" – це внутрішній стержень особи, який має автономний характер і є джерелом непередбачуваної поведінки людини, а "Ме" – та частина особистості, яка визначається суспільством шляхом засвоєння людиною норм, що панують у даному суспільстві. Процес впливу "Ме" на "І" називається соціалізацією.

Сучасна соціологічна модель особистості представлена *диспозиційною концепцією регуляції поведінки особистості*, укладеною соціологом *Володимиром Олексійовичом Ядовим* (1929 р.н.). Її основне призначення – показати роль інтересів, потреб, стимулів, мотивів, установки у формуванні поведінки та її регуляції.

Поведінка особистості зумовлена рядом *об'єктивних* причин різного рівня: по-перше, загальними умовами життя у суспільстві, по-друге, рівнем функціонування окремого соціального інституту, спільноти, по-третє, умовами групового спілкування, а також проблемними ситуаціями, які виникають в процесі діяльності людини. Як працює механізм регуляції поведінки?

В основі поведінки лежать потреби (згадайте систему потреб за А. Маслоу). Якщо мотиваційна сфера особи повноцінна, спирається на потреби вищого рівня, то її дії носитимуть нормативний характер, і навпаки зорієнтованість на потреби фізіологічного і гедоністичного плану ведуть за собою протиправну, асоціальну поведінку. Потреби поєднуються з інтересами (елементарною зацікавленістю) і за умов наявності стимулів (спонукальних елементів) перетворюються у мотиви певної поведінки. Може виникати

ситуація, коли потреби (в отриманні освіти, навчанні) не підкріплюються інтересами (немає інтересу до знань). Тоді навчання буде неповноцінним або його, як такого, не буде зовсім. Ситуація повториться, якщо відсутній стимул (з лат. "паличка для підганяння мулів").

За умов повноцінного формування поведінки виникає мотивація – спрямованість індивіда на виконання того чи іншого вчинку, рефлексія на основі життєвого досвіду і формування мотивів. Мотив – аргумент на користь обраної дії, це усвідомлене спонукання до досягнення конкретної мети. Мотивація буває зовнішня (спрямованість на зовнішні фактори: кон'юнктуру, зарплатню тощо) і внутрішня (спрямованість на отримання задоволення від самого процесу, вчинку). За умов наявності всіх необхідних компонентів формується *установка* – готовність до дії. Установка – стійкий фундамент поведінки. Якщо вона не спрацювала сьогодні, це відбудеться завтра. Результуючої процесу є вчинок. Система вчинків, повторювані дії становлять *діяльність*.

Поняття "соціальний тип особистості". Типології особистості. Кожне суспільство несе на собі відбиток складного переплетіння історичних, культурних, політичних, економічних умов, чим зумовлюється специфіка самого суспільства. Люди, котрі живуть у суспільстві, теж різні, і відрізняються фізичними та соціальними характеристиками. Але кожне суспільство зацікавлене в тому, щоб особистості, які функціонують у ньому, найкращим чином відповідали суспільним процесам і завданням, зумовлюючи відповідний розвиток та прогрес. Формування таких особистостей – повільний і довготривалий процес, прискорення та цілеспрямовання якого – нагальне завдання практики управління суспільством. Разом з тим, суспільство має потребу в інформації про існуючі соціальні типи особистостей, як про бажаних, тих, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства, так і про небажаних, але об'єктивно існуючих у будь-якому суспільстві.

Соціальний тип – це деперсоніфікована уявна особистість як узагальнене відображення сукупності повторювальних якостей індивідів, що входять до певної соціальної спільноти.

Соціологія як наука виокремлює кілька *типологій особистості*. Одна з відомих належить Е. Фромму, який у працях "Здорове суспільство" та "Мати чи бути" наводить такі типи особистості *в залежності від цінностей*, які їй притаманні: *традиціоналісти* – орієнтовані на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законослухняності; *ідеалісти* – досить критичні до традиційних норм, соціальних авторитетів, незалежні, мають установку на саморозвиток; *фрустрований* тип – характерна низька самооцінка, пригнічення, відчуття відчуженості від життя; *реалістичний* тип – поєднання прагнення до самореалізації з розвинутим почуттям обов'язку, здоровий скептицизм із самодисципліною та самоконтролем; *гедоністичні матеріалісти* – орієнтовані на отримання задоволення, насолоди, пріоритет споживацьких інтересів.

Разом з типологією особистості, Е. Фромм виводить *типи соціального характеру*. Під *соціальним характером* автор розуміє *взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соціально-економічною структурою*. За Е.

Фроммом, існує п'ять типів соціального характеру:

- *рецептивний* – переконаний, що джерело хорошого в житті перебуває поза ним самим. Залежний, пасивний, довірливий та сентиментальний. Думає, що основне його життєве завдання – бути об'єктом любові та турботи. Основні риси: довірливість, сентиментальність, пасивність;

- *експлуативний* – бере все, що йому потрібно силою або винахідливістю. Нездатний до творчості, тому ідеї, емоції запозичує в інших. Негативні риси – агресивність, егоцентризм, само навіюваність. Позитивні риси – впевненість у собі, імпульсивність, почуття власної гідності;

- *накопичувальний* – намагається володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади, любові. Тяжіє до минулого, ригідний, підозрілий, впертий. Позитивні риси – передбачливість, лояльність, стриманість.

- *ринковий*, характерний для більш розвинутого капіталізму;

- *продуктивний* – незалежні, чесні, спокійні, люблячі, творчі, здійснюють соціально корисні вчинки. Тип особистості, який спрямовує енергію не на те, щоб мати і споживати, а щоб повною мірою бути, а значить створити себе як людину, здатну на самореалізацію, самоутвердження, самоудосконалення.

Едуард Шпрангер (1882–1963) в основу соціальної типологізації особистості поклав *домінантну ціннісну орієнтацію до пізнання*, він виділив шість типів пізнання світу і відповідних їм соціальні типи особистості.

1. *Теоретична* людина, яка тягнеться до пізнання світу, набуття теоретичних знань.

2. *Економічна* людина – шукає прогматичну користь у пізнанні її самої, сім'ї, колектива, людства з метою створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки.

3. *Соціальна* людина – прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших.

4. *Політична* людина – тягнеться не до суто адміністративної влади, а до такої, що відповідає суспільним інтересам.

5. *Естетична* людина – приймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне, намагається пізнати світ через естетичні враження у вигляді слова, кольору, форми, ритму.

6. *Релігійна* людина – головним для неї є пошук вищого смислу, смислу буття, єднання з вищою духовною силою – Богом.

Іншу типологію подають українські вчені-соціологи *Євген Іванович Головаха* (1950 р.н.), *Наталія Вікторівна Паніна* (1949–2005), які в аналізі типу особистості для суспільства, що трансформується, використовують *ознаку амбівалентності*, що характеризує роздвоєність особистості, орієнтацію на два протилежних полюси соціального явища (наприклад, з одного боку, людина може бути зорієнтована на демократичні цінності, з іншого боку, в її свідомості є тоталітарні нормативні норми):

- *конформно-амбівалентний* тип особистості характеризується некритичним мисленням, прийняттям будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримкою політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають один одного;

- *нігілістично-амбівалентний* тип особистості виявляється у схильності до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту;

- *мозаїчно-амбівалентному* типу особистості властиво суперечливе поєднання елементів демократичної свідомості, що формується та тоталітарних її структур, що поступово руйнуються.

Відомою є також *типологія особистості В. Ядова*, згідно з якою, існують три типи особистості:

- *нормативний* тип (базисний) особистості характеризує найбільш поширений портрет індивіда, що характерний для суспільства на певному етапі його розвитку (типічний українець, типічний німець);

- *ідеальний* тип – така особистість, що сприймається як бажаний ідеал, до якого слід прагнути;

- *модальний* тип особистості передбачає отримання відповіді на питання, яким критерієм має відповідати людина, щоб її діяльнісний особистий потенціал з найбільшим ефектом реалізувався в суспільстві.

Таким чином, соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як соціальної істоти.

Резюме

1. Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей.

2. Розкрити поняття "особистість" можна лише через поняття "людина", "індивід", "індивідуальність". Як правило, людину визначають як біосоціальну істоту, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції. Поняття «індивід» характеризує окрему людину як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільності (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен). Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Отже, особистість – це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються нею у суспільстві внаслідок включення її до системи суспільних відносин.

3. Особистість як об'єкт соціальних відносин характеризується через процеси соціалізації, соціальної і рольової ідентифікації. Соціалізація – процес входження особистості у суспільство, включення її у соціальні зв'язки, у різні типи соціальних спільностей, засвоєння нею соціальних норм і культурних цінностей. Соціальна ідентифікація – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм. Особистість як суб'єкт соціальних відносин характеризується самоусвідомленням як соціально-психологічною якістю людини, *рольовою ідентифікацією* – сприйняттям суспільно заданих функцій і групових вимог як

таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

4. У сучасній соціології окреслились два головних підходи до аналізу соціологічної структури особистості. Суть першого (нормативного) полягає в тому, що він дає змогу визначити найсуттєвіші ознаки, яким має відповідати особистість в ідеалі, а саме: її світогляд, духовне багатство, висока мораль тощо. Другий (функціональний) підхід допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу у соціологічній структурі особистості виділяють три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальна роль; 3) соціальна спрямованість особистості.

5. Соціологічні теорії особистості складаються із численних соціологічних концепцій особистості, серед яких найголовнішими є рольова теорія особистості; гуманістична теорія; марксистська теорія; теорія соціальної установки; теорія референтної групи, теорія інтегрального синтезу.

6. Соціологія як наука виокремлює кілька типологій особистості. Е. Фром наводить такі типи особистості в залежності від цінностей, які їй притаманні: традиціоналісти; ідеалісти; фрустрований тип; реалістичний і гедоністичний. Разом з типологією особистості, Е. Фромм виводить типи соціального характеру: рецептивний, експлуаторський, нагромаджувальний, ринковий. Іншу типологію подає український вчений-соціолог Є. Головаха: особистість, розчинена у масі, суспільстві; особистість, відчужена від суспільства; перехідний тип особистості. За В. Ядовим існують такі типи особистості: нормативний тип; ідеальний тип; модальний.

Контрольні запитання:

1. У чому особливості соціологічного вивчення людини?
2. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу формування особистості?
3. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне у людині?
4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. Як взаємозв'язані соціальний статус і соціальні ролі особистості?
8. Як емпірично визначити соціальну позицію індивіда?
9. Якими є причини рольового конфлікту особистості?
10. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
11. Що таке спрямованість особистості?
12. У чому особливості взаємодії людини з глобалізованим суспільством?

План семінарського заняття

1. Особистість як предмет соціологічного аналізу.
2. Соціально-психологічні теорії особистості.

(2 год.)

Теми рефератів

1. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.

2. Пролема ідентифікації особистості у сучасній соціології.
3. Референтна група та її місце у житті сучасної людини.
4. Соціальна адаптація та її об'єктивні й суб'єктивні виміри.
5. Рольові теорії особистості.

Рекомендована і використана література

1. Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие / Е.М. Бабосов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: ТетраСистемс, 2010. – 608 с.
1. Парсонс Т. Человек в современном мире. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 537 с.
2. Смелзер Н. Социология. Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 587 с.
3. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / за ред. В.М. Пічі. К., Львів, 2002. – 318 с.
4. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академия», 2005. – 560 с.
5. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 549 с.
8. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Тести

1. Пан "Х" є студентом, капітаном футбольної команди, чоловіком пані "У". Це, з точки зору соціолога, перелік його:
 - а) *набутих соціальних статусів;*
 - б) *приписних соціальних статусів;*
 - в) *рангових соціальних характеристик;*
 - г) *особистих якостей.*
2. Пані "У" є українкою, греко-католичкою, дочкою пана "Х", 30 - річною жінкою. Це, з точки зору соціолога, є перелік її:
 - а) *приписних соціальних статусів;*
 - б) *набутих соціальних статусів;*
 - в) *рангових соціальних характеристик;*
 - г) *особистих якостей.*
3. Пані "У" є громадянкою України, студенткою, матір'ю, 20-річною жінкою. Це, з точки зору соціолога, перелік її:
 - а) *приписних соціальних статусів;*
 - б) *набутих соціальних статусів;*
 - в) *рангових соціальних характеристик;*
 - г) *особистих якостей.*
4. Поведінка носія певного соціального статусу, яка відповідає певним соціальним очікуванням – це, з точки зору соціолога:
 - а) *соціальна роль;*
 - б) *статусно-рольовий набір індивіда;*
 - в) *статусна сумісність;*
 - г) *особистісні характеристики індивіда.*
5. Поняття людина означає:
 - а) *характеристику всезагальних, притаманним всім людям якостей і особливостей;*
 - б) *конкретну особу, одиничного представника людського роду;*
 - в) *характеристику соціального в людині;*
 - г) *особливі і специфічні якості, що відрізняють одну людину від іншої.*
6. Поняття особистість означає:
 - а) *характеристику всезагальних, притаманним всім людям якостей і особливостей;*
 - б) *конкретну особу, одиничного представника людського роду;*
 - в) *характеристику соціального в людині;*
 - г) *особливі і специфічні якості, що відрізняють одну людину від іншої.*
7. Які з нижче перелічених; позицій виділяють головний статус людини?

- а) молода; б) українка;
 в) студентка; г) одружена;
 д) католичка;
8. Як називається ситуація, коли шістнадцятирічну доньку одночасно чекають батьки, щоби разом відсвяткувати день народження бабусі, і друзі, щоби піти на дискотеку:
 а) культурний конфлікт б) конфлікт поколінь
 в) рольовий конфлікт г) статусний конфлікт.
9. Як об'єкт соціальних відносин особистість характеризується:
 а) соціалізацією; б) соціальною ідентифікацією;
 в) рольовою ідентифікацією; г) всі відповіді правильні.
10. Процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:
 а) адаптація; б) екстеріоризація;
 в) інтеріоризація.
11. Один із методів соціально-психологічної діагностики індивіда, який передбачає стандартизовану процедуру опитування - це:
 а) соціометрія б) експеримент
 в) тестування
12. Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується:
 а) самоусвідомленням; б) системою мотивації і ціннісних орієнтацій;
 в) соціальними установками і поведінкою; г) всі відповіді правильні.
13. Серед наведених варіантів відповідей знайдіть та позначте найбільш повну, вичерпну, правильну відповідь:
 Соціальний престиж – це:
 а) місце, положення людини у соціальній структурі, системі соціальних відносин;
 б) оцінка оточенням різних видів діяльності у відповідності до пануючих культурних стандартів та цінностей;
 в) соціальна позиція індивіда;
 г) оцінка людиною власної діяльності, професії.
14. Положення працівника у вертикальній структурі трудового колективу визначається:
 а) статусом; б) престижем;
 в) функціями, що виконуються.
15. Соціологічна типологія особистості за В. Ядовим включає?
 а) нормативний тип; б) ідеальний тип;
 в) модальний тип; г) всі відповіді неправильні.
16. Соціологічна структура особистості за К. Платоновим представлена?
 а) біологічною підструктурою; б) психологічною підструктурою;
 в) структурою соціального досвіду; г) підструктурою спрямованості;
 д) всі відповіді правильні.
17. Соціологічна типологія особистості за Е. Фроммом включає?
 а) традиційний тип; б) ідеалістів;
 в) фрустрований тип; г) реалістичний тип;
 д) гедоністичний тип; ж) всі відповіді неправильні.
18. Соціологічна типологія особистості за В. Ядовим включає?
 а) нормативний тип; б) ідеальний тип;
 в) модальний тип; г) всі відповіді неправильні.
19. Джерелом усвідомлення особистістю?
 а) нормативний тип; б) ідеальний тип;
 в) модальний тип; г) всі відповіді неправильні.
20. Теорія «значущого іншого» особистості розробив?
 а) А. Халлер; б) Дж. Мід;
 в) Е. Фромм; г) З. Фройд.

Глава № 10: Соціалізація особистості

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність поняття «соціалізація особистості»;
- охарактеризувати основні концептуальні підходи до процесу соціалізації особистості;
- проаналізувати основні соціологічні концепції особистості;
- розкрити основні стадії соціалізації особистості за Е. Еріксоном;
- проаналізувати основні стадії соціалізації особистості за Ж. Піаже;
- охарактеризувати основні соціально-психологічні механізми соціалізації особистості;
- охарактеризувати основні види соціалізації особистості;
- виявляти основні сфери соціалізації особистості та роль соціалізації в життєвому шляху людини.

I. Поняття і стадії соціалізації особистості.

II. Види соціалізації особистості.

Соціологія особистості покликана визначити місце та розкрити значення соціологічного підходу в аналізі проблем розвитку особистості; розкрити на основі соціологічної інформації специфіку процесу соціалізації як засвоєння особистістю соціального досвіду у його історичній та соціокультурній динаміці; проаналізувати вплив різноманітних факторів соціального середовища на розвиток особистості; ознайомити з теоретичними підходами в центрі уваги яких знаходиться особистість; допомогти в оволодінні науковим використанням найважливіших понять соціології особистості; аналізом впливу на розвиток особистості соціокультурних умов, в яких вона знаходиться.

I. Поняття і стадії соціалізації особистості

Термін «соціалізація» (від лат. *socialis* – суспільний) запровадив у середині XIX ст. французький соціолог і соціальний психолог *Габріель Тард* (1843–1904) для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії. Проблема соціалізації є предметом широкого обговорення у науковому середовищі, результатом якого є такі підходи до її розуміння:

- так, згідно з теорією психоаналізу, соціалізація полягає в *приборканні вроджених інстинктів*, вияв і реалізація яких суперечить цивілізованому способу життя, сутності людського буття;
- розуміння соціалізації як *складової процесу становлення особистості*, коли формуються найбільш загальні та поширені, усталені риси особистості, які виявляються в соціально-організованій діяльності, регульованій суспільством. У цьому розумінні соціалізації звернено увагу на формування рис характеру в соціальній взаємодії з іншими суб'єктами;

– бачення соціалізації як перетворення людини на особистість у результаті *засвоєння нею норм співжиття людей і інтеграції в соціальні інститути суспільства* дав Т. Парсонс. Він вважав, що виток процесу соціалізації особистості є формування нею самосвідомості під інформаційним впливом соціального середовища;

– як доповнення до концепції соціалізації Т. Парсонса можна розглядати *ідею «соціального навчіння»*, висловлену представниками біхевіоризму (Б. Скінером, Дж. Доллардом), не абсолютизуючи при цьому принцип заохочень і покарань у процесі навчіння соціальним нормам;

– важливим механізмом соціалізації є інтеракціоністська модель «міжособистісного спілкування», згідно з якою *індивід дивиться на себе очима інших і засвоює в результаті інтерацій правила співжиття* (Ч. Кулі, Дж. Мід). Зокрема, Дж. Мід багато уваги приділяв вивченню проблеми виникнення «почуття себе», усвідомлення себе людиною як соціальної істоти. На його думку, з дитячих років цей процес реалізується через ігри: від простої імітації дій дорослих до складних ігор з кількома однолітками. Дж. Мід як і З. Фройд вважав, що дитина стає самостійною, виробляє самосвідомість і може діяти поза оточенням найближчих родичів десь після п'ятирічного віку (проста імітаційна фаза). Наступна фаза розвитку дитини – 8-9 річний вік, коли вона вже може брати участь в організованих іграх. І тільки пізніше виробляється здатність сприймати цінності та норми суспільного життя;

– за моделлю «інкультурації» (Ф. Боас, Ф. Малиновський) соціалізація полягає в *передачі, успадкуванні культурних надбань суспільства*;

– когнітивна модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг) зводиться, по суті, до *розвитку свідомості і самосвідомості дитини у процесі оволодіння абстрактним та образним мисленням*. Соціалізація полягає у створенні в свідомості зразків когнітивних схем, які індивід адаптує до нового досвіду за допомогою механізму «рівноваги»;

– представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) розглядають *прагнення до самоактуалізації індивіда як рушійну силу*, яка сприяє оволодінню життєвим досвідом, тобто соціалізації. В аналізі соціалізації особистості вирішального вікового періоду не існує: особа формується і розвивається протягом усього життя. Проте ранні періоди життя (дитинство і юність) відіграють особливу роль у розвитку особистості. В особистості домінують раціональні процеси, коли несвідоме в людині виникає лише тимчасово, коли за тих чи інших обставин блокується процес самоактуалізації. Гуманісти вважають, що особа володіє повною свободою волі. Людина усвідомлює себе, знає свої вчинки, шукає сенс життя. Людина є творцем власної особистості, свого щастя;

– соціалізацію розглядається як процес, в якому через контакт з іншими людьми безпорадне немовля поступово перетворюється на *здатне усвідомлювати себе й наділене знанням людське створіння*, обізнане з особливостями цієї культури;

– соціалізація – це *процес нормативного регулювання поведінки шляхом засвоєння соціальних норм*. Соціальні правила, норми стають внутрішніми для

індивіда в тому розумінні, що вони більше не навязуються через зовнішню регуляцію, а ніби накладаються індивідом самим на себе, бо вони таким чином, є частиною його «Я». Так у індивіда виробляється почуття потреби відповідності соціальним нормам;

– соціалізація – це істотний *елемент соціальної взаємодії*. Таке розумінні оснований на припущенні проте, що люди прагнуть до піднесення у власних очах через досягнення престижного статусу та схвалення з боку інших; при цьому індивіди соціалізуються в міру приведення своїх дій у відповідність до очікування інших.

– соціалізація є *процесом залучення до соціального середовища* під впливом дії на особистість різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів; у цьому разі особистості відводиться пасивна роль;

– деякі дослідники вважають, що соціалізація – *процес саморозвитку особистості, формування активної життєвої позиції*;

– на думку інших науковців, соціалізація – не що інше як *просте пристосування до умов життя*.

Отже, соціалізація – це процес, в якому відбувається засвоєння індивідом культурних норм та соціальних ролей. У зв'язку з тим, що людина є активним суб'єктом, взаємодія її з середовищем пов'язана не лише із засвоєнням її вимог, але й з можливістю змінювати середовище, впливати на нього.

Соціалізація особистості відбувається під впливом агентів та інститутів соціалізації, які формують, спрямовують, стимулюють або обмежують формування особистості. *Агенти соціалізації* – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей. *Інститути соціалізації* – організації, які впливають на процес соціалізації та організацію його. Агенти та інститути соціалізації виконують важливі функції, а саме: навчання культурним нормам та зразкам поведінки та контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєні соціальні норми та ролі.

Процес соціалізації відбувається у *первинних і вторинних* групах. Більшість дослідників вважають, що визначальне значення має *первинна соціалізація*, яка здійснюється сім'єю. Сім'я виконує функцію посередника між дитиною та іншими соціальними системами. Рівень відповідності родинних та загальних цінностей, що пропонуються дитині для засвоєння, може бути різним. У зв'язку з тим, що сім'я деякий час є єдиним джерелом інформації про систему цінностей, яка панує у суспільстві, вона і формує модель поведінки, адаптації та інтеграції індивіда у суспільство. В основі соціалізації лежить процес засвоєння рольової поведінки, який значною мірою залежить від якості рольової поведінки рідних.

До соціалізації у *вторинних* групах індивід підходить зі сформованою самосвідомістю (ієрархією цінностей, зразками поведінки, уявленнями про суспільство тощо.). У цей час індивід стає членом різних соціальних груп, змінюється характер його взаємодії з цими групами. Первинна соціалізація – це сфера міжособистісних відносин, вторинна – сфера соціальних відносин.

Соціалізація співвідносна з *життєвими циклами*. Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, відмовою від попередніх

звичок, оточення, дружніх зв'язків, зміною способу життя. Починаючи новий життєвий етап, людина змушена перенавчатися. Цей процес складається з двох етапів безпосередньо пов'язаних між собою: десоціалізації і ресоціалізації.

Вирізняють такі основні види соціалізації:

– *соціальна*, яка виявляється у адекватній оцінці особистістю самої себе, своїх можливостей, здібностей і місця серед інших людей. Є важливим регулятором поведінки, визначає взаємодію та взаємовідносини з оточуючими, проявляється у критичності й вимогливості до себе, є визначальною стосовно оцінки своїх успіхів та невдач; пов'язана з формуванням внутрішньої позиції людини, з усвідомленням себе як члена суспільства;

– *гендерна*, є продуктом соціально-психологічного конструювання. Формується з народженням дитини, коли на основі будови зовнішніх статевих органів визначається її стать. В структурі гендерної соціалізації індивіда, виділяють такі компоненти: когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення належності до певної статі і опис себе з використанням категорій мужності-жіночності; афектний (оцінний) – оцінка психологічних рис і особливостей власної гендерної ролевої поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскуліності – фемінності; конативний (поведінковий) – самопрезентація себе як представника визначеної гендерної групи, а також набуття досвіду та способів подолання криз ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особово значущих цілей і цінностей;

– важливе місце в структурі соціалізації індивіда займає *етнічна* – яка характеризує усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Це багатовимірний конструкт, що включає етнічні відчуття, знання, установки і поведінкові реакції. Існують дві моделі етнічної ідентичності: лінійна (біполярна) і двовимірна. У лінійній моделі етнічна ідентичність представляється в континуумі від високого рівня ідентифікації зі своєю етнічною групою (позитивна або негативна ідентичність) до високого рівня ідентифікації з чужою етнічною групою (змінена або помилкова ідентичність). Двовимірна модель описує чотири можливі типи етнічної ідентичності: моноетнічну ідентичність зі своєю етнічною групою, біетнічну ідентичність, моноетнічну ідентичність з чужою етнічною групою і маргінальну етнічну ідентичність;

– *професійна* соціалізація постає перед індивідом вже в період юності і визначає подальшу його долю. Професійна соціалізація виражає концептуальне уявлення людини про свою професію, своє місце в професійній групі, її місце в системі суспільних стосунків. Вона наділяє людину ціннісними орієнтирами, дозволяє їй орієнтуватися в світі професій, що забезпечує широкі можливості для самореалізації. Вважаючи себе представником майбутньої професійної групи, людина освоює її норми, цінності і традиції, що стають регулятором її поведінки в моменти актуалізації професійної соціалізації. Іншим словами, важливий не рівень досвідченості особи в професії, а її власне визнання того, що вона майбутній «педагог», «лікар», «інженер» і ін.;

– *вікова* соціалізація – це індивідуальна особливість людини, що характеризує онтогенетичні зумовлені закономірності її розвитку. Вік – це набір нормативно-ролевих характеристик, що визначає обов'язковість і доступність різних форм соціальної активності для людей того або іншого хронологічного віку. Кожна людина певною мірою поділяє цінності тієї або іншої вікової субкультури і зараховує себе до певної вікової категорії на основі суб'єктивного віку, що нею переживається. Вікова соціалізація розуміється як результат ототожнення людини з тією або іншою віковою групою, що супроводжується повним або частковим прийняттям її норм і правил як регуляторів власної поведінки. Міжвікові стосунки розглядаються як стосунки між людьми, в яких актуалізується їх вікова соціалізація, усвідомлення того, що ті, що взаємодіють належать до різних (або однієї і тієї) вікових груп, що дозволяє розрізнити людей «свого» і «іншого» віку і вибрати адекватні цьому способи взаємодії з ними;

– *політична* соціалізація – це процес входження людини в політику, сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки, політичної культури, прийняття й виконання певних політичних ролей, прояв політичної та електоральної активності. Політична соціалізація є процесом, за допомогою якого людина залучається до певних політичних цінностей, включає їх в свій внутрішній світ, формує політичну свідомість і культуру, об'єктивно і суб'єктивно готується до політичної діяльності;

– *релігійна* соціалізація – це процес формування релігійного світогляду, входження і прийняття системи ритуалів та культів побудованих на вірі людини у надприродне та священне, що визначає характер взаємовідносин людини і світу, людини і Бога. Проявляється у дотримуванні релігійних норм поведінки, відвідуванні богослужінь, участі у діяльності релігійної общини тощо;

– *правова* соціалізація людини відбувається в процесі її входження та опанування правовими, соціальними, моральними нормами. Це процес накопичення знань про нормативну систему права, формування світогляду, в якому правові норми спринаються як особистісна і соціальна цінність, без якої неможливе нормальне функціонування суспільства, забезпечення та захист прав, свобод, життя, збереження майна індивіда;

– соціалізація *як батьків* проявляється у процесі сприйняття, усвідомлення та дотримання батьківських обов'язків та прав; цінностей сім'ї і шлюбу; шанобливого ставлення до дружини й чоловіка; репродуктивних установок щодо дітей; забезпеченні якості життя членів сім'ї, турботі про батьків тощо.

Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. *Зміст соціалізації* особи охоплює:

- засвоєння індивідом мови своєї соціальної спільноти;
- способи, методи, форми мислення;
- цінності, норми, зразки, звичаї, традиції, методи діяльності тощо, що властиві культурному середовищу життєдіяльності індивіда;
- форми раціональності, емоцій, почуттів тощо.

Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд. Освоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності, тому немає соціалізації без індивідуалізації.

Так, у політичній соціалізації соціологи, політологи, психологи виділяють дві моделі: *модель підкорення* і *модель інтересу*, що характеризують різні механізми включення людини в політичне, соціально-економічне життя. Їх відмінності полягають у різному розумінні першоджерел соціалізації особи, якими можуть виступати суспільна необхідність або інтереси конкретної особи. Соціалізація відбувається стихійно і цілеспрямовано під впливом багатьох відповідних суспільних структур та інститутів, соціальних факторів. В соціалізації психолог Зігмунд Фройд виділяв психологічні механізми: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому, провини та ін. В соціологічній теорії соціальної дії соціолог Толкотт Парсонс оперує поняттями *імітації* як процесу засвоєння елементів культури та *ідентифікації* – як відображення ставлення до соціального світу сприйняття цінностей. Соціалізація включає також і адаптацію, або пристосування особи до нових умов, ролей, норм та інтеріоризацію, тобто сприйняття норм, цінностей, включення їх у внутрішній світ людини.

В умовах дії моделі підкорення, що функціонують у суспільстві або спільнотах людей з досить високим ступенем регламентації, відбувається взаємодія механізму відбору, механізму пропозиції, рекомендації і механізму контролю. В межах дії моделі підкорення суспільство за допомогою соціальних інститутів, цінностей і норм відбирає на ту або іншу роль людей, які володіють певними здібностями, рівнем підготовки, біопсихічними якостями, що відповідають соціальним вимогам. Потім соціальне середовище через зразок виконання соціальної ролі функціонально і соціокультурно рекомендує особі стандартний набір моральних, трудових та інших якостей.

Формування стійких переконань, дотримання позицій, світогляду є важливою складовою частиною процесу політичної соціалізації індивіда. Соціальність особи – це її зв'язок із соціальною спільністю, суспільством. Соціальність особи можна з'ясувати лише через вивчення системи соціальних зв'язків особи з найрізноманітнішими спільностями (класовими, професійними, поселенськими, демографічними, етнічними, статусними та ін.). Будь-яка політична система зацікавлена в поповненні своїх рядів, у підтримці прихильниками, в їх служінні не за страх, а за совість. Існують різні тактичні методи і способи. І нарешті, суспільство здійснює контроль за реалізацією людиною взятої на себе ролі у суворій відповідності до певних ролевих норм, бо саме через поняття соціальної ролі з'ясовується механізм входження особистості в соціальне життя.

В сучасних умовах процес соціалізації особи має дві форми: *соціальну адаптацію* та *інтеріоризацію*. Поняття *адаптація* (лат. *adapto* – пристосування) введено в біології для визначення пристосування структури та функції організмів до умов існування і звикання до них. В соціології кінця ХІХ–початку

XX ст. поняття *адаптація* використовується представниками органістської школи (Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас та ін.), що проводили аналогію між суспільством та організмом. Адаптація – обов'язковий етап включення людини в систему суспільних відносин.

Соціальна адаптація – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, в ході якого відбувається погодження вимог та сподівань обох взаємодіючих сторін.

Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, до соціальних спільностей, прошарків, верств, інститутів, організацій, до умов функціонування різних сфер суспільства. В процесі адаптації індивід погоджує самооцінку і свої претензії зі своїми можливостями та реаліями соціального середовища.

Інтеріоризація (лат. *interior* – внутрішній). Поняття *інтеріоризація* введене в науковий обіг психологами П. Жане, Ж. Піаже, А. Віллоном. *Інтеріоризація* – процес формування внутрішньої структури людської психіки завдяки засвоєнню соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її духовного світу, специфіка соціальної активності, що виявляється через поєднання вроджених особливостей темпераменту, інтелекту, уявлень і соціальних умов.

Отже, найбільш визнаним визначенням соціалізації є таке: *соціалізація* – це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.

Соціалізація – це етапний, стадійний, фазовий процес у розвитку особистості. З огляду на те, що змістовий і процесуальний аспекти соціалізації характеризуються яскраво вираженими віковими особливостями, виокремлюють ознаки, за допомогою яких визначають стадії соціалізації.

У поглядах на етапність соціалізації найвідомішою є концепція американського психолога *Еріка Еріксона* (1902–1994). Для нього процес соціалізації – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху. Процес розгортання цих стадій регулюється відповідно до епігенетичного принципу дозрівання, під яким Е. Еріксон розумів таке:

1. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості рухатись у напрямку подальшого зростання, розширення усвідомлюваного соціального світогляду.

2. Суспільство побудовано так, що розвиток соціальних можливостей людини схвалюється, воно намагається сприяти збереженню цієї тенденції, а також підтримувати належний темп та правильну послідовність розвитку.

Е. Еріксон розділяв життя людини на вісім стадій психосоціального розвитку. Кожна із стадій постає у відведеній для неї час («критичний період»). Повноцінна особистість формується лише проходження у своєму розвитку послідовно усіх стадій. Кожна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті індивіда [2, с.148–151].

Конфлікти відіграють важливу роль в теорії Е. Еріксона. Залежно від того, як розв'язується конфлікт, Его людини або набуває нових позитивних якостей, або ж йому завдається шкода і в нього вбудовується негативний компонент (наприклад недовіра, сором). Завдання полягає в тому, щоб людина адекватно розв'язувала кожну кризу, і тоді у неї буде підійти до наступної стадії розвитку більш адаптованою і зрілою особистістю.

Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном

1. *Немовля*, від народження до 1 року. Основна проблема – довіра чи недовіра. У цей період основою формування здорової особистості є почуття довіри. Ступінь розвитку в людині почуття довіри до інших людей і до світу залежить від якості отримуваної ним материнської турботи. Почуття довіри пов'язано зі здатністю матері передавати своїй дитині відчуття постійності, пізнаваності, надійності. Немовляти повинні навчитись довіряти не лише зовнішньому світу, а й собі. Причинами виникнення недовіри є: 1) ненадійність матері, відторгнення нею дитини; 2) ситуація, коли дитина перестає бути для матері центром уваги (наприклад, коли народжується інша дитина або мати повертається на роботу); 3) ситуація, коли батьки почувають себе невпевнено в ролі батьків, кожен з них дотримується різних принципів виховання.

Все це призводить до появи в дитини страху, підозрілості і побоювань за своє благополуччя. Позитивна якість, яка розвивається на цьому етапі – надія. Довіра переходить у здатність немовляти надіятися, що у дорослого може складати основу віри. Надія підтримує переконаність людини у значущості і надійності спільного культурного простору.

2. *Раннє дитинство*: автономія – сором і сумніви. Цей період відповідає анальній стадії в теорії Е. Еріксона і припадає на другий-третій роки життя. У цей час дитина дізнається, що батьківський контроль буває різним: з одного боку він може виявитися як форма турботи, а з іншого – як деструктивна форма обмеження. Ця стадія є вирішальною для встановлення співвідношення між добровільністю та впертістю. Почуття самоконтролю без втрати самооцінки є джерелом впевненості у вільному виборі; відчуття надмірності зовнішнього контролю та одночасна втрата самоконтролю може стати поштовхом для постійної схильності до сумнівів і сорому. Для успішного завершення цієї стадії батьки повинні поступово надавати дітям свободу самим контролювати свої дії і водночас ненав'язливо, але чітко обмежувати дитину в тих сферах, які є для неї небезпечними. Сором може з'явитися, коли батьки нетерпеливо роблять за дитину щось, що вона могла б зробити сама, або коли очікують від дитини, що вона зробить те, чого маля ще не в силі зробити самостійно. Якщо батьки надмірно опікують дитину, то в неї розвивається невпевненість в собі, слабка сила волі. Згідно з теорією Е. Еріксона, батьки мусять бути справедливими і поважати права своїх дітей, щоб вони були готовими у зрілому віці прийняти обмежену автономію.

3. *Вік гри*. Основна проблема – ініціативність або почуття провини. У віці 4 – 6 років соціальний світ дитини вимагає від нього активності, вирішення нових завдань і набуття нових навичок. У цей час діти починають відчувати, що їх сприймають як людей. «Я – те, що я буду» – стає основою ідентичності дитини в

період гри. Ініціатива додає до автономії здатність брати на себе відповідальність, планувати, енергійно братися за справи, щоб рухатися вперед. Діти, чий самотійні дії заохочуються, відчують підтримку своєї ініціативи. Почуття вини викликають батьки, які не дозволяють дітям діяти самотійно.

4. *Молодший шкільний вік*: основна проблема – старанність чи неповноцінність. Цей період життя (7 – 12 років) характеризується здібностями до логічного мислення і самодисципліни. У дітей розвивається працелюбність, коли вони починають вивчати технологію своєї культури, навчаючись у школі. Его-ідентичність дитини мажна виразити за допомогою фрази «Я є те, чого я навчився». Небезпека цієї стадії криється у можливості появи почуття неповноцінності чи некомпетентності. Наприклад, коли діти сумніваються у своїй компетентності або у своєму статусі серед однолітків.

5. *Підлітково-юнацький вік*. Основна проблема – становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Період 13–20 річного віку – етап, на якому підліток стикається з різними соціальними вимогами і новими ролями. Завдання цього періоду – зібрати воедино всі наявні до цього часу знання про себе та інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність, яка становить усвідомлення як минулого, так і майбутнього, яке логічно впливає з нього. Нездатність юних досягти особистої ідентичності призводить до кризи ідентичності, або рольової невизначеності, яка часто характеризується нездатністю вибрати кар'єру чи продовжити навчання. Багато підлітків у цьому віці відчують свою непотрібність, душевний розлад. Вони відчують свою непристосованість, відчуженість і часом кидаються в бік «негативної» ідентичності, що виявляється у девіантній поведінці.

Позитивна якість, пов'язана з успішним виходом із цієї кризи – це вірність у значенні «здатність підлітка бути вірним своїм захопленням, обіцянкам, незважаючи на неминучі суперечності в його системі цінностей».

6. *Рання зрілість*: інтимність – ізоляція. Загалом це період раннього шлюбу і початок сімейного життя (від 21 до 25 років). У цей час молоді люди орієнтуються на отримання професії і влаштування життя. Тільки тепер, люди справді готові до інтимних стосунків. Термін «інтимність» – багатоплановий. Передусім це почуття, яке ми відчуваємо до подружжя, друзів, братів, сестер. Однак він також розуміє його як здатність «злити воедино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без страху, що ви втрачаєте щось у собі». Головна небезпека на цій стадії полягає в надмірному захопленні собою або в уникненні міжособистісних стосунків. Нездатність встановлювати спокійні, довірливі стосунки призводить до відчуття самотності, соціального вакууму та ізоляції. Позитивна якість, яка пов'язана з нормальним виходом із цієї кризи, – любов. Еріксон розглядав любов як здатність доручити себе іншій людині і залишитися вірним цим стосункам, якщо вони вимагатимуть вчинок і самозречення. Цей тип любові виявляється у взаємній турботі, відповідальності за іншу людину.

7. *Середня зрілість*. Основна проблема – продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія охоплює період від 26 до 64 років. Основна проблема – вибір між продуктивністю та інертністю.

Кожний дорослий, має або прийняти, або відкинути думку про свою відповідальність за відновлення і поліпшення всього, що могло б сприяти збереженню і вдосконаленню нашої культури. Продуктивність є турботою старшого покоління про тих, хто прийде їм на зміну, про те, як допомогти їм обрати правильний напрям розвитку. Якщо продуктивність домінує над інертністю, то виявляється позитивна якість цієї стадії – турбота. Під турботою, Е. Еріксон розуміє «розширення взятих на себе обов'язків турбуватись про людей, результати та ідеї, до яких людина виявляє інтерес». Якщо криза вирішується на користь інертності, то люди переходять у стан захоплення собою, особистими турботами і зручностями. Криза старшого віку виявляється в безнадійності, беззмістовності життя.

8. *Пізня зрілість*. Основна проблема – умиротворіння або розпач. У цей період люди переглядають свої життєві рішення, згадують досягнення та невдачі. Для цієї фази характерна не тільки нова психосоціальна криза, скільки сумування, інтеграція, оцінка попередніх стадій розвитку Еґо. Відчуття інтеграції Еґо впливає із здатності людини оглянути своє попереднє життя і сірено та твердо сказати: «Я задоволений». Смерть більше не лякає: такі люди бачать продовження себе у дітях або у творчих здобутках. Мудрість старості розуміє відносність усіх знань, набутих людиною протягом життя в одному історичному періоді. Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед обличчям самої смерті. З протилежного боку ми бачимо людей, які ставляться до свого життя як до постійних помилок. Вони бояться смерті.

Е. Еріксон сформулював теорію, в якій суспільству і самій людині надається однакове значення у формуванні особистості протягом життя. Ця теорія доводить, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні і слабкі сторони.

Ще один аспект стадійності процесу соціалізації пов'язують з *етапами розвитку мислення*, які описав Ж. Піаже. Він охарактеризував інтелектуальний розвиток людини від народження до 15 років, виділяючи чотири основних періоди: сенсорно-моторну стадію, доопераційну стадію, стадію конкретних операцій, стадію формальних операцій [9].

Сенсорно-моторна стадія (від народження до 2 років) – розвиток інтелекту, який розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. Тут досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами.

Доопераційна стадія (2–6 років) – стадія розвитку інтелекту, що характеризується формуванням функції, яка забезпечує розрізнення об'єкта та його символу і є основою розвитку уявлень. На цій стадії дитина орієнтується на перцептивні співвідношення.

Стадія конкретних операцій (7–12 років) років – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формуються поняття числа, часу, руху, тощо. Однак операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, не об'єднані в цілісну систему.

Стадія формальних операцій (13–15 років) – стадія, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні роздуми, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дає змогу досліджувати суттєві закономірності.

Стадіями соціалізації є не тільки періоди дитинства і юності, розумового розвитку особистості, а також *стадії трудової діяльності*. Можна виділити три основні стадії: дотрудову, трудову і післятрудову.

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. Цю стадію можна поділити на: 1) ранню соціалізацію, яка охоплює час від народження дитини до вступу її у школу (період раннього дитинства). На цій стадії дитина набуває фрагментарних і несистематичних знань про світ праці, вона хоче бути професійним героєм, що вразив її уяву; 2) стадію шкільного навчання, на завершення якої підліток має достатні знання щодо зовнішніх професійно-диференціюючих ознак трудової діяльності. Починається професійне самовизначення, яке полягає в ідентифікації зі своєю професією та відособлення від інших видів професійної діяльності. Підліток достатньо адекватно оцінює свої здібності, психофізіологічний стан, інтелектуальні та емоційно-вольові якості тощо, щодо відповідності майбутній професії; 3) стадія професійного навчання, характеризується професійним самовизначенням, формуванням особистісних властивостей необхідних для професійної діяльності, набуваються відповідні знання, навички і уміння, відбувається становлення професійної самосвідомості та готовності до професійної діяльності.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини – це весь період трудової діяльності людини. На трудовій стадії особистість не тільки засвоює соціальний досвід, а й перетворює його, надає особливого значення цій стадії. В цей період людина долучається до самостійної професійної діяльності, відбувається засвоєння професійних нормативів і стереотипів, формується професійна майстерність, відбувається пошук складних професійних завдань, усвідомлення власної професійної неповторності, формується і реалізується бажання передати професійний досвід іншим, у людини сформована стійка професійна ідентичність.

Післятрудова стадія соціалізації характеризується зміною трудового статусу, відсутності роботи як джерела доходів та матеріального задоволення, мотивації і відносин до життя, кола спілкування і самооцінки, життєвої перспективи.

В процесі соціалізації особистості важливе місце займають *процеси професійного розвитку* людини. *Шарлотта Бюлер* (1893–1974) висунула теорію розвитку особистості, де в основу періодизації етапів життєдіяльності був покладений принцип “інтенційності” як вибір (намір) у цілеутворенні і ціледосягненні професійних результатів. За допомогою цього критерію автор виділяє п’ять основних фаз життєвого циклу особистості: 1 фаза – від 0 до 15 років – відсутність точних цілей життя, їхня розмитість, зовнішня заданість; 2 фаза – від 15 до 20 років – зародження, оцінка цілей життя і формування плану їх досягнень; 3 фаза – від 25 до 40-45 років – постановка чітких і точних цілей у

професійному й особистому житті, їхнє практичне досягнення; 4 фаза – від 45 до 65 років – підведення підсумків минулої діяльності і життя, зміцнення, перегляд майбутніх життєвих цілей; 5 фаза – від 65-70 і далі – оцінка свого життєвого шляху і професійної діяльності за критерієм досягнення або недосягнення цілей.

Іншу *періодизацію «професійного розвитку»* запропонував Д. Сьюпер, трактуючи цей процес як *становлення «Я-концепції»* особистості. Модель професійного розвитку *Дональда Сьюпера* включає п'ять стадій досягнення професійної зрілості:

1) на стадії пробудження (від народження до 14 років) Я-концепція розвивається завдяки ідентифікації зі значимими дорослими: у фазі фантазії (4–10 років) домінують дитячі потреби, професійні ролі програються через фантазійні уявлення; у фазі навчання (11–12 років) формуються професійно значимі переваги; у фазі можливостей (13–14 років) визначаються індивідуальні можливості, формуються уявлення щодо професійних вимог і професійне життя;

2) на стадії дослідження (15–24 роки) індивід намагається випробувати себе в різних ролях зважаючи на свої потенційні та реальні професійні можливості: у тентативній фазі (15–17 років) здійснюється попередній професійний вибір, що апробується у фантазії або реальності, оцінюються власні якості, їх придатність до професійної самореалізації; у фазі переходу (18–20 років) відбувається спроба реалізації Я-концепції в різних видах професійної діяльності; у фазі власне апробації (21–24 роки) ведеться пошук поля діяльності в професійному житті і реалізації професійних можливостей;

3) стадія консолідації (25–44 роки) характеризується прагненням реалізувати себе у визначеній професійній сфері, власну професійну позицію;

4) на стадії зберігання (45–64 роки) професійний розвиток індивіда відбувається в чіткому визначеному напрямі, без виходу за рамки визначеного професійного поля;

5) на стадії спаду (після 65 років) відбувається розвиток нових ролей: часткова участь у професійному житті, спостереження за професійною діяльністю інших людей.

Професійну зрілість на даних стадіях розвитку Дж. Сьюпер бачить як: поінформованість про професію, шляхи її набуття і потребу в ній; усвідомлення зв'язку між навчанням і подальшою професійною діяльністю; достатній об'єм професійних знань, умінь, навиків; г) чинників, що визначають успішний професійний розвиток і т. п.

У вітчизняній психології до ідей Д. Сьюпера близька періодизація професійного становлення, розроблена *Є.О. Климовим* (1930 р.н.). Автор виділяє шість стадій розвитку:

1) стадія передгри (від 0 до 3 років) – характеризується психомоторною підготовкою до професійної діяльності;

2) стадія гри (від 6 до 8 років) – відбувається програвання професійних ролей, зародження професійних інтересів, формування професійних можливостей;

3) стадія оволодіння навчальною діяльністю (від 6–8 до 11–12 років) – йде

розвиток можливостей, диференціація та інтеграція професійних інтересів;

4) стадія оптації (стадія намірів) (від 11–12 до 14–18 років) – приймається рішення про вибір шляху професійного розвитку. Ця стадія є фазою поступового формування загальної готовності до професійного самовизначення (без конкретного вибору) і підготовки до майбутнього трудового життя в широкому плані;

5) стадія професійної підготовки (від 15–18 до 16–23 років) – освоєння вже обраної професії у відповідному навчальному закладі або на первинній штатній посаді;

б) стадія розвитку професіонала (від 16–23 років до пенсії) – удосконалення в рамках обраної професійної діяльності, підвищення кваліфікації, формування індивідуального стилю діяльності, освоєння суміжних видів професійної праці, необхідних для більш якісного виконання даної роботи.

Є.О. Климов приділяє велику увагу і проблемі суперечливості, кризи професійного розвитку особистості, зокрема на стадіях оптації і профпідготовки. Це, насамперед, проблема усвідомленого вибору шляху професійного становлення; протиріччя між ідеалом професіонала і «Я-професіонала»; протиріччя між вимогами професії й індивідуальним стилем діяльності; протиріччя між уявленням суспільства про тип професіонала і професійним «гештальтом» особистості; протиріччя в професійному просуванні, пов'язані з рівнем рефлексивної репрезентованості особливостей «Я-у-професії» і т. п. А детермінантою успішного професійного становлення і показником професіоналізму виступають у Є.О. Климова рефлексивні особливості свідомості професіонала.

Зазначаючи значення рефлексивного опосередкування професійного розвитку не можна не звернутися до своєрідної періодизації життєдіяльності людини, запропонованої *Карлом Густавом Юнгом* (1875–1961). Він описує 3 вікових рубежі й аналізує професійне становлення людини на кожному етапі через призму усвідомленості професіоналізації.

Етапи професіоналізації особистості за К. Г. Юнгом:

– перший етап – «дитинство» – від народження до 18 років, характеризується «дитячим усвідомленням» – тобто несвідомістю або усвідомленням тільки свого «Я». Професіоналізація для особистості є неусвідомленими уявленнями та очікуваннями від професії, ілюзорністю й ідеалізацією уявлень про себе в майбутньому як професіонала. К. Г. Юнг називає цей щабель – «сон дитинства»;

– другий етап – «молодий вік», триває від безпосередньо післяпубертатного часу і приблизно до середини життя, що припадає на вік 35–40 років. К. Г. Юнг зазначає, що на цьому віковому рубежі більшість людей стикається із вимогами життя, які раптово переривають сон дитинства. Якщо індивід достатньо підготовлений, то перехід у професійне життя може відбутися без ускладнень. Але якщо є контраст ілюзій з дійсністю, то виникають проблеми.

На цьому етапі К.Г. Юнг виділяє протиріччя, зумовлені зіткненням суб'єктивних уявлень про себе, життя, професію із зовнішніми умовами; що породжуються «внутрішніми труднощами» (наприклад, почуття

неповноцінності);

– третій етап – «зрілий вік» – друга половина життя (після 40 років). Найважливішим психологічним завданням цього вікового періоду, на думку К.Г. Юнга, є утвердження своєї свідомості в оточуючому світі. Це дозволяє індивіду досягти внутрішньої рівноваги, професіоналізму, соціальної укоріненості і розширення сфери свого життя. На цьому етапі відбувається глибинні зміни: інверсія всіх цінностей і ідеалів молодості. Основні цілі: розширення поля життєдіяльності, затребуваність та дієздатність у соціальному і особистісному житті, продуманий вибір сімейного життя, забезпечення сприятливого умов для дітей.

З позиції теорії К.Г. Юнга, кінцева життєва ціль – це повна реалізація «Я», самореалізація. Доступна вона тільки здібним, високоосвіченим, здатним до рефлексії людям із широкою сферою життєдіяльності, із творчою професійною діяльністю. Саме ці аспекти сприяють більшій тривалості життя, повному розвитку і вираженню всіх якостей і елементів структури особистості.

Процес поєднання в соціально-психологічному відображенні людини умов соціуму з особливостями особистості пов'язаний із соціально-психологічними механізмами соціалізації особистості.

Соціально-психологічні механізми – впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки. До них відносяться:

– *імітація* – (від лат. imitation) – копіювання індивідом поведінки інших людей або груп;

– *ідентифікація* – (лат. identicus – тотожній) – збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, неперервності історії свого життя;

– *наслідування* – процес орієнтації на певний приклад, взірць, повторення і відтворення однією людиною дій, вчинків, копіювання рис її характеру та стилю життя;

– *навіювання*, або сугестія (лат. suggestion – навіювання) процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний з істотним зниження її критичності до інформації, що надходить, відсутністю прагнення перевірити її достовірність, необмеженою довірою до її джерел;

– *переконання* – процес, завдяки якому без примусу чиниться словесний вплив на погляди і поведінку людини;

– *зараження* – психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу;

– *соціальна фасілітація* (анг. facilitate – полегшувати) – підвищення ефективності діяльності індивіда в умовах її функціонування в присутності інших людей;

– *конформізм* – схильність індивіда піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному тиску групи. Для людини, якій характерна конформна поведінка властиво дотримання соціальних норм (правових і моральних); засвоєння стандартів поведінки; прийняття групових норм; почуття сорому, яке

орієнтовано на сприйняття вчинків іншими людьми; самоконтроль; соціальний обмін.

Крім цього соціально-психологічні механізми поділяють на цілеспрямовані і стихійні, усвідомлювані і неусвідомлювані тощо.

II. Види соціалізації особистості

Соціалізація може набувати різних видів, серед яких основними є первинна і вторинна соціалізація, ресоціалізація, асоціалізація, де соціалізація [6, с. 173–174].

Соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідства. Завдяки цій соціалізації людина стає членом суспільства, засвоює взірці поведінки та елементарні соціальні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері тісних міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько та ін.).

Соціалізація вторинна – етап який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато сфер суспільного життя, приймає рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час соціалізації вчиться бути учнем, приятелем, членом різних організацій, людиною першої професії і т.п.

Соціалізація перманентна (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людини стикається протягом усього життя.

Соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових трендів у культурі, мистецтві, освіті тощо.

Персоналізація – процес зміни соціальних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які базуються на відмінних моральних і правових принципах та ідеалах. У процесі соціалізації особистість змінює переконання у справедливості певних життєвих принципів.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи. Це втрата людиною частково або повністю окремих нормативних критеріїв взаємодії з іншими суб'єктами, показник соціальної деградації особистості.

Ресоціалізація – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих соціальних установок після деякого періоду де соціалізації. Ресоціалізація виражає відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм. Ресоціалізація особливо вивляється в умовах принципово іншої ситуації для людини (наприклад, переїзд на постійне проживання в іншу країну). Але найчастіше вона пов'язана зі зміною статусу особистості, її професії чи

службової посади.

Вплив соціальних інститутів і соціальних організацій суспільства на становлення особистості – основна особливість соціологічного підходу до аналізу соціалізації, яка тут трактується як тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища як:

- сукупність соціальних статусів і ролей, які суспільства пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві та успадковуються майбутніми поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво й відтворення культурних взірців, норм та цінностей і сприяють їхній передачі та засвоєнню;
- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

Особистість формується у процесі соціалізації і є продуктом групового індивідуального досвіду та соціальної взаємодії. Груповий досвід у формуванні особистості робить її об'єктом соціальних відносин. У дошкільному віці дитина набуває соціального досвіду, засвоюючи образи різних особистостей, формує образ власного «Я». А все подальше формування людини як особистості – це побудова власного «Я» на основі порівняння себе з іншими особистостями. Отже, відбувається постійне формування особистості з унікальними внутрішніми особливостями та одночасно зі спільними для її соціального оточення рисами, які набуваються через групове спілкування і груповий досвід.

У процесі соціалізації велике значення має й унікальний індивідуальний досвід. Унікальність полягає в тому, що нікому буквально не вдається його повторити. Навіть близнюкі з однаковою спадковістю завжди матимуть свій індивідуальний досвід, оскільки вони не можуть постійно зустрічатися з одними і тими самими людьми, слухати одні й ті самі слова від батьків, відчувати одні й тіж самі почуття протягом дня, місяця, року. Індивідуальний досвід ускладнюються тим, що протягом року він не тільки шумується, але також здійснюється його інтеграція. Кожна людина переосмислює значення подій, які сталися, через свій минулий досвід, досвід батьків, близьких.

Соціалізація – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків на основі його активної діяльності, активного входження в соціальне середовище. Перша сторона соціалізації – це характеристика того, як середовище впливає на людину; інша – це момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності.

Соціалізація за своїм змістом – це процес становлення особистості, який починається з перших хвилин життя людини. Виділяють *три сфери*, в яких здійснюється насамперед становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Спільною характеристикою цих сфер є процес розширення, поглиблення соціальних зв'язків із зовнішнім світом.

Щодо *діяльності*, то протягом усього процесу соціалізації індивід має справу з розширенням «каталогу» діяльностей, тобто засвоєнням все нових видів діяльності. При цьому відбуваються це три надзвичайно важливі процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, які наявні в кожному виді діяльності і між її різними видами. Воно означає виявлення для кожної особистості особливо значущих аспектів діяльності. Другий процес – центрування навколо головного, обраного виду, зосередження уваги на цьому і підкорення йому усіх інших діяльностей. Третій процес – це осмислення особистістю під час реалізації діяльності нових ролей і осмислення їхньої значущості.

Друга сфера – *спілкування*. Її розглядають у контексті соціалізації з боку його розширення і поглиблення. Широту спілкування можна розуміти як збільшення контактів на кожній віковій межі. Поглиблення спілкування – це передусім перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентралізація, тобто вміння орієнтуватися на партнера, точніше його сприйняття.

Третя сфера соціалізації – *розвиток самосвідомості* особистості як здатності людини безпосередньо відтворити себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей. Самосвідомість розглядається як процес, що поступово розгортається у часі і передбачає формування когнітивного (знання про свої індивідуальні особливості), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів), регулятивного (діяльності, поведінки) компонентів.

Отже, процес соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін усіх трьох визначених сфер. Вони, разом узяті, створюють для індивіда «дійсність, що розширюється», в якій діє, пізнає і спілкується, засвоюючи всю систему соціальних відносин.

Можна говорити про досягнення певної міри *завершеності соціалізації*, коли особистість набуває певної особистісної зрілості, що виявляється в досягненні інтегрального соціального статусу. Лише за умови достатньої вираженості його *ознак* мажна казати про зрілу особистість [185, С.85–86]:

- автономність виявляється в існуванні власної, незалежної від оточення, системи цінностей та діяльності відповідно до неї;
- контактність як вміння швидко встановлювати глибоки контакти з людьми;
- самосприйняття яке виражається у позитивному ставленні до себе;
- креативність – здатність до загостреного сприйняття дисгармонії, створення чогось нового, творча спрямованість;
- толерантність – терпимість до різних думок, неупереджене ставлення до людей і подій;
- синергічність – здатність цілісно сприймати світ і людей, розуміти взаємопов'язаність суперечностей;
- відповідальність – визнання себе автором певного вчинку і прийняття його наслідків;
- глибинність переживань – відчуття гармонії зі світом, здатність до вершинних переживань, які породжують нове ставлення до світу;

– децентрація – уміння бачити явища з різних боків; розуміння і прийняття того, що інші можуть сприймати інакше, уміння відтворювати точку зору іншого;

– життєва філософія – усвідомлення людиною власної реальності у контексті довколишнього світу у пошуках сенсу життя. Існування індивідуальної формули самовдосконалення.

Доцільним є розрізнення фізіологічної, статевої, інтелектуальної, емоційної, психологічної, соціальної та духовної зрілості. *Фізіологічна та статевая зрілість* характеризує дозрівання організму людини відповідно до вікових критеріїв. *Інтелектуальна зрілість* є показником відповідності розумового розвитку людини вікової нормі. *Емоційна зрілість* виявляється у здатності до саморегуляції, самопослідовності та широті емоційних переживань. Інтелектуальна та емоційна зрілість є складовими *психологічної зрілості* як показника сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій людини. *Соціальна зрілість* виявляється у ступені оволодіння людиною різними соціальними ролями, які ідповідують її віку.

Важливим аспектом соціалізації особистості є її життєвий шлях. *Життєвий шлях* – це детермінований суспільством і власним вибором індивіда процес поетапного залучення до системи суспільних відносин, послідовної зміни способу життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією й самоутвердженням. Він відображає динамічний аспект у системі життєдіяльності особистості, спосіб життя – статичний. Ці дві системи становлять тло формування і становлення особистості та її функціонування.

Спосіб життя – це певний стан системи основних сфер життєдіяльності в конкретному проміжку життя людини. Поняття «спосіб життя» дає змогу фіксувати специфічні особливості діяльності окремої людини, певної спільноти людей у різноманітних сферах життя, таких як сім'я, навчання, робота, громадська діяльність тощо. Вивчення способу життя в контексті життєвого шляху особистості дає можливість виявити сталі типи організації життя. Життєвий шлях тісно пов'язаний з способом життя особистості. Зі змінами реальних умов її життєдіяльності. І хоча життєвий шлях у кожній особистості індивідуальний, можна говорити про типові особливості життя представників одного класу, покоління, соціальної верстви, професійної групи тощо.

Отже, завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих цій культурі форм раціональності і чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливості залучення до культури, виховання і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. До цього процесу залучено все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, колеги по роботі і знайомі, ЗМІ тощо. Важливо зазначити, що соціалізація – не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється протягом усього життя людини – від дитинства через зрілість і до старості включно. Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й

нові соціальні ролі і відповідних змін статусу.

Резюме:

1. Соціалізація – це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.

2. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості рухатися у напрямку подальшого росту, розширення усвідомлюваного соціального світогляду. Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном: орально-сенсорна, м'язова-анальна, локомоторно-генітальна, латентна, підліткова, рання зрілість, середня зрілість, пізня зрілість.

3. Соціалізація особистості пов'язується з такими етапами розвитку мислення, як: сенсомоторна, доопераційна, стадія конкретних операцій, стадія формальних операцій, а також зі стадіями трудової діяльності: дотрудова, трудова і післятрудова.

До основних видів соціалізації відносяться: первинна, вторинна, перманентна, персоналізація, асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація.

4. Соціалізація здійснюється завдяки соціально-психологічним механізмам – впливам або засобам, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки. До них відносяться: імітація, ідентифікація, наслідування, навіювання, переконання, зараження, соціальна фасілітація, конформізм, дотримання соціальних норм (правових і моральних), засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний обмін тощо.

5. Соціалізації представляє тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища як: сукупність соціальних статусів і ролей, які суспільства пропонує людині; соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і успадковуються майбутніми поколіннями від старших; соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей і сприяють їхній передачі та засвоєнню; загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

6. Досягнення певної міри завершеності соціалізації відбувається тоді, коли особистість набуває деякої зрілості, що виявляється в досягненні інтегрального соціального статусу, що передбачає: вміння розпоряджатися власними грошовими надходженнями незалежно від інших людей; індивід має можливість забезпечити себе засобами існування; людина здатна прожити окремо від батьків; вона самостійна у виборі способу життя.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття «соціалізація».

2. Розкрийте основні наукові підходи до розуміння процесу соціалізації.
3. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу соціалізації особистості ?
4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. Розкрийте стадійність процесу соціалізації за Е. Еріксоном.
8. Інтелектуальний розвиток особистості за Ж. Піаже.
9. Охарактеризуйте основні стадії трудової соціалізації особистості.
10. Охарактеризуйте соціальні чинники соціалізації особистості.
11. Розкрийте поняття міра завершеності соціалізації.

План семінарського заняття

1. Характеристика сучасних моделей соціалізації особистості.
2. Основні етапи і стадії процесу соціалізації.
(2 год.)

Теми рефератів

1. Проблеми соціалізації особистості в сучасному суспільстві.
2. Особливості соціалізації сучасної молоді.
3. Японська школа: моделі соціалізації.
4. Соціалізація особистості: соціально-психологічний аспект.

Використана і рекомендована література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогрес, 1986. – 415 с.
2. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Питер, 1996. – 316 с.
2. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
3. Соціологія і психологія: Навч. посіб. / За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
5. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
6. Соціологія і психологія: Навч. посіб. / За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
7. Мордвинцева Л.П. Японская школа: модели социализации // РЖ «Общественная наука за рубежом». – сер. 3. – 1991. – № 3.
8. Москаленко В.В. Социализация личности (философский аспект). – К.: Вища шк., 1986. – 287 с.
9. Пиаже Ж. Теория Пиаже. Раздел III: Теория стадий // История зарубежной психологии. 30-е–60-е годы XX века. Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1992. – С. 232–292.

Тести

1. Серед наведених варіантів відповідей виберить найбільш вичерпну і правильну.
Соціалізація – це процес:
 - а) соціального розвитку людини;
 - б) набуття знань, навичок та вмінь;
 - в) усвідомлення індивідом себе як частини суспільства;
 - г) засвоєння суспільних традицій, соціальних норм і цінностей.
2. Вкажіть стадії соціалізації у процесі трудової діяльності:
 - а) стадія дошкільного навчання;
 - б) дотрудова стадія;
 - в) стадія навчання;
 - г) трудова стадія;
 - д) післятрудова стадія.
3. Які три сфери соціалізації виділяють переважно в соціології ?
 - а) діяльність;
 - б) навчання;
 - в) спілкування;
 - г) свідомість;
 - д) самосвідомість.
4. Процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:
 - а) адаптація;
 - б) інтеріоризація;
 - в) екстеріоризація;
 - г) персоналізація.
 - д) фазілізація.
1. Серед наведених стадій розвитку мислення, який не входить в процес соціалізації за Ж. Піаже:
 - а) сенсоматорна;
 - б) доопераційна;
 - в) операційна;
 - г) стадія конкретних операцій;
 - д) стадія формальних операцій.
6. Соціологія вивчає соціалізацію особистості у таких аспектах:
 - а) соціокультурному;
 - б) біосоціогенетичному;
 - в) генетико-віковому;
 - г) всі відповіді правильні.
7. В теорії психоаналізу З. Фрейда розуміння соціалізації полягає у тому, що:
 - а) соціалізація носить конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;
 - б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;
 - в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;
 - г) це процеї взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.
8. В моделі «соціального навчіння» соціалізація полягає у тому, що:
 - а) соціалізація носить конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;
 - б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;
 - в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;
 - г) це процеї взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.
9. В моделі «міжособистісного спілкування» соціалізація полягає у тому, що:
 - а) соціалізація носить конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;
 - б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;
 - в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;
 - г) це процеї взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.

10. В моделі «інкультурації» соціалізація є:
- а) процесом передачі культурної спадщини;*
 - б) природні, внутрішні сили особистості в змозі самостійно реалізувати соціалізацію особистості;*
 - в) процесом розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості;*
 - г) процесом становлення самосвідомості і активної життєвої позиції.*
11. Чи є агентами соціалізації наступні особи? Якщо так, то якої саме соціалізації і які функції вони виконують?
- а) продавець*
 - б) диктор телебачення*
 - в) сержант, в армії*
 - г) наглядач у тюрмі*
12. Ресоціалізація особистості як процес, це:
- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;*
 - б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;*
 - в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;*
 - г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які базуються на відмінних принципах і ідеалах.*
13. Десоціалізація особистості як процес, це:
- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;*
 - б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;*
 - в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;*
 - г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які базуються на відмінних принципах і ідеалах.*
14. Процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:
- а) адаптація;*
 - б) екстеріоризація;*
 - в) інтеріоризація;*
15. Асоціалізація особистості як процес, це:
- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;*
 - б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;*
 - в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;*
 - г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які базуються на відмінних принципах і ідеалах.*
16. На думку Е. Еріксона соціалізація, це:
- а) етапний процес розвитку особистості, подолання нею критичних ситуацій на життєвому шляху;*
 - б) процес нормативного регулювання поведінки шляхом засвоєння соціальних норм;*
 - в) істотний елемент соціальної взаємодії;*
 - г) активна взаємодія особистості з середовищем.*
17. Перманентна соціалізація – це:
- а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;*
 - б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;*
 - в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових трендів;*
 - г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних, норм та цінностей, що склалися у суспільстві.*
18. Первинна соціалізація – це:
- а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;*

- б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;*
- в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових трендів;*
- г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних, норм та цінностей, що склалися у суспільстві.*

19. Соціалізація зворотня – це:

- а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;*
- б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;*
- в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових трендів;*
- г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних, норм та цінностей, що склалися у суспільстві.*

20. Соціалізація особистості як процес засвоєння нею встановлених у суспільстві зразків поведінки та способів діяльності забезпечується, насамперед:

- а) державою;*
- б) трудовим колективом;*
- в) правоохоронними органами;*
- г) сім'єю, школою.*

Частина II. Основні галузі соціологічного знання

Глава № 11. Соціологія культури

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити основні підходи до розуміння поняття «соціологія культури»;
- охарактеризувати основні концептуальні підходи до поняття «культура»;
- проаналізувати основні функції культури;
- розкрити основні елементи культури ;
- проаналізувати поняття «релятивізм» і «етноцентризм» щодо самоцінності культури окремих народів;
- охарактеризувати основні види і форми культури;
- розкрити сутність культурної динаміки;
- проаналізувати соціокультурну ситуацію в Україні.

I. Соціальна сутність культури.

II. Структурні елементи та форми вияву культури.

Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне. З одного боку, культура виступає як феномен соціального організму та його еволюції, з іншого, – як наукова категорія, що досліджує та визначає сутність, структуру та специфіку функціонування цього феномену. Вивчення власної культури та інших культурних виявів сприяє усвідомленню цінності людського буття та плюралізму культурних вимірів, з порівняльного аналізу яких формується стійка орієнтація на гармонійне, толерантне функціонування різноманітних соціальних спільнот і індивідів.

I. Соціальна сутність культури

Соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної із створенням, засвоєнням, збереженням та розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством й природою.

Зазначимо, що феномен культури настільки складний і багатогранний, що кожна наука – філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія й соціологія – знаходить свою специфічну предметну нішу при дослідженні цього суспільного явища. Соціологію цікавить насамперед роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі. Вона здійснює на нього певний вплив, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, включаючи й такі, як соціальна структура, соціальна мобільність тощо.

Уперше поняття "соціологія культури" було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї теорії розумів вивчення соціальних факторів становлення і функціонування культурних цінностей й норм, їх вплив на

суспільство та соціальну поведінку людини. Однак таке тлумачення соціології культури не отримало досить широкого поширення. Воно одразу ж стало об'єктом гострої критики, яка полягала в тому, що у західноєвропейській суспільно-політичній та філософській науковій думці поняття «суспільство» і "культура" використовувалися зазвичай як синоніми. Наприклад, критикуючи позицію М. Адлера, Л. Уайт вважав, що соціологія не спроможна відокремити культурне від соціального. Соціологія, на його думку, розглядає культуру лише у форматі соціальних взаємозв'язків, тоді як суспільство є функцією культури. Саме завдяки цьому соціологія, на його думку, не може зробити культуру предметом соціологічних досліджень як особливого класу соціальних явищ. Основний аргумент критики М. Адлера таким чином зводився до того, що соціологія культури підміняє поняття «соціологія».

Більш звужена точка зору щодо предмета соціології культури була запропонована представниками структурно-функціонального підходу. Зокрема, найактивніший послідовник цього підходу – американський соціолог Т. Парсонс, як послідовник культурного детермінізму, вважав, що культура є основною передумовою розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином, як показує аналіз, в західноєвропейській соціологічній літературі соціологія культури є загальним поняттям. Тому до соціології культури, виходячи із західноєвропейської соціологічної традиції, належать соціологія кіно, соціологія мистецтва, соціологія музики, соціологія театру тощо.

Неоднозначність трактування поняття «культура» обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної соціологічної науки. У широкому сенсі соціологія культури являє собою не просто галузь соціологічної науки, вона своєю предметною сферою охоплює майже всю проблематику суспільного життя, але під специфічним кутом зору. Адже культурний зміст можна виділити у будь-якій сфері цілеспрямованої соціальної діяльності людей: праці, побуті, політиці, охороні здоров'я, освіті тощо, тобто у соціальній діяльності, спрямованій на максимальний розвиток закладених у людини здібностей, на реалізацію її соціальних цілей.

У вузькому сенсі соціологія культури розглядається як відносно самостійна соціальна система, що локалізується у духовній сфері суспільного життя. При соціологічному вивченні культури вітчизняні дослідники особливу увагу приділяють її аксіологічному аспекту, тобто визначенню ціннісної компоненти, яка дає змогу об'єднати елементи культури у систему, що забезпечує їх взаємозв'язок на різних ієрархічних рівнях суспільної організації: суспільства загалом, соціальних груп і особистостей. Людина у цьому контексті розглядається одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культура — як міра гуманізації і гармонізації суспільства та людини. При цьому найважливішим завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей як міри формування їхніх цінностей, що дає широку можливість для переходу від кількісного до якісного аналізу, а також для удосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у

суспільстві.

Загалом у соціології культури ще недостатньо всебічно і повно розв'язані питання предметної сфери. Більшість учених схилиються до думки, що предметом соціологічного дослідження культури може виступати, по-перше, уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів, взятий у взаємодії з іншими соціальними системами; по-друге, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства. Інакше кажучи, предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Об'єктом соціології культури, як правило, є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Предметом соціології культури може виступати творча діяльність в галузі культури; економічні (матеріальні), соціальні і політичні фактори, що впливають на творчий процес; ситуацію на «ринку» художньо-культурної продукції. Вона досліджує соціально-демографічні та інші характеристики людей як споживачів культури, їхні інтереси, уподобання, нахили, мотиви залучення до культури, а також орієнтації на ті чи інші культурні форми. У принципі соціологія культури може вивчати будь-які суспільні явища та події, що служать віддзеркаленням певних форм та видів культурного життя людей: пам'ятники, заповідні місця, колекційні й музейні експонати, народні промисли й ремесла, які відбивають характерні риси нації, народу, певної соціальної групи або традиції міста, села чи країни загалом.

У поле зору соціології культури, таким чином, входять суспільна думка та художня критика, що відображають відношення громадськості до подій культурного життя, їх культурного розвитку. Дослідження, що проводяться соціологією культури, дають змогу насамперед виявляти характерні ознаки і тенденції культурного розвитку суспільства, вплив на нього різноманітних соціально-економічних чинників. На практиці соціологія культури допомагає вирішенню завдань суспільного виробництва, освіти і виховання, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля, налагодженню культурно-просвітницької діяльності, а також надає цінну інформацію щодо ефективності роботи закладів культури, удосконалення їх діяльності, планування випуску художньо-культурної продукції тощо. Розвиток теорії і методології культури має велике значення для підвищення рівня суспільного життя, ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, а також для інтенсифікації культурної діяльності людей та її збагачення.

У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття «культура» є ключовим, а з іншого – змістовні уявлення про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття «культура».

Загалом термін «культура» може означати «царину духу». Це поняття може

також означати визначений тип свідомості або поведінки людей, скажімо, культура «гуманітаріїв» чи культура «технократів». Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного.

Спочатку слово «культура» означало спосіб обробки землі (від лат. *colegere* – піклуватися, зрощувати, доглядати). Осмислення культури – це, насамперед, осмислення самого поняття *культура*, яке вперше зустрічається в праці *Марка Порція Катона* «*De agri cultura*». Однак уже в цей період культуру розуміють дещо ширше ніж як аграрну культуру. Зокрема в листах *Цицерона* (римський філософ, державний діяч, 106–43 р. до Р.Х.) читаємо: «*cultura animi autem philosophia est*», що в перекладі означає – «філософія є культурою душі (духу)».

Перехід від цього вузького розуміння змісту культури до ширшого, що відбувся у європейській суспільній свідомості в XVII–XVIII ст. має принципове значення, оскільки саме з цього періоду культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. Водночас більш усталене розуміння культури як деякої протилежності природі, «натурі» спостерігалось вже в епоху Просвітництва. Саме у цей історичний період поняття «культура» одержало два тлумачення: природа розглядається як вихідний стан, далекий від досконалості, а культура як шлях або засіб досягнення цієї досконалості, чи навпаки, природа – ідеал гармонії, а культура – штучне утворення, що несе у собі перекрученість, усілякі вади тощо. З цим пов'язана й відома суперечка між мислителями Жан-Жак Руссо і Вольтером (Марі Франсуа Аруе). Перший вважав, що культура псує людину: досконалість дана їй від природи, а подальше втручання культури гнітить людину, спотворює, послабляє стосунки, а головне – вносить у них неправду. Вольтер займав іншу позицію: історія людства починається з певного дикого стану, і саме культура «олюднює» людину. Обидва ці погляди на культуру мали насамперед певні наслідки щодо створення соціологічної моделі суспільства. У Руссо – це суспільство рівних, в основі якого лежать мінімальні потреби його членів. У Вольтера – це суспільство, в якому існує своєрідний культ багатства, як матеріального, так і духовного. При цьому становище членів суспільства не примусово-одноманітне, а залежне від їхніх індивідуальних здібностей і талантів. Аналіз показує, що до кінця XVIII ст. негативні аспекти культури практично не акцентуються, а сама культура розуміється як інструмент, за допомогою якого людина піднімається, переборює свою природну обмеженість.

Підкреслимо, що до XVIII–XIX ст. у Німеччині, а згодом і в інших державах склалася інша *антитеза* – *культура і цивілізація*. Культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протистоїть цивілізація (лат. *civilis* – громадянський, державний) як щось утилітарне, зовнішнє та вторинне для людини. Цивілізація передусім пов'язувалася із матеріальним і технологічним прогресом, а культура – із процесом ідеальним, духовним, багато в чому стихійним, що має у своїй основі вищі людські цінності, до якого категорія прогресу незастосовна. «Культура має душу, цивілізація – тільки методи і способи» (М. Бердяєв).

Марксистська соціологія культури розглядала культуру як цілісну суспільну

систему, походження та розвиток якої визначається тим чи іншим способом суспільного виробництва. Культура, з точки зору марксистського підходу, являє собою систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності. Вона, як правило, здійснюється у двох основних формах: а) як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності; б) як опредмечена діяльність людей у процесі матеріального і духовного виробництва, що розкриває сутнісні сили людини тієї чи іншої епохи, відбиті у пам'ятках і цінностях культури.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття "культура", сучасні дослідники, як правило, ототожнюють її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під культурою вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Таким чином, термін «культура» на сучасному етапі став розумітися і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто придбаних), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Отже, *культура* – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу в ході історичного розвитку суспільства

Необхідно також підкреслити, що, узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон виокремили три її *основні характеристики*:

- 1) культура – це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;
- 2) культура – це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як біологічного виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;
- 3) культура передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями.

Слово "культура", таким чином, можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і для позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (у цьому разі говорять про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вузькому значенні – для позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак з точки зору зовнішніх спостерігачів він

може мати потребу у додатковій аккультурації, тобто насадженні (нав'язуванні) того, що ці спостерігачі розуміють під культурою. Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів щодо розгляду *сутності та змісту культури*:

1) із *семіотичної* точки зору (семіотика – наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер тут необхідна, оскільки семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);

2) із *соціологічної* точки зору культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;

3) із *аксіологічної* точки зору (аксіологія – наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;

4) із *діяльнісної* точки зору культура визначається як сукупність "технологій", які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей. Такі технології додають діяльності людини особливої спрямованості, а також цілісності.

Водночас існує й інша класифікація підходів щодо визначення змісту культури:

1. З позицій *символізму* (Т. Парсонс, К. Гирц), елементами культури насамперед є символи, що опосередковують людину зі світом (ідеї, вірування, ціннісні моделі тощо).

2. З позицій *функціоналізму* (Б. Малиновський, А. Раткліфф-Браун), кожний елемент культури виконує якусь функцію – задовольняє певні людські потреби. Інакше кажучи, усі елементи культури розглядаються з погляду того, яке місце вони займають у цілісній культурній системі. Система культури – це характеристика соціальної системи. У «нормальному» стані соціальні системи самодостатні, врівноважені, гармонічні. Саме з погляду цього «нормального» стану й оцінюється функціональність елементів культури.

3. З позицій *адаптивно-діялісного* підходу (Е. Маркарян), культура являє собою спосіб діяльності, а також систему механізмів небіологічного характеру, що стимулюють, програмують і реалізують адаптивну і перетворювальну діяльність людей.

Культура як система понять, цінностей та оцінок значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного уявлення цієї ідеї було введено поняття культурної картини світу, що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу, таким чином, містить у собі всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина світу може вважатися сьогодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються при вивченні сутності та змісту категорії «культура».

Сьогодні говорять про феномен культури, який розглядається як:

- важливий регулятор людської поведінки;
- показник рівня розвитку суспільства, який характеризується властивими

тільки певній епосі матеріальними та духовними цінностями;

- спосіб життя людей і суспільства загалом;
- засіб передачі людського досвіду, що передбачає акумулювання (накопичення) і відбір таких елементів культури (звичаєв, етичних норм), які мають важливе значення для передачі соціальної інформації із покоління в покоління;
- необхідну умову цивілізаційного розвитку;
- спосіб відображення якісних змін у людському знанні;
- складно організовану соціальну систему;
- рівень виховання та розумового розвитку особи;
- важливий соціальний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства.

Виходячи із викладеного можна визначити *основні функції культури* (тобто сукупність її ролей), які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

1) *людинотворча*, або гуманістична функція культури – полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

2) *гносеологічна*, або пізнавальна функція культури – полягає у тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

3) *кумулятивна* функція культури – спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передавання соціальної інформації;

4) *інформаційна* функція культури – полягає у трансляції соціального досвіду, що серед іншого забезпечує зв'язок часів – минулого, теперішнього і майбутнього;

5) *комунікативна* функція культури – пов'язана із переданням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також припускає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

6) *нормативно-регулююча* або *управлінська* функція культури – полягає у тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини у суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;

7) *ціннісно-орієнтаційна* функція культури – полягає у тому, що вона задає певну систему координат або своєрідну «карту життєвих цінностей», у яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

8) *інтегруюча* функція культури – забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Ця функція здійснюється за рахунок створення системи значень, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм

ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

II. Структурні елементи та форми вияву культури

Як вже зазначалося, культура в широкому сенсі охоплює всі досягнення людської цивілізації, у тому числі й матеріального характеру: сучасні машини і технології, знаряддя праці, будівлі, споруди тощо. При цьому об'єкти матеріальної культури цікавлять соціологію лише тоді, коли вона досліджує різноманітні аспекти взаємодії людей з оточуючим їх середовищем, тобто соціальні аспекти економічної (виробничої) діяльності або проблематики. Головна увага в соціології приділяється насамперед дослідженню проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, яка за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та синтетичних елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей. Фактично системоутворюючі елементи культури є одночасно і проявами її численних форм та видів, які суттєво впливають на розвиток сучасного суспільства. До *основних елементів культури* як соціальної системи належать такі:

1. *Цінності* (від грец. *axios* – цінність) – це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може (наприклад, десять християнських заповідей). Розрізняють також такі групи цінностей: смисложиттєві (уявлення про добро, зло, щастя, ціль і сенс життя); вітальні (від лат. *vitalis* – життєвий), цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння людям); міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість); демократичні (свобода совісті, політичного вибору, суверенітет); партикулярні (любов до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога).

2. *Норми* (від лат. *norma* – правило, взірець) – це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона поділяє систему цінностей культури. Норми поділяють на правові, моральні і етичні. Розрізняють норми-заборони, норми-права, норми-обовязки, норми-ідеали. Норми підтримуються певними санкціями, тобто покараннями за їх порушення або нагородами за їх якісне виконання. Відповідно санкції можуть бути як негативними, так і позитивними.

3. *Звичайі* – це усталені схеми (патерни) поведінки, обов'язкові на рівні культури загалом, їх можна охарактеризувати як культурні звички.

4. *Етикет* – це сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування; наприклад, етикет характерний для вищих прошарків суспільства.

5. *Традиції* – це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури.

6. *Мова* – це сукупність знаків і символів, що використовується членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в рамках вторинних

моделюючих систем (в художній літературі, поезії, ритуальних текстах тощо). Мова являє собою систему, що відбиває і підтримує картину світу, характерну для цієї культури, а також забезпечує відповідний соціальний контроль, оскільки норма взагалі не може існувати, якщо вона не виражена мовою.

7. *Обряди* – це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття носять, як правило, колективний характер.

8. *Ритуали* – це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням. Вони досить поширені у релігійній, політичній (наприклад, підписання міжнародних угод) і навіть побутовій сферах (ритуал шлюбу, посвячення у студенти, отримання паспорта тощо).

9. *Церемонії* – це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються (коронування — це яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).

10. *Уподобання* – це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільству і мають моральну оцінку. В багатьох суспільствах вважається аморальним ходити голим по вулицях (хоча це дозволяється робити у своїй домівці), ображати літніх людей, бити жінку, кривдити слабого, знущатися над інвалідами. Взагалі, що саме вважати моральним, залежить від рівня культури певного суспільства. Особливою формою уподобань є табу.

11. *Табу* – це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Це явище було особливо поширене у традиційному суспільстві. Табу охороняло людей в архаїчному суспільстві від небезпеки, пов'язаної з доторканням до трупу або із вживанням отруєної їжі. В сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кровозмішення, канібалізм, осквернення могил тощо.

12. *Закони* – це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання. Розрізняють два види законів: звичайне та формальне право. Звичаєве право – це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичаєвого права поступово виникли формальні юридичні закони, що закріплюються конституцією – основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим із яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

Таким чином, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи – цінностей, норм, уподобань, законів, традицій, звичаїв, обрядів,

ритуалів, мови, табу тощо – кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

Необхідно також зазначити, що при соціологічному дослідженні культури розрізняють культурну статику і культурну динаміку. *Культурна статика* – це внутрішня будівля культури, тобто певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними. А *культурна динаміка*, у свою чергу, описує ті зміни, що зазнає культура при поширенні у часі (історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення числа її носіїв).

Водночас термін "культура" можна використовувати і для позначення конкретного й унікального у культурному організмі та його відмінності від інших. Так, українська культура значно відрізняється від англійської, німецької, французької та іншої культури. Кожній культурі, таким чином, притаманні індивідуальні риси, що виявляються в результаті культурних контактів.

Однак, як вважає переважна більшість дослідників, у кожній культурі є деякі подібні елементи, що можуть бути названі культурними універсалиями. *Культурні універсалії* – це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі вони локалізуються. Американський соціолог Джордж Мердок ще у 50-х роках ХХ ст. описав такі культурні універсалії, як значущість розбіжностей між людьми за віком, використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння, приготування їжі, календар, дотримання чистоти, громадську організацію, гостинність, заборону на кровозмішування, звичай дарувати дарунки та інші культурні феномени (він виокремив понад 70 культурних універсалій).

Водночас у соціології культури є два крайніх підходи щодо розгляду культурних універсалій:

1) *релятивізм*, в основі якого лежить принцип: «кожну культуру потрібно сприймати виходячи з її цінностей і норм». Інакше кажучи, релятивізм заперечує існування культурних універсалій і стверджує, що в культурах є лише специфічне, а будь-який опис однієї культури можливий лише з позиції іншої. Отже, порівняльне вивчення культур, як стверджують представники цього підходу, виявляється неможливим, тому що немає нічого загального, що можна було б взяти як точку відліку для порівняння;

2) *етноцентризм*, у свою чергу, заснований на принципі: «моя культура – краща, а інші – гірше». Насправді прихильники цього підходу не визначають свою позицію в такий спосіб, скоріше, це формулювання, як і сам ярлик «етноцентризм», були б доречними лише у висловлюваннях їхніх критиків. З погляду «етноцентризму» розбіжностей між культурами немає, тобто реальна дійсність однаково доступна для представників усіх національностей і ніяк не спотворюється культурною картиною світу. Як результат специфічне в інших культурах просто не помічається.

Насправді ярлик «етноцентризм» доречніший стосовно небезпеки, яку несе у собі подібний підхід, тобто небезпеки давати оцінку й інтерпретувати інші

культурні факти з позицій власної культури. Природно, що такий підхід можливий і має право на існування. Однак він зовсім не сприяє порозумінню між культурами, а тому загрожує культурним мілітаризмом.

У соціології, як свідчить аналіз, існує кілька традиційних площин розподілу й типологізації культурних явищ і процесів.

За *суб'єктом* або носієм культури виділяють культуру суспільства загалом або культуру нації, класу, інших соціальних груп (демографічних, територіальних тощо) чи культуру окремої особистості. Взаємозв'язки між цими блоками культури далеко не завжди складаються гармонійно. Прикладом цього можуть служити сьгоднішні численні конфлікти між представниками національних культур, а також протиріччя між суспільною та індивідуальною культурами.

За *функціональною роллю* культуру можна поділити на *загальну* (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і *спеціальну* (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. При цьому жорстко встановлених та чітко фіксованих меж між загальною і професійною культурами немає. Актуальна культура завжди варіативна, однак її модель задається програмою загальної середньої освіти (загальноосвітні середні школи). Професійну культуру, у свою чергу не можна ототожнювати тільки з рівнем кваліфікації. Вона вимагає усвідомлення світоглядних основ тієї або іншої професії, а також містить у собі професійну етику й естетику.

За *походженням* (або *генезою*) виділяють такі форми культури, як *народну культуру*, що виникає певною мірою стихійно і не має конкретного "персоніфікованого" автора (наприклад, фольклор); *елітарну культуру*, яка створюється інтелігенцією, професіоналами, тобто у якій завжди можна чітко встановити авторство; *масову культуру*, що має величезну аудиторію та доступна для всіх верств населення. Народна культура – це твори мистецтва, у тому числі прикладного, які створюють непрофесійні автори: казки, биліни, пісні, міфи, перекази тощо. Основний прояв народної культури – це фольклор, відмітною рисою якого є локалізованість, тобто поширеність на певній території, що не є обов'язковою ознакою для народної культури загалом.

Елітарна культура – це твори мистецтва, сприйняття яких вимагає високого рівня освіти; до неї належать академічна музика, література та образотворче мистецтво. Добутки елітарної культури створюються привілейованою частиною суспільства або за її замовленням. Як правило, за допомогою терміна "елітарна культура" позначають те, що незрозуміло для широкого кола людей і споживається тільки спокушеною частиною суспільства.

Масова культура (від лат. *massa* – грудка, частка і *cultura* – оброблення, виховання) – це явище, що виникло у ХХ ст. внаслідок розвитку засобів масової інформації, які мають величезну аудиторію. У результаті культурні тексти (у широкому сенсі – не обов'язково мовні) стали доступними одночасно для дуже великого кола людей. Масова культура доступна для всіх верств, прошарків і соціальних груп. Вона може бути як національною, так і загальною. Термін «масова культура» часто-густо пов'язується з індустрією культури і вживається у зневажливому змісті.

Виокремлюють також такі види культури, як домінуюча культура, субкультура та контркультура.

Домінуюча культура – це культура, яку поділяють більшість членів того чи іншого суспільства і яка є антонімом контркультури.

Субкультура (від лат. sub – під) – це культура, яка сформована у тій чи іншій соціальній групі, у тому чи іншому співтоваристві. Уживання цього терміна припускає наявність культури, що охоплює достатньо широке коло людей. Наприклад, субкультурою можна вважати культуру будь-якої національності стосовно загальнолюдської культури, а також культуру молодіжних угруповань стосовно національної культури і т. ін.

Контркультура (від лат. contra – проти) – це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації і т. ін., що вироблена членами певної соціальної групи (класу) на протигагу загальноприйнятим нормам і цінностям. Обов'язковою ознакою контркультури завжди є її опозиційність в суспільстві.

Розрізняють в соціології також культуру духовну і культуру матеріальну.

Матеріальна культура – це предмети ремесел, виробництва, техніка, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто артефакти (усе те, що зроблено руками людини). Принципово важливо, що артефакти не тільки є предметами, створеними людиною, а отже, протиставляються природним об'єктам. Вони також несуть на собі певне змістовне навантаження, можуть мати символічне значення, а також представляють певну цінність для членів суспільства. Інакше кажучи, вони концентрують навколо себе значення, зрозумілі всім носіям культури.

Духовна культура (тобто нематеріальна культура) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо. Елементи, що входять до складу нематеріальної культури, не можна поторкати руками, але вони існують у нашій свідомості і постійно підтримуються у процесі соціальної взаємодії людей в суспільстві.

Між духовною і матеріальною культурою немає чітких розбіжностей, вони є начебто різними боками однієї монети. Це можна показати на прикладі мистецтва. Будь-який твір мистецтва є матеріальним феноменом, оскільки його завжди в чомусь втілено (це стосується навіть музики, що передається звуками або нотами). Але будь-який твір мистецтва являє собою вираження певного змісту, що відбиває цінності та ідеологію суспільства чи епохи, які протистоять загальноприйнятим цінностям.

Розподіл на матеріальну і духовну культуру є найбільшою мірою умовним, мало того, існує ціла низка начебто «наскрізних» типів культур: екологічна, фізична, економічна, політична і т. ін.

За своїм характером і «цільовим призначенням» культура буває також *релігійною і світською*.

Підкреслимо, що соціологи виділяють певну низку основних *закономірностей* щодо розвитку культури в сучасному суспільстві. Серед них зазначимо такі:

– залежність типу культури від природних і штучних умов життя

суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;

– послідовність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї чи іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду);

– нерівномірність розвитку культури, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад в економіці; б) самі форми і види культури розвиваються також нерівномірно. Так, сьогодні при більш-менш пристойному рівні розвитку художньої культури ми часто-густо говоримо про відсутність політичної та правової культури, або про катастрофічний стан екологічної культури;

– особлива роль особистості, людської індивідуальності у культурному процесі, його подальшому розвитку.

Велике значення для розвитку і функціонування культури мають також і *якісні зміни в науці і технологіях*, що відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Тут можна виділити три якісних стрибки:

1) *поява писемності*, що дало змогу зберігати багато здобутків культури й обмінюватися ними;

2) *винахід друкарства*, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції;

3) *сучасні досягнення науки і техніки* (телебачення, відео- і звукозапис, голографія, інформаційні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).

Технічне оснащення спочатку породжувало лише райдужні надії. Здавалося, що завдяки могутнім технічним засобам культура може набагато раніше, а також глибше і ефективніше соціалізувати людину. Але основні чекання «культурного злету» виявилися поки що не реалізованими. Мало того, соціологи встановили, що культура людини у сучасному суспільстві все більше починає втрачати свою цілісність, стає «мозаїчною». Найголовнішу роль у створенні сучасної «картини світу» пересічної людини відіграє сьогодні те, що вона прочитає на афіші, побачить в кінотеатрі чи по телебаченню, почерпне з газет або довідається із розмов з колегами по службі та сусідами.

Науково-технічна революція на сучасному етапі суспільного розвитку стимулювала широке поширення саме *масової культури*. Сама ідея масової культури виникла у 20-х роках ХХ ст. в рамках доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства виходить з того, що у ХХ ст. класова поляризація зникає і важливу роль в історичному процесі починає грати «маса». Поняття «маса» має не тільки кількісні характеристики (більшість членів суспільства), а й якісні: знеособленість, перевага почуття, втрата інтелекту й особистої відповідальності за свої рішення і вчинки. Так, згідно з Габрієлем Тардом і Г. Лебоном, суспільство поділяється на масу (чи юрбу), яка не розуміє суті того, що відбувається; публіку, яка дещо розуміє; еліту, що має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси «масовим» називають таке суспільство, у якому

людина стає безликим елементом соціальної машини, «гвинтиком», підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі.

Сутність масової культури, таким чином, полягає в тому, що вона створюється переважно для цілей споживання. Головна її функція – розважально-компенсаторна. Це культура, яка позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленою аудиторією, і за часом, тобто виробляється постійно, із дня на день. У масовій культурі одержує гіпертрофоване вираження одна зі сторін культури – адаптивна, причому в полегшеному, поверхневому варіанті. У результаті масова культура перетворюється в особливий вид бізнесу. При цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї і замінюючи їй інші пласти культури. Типовим прикладом масової культури можуть служити нескінченні телевізійні серіали, так звані мильні опери.

Найконцентрованішим втіленням масової культури є *кітч* (від німецької *kitsch* – халтура, штамп). Він виник у період масової урбанізації як відповідь на запит сільського мешканця, який перебрався у місто і позбавлений внаслідок цього свого звичного середовища. Задача кітчу – створення ілюзії щастя. Широке поширення кітчу привело західних соціологів до висновку про те, що може спостерігатися зворотна залежність між матеріальним і культурним рівнем населення: досить швидко масове підвищення рівня життя супроводжується зменшенням духовних запитів.

Період 60-х років ХХ ст. можна назвати переломним для змістовної сторони масової культури на Заході. Бунт молоді в західноєвропейських країнах показав, що масова культура впливає на людину не дуже ефективно, оскільки вона «безадресна» та розрахована відразу на всіх. Був також зроблений висновок, що одні й ті самі суспільні ідеали варто доводити до різних соціальних груп (вікових, професійних, територіальних тощо) й різними способами. У зв'язку з цим перед соціологами постали такі завдання: 1) диференціювати соціальні групи за культурними ознаками; 2) визначити їх особливе коло інтересів і знайти їх можливі дотичні точки; 3) винайти шляхи, способи і засоби впливу на ту чи іншу соціальну групу.

Масова культура, таким чином, модифікується з урахуванням специфічних характеристик різних соціальних груп. При цьому змінюються і способи її впливу: вона не тільки стає більш вибірковою, технічно досконалою, винахідливою, а й використовує механізм статусного споживання як основний інструмент. Так, купівля тих або інших речей зумовлена не стільки їх технічними характеристиками і розумінням їх функціональності, скільки розумінням престижності та значущості.

Якщо справжня і масова культури різняться своїми цілями і цінностями, то відносно панівної у суспільстві культури виділяють ще *субкультуру та контркультуру*, тобто культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. ін. Їх ще називають частковими культурами. Будь-яка субкультура має свої цінності, трохи відмітні від загальноприйнятих,

свої особливі правила і зразки поведінки, стиль одягу, манеру спілкування тощо. Крім того, субкультура варіюється залежно від характеру декларованих цінностей і стилів життя, розміру соціальної групи, що поділяє ці цінності, вікових особливостей членів групи, а також їхньої готовності до активних дій щодо захисту своїх інтересів і способу життя (так звана прихована і відкрита агресивність).

Останніми роками соціологи багато уваги приділяють вивченню молодіжної субкультури. Тривалий час вважалося, що у соціалістичному суспільстві, яке прагнуло до соціальної однорідності, у молоді не може і не повинно бути своїх специфічних цінностей. Прояв своєрідності, незвичні форми поведінки молоді розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція представляла ці відхилення як спосіб самовираження молоді, як можливість заявити про себе суспільству, привернути до себе увагу. Так з'явився термін «неформальні молодіжні об'єднання», що закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вживанні. У західній соціології для позначення цього соціального явища використовують категорію «peer group». Це поняття виникло в американській соціології та означає більше, ніж група однолітків чи гомогенна (однорідна) вікова група. Слово «peer» походить від латинського par – рівний, і ця рівність стосується не тільки віку, а й соціального статусу, поглядів, цінностей, норм поведінки.

На думку багатьох соціологів, *субкультурна активність молоді залежить* від низки факторів: 1) від рівня освіти. У осіб з низьким рівнем освіти, вона значно вище, ніж у студентів вищих закладів освіти; 2) від віку. Пік субкультурної активності припадає на 16–17 років, а в 21–22 роки вона помітно падає; 3) від місця проживання. Рухи неформалів характерніші для міста, ніж для села, тому що саме місто із його великою кількістю соціальних зв'язків дає реальну можливість вибору тих або інших цінностей і форм поведінки.

Неформальні молодіжні об'єднання різняться характером соціальної спрямованості, типом групових цінностей, особливостями проведення свого дозвілля. Найпопулярнішими є групи аматорів сучасної музики, танців, різних видів спорту (футбольні вболівальники, культуристи тощо), їх близько 80%. Значно менше поширені в Україні такі молодіжні групи, що зайняті суспільно-корисною діяльністю – охороною пам'яток культури, захистом навколишнього середовища тощо, їх не більше 4%. Є молодіжні групи, чия поведінка може бути охарактеризована як соціально патогенна чи навіть злочинна: наркомани, токсикомани та ін. Такі групи складають приблизно 9% усіх неформальних молодіжних груп.

Визначення різних субкультурних груп є досить умовним, адже вони не відокремлені одна від одної непроникною перегородкою. Так, серед металістів зустрічаються токсикомани, а серед наркоманів – повії, що подібним чином заробляють на наркотики. Ідеться, скоріше, про різні типи таких соціальних груп. Рокери, металісти, футбольні фани – це групи контактні, які об'єднані спільними інтересами і мають відповідну зовнішню символіку, що їх виражає. А такі зразки соціально негативної поведінки, як наркоманія чи проституція, реалізуються переважно не на груповому, а на індивідуальному рівні. Сам

характер діяльності тут, скоріше, роз'єднує, ніж консолідує ці групи.

Необхідно також зазначити, що субкультура, яка перебуває у стані відкритого конфлікту, тобто явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається *контркультурою*. Цей термін належить американському соціологу Т. Роззаку, який увів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років ХХ ст. Інакше кажучи, контркультура – це комплекс, або набір норм і цінностей будь-якої соціальної групи, що різко суперечать нормам і цінностям, панівним у суспільстві, частиною якого є ця група. На сьогоднішній день контркультура це:

- а) тип протестуючого світовідчуття;
- б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному;
- в) антитрадиційні форми художньої творчості.

Ураховуючи внутрішню неоднорідність культури як соціального явища, соціологи зробили спробу створити багаторівневу модель, за якою сутнісна розмаїтість культурних змін зумовлена розмаїттям "викликів" до культури з боку суспільства, що постійно змінюється. При цьому підсистеми культури співвідносяться не за принципом субординації, підпорядкування, а за принципом додатковості. У цій моделі ясно простежуються взаємозв'язки між соціальною структурою, соціальним замовленням на певний тип поведінки та функціонуванням культурних підсистем. Єдина людська культура складається з безлічі різних видів і типів культур, які роблять свій певний внесок до загальнолюдської культури, і без кожної з них картина культури була б неповною. Усі культури необхідні, повноцінні і взаємозамінні. Жоден культурний процес не можна оцінити однозначно і категорично у термінах "добре – погано", особливо якщо йдеться про сучасну культурну ситуацію в нашій країні, оскільки, по-перше, вона надзвичайно складна і суперечлива, а по-друге, ще не має повної ясності щодо глибини і масштабів змін, що відбуваються у суспільстві. Однак, як свідчать аналіз і практика ринкових перетворень, уже явно можна виокремити кілька *тенденцій*.

1. *Деїдеологізація культури* і ліквідація державної монополії на культуру. У змістовному плані це призвело, з одного боку, до більшої свободи творчості і свободи вибору у сфері культури, а з іншого – до втрати контролю за якістю і рівнем пропонованої споживачеві культурної продукції, будь це популярна література або численні освітні послуги.

2. *Приватизація і комерціалізація культури*. У наш час цей процес має поки що односторонню спрямованість: утворений український приватний капітал поки що часто-густо вкладає свої кошти в дуже специфічну, але високоприбуткову сферу – еротичну і детективно-розважальну індустрію.

3. *Зростання інтересу до минулої культурної спадщини*, у тому числі до релігії і церкви.

4. *Виокремлення національних культур* і використання їх як інструмент політики, як засіб завоювання довіри виборців.

5. *Посилення культурно-комунікативної апатії*, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), різке зменшення рівня відвідуваності кінотеатрів, музеїв, бібліотек, картинних

галерей тощо.

б. *Особливу тривогу викликає стан української мови*, який можна розглядати як індикатор культури. Він організує характер і спосіб сприйняття реальності. За кілька десятиліть в українській мові відбулися глибинні зміни, що призвели до зниження рівня грамотності, поширення офіційного суржика, зростання лихослів'я і широкого вживання «матірнього змашення» у повсякденній мові.

Таким чином, вивчення місця і ролі культури в суспільному житті, закономірностей її розвитку має велике і практичне значення. У сучасних умовах усе чіткіше видно, що не можна ефективно проводити в життя економічні і політичні програми без урахування культурного рівня населення. Інакше кажучи, підвищення культурного рівня населення є необхідною передумовою соціально-економічного зростання української держави.

На думку видатного російсько-американського соціолога П. Сорокіна, в основі кожної культури лежить особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів П. Сорокін виокремлює чотири *типи соціокультурних суперсистем*:

- 1) *почуттєвий* тип, коли світоглядні установки спираються на почуттєве збагнення світу;
- 2) *умоглядний* тип, заснований на інтуїції;
- 3) *ідеалістичний* тип, що включає в себе і почуття, і інтуїцію;
- 4) *еклектичний* тип культури.

Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна (інтуїція) і раціональна. До нижчих рівнів культурних систем, за П. Сорокіним, належать мова, етикет, релігія, мистецтво, наука.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає й визначений тип культури. На думку П. Сорокіна, існує два основних і два проміжних типи культури.

1. У *ідеаціональній культурі* (першому з основних типів) світовідчуття спрямоване на надчуттєве і надрозумове збагнення Абсолюту, яке засновано на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним, є європейське середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська культури, грецька культура VIII – VI ст. до н. е.

В ідеаціональній культурі сприйняття і пізнання світу здебільше здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу, ніж про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності. Люди з культурою ідеаціонального типу не прагнуть до природничо-наукового пізнання, навпаки, їхня увага зосереджена переважно на містичному досвіді, що відкриває таємницю існування іншого світу. Яскравим прикладом такого світосприйняття і типу культури є європейське середньовіччя IX – XII ст., де панівне місце у свідомості посідала релігія, пронизуючи всі форми життєдіяльності людини. Мистецтво в ідеаціональній культурі тяжіє до умовності, символічності, створюється відповідно до певних канонів і найчастіше знеособлене. Ми майже не знаємо імен художників, які розписали стіни печерних храмів Аджанти або створили прекрасні арабески мусульманських орнаментів.

2. Для *почуттєвої культури* характерні сенсорність, тобто увага переноситься переважно на почуттєво відчутні предмети, емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Саме визнання того, що об'єктивна реальність та її зміст сенсорні, «проголошується нашою сучасною культурою в усіх її основних компонентах: у мистецтві, науці, філософії, етиці і праві, а також у соціальній, економічній і політичній діяльності, у способі життя і світогляді людей». Для почуттєвої культури характерне сприйняття світу як даного у почуттєвому досвіді, за допомогою слуху, зору, дотику і нюху. Ідеалом людини сенсорної культури є особисте щастя, аскеза йому далека. Цей культурний тип реалізований Європою в епоху Нового часу, коли виникла наука, що пізнає світ шляхом емпіричного досвіду. Причому досвід виступає єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

У почуттєвій культурі стиль мистецтва стає натуралістичним. Гармонічне сполучення двох видів світовідчуття лежить в основі досягнень мистецтва грецької класики і епохи Відродження, коли способи втілення художніх образів були частково символічними, а частково реалістичними.

3. *Ідеалістична культура*, що належить до перехідних типів, характеризується тим, що значення ідей і почуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонічне злиття двох типів світогляду у єдине ціле (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

4. *Еклектична культура* припускає протистояння почуттєвих та ідеаціональних елементів світовідчуття. Між двома основними культурними типами, на думку П. Сорокіна, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний тип культури. У них обидва основних види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (ідеалістичний тип), або у фрагментарному, еклектичному накопиченні і протистоянні один одному.

Відповідно до цієї концепції культури приводяться до руху тими силами, що закладені у них самих. Розвиток цих сил у ідеаціональному і почуттєвому типах відбувається до певної межі, після чого починається відбиття "хвилі". Чергування основних типів культури пов'язано із проходженням або через ідеалістичний, або через еклектичний типи, які П. Сорокін визначав як перехідні. При цьому він досить оптимістично характеризує історичний процес: якщо культура перебуває у занепаді (як, на його думку, сучасна західна культура), це означає, що ця світоглядна суперсистема вичерпала себе і зароджуються нові підстави для формування іншого культурного типу.

Воднораз культура реалізує основний принцип світовідчуття і світогляду в усіх своїх елементах, тобто системах «нижчого рівня» (мові, науці, етиці і т. ін.). Це стосується також і мистецтва, релігії, політики, права, моралі. Причому в кожному окремому феномені (елементі) культури присутнє «ядро» і «периферія». Домінуючі риси кожного окремого феномену являють собою основний принцип, цінність цього типу культури. Так, для європейського середньовіччя основною істиною був Бог.

Варто також зазначити, що П. Сорокін ілюструє свою концепцію за допомогою сумарних статистичних даних. Наприклад, живопис і скульптура середньовічної Європи (ідеаціональний тип) були переважно релігійними, вони стали більшою мірою світськими лише у XIX–XX ст.

Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (іудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми етики і права беруть витoki від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задоволень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, у свою чергу, більше наближені до земних задоволень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай має на увазі комфорт і максимальну зручність. Подібну картину можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів у ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншої групи. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена правляча верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі складаються або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності та позитивну оцінку почуттєвих цінностей.

Резюме

1. Соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.

2. Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві, а саме: уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, взяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.

3. Об'єктом соціології культури є діяльність людей, що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

4. Під сутністю культури на сучасному етапі розуміються матеріальні і духовні цінності, а також жива людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.

5. До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.

6. До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворюючі елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.

7. У соціології культуру поділяють на культуру суспільства загалом, культуру націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.

8. Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис і ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як інновація, дифузія, культурний лаг та культурна трансмісія.

9. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень в суспільстві про світ і способи його опису.

10. Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте поняття «культура».
2. Охарактеризуйте об'єкт і предмет соціології культури.
3. Розкрийте основні функції культури.
4. Охарактеризуйте основні поняття соціології культури.
5. Проаналізуйте поняття «цінності» культури.
6. Охарактеризуйте основні універсалиї культури.
7. Охарактеризуйте високу, народну і масову культуру.
8. Проаналізуйте основні форми культури.
9. Проаналізуйте основні соціологічні концепції культури.
10. Розкрийте суть і зміст соціокультурної динаміки.

План семінарського заняття

1. Основні поняття, категорії та сфери соціології культури.
2. Соціально-культурна реальність в Україні.
3. Розвиток української національної культури.

(2 год.)

Теми рефератів

1. Проблеми відродження національної культури в Україні.
2. Характеристика масової культури та форми її прояву.

3. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості.
4. Характеристика народної культури та форм її прояву.

Використана і рекомендована література

1. Ионин Л.Г. Социология культуры: Учеб. пособ.: Изд. 3-е, доп. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
2. Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. Видання 2-ге, перероб. та доп. / За ред. І.І. Тюрменко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
3. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
5. Соціологія і психологія: Навч. посіб. / За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
6. Семашко О.М., Погорілий О.І., Піча В.М. та інші. Соціологія культури / За ред. В.М. Пічі. – Львів: «Магнолія плюс», 2003. – 279 с.
7. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навч. посіб. – 2-ге вид. виправлене і доповнене. – Львів: «Магнолія плюс», 2005. – 401 с.
8. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія. Навчальний посібник: Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Київ.: Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с.
9. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Тести

1. Яке з перерахованих нижче понять є найбільш широким:
 - а) духовний інтерес;
 - б) духовне виробництво;
 - в) суспільна психологія;
 - г) духовна культура.
2. До загальнолюдських елементів культури у різних народів зазвичай зараховують:
 - а) мову як систему знаків, наділених певним значенням, котрі використовуються для збереження, перетворення та передачі інформації;
 - б) смисложиттєві цінності (уявлення про щастя, мету і сенс життя, цінності духовної культури, міжіндивідне спілкування, демократичні свободи тощо);
 - в) норми, що містять вимоги до поведінки (морально-етичні, правові, релігійні);
 - г) усну народну творчість, художню діяльність народних умільців і т. п.
3. У сучасній Україні формується нова соціокультурна реальність, яка проявляється:
 - а) у зростанні ступенів свободи в матеріальному і духовному житті людей;
 - б) у знятті жорсткого ієрархічного управління сферою культури та іншими сферами життя суспільства;
 - в) у зміні статусу, а відповідно і функцій національних культур.
 - г) у посиленні релігійного впливу на духовне життя суспільства і т. п.
4. Із соціологічної точки зору культура є:
 - а) небіологічна знакова система, яка передає соціальний досвід;
 - б) світ цінностей, що поділяється всіма членами певного співтовариства;
 - в) соціальний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства;

- г) сукупність технологій, які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей.
5. Сутність людотворчої (гуманістичної) функції культури полягає у:
- пізнанні і самопізнанні суспільства, соціальної спільноти, людини;
 - накопиченні і збереженні соціального досвіду людства;
 - розвитку творчого потенціалу людини;
 - є інструментом соціального управління поведінкою людини.
6. Яке, із наведених визначень, найбільш повно розкриває сутність культури?
- це те, що відрізняє людину від тварин, що властиво тільки людському суспільству;
 - це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням;
 - культура передається за допомогою мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо;
 - спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм і нормативів, у духовних цінностях.
7. Яке, із наведених визначень, розкриває норми як елемент культури?
- це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина;
 - це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури;
 - усталені схеми поведінки, обов'язкові на рівні культури загалом;
 - правила і норми поведінки, яких має дотримуватися людини, якщо вона поділяє систему цінностей культури.
8. Яке, із наведених визначень, розкриває традиції як елемент культури?
- це сукупність колективних дій, що втілюють у собі уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв аналогічні почуття;
 - це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат;
 - це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури;
 - це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів та слів, які виконуються особами, підготовленими і вибраними для цього.
9. Культурні універсалії – це:
- сукупність знаків і символів, що використовуються членами суспільства для здійснення комунікації;
 - норми поведінки, які оформлюються парламентським або урядовим документом;
 - сукупність неписаних правил поведінки;
 - норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають.
10. За суб'єктом, або носієм культури виділяють:
- культури суспільства загалом;
 - культуру соціальних груп і спільнот;
 - культуру окремої особистості;
 - культурні цінності суспільства.
11. За походженням виділяють культуру:
- народну;
 - елітарну;
 - масову;
 - культуру особистості.
12. До основних видів культури відносять:
- домінуючу, яку поділяють більшість членів суспільства;
 - субкультуру, яка сформована в тій чи іншій соціальній групі;
 - контркультура – це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації та ін., вироблена членами певної спільноти на протизвагу загальноприйнятим нормам і

- цінностям;
- г) культура економічної діяльності.
13. До основних закономірностей розвитку культури не відноситься:
- алежність культури від природних і штучних умов життя суспільства;
 - послідовність і нерівномірність у розвитку культури;
 - особлива роль особистості у культурному процесі;
 - конфронтація між панівною і контркультурою.
14. До основних тенденцій сучасної культурної ситуації в Україні відносяться?
- приватизація і комерціалізація культури;
 - зростання інтересу до минулої культурної спадщини;
 - посилання культурно-комунікативної апатії;
 - стан української мови;
 - створення необхідних умов для розвитку культури.
15. Культурна динаміка описується за допомогою таких понять:
- інновація;
 - дифузія;
 - культурна трансмісія;
 - культурний лаг.
16. На думку П. Сорокіна в основі кожної культури лежить особливий світогляд. До них не відноситься:
- почуттєвий;
 - умоглядний;
 - ідеалістичний;
 - еклектичний;
 - раціональний.
17. Які, із наведених параметрів, не характеризують культурну діяльність?
- сукупність видів діяльності під час дозвілля;
 - види діяльності, що обирає людина відповідно до своїх уподобань і можливостей;
 - стійкість обраних видів захоплення;
 - співвідношення споживання і продукування культурних цінностей;
 - розвинутість культурної інфраструктури.
18. До основних показників розвитку культури суспільства відносяться ті, що:
- характеризують рівень розвитку суспільної свідомості, інтенсивність протікання культурних процесів;
 - характеризують домінуючий тип культурної орієнтації суспільства;
 - фіксують ступінь утвердження в суспільній свідомості цінностей людського існування;
 - характеризують культурний розвиток суспільства в аспекті взаємин пануючої культури з іншими культурами.
19. Першоосновою культури є:
- спадковість;
 - соціалізація;
 - мова;
 - культурне середовище.
20. Акультурація – це те саме, що:
- культурний конфлікт;
 - асиміляція;
 - соціалізація;
 - культурний релятивізм.

Розділ № 12. Соціологія політики

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити основні підходи до розуміння політики як соціального явища;
- охарактеризувати поняття, об'єкт і предмет соціології політики;
- проаналізувати основні проблеми досліджень соціології політики;
- визначити поняття, об'єкт і предмет електоральної соціології;
- проаналізувати основні теорії електоральної соціології;
- охарактеризувати основні чинники впливу на електоральну участь громадян;
- проаналізувати основні типи політичної участі виборців.

I. Соціологія політики як наука.

II. Електоральна соціологія.

Сфера політики є важливим структурним елементом суспільного життя, одним з головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство.

Політичні аспекти присутні практично у всіх видах діяльності людей. У науковій лексиці постійно використовуються такі поняття, як «економічна політика», «соціальна політика», «національна політика», «міжнародна політика», «культурна політика» та ін. Термін «політика» відображає ідеї, цілеспрямовані дії певних структур, відповідальних за здійснення комплексу скоординованих заходів. Саме в такому сенсі вживається воно у словосполученнях «аграрна політика», «містобудівна політика», «науково-технічна політика». Політика – не тільки сфера вияву інтересів соціальних груп, їх зіткнення і протиборства, а й спосіб певної субординації інтересів, підпорядкування їх началу, яке є найбільш значущим, а отже, і обов'язковим для всього загалу

I. Соціологія політики як наука

Політика є сферою діяльності, що пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами з приводу державної влади – її завоювання, утримання і використання у власних цілях.

Визначальним елементом, соціальною сутністю політики є політична влада як публічне і монопольне право реалізовувати волю і силу. Вона проявляється у панування у всіх сферах суспільного життя. Характерними ознаками політичної влади є: загальність і обов'язковість її рішень для всіх громадян і організацій; безособовість; монополія на фізичне насильство; різноманітність економічних, соціальних, культурно-інформаційних, силових, ціннісно-нормативних, духовних тощо ресурсів.

Публічна влада, насамперед влада держави, і політика виникають та існують тоді, коли суспільство в результаті свого розширення та ускладнення виявляється нездатним залишатися в рамках колишньої саморегуляції, самоврядування. У цьому виявляється та зберігається об'єктивно потреба в забезпеченні ззовні контролю за поведінкою його членів та їхніх взаємин, а тим

самим у виділенні для цього особливого шару людей, що здійснюють такий контроль і соціально-політичне регулювання

Політика як об'єкт наукового аналізу має багато вимірів та площин, привертає увагу представників усіх суспільних наук, що розглядають політичні об'єкти і феномени під різними кутами зору. Філософія вивчає політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. Юриспруденція досліджує «стикову» взаємодію правових і державних норм та інститутів. Історію цікавлять факти щодо розвитку політичних інститутів та ідей. Психологія звертається до психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Політологія досліджує структуру політичних органів та інститутів, їх взаємовідносини (наприклад, законодавчої та виконавчої гілок влади), розстановку політичних сил в суспільстві тощо. Політична сфера привертає увагу і соціології, будучи об'єктом аналізу соціології політики (політичної соціології).

Соціологія політики – наука, яка вивчає соціальні механізми влади, соціальні засади політичних і державних інститутів, закономірності впливу соціальних спільнот на політичний порядок, політичну культуру, свідомість та поведінку громадян.

Предметом соціології політики є соціально-політичні відносини, що виникають між соціальними суб'єктами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади.

Він охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери – інституціоналізацію, соціалізацію, інструменталізацію політичних форм (держави, влади, політичної діяльності, громадянського суспільства) в контексті соціального середовища, а також політичну свідомість і політичну поведінку людей, відображених у діяльності державних і суспільних інститутів, організацій та в механізмах їх впливу на процес функціонування влади.

Об'єктом соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його проявів. Якщо конкретніше, у зміст об'єкту вивчення соціології політики включаються:

- політичні групи і об'єднання;
- політичні групи і організації;
- політична культура (політичні цінності і норми, політичні ідеї, концепції, ідеали, звичаї і традиції);
- політичні інтереси;
- політичні зв'язки, дії, взаємодії і відносини;
- політична свідомість;
- політичні процеси і рух та ін.

Головним об'єктом вивчення соціології політики були і залишаються політичні системи суспільств як інституціональні механізми політики і їхні основні ланки – держави.

Щодо *функцій соціології політики*, то можна сформулювати такі:

- визначення рівня політичної стабільності суспільства, виявлення умов, що спричиняють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальні, економічні, політичні тощо наслідки;

- розроблення шляхів, методів та способів забезпечення політичної злагоди різних політичних партій, соціальних рухів, груп, сил;
- прогнозування політичних трансформацій і змін, виявлення зон політичної напруги;
- розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям;
- пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів.

Будучи визначальним елементом соціальної групи, особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, «включається» в політичну діяльність, уособлює певний ступінь утілення політичної волі суспільства. Необхідність такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в сучасному суспільстві є суб'єктом політичних відносин. Усунення людей від участі в політичному житті може мати серйозні негативні наслідки. Спроби ізолювати людей від політики ні до чого доброго не призводили. Політика давно вже стала справою більшості громадян, і ця тенденція постійно посилюється. Усвідомлення та реалізація людьми політичних прав і свобод створили основу для їх участі в політичних процесах. Зрісла суспільна вага та вплив особистості завдяки її діяльності в політичних інститутах та організаціях.

На сучасному етапі розвитку людства політичне життя все більше характеризується активізацією масових суспільних рухів. Люди різної політичної орієнтації протестують проти мілітаризації, політики агресії та війни, расової та національної дискримінації, обмеження прав жінок, корупції, хижацького використання природних ресурсів і довкілля. Політичні лідери змушені зважати на позиції масових суспільних рухів, які нерідко висувають певні політичні вимоги.

Не абиякими є можливості впливу людей на різноманітні політичні процеси в умовах функціонування місцевого самоврядування. Саме на цьому рівні найефективнішими є узгодження інтересів, установок і настроїв людей та органів влади. Адже більшість із них байдужа до того, що відбувається на вершинах влади, виявляючи водночас неабиякий інтерес до того, що відбувається навколо них. Учені простежили закономірність: доки на місцевому рівні не утвердиться реальна участь людей у вирішенні актуальних питань життя, доти марними будуть їх намагання вплинути на це на високих рівнях влади.

Поява соціології політики як самостійної галузі знання пов'язана з діяльністю німецького соціолога М. Вебера, який одним з перших здійснив соціальний аналіз влади, владних відносин, дав класифікацію типів держави в суспільстві. На відміну від К. Маркса, він визнавав пріоритетною не економіку, а владу, вважаючи її основним чинником, що створює групу.

З того часу проблеми політики загалом і соціології політики досліджували на різних рівнях теоретичного знання і під різними кутами зору багато вчених: проблему еліт – італійські соціологи і політекономи В. Парето, Г. Моска, політичних партій – німецький соціолог і політолог Р. Міхельс, груп тиску і лобізму – А. Бентлі, Д. Трумен, пропаганди і масових комунікацій – американський політолог Г. Лассуелл. Предметом соціології політики стали

проблеми конфліктів і змін бюрократії, громадських організацій і рухів, входження громадян у політичне життя, а також політична культура і політичне лідерство.

У становлення політичних наук значний внесок зробили американські вчені А. Гоулман, С. Ліпсет, Т. Парсонс. Так, С. Ліпсет зосередив увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Багато досліджень (Р. Мертон, Р. Блан та ін.) стосуються проблем бюрократії. Чимало праць (П. Лазерсфельд, Р. Россі) присвячено виборчим кампаніям, проблемам виборів. Значний інтерес становлять праці Р. Міллса, В. Ростоу, Д. Лернера та ін.

Сучасні українські соціологи (Є. Головаха, С. Макєєв, В. Танчер, О. Якуба та ін.) зосередили свій погляд на владних відносинах, особливостях суб'єктів влади, проблемах співучасті людей у політичному і правовому житті. Багато уваги приділяють вони вивченню природи, ролі держави, напрямів діяльності формальних і неформальних інститутів, що претендують на участь у прийнятті політичних рішень.

Усі ці дослідження сприяли окресленню сучасної *проблематики* соціології політики, яка є дуже широкою і різноманітною, основними елементами якої є [6]:

1. *Дослідження загальних проблем взаємин суспільства, політичної влади і політики.* Успішне здійснення політики можливе лише тоді, коли вона враховує тенденції та закономірності суспільного розвитку, потреби й інтереси як суспільства в цілому, так і різних соціальних груп і особистості, рівень розвитку культури, стан суспільної, групової та індивідуальної свідомості і т.п. Тому взаємодія суспільства і політичної влади, соціуму і політики залишається основним питанням соціології політики. У цьому зв'язку досліджуються такі проблеми:

– місце і роль політичної підсистеми суспільства і її відносини з економічною, соціальною, духовно-ідеологічною підсистемами, а також із зовнішніми стосовно даного суспільства системами;

– політика як соціальний інститут;

– влада і політика;

– політика і соціальна стратифікація;

– легітимність політичної влади шляхом її досягнення і визначення;

– соціальний зміст, соціальна роль і соціальні наслідки поділу політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову;

– сутність політичної культури та її роль в забезпеченні нормативного функціонування суспільства й ін.

2. *Соціологічний аналіз політичної системи і механізму її дії.* Тут важливо аналізувати такі аспекти даної проблеми:

– внутрішня взаємодія всіх складових політичної системи в контексті соціальних основ суспільства;

– соціальні основи функціонування політичної системи;

– соціальна сутність і роль держави. В цьому плані дослідження соціальних аспектів різних державних форм як:

– форм правління – президентських і парламентських республік,

абсолютних і конституційних монархій та ін.;

- форм політики-територіальної організації – унітаризм, федералізм, автономіям та ін.;

- форм політичних режимів – демократизм, авторитаризм, тоталітаризм та ін.

- формування і взаємодія цивільного суспільства і правової держави й ін.

3. *Проблеми політичної соціалізації особистості і політичної поведінки:*

- аналіз сутності, змісту і особливостей політичної соціалізації;

- місце і роль в політичній соціалізації сім'ї, школи, однолітків, громадських організацій і рухів, ЗМІ, інших агентів політичної соціалізації;

- шляхів і засобів засвоєння політичної культури на різних етапах соціалізації;

- формування, утвердження і розвиток нормативного політичного мислення і поведінки, її різних типів;

- рівня і спрямованості політичної активності, особливо під час електоральних кампаній та ін.

Отже, соціологія політики охоплює розгляд як теоретичних проблем, що вимагають глибокого наукового аналізу, так і практичних, для вирішення яких необхідні емпіричні дослідження. Одним з нових її напрямів є вивчення виборів, електоральної поведінки і політичної участі.

II. Електоральна соціологія

Електоральна (лат. elector – виборець) соціологія (соціологія електорату) є однією з найдинамічніших галузей в структурі соціології політики [8, с. 286–290].

Електоральна соціологія – наука, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в життя соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Безпосереднім її завданням є дослідження мотивації поведінки виборців під час голосування, різноманітних чинників, які впливають на їх електоральні симпатії. Вона відкриває неабиякі можливості щодо прогнозування, формування, управління політичними настроями та уподобаннями виборців, вироблення та використання відповідних виборних технологій.

Предмет електоральної соціології – електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі права майбутнім представників влади.

Об'єкт – процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах (ґрунтується на вільному вияві політичної волі та інтересів громадян та системі прямих виборів у законодавчі органи влади).

Електоральні дослідження можливі лише за певної організації політичної влади (реального існування демократичного суспільства), коли має сенс постановка питання про виборчу активність його громадян та особливостей її виявів. Так, монархічні, теократичні режими майже не передбачають функціонування політичної системи, заснованої на прийнятті політичних рішень через демократичні процедури з урахуванням інтересів виборців. Тоталітарні та

авторитарні режими, навіть маючи ознаки формальної демократії (країни колишнього соціалістичного табору), неспроможні забезпечити вільний вияв електоральної активності громадян.

Електоральні опитування, як і вивчення виборчої поведінки різних суспільних груп та верств, появилися порівняно недавно. Аматорські спроби прогнозування виборчих результатів на основі опитування пересічних громадян щодо їх політичних уподобань були започатковані у країнах із традиційно демократичним політичним устроєм (США) у перші десятиріччя ХХ ст. Представницьке прогнозування результатів політичних виборів, використання професійних методик і технологій в електоральних дослідженнях розпочалося у 30-ті роки ХХ ст. Так, з 1935 р. у США регулярно стали публікуватися результати досліджень громадської думки (в тому числі й електоральних опитувань), які проводила фірма Е. Роупера та Американський інститут громадської думки Дж. Геллапа.

Одночасно з появою перших професійних центрів дослідження електоральних уподобань громадян постала так звана проблема вибору «останнього моменту», яка засвідчила невизначеність уподобань значної кількості виборців напередодні виборів, а відповідно і складність передбачення остаточного результату електоральної активності громадян,

У 50-ті роки ХХ ст. дослідження електоральної поведінки цікавили не лише науковців. Уже кандидати на виборах та їх штаби почали послідовно звертатися до послуг професійних полстерських фірм, опитування яких сприяли оптимізації стратегії й тактики виборчої боротьби. Одночасно розвивалися теоретичні концепції, що намагалися виробити цілісне бачення електоральної поведінки виборців. Першою вдалася до них чиказька школа досліджень політичної поведінки, представники якої поставили питання про вплив на результати виборчої боротьби агітації в засобах масової інформації. Було проведено масштабне дослідження з використанням експериментальних і контрольних груп виборців, результати якого (як і подальших досліджень під керівництвом Г. Ласуелла) відіграли помітну роль у становленні електоральної соціології.

Саме у 30–50-ті роки ХХ ст. сформувалися дві найбільші представницькі концепції вивчення виборчої активності громадян – соціологічна (класова, статусна) та соціально-психологічна. Поширеними є також теорії «раціонального вибору» та «політичного поля».

Соціологічна концепція, наголошує на безпосередній залежності виборчої поведінки електорату не від переваги політичних чи ідеологічних програм і платформ, а від належності виборців до певних великих соціальних груп (класових, етнічних, конфесійних, поселенських тощо). На думку авторів цієї теорії (найвідоміший серед них П. Лазерсфельд), голосування залишається не стільки вільним вибором конкретної особи, скільки демонстрацією її зв'язку з певною соціальною групою. Самі ці групи й забезпечують конкретній партії більш-менш стійку виборчу базу.

Представники цього підходу зафіксували щонайменше чотири основні типи соціальних розмежувань, які впливають на реалізацію електорального

потенціалу виборців: розмежування між містом і селом, центром та периферією, між представниками різних конфесійних груп, між представниками різних соціальних класів, верств населення.

Соціально-психологічна концепція. Зосереджує увагу на опосередкованому впливі на політичні уподобання «маргінальних» для політичних процесів чинників – сім'ї, духовних цінностей, найближчого оточення тощо. Її засновники стверджують, що симпатії до певних партій та ідеологій є не стільки свідомими виявами електоральної активності, скільки наслідками ранньої соціалізації індивіда (в сім'ї, під впливом найближчого оточення тощо).

Більшість сучасних соціологів надає перевагу саме соціально-психологічній концепції. Але обидві вони є дещо статичними, зорієнтованими на суспільства зі стійкою системою невеликої кількості парламентських партій, що постійно перебувають на політичній арені (демократична та республіканська партії у США, демократична, консервативна та ліберальна партії у Великобританії). За великої кількості політичних партій, що є основою політичних систем більшості європейських країн, в тому числі й на пострадянському просторі, ні статусний, ні соціально-психологічний підходи не можуть чітко обґрунтувати особливості електоральних уподобань громадян.

Теорія «раціонального вибору». Сформувалася наприкінці 50-х років ХХ ст. унаслідок намагань осмислити тогочасні уявлення про особливості реалізації виборчої активності громадян. Згідно з нею кожен виборець голосує за партію, яка, на його думку, може бути найкориснішою для нього (йдеться передусім про меркантильні інтереси). У своїх оцінках люди орієнтуються на ідеологічні презентації конкретної партії в політичному просторі, а також на повсякденний досвід існування за конкретної політичної адміністрації, надаючи перевагу здебільшого економічним показникам.

Теорія «політичного поля». Будучи найчіткіше окресленою в працях французького соціолога П. Бурдьє, вона пояснює електоральні уподобання виборців, особливості реалізації політичної влади у контексті відносин «домінування – підкореності». Центральними у ній є поняття соціального простору та політичного поля.

Соціальний простір – продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивних взаємин між індивідами.

Індивід у соціальному просторі має певний статус, закріплений «соціальним капіталом» (сукупність потенційно важливих рис: характер людини, її суспільний статус, публічний авторитет, культурний потенціал тощо). Відповідно і соціальна група постає як певна кількість членів з однаковими соціальною позицією, умовами існування, що зумовлює й однакові системи практик.

Індивіди, які володіють максимальною сукупністю соціальних капіталів, завжди намагаються впливати на життєдіяльність людей. Домінування, на думку Бурдьє, реалізується у формі легітимного бачення соціального світу, за утвердження якого (різного для різних суспільних груп) у межах політичного поля точиться суспільна боротьба.

Політичне поле – проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Об'єднання людей у політичну спільність стає можливим завдяки існуванню так званої докси (грец. *doxa* – думка, уявлення) – спонтанної згоди з повсякденним політичним порядком. Саме вона є чинником, що об'єднує великі групи людей у політичні спільноти, сенс яких полягає у послідовному використанні сприйнятої докси як інструменту політичної боротьби.

Однак навіть система політичної демократії, що проголошує широкі можливості реалізації владного потенціалу кожного виборця, не може повністю реалізувати ці настанови. Спричинено це неоднаковими суспільними капіталами, якими володіють виборці, що надає перевагу вузькому колу «професіоналів». Саме вони реалізують потенційні можливості окремої соціальної групи у просторі політичної боротьби, і саме їм делегується сукупність владних прав виборців.

Представники даної теорії формулюють дві головні проблеми: 1) чи насправді сучасна політична демократія є системою, що забезпечує реалізацію владного потенціалу кожного виборця; 2) чи можна вести мову про існування тих, хто делегує свої права, до моменту самої передачі цих прав. Щодо обох проблем однодумці Бурдье дають песимістичну відповідь.

Загалом електоральна соціологія в останні роки все більше зміщує свій інтерес з раціонально зумовленого вибору електорату в політичній боротьбі на вивчення реакцій громадян на повсякденні події політичного життя.

Участь громадян у політичному процесі [6, с. 69–74]. Важливою проблемою електоральної соціології є вивчення участі громадян у політичному процесі. Проблема участі громадян у політиці нерозривно пов'язана з виникненням конституційної держави і розвитком демократії. Разом із тим, незважаючи на значний політичний досвід сучасних демократій і дослідницькі традиції, проблема пояснення політичної участі громадян залишається однією з найбільш дискусійних.

У традиційній теорії демократії участь у політичному процесі трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення, врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі. Ця традиція втілює ідеальну модель "людини політичної" – людини, здатної виступити в якості громадянина у сфері публічних інтересів. Однак слабким місцем даної моделі є те, що вона містить питання, на які важко дати однозначні відповіді. Наприклад, які соціальні інтереси повинні враховуватися в політиці? У яких формах може реалізовуватися таке врахування? Врахування може бути здійснено у формі права голосування або права знати, чи права самостійно вирішувати, права вето, права делегації, мандата тощо. Усе це – дискусійні проблеми, які не мають однозначного рішення.

Крім того, така ідеальна модель не пояснює багатьох парадоксів сучасного політичного процесу, для якого в цілому характерним є те, що він переважно проходить на електоральній і парламентській сценах, у політичних партіях, об'єднаннях, спілках. При цьому, іноді, громадськості залишається роль байдужого глядача, вона лише опосередковано включається в політичні

комунікації. А остання, по суті, заміщається "демонстративною та маніпулятивною публічністю" організацій, що діють "через голову" публіки. "Людина політична", по суті, перетворюється на "людину голосуючу". І якщо приймати таку інтерпретацію реальності, то це означає відмову від інтерпретації політичної участі з позицій демократичного ідеалу.

Дослідники західних демократій давно пишуть про парадокс масової політики, що має місце у державах із розвиненою демократією: факт у цілому низького рівня інтересу та інформованості щодо політики громадян даних держав, який більше співвідноситься з авторитарними режимами і недемократичними культурами, ніж із демократією. Певне вирішення даного парадокса було запропоновано С. Хантінгтоном і Дж. Нельсоном у концепції "автономної і мобілізованої участі", вони звернули увагу на роль неполітичних стимулів примушування до політичної участі. Ідеї даної концепції дістали розвитку в дослідженнях Ван Деса, який переконливо показав недосконалість так званої гіпотези політизації, заснованої на уявленнях про "людину політичну", і аргументував висновок про те, що рівень політичного інтересу серед громадян є функцією ступеня втручання уряду в суспільство.

Одним із найважливіших досягнень України за роки незалежності стало утвердження формальних ознак демократії як політичного режиму. Разом із тим, перманентна криза легітимності існуючої влади, затягування фундаментальних структурних реформ в усіх сферах громадського життя, фактичний соціальний розкол між політичним класом, який формується, й іншими соціальними групами щодо можливості впливати на прийняття важливих для суспільства рішень, нарешті, періодичні політичні кризи, що супроводжують країну, яскраво свідчать про слабкість позицій демократії.

Встановлення формального "процедурного мінімуму" демократичного режиму та розвиток громадянського суспільства, що втілює прагнення громадян брати на себе відповідальність за вираження і реалізацію публічних інтересів, – це несинхронні процеси, що аж ніяк не означають того, що демократичні зміни в політичній свідомості та поведінці, розвиток громадянського суспільства автоматично йдуть за встановленням демократичних форм. Участь у виборах до представницьких органів влади виступає найважливішою формою "входження" громадянина до політичної системи, до сфери організації публічних інтересів і вираження свого відношення до неї.

В загальному плані можна сказати, що *на політична участь громадян впливають такі чинники*: досвід "входження" громадян у політичну систему; стан "політичного Я", чи громадянської самосвідомості; зацікавленість громадянина в існуючому політичному режимі; ціннісного схвалення політичної системи; відкритого або латентного примусу до підтримки режиму; цілеспрямованого або стихійного впливу з боку соціального оточення; випадкових факторів системи, середовища, особистості.

Участь громадян у політиці може бути розглянута і більш широко у порівнянні з "демократичним ідеалом" політичної участі, а саме як *функція*:

– громадянськості як стану особистості, її інтенції включення в суспільство;

- міри свободи людини в державі, зумовленої характером політичного режиму;
- політики, здатної більшою чи меншою мірою бути публічною трибуною для трансформації приватних інтересів у спільні.

Участь у політиці представляють дії громадяни відповідно до їх громадянського права брати участь у виборах та встановлювати правила суспільного життя, розподілу влади і ресурсів, у визначенні політичного курсу. Найважливішим чинником політичної участі громадян і, більше того, прояву "людини політичної" як суб'єкта політичного поля є ефективність політичного режиму, його здатність сформувати у громадян віру у можливість впливати на політику, ситуацію в суспільстві чи в громаді (почуття ефективності). Традиційно, починаючи з робіт С. Ліпсета, Д. Істона, Г. Алмонда, в соціології політики *почуття ефективності політичного режиму вимірюється за допомогою таких показників:*

1. Почуття (не-) задоволеності комплексом інтеріоризованих особистістю об'єктивних ситуацій політичного процесу, тобто політичний досвід;

- існуючою політичною системою, її функціонуванням в інтересах широких мас населення;
- економічним зростанням суспільства, матеріального добробуту громадян;
- рівнем соціальної нерівності, який визначається прийнятими у суспільстві принципами соціальної справедливості;
- інституціональним устроєм суспільства.

2. Суб'єктивні уявлення про ідеальний і реальний зв'язок між громадянином і політичною системою:

- уявлення про роль громадян у політиці держави;
- уявлення про власну роль у політиці.

Формування віри в ефективність політичного режиму має бути важливим цільовим компонентом політичного процесу. Підтвердження цього твердження є те, що проблема "посттоталітарних пасток" демократії в сучасній Україні пов'язана не стільки з якістю "людини політичної", скільки з неефективністю сформованої системи (форм, правил і процедур) участі громадян у політиці.

Проте слід зазначити, що за винятком типу особистості, для якої політика, влада є пристрасною або вираженням актуалізованих особистісних потреб, участь у політиці нерідко стає вторинною, інструментальною подією. Участь у політиці здатна додавати людині почуття власної сили, значущість як у власних очах, так і з точки зору соціального оточення.

Визначення позицій політичної участі громадян – це ще одна традиційна тема для соціології політики. На основі емпіричних даних про політичну поведінку громадян США Л. Мілбрат обґрунтував виділення двох основних і внутрішньо неоднорідних *типів участі у політиці*, а саме:

1. Тип "тих, хто бере участь", у сукупності яких виділяються три підгрупи учасників в залежності від ступеня активності:

- активність "гладіатора", що відрізняється високим ступенем включення й інтенсивності;
- "перехідна" активність, що виявляється у відвідуваннях передвиборних

зборів і мітингів, у зустрічах з активістами партій й політичними лідерами, в участі у фінансуванні політичних кампаній партій та лідерів тощо.

– активність "глядача", масштаби якої не виходять за межі актів голосування й участі в обговоренні найбільш гострих політичних проблем із колегами, друзями, сусідами і членами родини. Представники даної групи учасників зазвичай орієнтовані на підтримку лідерів, які володіють помітним впливом.

2. тип "апатичної (чи – відчуженої) публіки".

Таким чином, центральною ідеєю Л. Мілбрата було уявлення про те, що ступінь участі у політиці може бути ієрархізованим, а ієрархія участі може вимірюватись в термінах часу, енергії та ресурсів: кожному спадному рівню повинні відповідати менші індивідуальні внески в політику.

Даний підхід приваблює своєю чіткістю, разом із тим представляється занадто спрощеним, оскільки припускає жорстку локалізацію громадян за шкалою активності. Проте людська поведінка виявляється набагато складнішою і мінливою. Так, зокрема, участь у мітингах і зборах зовсім не обов'язково припускає цільову, навмисну поведінку громадян; нерідко така участь стає продуктом випадкових обставин чи примусу з боку адміністрації організацій, авторитетних особистостей тощо. В останньому випадку громадян, яким притаманний такий тип поведінки, навряд чи можна віднести до відповідної групи за класифікацією Л. Мілбрата.

Подібні та інші невідповідності запропонованої теоретичної схеми до реальних фактів політичної участі стали стимулом подальших теоретичних пошуків. Компромісний варіант пояснення був запропонований С. Вербою та Н. Наєм, які у своїй пояснювальній моделі спробували врахувати не тільки ознаки форм та інтенсивності участі, але й психологічні фактори. За даними авторами, *в основі вибору позиції* політичної участі лежить сукупність трьох домінантних факторів:

– психологічна включеність до політики, яка виявляється в інтересі да увазі до суспільних справ;

– власна участь, що проявляється в інтенсивності політичної діяльності та партійній ідентифікації;

– почуття політичної причетності, а саме – переконання у важливості та необхідності свого внеску у суспільну справу.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного серед громадян США з використанням зазначеного підходу, автори виділили 6 різних *типів участі у політиці*, які слабо перехрещуються і є лише частково ієрархізованими, а саме:

1. "активісти", які спрямовують свою енергію на постійну участь в різноманітних актах і формах політичної участі, що виходять за межі власне електоральної поведінки;

2. "учасники кампаній", чия активність пов'язана винятково з електоральними формами, участь є інтенсивною і різноманітною;

3. "провінціали", які беруть участь тільки в тих політичних формах, що дозволяють вирішити місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці,

будинку, організації);

4. "егоїсти", для яких стають значущими тільки ті політичні форми, що допомагають вирішити деякі особисті чи сімейні проблеми;

5. "голосуючі", чия участь виявляється тільки в акті голосування в день виборів;

6. нарешті, цілком пасивні, чи відчужені громадяни, які не беруть участі в будь-яких політичних формах активності.

Можна дискутувати з приводу логічності критеріїв побудови даної типології і визначення типів участі у політиці. Зокрема, потребують подальшої диференціації як позиції "голосуючих" (протестне або позитивне голосування), так і "тих, хто не бере участі у політичних формах" (неучасть як прояв протесту, незнання чи пасивної позиції) тощо. Разом із тим, важливою перевагою даного підходу стало звернення уваги не тільки на кількісні ознаки участі, але й на якісні, пов'язані з мотивацією й обумовленими нею конкретними формами політичної участі громадян.

Відкриття ролі дискурсу, систем значень у політичному процесі стало джерелом нового повороту у теоретичних поясненнях феномена політичної участі, у якому значну роль відіграють фактори культури, маніпулювання знанням і так звані "культурні посередники". Але якщо все наше знання розглядати лише як продукт маніпулювання, то виникає питання – а чи можна в щось вірити? Невизначеність цінностей, віри, значень підштовхує індивідів до конструювання власної, у тому числі політичної ідентичності у складних взаємодіях з політичними структурами і лідерами.

Невизначеність політичних значень утворює можливість балансування у політиці, ситуативного визначення індивідуальної тактики поведінки. Чи можливо пояснювати політичну участь громадян у такій ситуації (чи її інтерпретації)? Відповідь – ні; можливо тільки описувати типові репрезентації множинних індивідів у політичному процесі.

Однією з найбільш впливових у соціологічних дослідженнях стала "радикальна модель" політичної участі громадян (уперше була запропонована британським соціологом Патріком Далеві), яка є певним критичним синтезом накопиченого соціологією теоретичного та емпіричного знання про численні фактори, які впливають на участь громадян у політиці, роблять таку участь значною мірою ситуативною та визначають особливі позиції участі. Сукупність факторів політичної участі громадян за "радикальною моделлю" представлена у такій схемі.

Існуючі типології політичної участі поки не отримали достатньої емпіричної перевірки в політичному полі українського суспільства. З метою більш успішного прогнозування політичної поведінки громадян також потребує кількісної оцінки і динаміка розподілу позицій участі громадян. Усе це повинно стати важливими задачами систематичних соціологічних моніторингів у регіонах і в країні у цілому.

Резюме

1. Соціологія політики – наука, яка вивчає соціальні механізми влади, соціальні засади політичних і державних інститутів, закономірності впливу

соціальних спільнот на політичний порядок, політичну культуру, свідомість і поведінку громадян. Предмет соціології політики є соціально-політичні відносини, що виникають між соціальними суб'єктами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади. Об'єктом соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його проявів.

2. Виходячи з проблематики соціології політики, можна сформулювати такі її функції: визначення рівня політичної стабільності суспільства, виявлення умов, що спричиняють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин; розроблення шляхів, методів та способів забезпечення політичної злагоди різних соціальних рухів, груп, сил; прогнозування можливих політичних змін, виявлення зон політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам; розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям; пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів, що виникли.

3. Основні напрями досліджень соціології політики: аналіз політичного процесу та його матеріальної основи; соціологічний аналіз механізму влади, її типології та функціонування; участь індивідів у здійсненні владних функцій; аналіз політичної стратифікації (через ранги державної, партійної ієрархії і належності), аналіз політичної поведінки, політичної свідомості і політичної культури.

4. Електоральна соціологія – наука, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо. Предмет електоральної соціології – електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі права майбутнім представників представницької влади. Об'єкт – процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах.

5. Основними теоретичними концепціями, що пояснюють сутність, особливості та чинники впливу на електоральну поведінку виборців є: соціологічна (класова, статусна), соціально-психологічна, теорії «раціонального вибору» та «політичного поля».

6. Участь у політиці означатиме дії, за допомогою яких громадяни відповідно до їх громадянського права беруть участь у виборі та встановленні правил суспільного життя, розподілі влади і ресурсів і, навмисно чи ненавмисно, у визначенні політичного курсу.

Політична участь громадян стає як правило функцією таких чинників: результату досвіду "входження" громадян у політичну систему; стану їх "політичного Я", чи громадянської самосвідомості; зацікавленості громадянина існуючим політичним режимом; ціннісної згоди або незгоди з системою; відкритого або латентного примушування до підтримки режиму; цілеспрямованого або стихійного впливу з боку соціального оточення; випадкових факторів системи, середовища, особистості.

7. Основні типи участі громадян у політиці: "активісти", які спрямовують свою енергію на різноманітні форми політичної участі, що виходять за межі власне електоральних форм; "учасники кампаній", чия активність пов'язана

винятково з електоральними формами, однак у цих формах участь є інтенсивною і різноманітною; "провінціали", які беруть участь тільки в тих політичних формах, що дозволяють вирішити місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації); "егоїсти", для яких стають значущими тільки ті політичні форми, що дозволяють вирішити деякі особисті чи сімейні проблеми конкретних учасників; "голосуючі", чия участь виявляється тільки в акті голосування в день виборів; нарешті, цілком пасивні, чи відчужені громадяни, які не беруть участі ні в яких політичних формах активності.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте зміст політики як соціального явища.
2. Розкрийте поняття, предмет і об'єкт соціології політики.
3. Охарактеризуйте політичну владу та її ресурси.
4. Охарактеризуйте функції соціології політики.
5. Розкрийте основні напрями досліджень соціології політики.
6. Проаналізуйте основні теорії електоральної поведінки.
7. Розкрийте суть поняття «політичне поле».
8. Проаналізуйте основні чинники участі громадян в політичному процесі.
9. Охарактеризуйте основні типи електоральної поведінки громадян.

План семінарського заняття:

1. Соціологія політичних партій і рухів.
2. Соціологія держави.
3. Електоральна поведінка українських виборців.
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Політична соціалізація особи.
2. Теорія політичного поля П. Бурдьє.
3. Сучасні теорії політичної еліти.
4. Електоральна поведінка в сучасній Україні.
5. Соціологічні дослідження виборчої поведінки.

Використана і рекомендована література

1. Барматова С.П. Політична соціологія: Курс лекцій. – К.: Каравела, 2003. – 357 с.
2. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. – К.: МАУП, 2001. – 436 с.
3. Головатий М.Ф. Соціологія політики. – К.: МАУП, 2003. – 473 с.
4. Політологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
5. Пилипенко В.Є., Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.

6. Піча В.М., Стеблин Б.А. Соціологія політики. – Львів: «Магнолія плюс», 1994. – 385 с.
- 7 Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Степаненко В. Социологические концепции гражданского общества в постсоветском контексте // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2.

Тести

- Кого б Ви віднесли до політичних суб'єктів?
 - учня випускного класу школи;
 - студента 2-го курсу вузу;
 - голову осередку політичної партії;
 - націю;
 - громадську організацію спортивного спрямування;
 - виборчий блок;
 - пенсіонера.
- Які із перелічених ознак характеризують, на Вашу думку, політичного суб'єкта?
 - активна позиція у політичному процесі;
 - здатність самостійно приймати політичні рішення;
 - спроможність нести відповідальність за свої рішення;
 - здатність реалізовувати рішення у політичній практиці;
 - байдужість до проблем політики.
- Які з наведених чинників найбільше впливають на характер і зміст здійснюваної політики?
 - боротьба між елітними групами за контроль над ресурсами;
 - об'єктивні закони суспільного розвитку;
 - політична культура суспільства;
 - соціально-економічна нерівність;
 - ціннісні орієнтації політичних лідерів;
 - інтереси соціальних груп.
- Які з перелічених явищ були причиною виникнення політики?
 - розповсюдження світових релігій;
 - поділ суспільства на класи;
 - усвідомлення громадянами своїх інтересів;
 - становлення капіталістичних відносин;
 - поява перших державних утворень;
 - територіальні конфлікти, війни;
 - конфлікти в системі "державна - особа";
 - національні конфлікти;
 - виникнення ринкових відносин;
 - розповсюдження наукових знань і розвиток філософії.
- Метою політики є:
 - забезпечення панування одних суспільних груп над іншими;
 - узгодження соціальних інтересів;
 - на основі спільних інтересів об'єднувати усі верстви суспільства та спрямовувати їх дії на вирішення важливих суспільно-державних завдань;
 - визначення лідера.
- Хто з перелічених мислителів ввів в обіг чимало положень, визначень соціології політики?
 - М. Вебер;
 - Е. Мейо;
 - Ф. Тейлор;
 - П. Сорокін;
 - Дж. Мердок;
 - К. Леві-Стросс;
 - Р. Мертон;
 - Ю. Хабермас.
- Які з перелічених компонентів Ви віднесли б до внутрішніх складових соціології політики?
 - електоральна соціологія;
 - соціологія політичних рухів і партій;
 - етносоціологія;
 - соціологія держави;
 - соціологія політичного лідерства;
 - соціологія міжнародних відносин;
 - соціологія політичної освіти;

- є) соціологія політичної свідомості та політичної поведінки;
 ж) соціологія політичного маркетингу.
8. Політична партія – це:
- структурно неоформлене об'єднання громадян, яке має тимчасовий характер і спрямоване на виконання певних завдань;
 - організована частина суспільства, члени якої об'єднуються вибороти владу в державі та утримати її;
 - об'єднання, яке створюється при державному органі і є формою прояву громадської активності мас;
 - об'єднання різних соціальних сил для реалізації поставленої мети.
9. До дослідників соціології політичних партій та рухів відносяться:
- Т. Парсонс;
 - М. Дюверже;
 - Р. Дарендорф;
 - П. Блау;
 - Є. Вятр;
 - Н. Смелзер.
10. Як складова соціології політики соціологія держави вивчає:
- сутність правової держави;
 - взаємодію держави з громадянським суспільством;
 - походження держави;
 - форми державного устрою;
 - функції держави;
 - нічого з переліченого;
 - усе з переліченого.
11. До основних параметрів, що визначають ставлення індивіда до політичної влади відносять:
- ранг державної ієрархії;
 - партійна належність;
 - ранг партійної ієрархії;
 - всі відповіді неправильні.
12. Соціологічна концепція виборчої поведінки індивіда наголошує на:
- залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;
 - впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;
 - яка політична сила принесе безпосередньо користь конкретному виборцю;
 - всі відповіді неправильні.
13. Соціально-психологічна концепція виборчої поведінки індивіда наголошує на:
- залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;
 - впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;
 - яка політична сила принесе безпосередньо користь конкретному виборцю;
 - всі відповіді неправильні.
14. Теорія «раціонального вибору» щодо виборчої поведінки індивіда наголошує на:
- залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;
 - впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;
 - яка політична сила принесе безпосередньо користь конкретному виборцю;
 - всі відповіді неправильні.
15. Участь громадян у політиці можна розглядати як функцію:
- громадянськості як стану особистості;
 - міри свободи людини в державі, зумовленою політичним режимом;
 - політики, здатної бути трибуною для трансформації приватних інтересів у спільні;
 - всі відповіді неправильні.
16. Виділяють такі типи політичної участі виборців:
- участь в різноманітних актах політичної діяльності;
 - участь в електоральних формах політичної діяльності;

- в) участь в політичних акціях, що розв'язують локальні, місцеві проблеми;*
 - г) участь в акті голосування в день виборів;*
 - д) пасивні громадяни, яким властива відчуженість щодо політичної діяльності;*
 - ж) всі відповіді правильні.*
17. Поняття легітимність влади в сучасному розумінні означає:
- а) довготривала згода людей щодо цілей та засобів політичної влади;*
 - б) встановлені правила і норми діяльності політичної влади;*
 - в) прийняття влади як наслідок політичної апатії людей;*
 - г) прагматичне підкорення владі заради індивідуальної (корпоративної) користі.*
18. Поширення кризи політичної влади відбивається у таких показниках:
- а) розчаруванні в авторитеті влади;*
 - б) відмові визнавати повноваження інститутів влади;*
 - в) поширенні соціальної аномії;*
 - г) зростанні протестних настроїв;*
 - д) всі відповіді неправильні.*
19. Парадокс масової політики у державах з розвинутою демократією проявляється у:
- а) низькому інтересі громадян даних держав до політики, виборів;*
 - б) високому інтересі громадян даних держав до політики і виборчих процесів;*
 - в) впевненості у незмінності змісту і суті політичної діяльності відповідних суб'єктів;*
 - г) соціальній апатії.*
20. Позиція політичної участі громадян в політичних процесах залежить від:
- а) психологічної включеності в політику;*
 - б) почуття політичної причетності до подій політичного життя;*
 - в) власної участі, інтенсивності політичної і партійної ідентифікації;*
 - г) всі відповіді правильні.*

Розділ № 13. Соціологія економіки

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, предмет і об'єкт соціологія економіки ;
- охарактеризувати основні проблеми соціології економіки;
- проаналізувати основні функції соціології економіки;
- розкрити основні закони соціології економіки;
- проаналізувати методи соціології економіки;
- охарактеризувати основні категорії соціології економіки;
- розкрити сутність економічної культури та її функцій;
- проаналізувати основні види соціально-економічної поведінки.

I. Соціологія економіки як наука.

II. Основні поняття і категорії соціології економіки.

Розробка проблем нової міждисциплінарної галузі суспільствознавства – соціології економіки – набуває особливого значення. По – перше, реальна дійсність демонструє розрив між економічною і соціальною політикою. Економічні перетворення поки ще слабо орієнтовані (і в методологічному, і в практичному відношенні) на соціально-психологічну реакцію населення. По – друге, доки економічна думка буде знаходитись у рамках речових, товарно-вартісних категорій (залишаючи осторонь поведінкові механізми діяльності людей, головних «діячів» економічних відносин), доти й економічна практика буде носити відсторонений від особистості характер.

I. Соціологія економіки як наука

Соціологію економіки досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини і процеси) за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. Розвиток економіки описується як соціальний процес, що відбувається завдяки рушійній силі, активності соціальних суб'єктів, інтересам, поведінці і взаємодії соціальних груп.

Соціологія економіки – наука, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами.

Об'єкт соціології економіки – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства.

У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки.

Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів, її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони

обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього соціологія економіки вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних груп і класів, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність соціальної праці.

Об'єкт досліджень свідчить про специфічність, закладену особливостями цієї соціологічної науки. Найбільш чітко вони проявляються у предметі дослідження соціології економіки.

Предметом соціології економіки є соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів.

Підходи до визначення об'єкта і предмета розвивалися разом з розвитком соціології економіки. Згідно з об'єктом і предметом дослідження соціологія економіки визначає своє місце серед інших соціально-гуманітарних наук і в суспільстві загалом.

Сучасний рівень розвитку вітчизняної соціології економіки характеризується пріоритетністю *дослідження таких проблем:*

- розробка соціально-економічної моделі суспільства;
- обґрунтування соціальної стратегії і тактики діяльності держави із врахуванням інтересів різних соціальних груп;
- соціально-економічне вивчення соціальної структури населення як суб'єкта економічної діяльності;
- системне дослідження соціальних регуляторів економіки, конкретних механізмів впливу на неї соціальних відносин;
- вивчення складу та якісних особливостей тих суспільних груп, взаємодія яких становить основу соціального механізму розвитку економіки. Слід з'ясувати, які це групи (виділити їхні основні види), оцінити їхній якісний склад, кількісну наповнюваність, динаміку, зміст виконуваних ними функцій, соціальні форми їхньої взаємодії в економічній сфері;
- дослідження економічних закономірностей, форм і способів економічної поведінки суспільних груп, включаючи ведення приватного підсобного і домашнього господарства, а також епізодичні форми зайнятості;
- аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка груп, їхнє соціально-економічне становище, можливість участі в управлінні господарством та її реалізація, управління економічною діяльністю з боку державних органів і в системі самоуправління тощо;
- вивчення соціально-економічної свідомості людей і соціальних груп, їхніх інтересів, запитів, ціннісних орієнтирів, громадської думки, життєвих планів, уявлень про шляхи вдосконалення суспільних відносин, у тому числі розвитку демократії, самоствердження і соціальної ініціативи тощо;
- розроблення системи соціально-економічного управління господарством, яка забезпечує інтеграцію інтересів різних груп; обґрунтування конкретних шляхів ефективного використання трудового, виробничого та соціального

потенціалу особистості і колективів, експериментальна перевірка цих шляхів практикою;

– забезпечення зворотного зв'язку господарського і соціального механізмів на стадії їх розвитку, соціологічне забезпечення підвищення ефективності їх функціонування.

Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначаються її *функціями*.

Теоретично-пізнавальна функція – дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя, досягнення нових знань у цій сфері.

Прогнозуюча функція – визначення тенденцій та перспектив розвитку соціально-економічного життя.

Управлінська функція – забезпечення системи управління економічною сферою у відповідності з розвитком соціальної сфери суспільного життя.

Ідеологічна функція полягає у формуванні соціально-економічного світогляду в усіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі людини в соціально-економічних відносинах.

Соціальна функція передбачає забезпечення процесу соціально-економічної соціалізації індивіда, формування та розвиток відповідних соціально-професійних спільнот, а отже і соціально-економічної структури суспільства.

Ключеві *функції економіки зумовлюють такі соціальні процеси*:

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів.

2. Посилення стимулів до праці та економічної зацікавленості в її результатах.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Економіка і соціальні процеси здійснюють як прямий, так зворотній вплив один на одного. Система освіти, підготовки трудових кадрів, її чутливість на інноваційні процеси в економіці сприяють її ефективному розвитку. В свою чергу, суб'єкти економічної діяльності, через замовлення на підготовку відповідних кадрів, оновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів, підтримку науково-дослідних інститутів отримують як наукові відкриття, так і необхідні професійні кадри тощо.

Важко уявити собі людину, цілком вільну щодо свого професійного самовизначення, формування своїх професійно-трудова цілей, вибору альтернатив трудової діяльності. Кожна проживаюча у суспільстві людина знаходиться під впливом її економіки, характеру суспільного розподілу праці, соціально-професійної структури, характеру і змісту праці професійної діяльності, її оцінки у суспільній свідомості та важливості для окремої особистості. Крім того, вочевидь важливим фактором, що визначає трудову діяльність людини, служить навколишнє середовище: матеріальна культура і соціальна інфраструктура суспільства, природно-кліматичні умови тощо. Сер'єзний вплив здійснюють властивості характеру та інші якості особистості.

Отже, трудова діяльність людини значною мірою визначається об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що зумовлює певною мірою

передбачуваність реалізації її трудового потенціалу. Таким чином, як професійна діяльність, так і характер і зміст праці людини визначається певними законами соціології економіки. До них відносяться.

1. *Закон розподілу праці* – визначає динаміку розподілу праці і диференціацію суспільства на відповідні соціально-професійні групи.

2. *Закон зміни праці* – відображає об'єктивний і суттєвий зв'язок між змінами в технологічному базисі виробництва, функціями працівників та соціальними змінами процесу праці.

3. *Закон конкуренції* – відображає джерело саморозвитку виробництва – безперервне виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини та опором цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища загалом. Це змушує людину (виробника, бізнесмена) безперервно поліпшувати якість, збільшувати кількість та зменшувати вартість товарів і послуг для підвищення своєї конкурентоспроможності.

4. *Закон підвищення та розширення потреб особистості і суспільства* – виражає притиріччя між виробництвом і потребами, розв'язання яких веде до зняття старих потреб та появи якісно нових, більш високих запитів людей.

Соціологія економіки досліджуючи та розв'язуючи свої проблеми, використовує відповідні *методи дослідження*, загальносоціологічного і прикладного характеру.

До загальносоціологічних методів відносяться:

– *проблемний* (діагностичний) метод базується на тому, що розвитку і функціонуванню економіки, як складної суспільної сфери, властива природна проблемність. Виходячи з цього, дуже важливим є визнання всіма учасниками економічної діяльності цієї реальності. Як керівники, так і працівники мають це усвідомлювати і приймати відповідні та ефективні рішення. Як менеджер, так і спеціаліст будь-якого рівня повинні: а) добитися необхідного розуміння та усвідомлення працівниками самої проблеми; б) спонукати людей до свідомої та добровільної участі у розв'язанні проблемної ситуації; в) зробити так, щоб у результаті вирішення проблеми працівники набули виробничого досвіду, здатного позитивно вплинути на їхню трудову поведінку.

– *технологічний метод* застосується для реалізації матеріальних і моральних можливостей і конкретних шляхів впливу на працівників, трудові колективи з метою якісного і ефективного виконання ними технічних, технологічних, економічних завдань, планів, програм. Він реалізується: а) стимулюванням у формі примусу або заохочення; б) створенням відповідного морально-психологічного клімату; в) досягненням лояльності і позитивного ставлення до ефективного і якісного функціонування підприємства, організації, установи; г) формуванням і розвитком професійних знань, навиків і вмінь.

Методи прикладного соціологічного аналізу.

1. *Структурний метод* полягає у викремленні та аналізі соціально-економічних колективів, груп, індивідів, які мають відповідне значення у виробничому процесі, економічному житті фірми, підприємства, галузі.

Різні соціально-економічні групи вимагають різних соціальних методів

організації і керівництва, різної мови ділового спілкування, різних механізмів розв'язання трудових конфліктів, різних програм виробничої діяльності. У багатьох випадках сутність ділових конфліктів, кадрових призначень, питання оплати праці і фінансування відображають складні групові інтереси. Тому, не орієнтуючись у сфері групових інтересів, не можна повноцінно й остаточно корегувати взаємини між працівниками, трудовими колективами, суб'єктами соціально-економічних відносин.

2. *Інституціональний* метод передбачає аналіз впливу соціально-економічних інститутів (державні і муніципальні органи влади, законодавчі акти, бюджетна політика, кредити, ціни тощо) на економічну поведінку учасників господарської діяльності та корекцію їх взаємодії.

3. *Сутність генетичного методу* – це розгляд будь-якого об'єкта і суб'єкта господарської діяльності через процеси їх становлення, функціонування та розвитку.

4. Завдяки *оціночному методу* аналізуються професійно-ділові, морально-психологічні, соціально-ментальні якості працівників і трудових колективів, без врахування яких неможливо налагодити та організувати будь-яке сучасне виробництво.

Прикладний соціологічний аналіз має різні аспекти застосування. В одних випадках він застосовується для формування довгострокової соціально-економічної політики великого підприємства, корпорації, в інших – для визначення особистої соціально-психологічної програми роботи, професійного зростання, ділових стосунків. Він проводиться як усередині організації, виходячи з її інтересів, так і в більш широкому соціальному середовищі в інтересах галузі та суспільства.

II. Основні поняття і категорії соціології економіки

Категоріальний апарат соціології економіки охоплює загальнонаукові, загально соціологічні та специфічні категорії. Система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів, визначення найбільш стійких взаємозв'язків між ними, виявлення законів їх змін.

До основних категорій соціології економіки належать: економічна сфера, соціальна сфера, соціально-економічні відносини, економічна поведінка, економічна діяльність, економічна свідомість, економічна культура, соціально-економічна структура, соціально-економічний статус, рівень життя і якість життя, потреби, мотиви, цінності та соціальні норми.

Структура основних категорій соціології економіки має багаторівневу ієрархію. *Перший рівень* утворюють категорії економічна і соціальна сфера. Вони відображують зміст процесів, що відбуваються на стику економіки і суспільства загалом.

Економічна сфера – цілісна підсистема суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин

на соціально-економічні процеси.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє людський фактор, який є активною силою розвитку і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через соціальний механізм.

До *другого рівня* належать категорії:

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

Існування будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є взаємозалежною і цілісною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика, яка:

- створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

- формує або сприяє соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

Соціальний механізм управління економікою розуміється як система економічної діяльності, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення єдності функціонування соціально-економічних об'єктів, узгодження розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Соціальний механізм управління економікою реалізується, пристосовуючись до різних рівнів територіальної структури суспільства в цілому, регіону, області, міста, району, а також до відповідного рівня організаційної структури виробництва – відомства, об'єднання, підприємства, цеху. На кожному рівні цих структур функціонують специфічні групи, здійснюються окремі види діяльності і поведінки, досягаються різні результати. Отже, є підстави говорити про множини окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Щоб дослідити соціальний механізм управління економікою в його багатогранності та цілісності як систему, доцільно розчленувати її на ряд підсистем, що мають простішу будову. Для соціологічного аналізу слід використовувати комплексно-аспектні проєкції цих підсистем. Як такі можуть розглядатися: 1) *територіальна проєкція*, яка передбачає вивчення соціально-економічного становища, інтересів поведінки і взаємодії регіональних і поселенських груп, їх ролі в економічному розвитку суспільства; 2) *організаційно-виробнича проєкція*, в рамках якої вивчаються відомчі, адміністративні та організаційні чинники поведінки трудових колективів, соціальні аспекти взаємодії відомств, установ, первинних підрозділів, а також вплив цих взаємодій на економічний розвиток; 3) *соціально-управлінська проєкція*, пов'язана з вивченням становища, інтересів, поведінки і взаємодії

вертикально субпідрядних груп працівників у суспільному виробництві; 4) *особистісно-господарська проєкція*, яка передбачає вивчення становища і поведінки різних груп працівників у приватному секторі виробництва; 5) *прибутково-споживча проєкція*, в рамках якої вивчаються групи працівників, що різняться рівнем і джерелами прибутків, поведінкою у сфері розподільчих відносин, а відповідно й у виробництві.

Перелічені проєкції треба розглядати як досить самостійні підсистеми соціального механізму розвитку економіки, сукупність яких має відбивати його внутрішню структуру. Їх набір не є повним, він відображає ті сторони соціального механізму розвитку економіки, структура яких найбільш зрозуміла і які можуть практично вивчатися на сучасному рівні соціологічних знань.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки спрямоване як на фіксацію його нормального функціонування, так і на виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки. Аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить. Важливо при цьому виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, а також ступінь їх задоволення суспільством.

Третій рівень об'єднує категорії, які конкретизують зміст соціальних механізмів, – соціально-економічні відносини, економічна свідомість, економічне мислення, економічна культура, соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність, економічна поведінка та ін.

Соціально-економічні відносини. З погляду соціології економіки економічні відносини – це різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Їхня власна (видова, типова) специфіка полягає в предметно-речовій формі виявлення, тобто економічні відносини виникають між людьми та їхніми групами з приводу матеріальних речей, обставин, проблем, тобто виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання (споживання) останніх.

До *основних соціальних функцій економічних відносин*, як правило, відносять такі: забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних спрацьованих елементів); відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин; майнове розшарування суспільства; організація і стабілізація спільного життя людей.

Зміст економічних відносин становлять відповідні діяльність і поведінка людей, що є виявом їхнього економічного життя. Таким чином, зміст розкривається через три категорії: економічне життя, економічна діяльність, економічна поведінка.

Економічне життя – узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють у ньому. Зрозуміло, що економічне життя реалізується через відповідну діяльність та поведінку на тлі певного типу

економічних відносин, характер яких визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Локалізується це життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти. Його рушії – економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об'єднань. Головна форма вияву економічного життя – господарська діяльність, господарювання (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Щодо розрізнення *економічної діяльності та економічної поведінки* в соціології економіки існують два підходи. У першому випадку їх ототожнюють, у другому – розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Інакше кажучи, якщо економічна діяльність являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей, то економічна поведінка об'єднує всі форми активності (вчинки, дії тощо), які обслуговують чи супроводжують діяльність. Скажімо, якщо людина купила щось у крамниці, то підрахунок власного бюджету, сплата грошей, отримання касового чека є елементами економічної діяльності. Поведінкою, що супроводжує або обслуговує цю діяльність, є знайомство покупця з рекламою, поїздка до крамниці, вибір потрібної речі тощо. Однак далеко не завжди враховуються подібні тонкощі у відмінностях між економічною діяльністю та поведінкою, тому часто їх не розрізняють.

Система економічних відносин суспільства надто складна й розгалужена, щоб її можна було розглянути тут у повному обсязі. Якщо в єдиному процесі розширеного відтворення розрізняють виробництво, розподіл, обмін, споживання, то економічні відносини слід поділити на чотири великі групи: *виробничі, розподільчі, відносини обміну (купівля-продаж) і відносини споживання.*

Перша група об'єднує *виробничі* відносини, тобто такі, що виникають виключно у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це, зокрема, відносини власності на засоби й результати виробництва, відносини між різними соціальними групами, які посідають неоднакове місце у виробництві, організаційно-управлінські та технологічні відносини.

Друга група економічних відносин – *розподільчі*. Вони виникають з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. Ці канали доступу і способи привласнення нерівноцінні: ефективні – неефективні, вигідні – невикладні тощо. Кожен з них дає змогу поласувати більшим чи меншим шматочком "суспільного пирога". Тож, сутність розподільчих відносин полягає у забезпеченні соціальним суб'єктам найрізноманітніших позицій на шкалі розподілу суспільних благ. Звичайно, кожен з цих суб'єктів прагне до вигідніших для себе позицій, але взаємодія об'єктивно розміщує їх на шкалі розподілу відповідно до можливостей кожного.

Слід зазначити, що окремої сфери, яка концентрувала б у собі розподільчі відносини, не існує. Ці відносини безпосередньо вплетені у виробництво, обмін, споживання, вони є другою стороною кожного з них.

Третя група економічних відносин – обмінні (купівлі-продажу, попиту-пропозиції та ін.). Це переважно ринкові відносини – між продавцями і

покупцями та їхніми посередниками. Безпосередньо через себе трансформує і відтворює їх система торгівлі, комерції, бізнесу. Обмінюються продукти виробництва, а через них – форми діяльності. Як правило, обмінні відносини опосередковуються грошми, грошовим способом привласнення. Однак відбувається і прямиий обмін продуктами – бартерна торгівля. Із соціологічного погляду обмінні відносини утворюють соціальний компроміс, соціальну рівновагу між великими групами людей – виробниками, продавцями і покупцями, що різняться своїми інтересами, але мають потребу один в одному.

Четверта група економічних відносин – *відносини у сфері споживання* задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів. Ці відносини концентруються й обертаються навколо своєї особливої "осі" – споживчих відносин. Що ж вони собою являють? Це практичне, цілеспрямоване, зумовлене потребами ставлення індивіда до засобів задоволення своїх потреб, інтересів, що передбачає наявність цих засобів та вміння користуватися ними.

Ця група економічних відносин складається з кількох підгруп: відносини між споживачем і виробником, що реалізуються в домашньому господарстві як доведення продуктів суспільного виробництва до остаточної споживчої форми; відносини відповідальності споживача перед виробником, наприклад, за технологічну правильність експлуатації тих чи інших виробів, пристроїв, машин та строк гарантій; відносини споживача з підприємствами торгівлі, громадського харчування, сервісу, транспорту, зв'язку, закладами культури, спорту, охорони здоров'я та ін.; відносини між споживачами; нормативні відносини.

Якщо економічні відносини досліджувати з погляду їх суто *суб'єктної структури*, то слід виділити чотири соціальних типи їхніх носіїв (суб'єктів): суб'єкти власності (власники), суб'єкти виробництва господарської діяльності (виробники), суб'єкти обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Соціально-економічна поведінка – це система взаємопов'язаних вчинків і дій, що здійснюють люди в соціальній і економічній сферах під впливом особистих та групових інтересів, для задоволення своїх потреб.

Існує багато *видів соціально-економічної поведінки*.

Можна говорити про *демографічну поведінку*, пов'язану зі збереженням і відтворенням життя.

Міграційно-мобільна поведінка виявляється у переміщеннях працівників між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами.

Поведінка людей у *галузі освіти* знаходить свій прояв у виборі професії, форм спеціального навчання, тих чи інших засобів підвищення кваліфікації, в якості навчання, ефективності засвоєних знань; це чинник формування професійно-кваліфікаційної структури суспільства.

Професійно-трудова поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях характеризується ставленням до праці, дисципліною, якістю праці, відповідальністю, старанністю, творчою ініціативою.

Суб'єктивну сторону діяльності населення у приватному секторі економіки відображає *особиста господарська поведінка*.

Важливе значення для розвитку економіки має і *споживча* поведінка працівників як у виробничій, так і в сімейній сферах.

Дослідження поведінки працівників у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті розвитку фермерських господарств. При цьому слід враховувати, що "прообразом" сімейного фермерського господарства певною мірою є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий чинник (суб'єктивний аспект діяльності працівників) відіграє дуже важливу роль. Це пов'язано з тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була громадянським обов'язком населення (як праця в суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалася. Вона регулювалася опосередковано, за допомогою економічних стимулів.

Трудову поведінку у сфері особистого підсобного господарства можна визначити як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне (добровільне, самостійне) виробництво продуктів харчування й отримання доходів за рахунок власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У реальному житті немає чітких меж між видами трудової поведінки, існують певні їх комплекси. До порівняно малопоширених видів комплексної поведінки належить "господарський". Для нього характерна не лише практична участь працівників в управлінні в процесі безпосередньої трудової діяльності, а й залучення їх до розпорядження фондом робочого часу і засобами виробництва, розподілу матеріальних благ у виробничих колективах. Інший комплекс видів поведінки реалізують працівники, які орієнтуються переважно на досягнення певної соціальної норми заробітної плати (для них характерне прагнення до додаткової зайнятості, соціально невиправданої мобільності). Специфічний комплекс поведінки склався у молоді, орієнтованої на соціальну мобільність. Цілком можливо, що певна категорія працівників керується у своїй поведінці гігієнічними мотивами, прагненням зберегти здоров'я.

За умов переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються *дослідження підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки* працівників.

Інноваційна поведінка працівників являє собою систему дій та вчинків, виконуваних ними у процесі запровадження нововведень, що виказують їхню реакцію на умови інноваційної діяльності, а також на її різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на перебіг інноваційних процесів можна виділити такі її прояви. По-перше, вибір за певними критеріями (що залежать від ставлення до інноваційної діяльності) тих чи інших нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від запровадження; по-друге, вибір варіанта реалізації нововведення і його здійснення; по-третє, демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при запровадженні нововведення; по-четверте, здійснення певних дій з їх ланцюга, що утворює "технологію запровадження"; по-п'яте, активність або пасивність у подоланні труднощів, що виникають у процесі запровадження. При цьому виділяють п'ять основних *стратегій інноваційної поведінки*.

1. *Самостійна розробка нововведень та їх активне запровадження*. Це найвища форма інноваційної поведінки, яку реалізують менша частина

працівників, що беруть участь у запровадженні.

2. *Самостійна активність при здійсненні нововведень.* Цієї лінії інноваційної поведінки дотримуються близько 20% працівників, з них керівників і головних спеціалістів – близько половини, керівників і спеціалістів середньої ланки – чверть, рядових працівників – 10%.

3. *Участь у здійсненні нововведень без вияву самостійної активності* (реалізація виконавських функцій при помірній активності, що зникає, щойно з'являються труднощі). Таку стратегію поведінки реалізують 55% працівників, причетних до запровадження. Це більше половини керівників і головних спеціалістів, що запроваджують нововведення, близько 65% керівників і спеціалістів середньої ланки і понад 80% рядових працівників.

4. *Пасивне здійснення нововведень.* Працівник уникає дій і прийняття рішень, відмовляється від відповідальності, пов'язаної з нововведеннями, хоч і не перешкоджає їх запровадженню. Частка пасивних працівників, переважно рядові працівники і керівники середньої ланки, становить 21%.

5. *Активний опір нововведенню.* Він проявляється в критиці корисного для підприємства нововведення як непотрібного, неефективного і навіть шкідливого; у звинуваченні новаторів в авантюризмі і корисливих намірах; у вихвалюванні звичного порядку як такого, що має перевагу порівняно з інновацією; у прийнятті рішень, що ускладнюють запровадження тощо. Опір запровадженню інновації чинять 4% працівників, що беруть участь у ньому. Серед них переважають рядові працівники і керівники середньої ланки.

Підприємницька поведінка – це інноваційна модель економічної поведінки, що орієнтована на залишковий дохід, не доступний іншим агентам ринкового процесу, які діють стандартно.

Сутність підприємництва реалізується через його основні функції – інноваційну, ресурсну, організаційну, мотиваційну.

Інноваційна (творча) функція підприємництва полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових комерційних ідей, у здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проектів, пов'язаних із господарчим ризиком.

Ресурсна функція підприємництва передбачає мобілізацію на добровільних засадах матеріальних, фінансових, інформаційних, інтелектуальних та інших ресурсів.

Організаційна функція підприємництва полягає у безпосередній організації виробництва, збуту, реклами тощо; зводиться до поєднання ресурсів в оптимальних пропорціях, здійсненні контролю за їхнім виконанням.

Мотиваційна функція підприємства передбачає формування стимулюючого механізму ефективного використання ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління та організації виробництва. А також максимального задоволення потреб споживача.

Трудова міграційна поведінка є об'єктивним процесом переміщення робочої сили. Її основними ознаками є: перетинання кордонів держави, термін перебування на її території, наявність причин або цілей переселення. На цій основі виділяють зовнішню міграцію (еміграцію і іміграцію), внутрішню, постійну і тимчасову (сезонну, м'ягтнікову); організовану і неорганізовану;

добровільну і вимушену тощо.

Міжнародна організація праці розробила класифікацію видів суб'єктів міжнародної трудової міграції: 1) переселенці, що переїхали на постійне місце проживання в іншу країну; 2) мігранти, що працюють за контрактом, в якому чітко визначені умови, термін, місце, вид праці, взаємовідносини з роботодавцем тощо.

Важливу групу трудових емігрантів складають *нелегальні мігранти*. Це іноземці і апатриди з протермінованими туристськими візами, що прибули нелегально (без в'їзних документів або взагалі без документів) та займаються незаконною трудовою діяльністю. Проблема нелегальної міграції зумовлена складністю визначення якісних і кількісних параметрів цього явища, неоднозначністю наслідків, відсутністю або небажанням влади боротися з нею.

З огляду на сучасний стан досліджень трудової поведінки завданням соціологічної науки є розгортання досліджень, спрямованих на пошук ефективних методів управління суб'єктивним ставленням (поведінкою) працівників до соціально-економічної діяльності, стимулів, що відображають реальні потреби людей. Управління поведінкою передбачає не тільки адекватну орієнтацію інтересів кожної соціальної групи, а й погодження суспільних, групових і особистих інтересів "по вертикалі", інтеграцію інтересів груп, що взаємодіють у "горизонтальній" площині.

Радикальні зміни, що відбуваються в системі господарювання, ставлять нові, підвищені вимоги до поведінки працівників, доводять неефективність адміністративних методів управління трудовою поведінкою.

Щоб регулювати поведінку груп відповідно до соціально схвалюваних норм, слід знати інтереси цих груп, а також способи виявлення інтересів, яким ці групи віддають перевагу. Інтереси – латентні і лише частково виявляються в ціннісних судженнях, мотивації і, нарешті, в поведінці. Перші два з трьох названих елементів визначаються за допомогою соціологічного опитування.

Соціологічне дослідження соціально-економічної поведінки працівників передбачає: урахування специфічних соціальних потреб різних соціально-демографічних груп працівників; коригування системи матеріального стимулювання з урахуванням особливостей групової "реакції" на різного роду стимули; приведення системи стимулювання до стану, адекватного мотиваційній сфері; вивчення особливостей індивідуального і колективного матеріального стимулювання з урахуванням нових соціально-економічних реалій.

Слід зазначити, що можливість використання результатів соціологічних досліджень з метою управління трудовою поведінкою суттєво зумовлюється рівнем і змістом економічної культури управлінського персоналу та суспільства в цілому.

Під *економічною культурою* розуміється сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку. У такому контексті ці регулятори можуть сприяти (чи заважати) трансляції, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб'єктів на ті чи

інші форми економічної активності.

Основними *особливостями економічної культури є*:

1. Вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї.

2. Основним каналом впливу на економіку є економічна поведінка, на яку суттєво впливає політична влада.

3. Вона більше, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Ці особливості значною мірою зумовлюють *функції* економічної культури:

1) функція соціальної пам'яті щодо історії економічних відносин: вибір (вибраковка, збереження, нагромадження) цінностей і норм, необхідних для виживання й розвитку економіки;

2) функція нагромадження еталонів відповідної економічної поведінки, економічної активності;

3) функція трансляції і, минулого в сучасність цінностей і норм, що лежать в основі праці, споживання, розподілу та інших економічних дій і відносин;

4) функція оновлення цінностей і норм, які регулюють розвиток економіки, виступаючи джерелом нових нормативних уявлень і нових зразків соціально-економічної поведінки.

Завдяки реалізації цих функцій економічна культура є одним із соціальних механізмів управління трудовою поведінкою і, в такому контексті – управління соціально-економічними відносинами. Крім цього. Важливими категоріями соціології економіки є:

– *економічна свідомість* – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях;

– *економічне мислення* – погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо;

– *економічний інтерес* – усвідомлена економічна потреба людей, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності;

– *економічні соціальні ролі* – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі певного типу економічних відносин;

– *економічна активність* – вияв індивідуальності, самореалізація особистості у сфері економічного життя;

– *власність* – це привласнення предметів природи, матеріальних і духовних благ тощо.

Соціологія економіки досліджує соціальні процеси у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості з економічними. Інтеграційний підхід дозволяє краще їх розуміти, виявляти оптимальні варіанти розв'язання та динамічного позитивного поступу.

Резюме

1. Соціологія економіки – це галузь соціологічного знання, яка досліджує закономірності економічного життя людей за допомогою соціологічних категорій.

2. Об'єктом досліджень соціології економіки є люди – учасники економічного життя, об'єднані в групи й організації з відповідними соціальними, інститутами.

3. Предметом досліджень соціології економіки є соціально – економічні відносини і процеси, які виникають в економічній сфері життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

4. Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначається такими функціями: теоретично-пізнавальною, прогностичною, управлінською, ідеологічною, соціальною.

5. Соціологія економіки спирається на соціально-економічні закони і закономірності, основними з яких є: закон розподілу праці і закон зміни праці, закон конкуренції тощо.

6. Категорії соціології економіки групуються за трьома рівнями: 1) економічна і соціальна сфери; 2) соціальні механізми розвитку економіки та регулювання окремих соціально-економічних процесів; 3) конкретний зміст соціальних механізмів — економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність і поведінка.

7. Соціологія економіки оперує як загальносоціологічними методами – аналіз документів, опитування, соціальний експеримент, спостереження, так і методами прикладного соціологічного аналізу – проблемний, технологічний, структурний, інституціональний, генетичний та оціночний.

8. Основними напрямками дослідження сучасної соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, економічна поведінка та економічна культура людей, соціально-економічні механізми управління економікою та регулювання соціально-економічних процесів.

Контрольні запитання

1. Визначте зміст соціології економіки як науки та виокремте її об'єкт, предметну сферу і функції.
2. У чому сутність закономірностей соціології економіки?
3. Який зміст основних напрямів соціології економіки?
4. Покажіть місце і роль соціології економіки у розвитку соціологічних теорій середнього рівня та системи соціологічного знання загалом.
5. Проаналізуйте основні проблеми соціології економіки.
6. Охарактеризуйте основні методи соціології економіки.
7. Охарактеризуйте основні закони соціології економіки.
8. Проаналізуйте категорію «соціально-економічні відносини».
9. Охарактеризуйте категорію «економічна культура».
10. Охарактеризуйте категорію «інноваційна поведінка».

План семінарського заняття

1. Економічний розвиток України: соціальні наслідки.
2. Соціально-професійна структура українського суспільства.
3. Економічна культура економічної діяльності.

(2 год.)

Теми рефератів

1. Соціально-економічні погляди М. Вебера.
2. Соціально-економічні погляди К. Маркса.
3. Соціально-економічні погляди українських вчених кінця ХІХ–початку ХХ ст..
4. Соціально-економічні моделі розвитку суспільства.
5. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.

Використана і рекомендована література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
2. Економічна соціологія / За ред. В.М. Ворони, В.Є.Пилипенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 237 с.
3. Іваненко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості. – Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.
4. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: Навч. посібник. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
5. Лукашевич М.П. Соціологія праці: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
6. Матвеев С.О., Лясота Л.І, Економічна соціологія: Навч. посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.
7. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 304 с.
8. Пітюлич М. Теоретичні основи розвитку самостійної зайнятості // Регіональна економіка. – 2003. – № 3. – С. 89–95.
9. Чепурно Г.І. Ринок праці в Україні: Проблеми зайнятості в період становлення ринкової економіки. – К.: Ін-т соціології НАН України. 2004.–274 с.

Тести

1. Що вивчає соціологія економіки?
 - а) суспільство;
 - б) спільноти;
 - в) соціально-економічні відносини.
2. Хто із соціологів стверджував, що соціальний механізм регулювання економічних відносин ґрунтується на соціологічному підході?
 - а) М. Вебер;
 - б) Т. Веблен;
 - в) Н. Смілзер;
 - г) М. Сведберг.
3. Які категорії зараховують до загально-соціальних?
 - а) суспільство;
 - б) економічні відносини;
 - в) соціальні процеси.
4. Які спеціальні категорії економічної соціології?
 - а) соціально-економічні процеси;
 - б) соціальна сфера;
 - в) економічна сфера.
5. Що розуміють під об'єктом економічної соціології?
 - а) суспільство;
 - б) соціальну сферу;
 - в) підприємства, установи, організації.
6. Що розуміють під суб'єктом економічної соціології?
 - а) людські спільноти;
 - б) керівників;
 - в) управлінську структуру.
7. Що є предметом соціології економіки?
 - а) те, що досліджується;
 - б) соціально-економічні відносини;
 - в) соціально-економічні проблеми.

8. Що розуміють під соціально-економічними процесами як предметом дослідження?
 а) сукупність явищ; б) зміну станів об'єкта;
 в) комплекс операцій, дій.
9. Що розуміють під соціально-економічними відносинами як предметом дослідження?
 а) стосунки між людьми; б) сукупність зв'язків у соціальних процесах;
 в) впливи факторів на стосунки.
10. Що розуміють під соціально-економічними цінностями як предметом дослідження?
 а) речі, ідеї і символи, які мають відповідне значення;
 б) матеріальні і духовні блага; в) соціально-економічні відносини.
11. Що розуміють під соціально-економічним захистом як предметом досліджень?
 а) соціальні гарантії держави; б) адресну допомогу;
 в) соціальну безпеку.
12. Що розуміють під економічною культурою як предметом досліджень?
 а) сукупність відповідних цінностей;
 б) те, що створюється для задоволення потреб людини;
 в) історичне надбання людства.
13. Що розуміють під роллю культури у соціально-економічних відносинах як предметом дослідження?
 а) вплив культури на соціально-економічні відносини;
 б) культурні цінності у соціально-економічних відносинах;
 в) значення культури для соціально-економічних відносин.
14. Що розуміють під економічною поведінкою як предметом досліджень?
 а) спосіб життя; б) сукупність дій і вчинків;
 в) уміння поводити себе згідно з правилами.
15. Що являє собою економічна сфера?
 а) господарське оточення; б) об'єднання галузей матеріального виробництва;
 в) єдність економічних фаз.
16. У чому проявляється взаємозв'язок економічної і соціальної сфер?
 а) соціальній спрямованості економіки;
 б) залежності соціальної сфери від економічної;
 в) наданні послуг економічній сфері соціальною сферою.
17. Що розуміють під факторами соціально-економічних відносин?
 а) причини, які впливають на соціально-економічні відносини;
 б) задіяні умови соціально-економічних відносин;
 в) умови соціально-економічних відносин.
18. Що являє собою організація управління соціально-економічними відносинами?
 а) організаційну побудову системи управління;
 б) організаційну структуру управління; в) організацію процесу управління.
19. Що розуміють під методами управління соціально-економічними відносинами?
 а) способи і прийоми досліджень; б) шляхи досліджень;
 в) правила і порядок.
20. Що розуміють під технічними засобами управління соціально-економічними відносинами?
 а) комп'ютери; б) комп'ютери, засоби зв'язку і оргтехніку;
 в) технічні знаряддя системи управління.

Глава № 14. Соціологія праці, зайнятості і безробіття

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, предмет і об'єкт соціології праці;
- охарактеризувати основні проблеми і функції соціології праці;
- проаналізувати основні функції соціології праці;
- проаналізувати основні категорії соціології праці;
- проаналізувати поняття «зайнятість», його ознаки і форми;
- охарактеризувати основні категорії соціології праці, зайнятості і безробіття;
- розкрити сутність самозайнятості як соціально-економічного явища;
- проаналізувати безробіття, його соціальні і психічні наслідки.

I. Соціології праці.

II. Зайнятість і безробіття як соціальні явища.

Сфера праці завжди була об'єктом вивчення природничих (фізіологія, психологія, ергономіка), суспільних (філософія, історія, соціологія), економічних (політекономія) наук. Важливе місце серед них посідає соціологія праці, зайнятості і безробіття як складова частина соціології, що розглядає працю як суспільне явище і досліджує зміни, що нею викликаються в структурі суспільства, діяльності та розвитку великих і малих об'єднань людей. Дослідження, які проводяться в межах соціології праці, є вкрай потрібними для формування науково обґрунтованої соціальної політики у сфері праці та зайнятості, розробки програм інноваційного та соціально-економічного розвитку виробничих організацій і трудових колективів, регулювання трудових суперечностей.

I. Соціологія праці

Соціологія праці – це соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Об'єктом соціології праці є праця як суспільно значуще явище.

Предметом – структура і механізми соціально-трудова відносин, соціальні процеси у сфері праці. Особливості соціологічного вивчення праці полягають насамперед у системності та комплексності дослідження соціальних і соціально-психологічних явищ у сфері праці (з урахуванням способу життя, інших чинників, що впливають на трудову діяльність людини). Відповідно, у сучасних умовах трансформаційного процесу, особливої актуальності набувають такі *напрями досліджень* соціології праці:

- дослідження з оптимізації трудової організації і соціальної структури суспільства;
- аналіз ринку праці як регулятора оптимальної і раціональної мобільності трудових ресурсів;

- пошук шляхів найбільш повної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника;

- оптимальне поєднання моральних і матеріальних стимулів у якісних змінах ставлення до праці за умов ринку;

- дослідження причин і регулювання трудових конфліктів.

Соціологія праці виконує низку *функцій*.

Теоретико-пізнавальна функція полягає у дослідженні соціальних явищ, процесів у сфері праці, з'ясуванні ролі праці у житті сучасного суспільства і людини, аналізі ринку праці як регулятора мобільності трудових ресурсів, вивченні соціально-професійної структури суспільства, пошуку шляхів оптимальної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника тощо.

Прогностична функція виявляє себе у виробленні коротко- та довгострокових прогнозів щодо тенденцій функціонування соціально-трудова відносин, соціальних процесів у сфері праці.

Дослідницька функція. Суть її – в дослідженні соціальних проблем у сфері праці: ставлення робітників до праці, поведінки на ринку праці роботодавців та найманих працівників, особливостей трудової мотивації, трудової адаптації молоді тощо.

Інформаційна функція сприяє отриманню за результатами соціологічних досліджень необхідної інформації для вирішення соціальних проблем і протиріч, що супроводжують трудову діяльність людини.

Управлінська функція. Стрижнем її є формування соціальної політики у сфері праці, створенні системи соціальних гарантій, соціального захисту працюючих, розробці науково обґрунтованих програм соціально-економічного розвитку трудових колективів, організацій.

Соціально-технологічна функція пов'язана із розробкою і впровадженням у життя соціальних технологій, спрямованих на регулювання процесів адаптації, розвитку професійної кар'єри працівників, формування соціально-психологічного клімату в колективі, вирішення конфліктних ситуацій.

Світоглядна функція покликана формувати в суб'єктів виробничої діяльності соціологічний погляд на сучасну сферу праці.

Реалізуючи свої функції, соціологія праці взаємодіє з багатьма соціологічними і несологічними галузями знань, які зі своєї точки зору досліджують соціальні аспекти праці.

Праця – основа функціонування та розвитку людського суспільства, її соціальна сутність зумовлена кількома чинниками. По-перше, вона є процесом взаємодії людини і природи, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює обмін речовин між собою і природою. По-друге, людина, впливаючи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріальних та духовних потреб, не тільки створює матеріальні та духовні блага, а й змінює власну природу, розвиває здібності й нахили, виробляє соціально необхідні якості, формує себе як особистість. Праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище, формує соціальний та професійний портрет особистості. Праця – не тільки економічна, а й соціологічна категорія.

Сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях, найголовнішими з яких є:

– *виробнича*, яка виявляється у створенні матеріально-культурних благ, забезпеченні суспільства предметами та послугами;

– *соціально-відновлювальна*, полягає у забезпеченні життєдіяльності, матеріального добробуту працівників та їх сімей за рахунок заробітної плати та інших видів винагородження;

– *соціально-диференційна*, яка виявляється у суттєвих відмінностях соціальних рис працівників, зумовлених соціально-економічною неоднорідністю праці. Це є передумовою соціальної неоднорідності в суспільстві, формування соціальної структури підприємства, суспільства загалом;

– *статусна*, яка, будучи тісно пов'язаною із соціально-диференційною, зумовлена неоднаковим значенням у суспільстві різних видів праці;

– *формування особистості*, виявляється в тому, що прогрес виробництва має забезпечувати вільний розвиток сутнісних сил особистості, який залежить від матеріально-технічної бази, системи освіти, професійного навчання тощо. Праця повинна стати сферою самореалізації, самоствердження людини;

– *ціннісна*, полягає у формуванні в працівників ціннісних установок, мотиваційної сфери, життєвих цілей і планів на майбутнє.

Основними категоріями соціології праці є «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо. Розглянемо їх.

Характер праці – соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу.

Характер праці визначається особливостями виробничих відносин та соціально-економічним становищем учасників суспільного виробництва. Він дає змогу з'ясувати зв'язок між індивідуальною та суспільною працею, способи взаємодії працівників із засобами праці, механізм включення індивідуальної праці в суспільну, взаємозв'язок між окремими видами праці, тип взаємовідносин учасників процесу праці. *Показниками характеру праці є:*

– форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва та своєї праці;

– розподільчі відносини;

– соціальні відмінності суб'єктів праці.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Зміст і характер праці тісно пов'язані між собою, характеризують конкретний вид трудової діяльності з двох боків, межуючи і частково накладаючись один на одного.

Головним чинником змісту праці є розвиток матеріально-технічної бази

виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу. При цьому змінюється структура трудових дій: функції безпосереднього впливу на предмет праці переходять від робітника до машини, зростають витрати робочого часу на управління і технічне обслуговування обладнання, частка складної кваліфікованої праці; вдосконалюється її змістовність, актуалізуються самостійність і відповідальність працівників.

За змістом розрізняють такі види праці: проста і складна, творча та репродуктивна, фізична і розумова, ручна та механізована тощо. *Проста праця* – виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і не потрібно спеціального навчання. *Складна праця* потребує відповідної кваліфікації, пов'язана з додатковими витратами на навчання працівника. *Творча праця* передбачає постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності. *У репродуктивній праці* значна частина функцій повторюється, її особливістю є повторюваність способів досягнення результатів. *Фізичну працю* характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її включення в технологічний процес. *Розумовій праці* притаманні інформаційні, логічні, творчі елементи, відсутність прямої взаємодії працівника із засобами праці. *Ручна праця* передбачає пряму дію працівника на предмет праці, не потребує складних інструментів, приладів.

Працівників механізованих виробництв класифікують на такі категорії:

- працівники, зайняті спостереженням за роботою автоматизованих агрегатів та машин;
- працівники, які виконують роботу за допомогою машин і механізмів;
- працівники, які виконують ручні операції при машинах та механізмах.

Умови праці – сукупність чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника.

Ця категорія охоплює соціально-економічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та соціально-побутові умови праці. До *соціально-економічних умов* належать тривалість робочого часу і робочого року, оплата і стимулювання праці, кваліфікаційна, фахова та загальноосвітня підготовка працівників. *Санітарно-гігієнічні умови* – це температурний режим, загазованість, запиленість, забрудненість повітря, освітлення, шум, вібрація тощо. *Організаційні умови* характеризують робочий режим праці, забезпечення матеріалами, сировиною та інструментами. До *соціально-побутових умов* належать забезпечення працівників побутовими приміщеннями, їдальнями, медичним і санаторно-курортним обслуговуванням тощо.

Ринок праці – певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих, працівників.

Особливість функціонування ринку праці полягає в регулюванні ним економічних відносин між попитом і пропозицією робочої сили; в узгодженні економічних, соціальних і професійних інтересів працівників з установами і службами, що займаються проблемами зайнятості населення, нормативною базою (системою трудового законодавства), державними і місцевими програмами в галузі праці та зайнятості тощо; сприянні задоволення потреб різноманітних верств населення.

Важливими складовими ринку праці є сукупна пропозиція, яка охоплює всю найману робочу силу, та сукупний попит, що характеризує загальну потребу економіки у робочій силі. Сегмент ринку праці, який утворюється на стику пропозиції робочої сили з попитом на неї, має назву задоволеного попиту робочої сили. Сегменти, що не перетинаються, утворюють поточний ринок, який складається з відкритого ринку праці (економічно активного населення, яке шукає роботу і потребує професійної підготовки, перепідготовки, а також вакантних робочих місць у всіх секторах економіки) і прихованого ринку праці (працівників, які формально зайняті в економіці, але через різноманітні причини – скорочення виробництва, штатів, зміни їх структури – можуть бути звільнені).

Головними суб'єктами ринку праці є *роботодавці та наймані працівники*. Роботодавцями, відповідно до форми власності, можуть бути державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства, індивідуальні власники, господарські асоціації тощо. Наймані працівники – вільні працездатні особи, для яких робота за наймом є головним джерелом існування, їх характеризують різноманітні ознаки: вік, стать, кваліфікація, професійні якості, соціальний статус.

Нормальне функціонування механізмів ринку праці залежить від *системи відносин*, яка складається з таких основних *компонентів*:

- відносини між роботодавцями й найманими працівниками;
- відносини між суб'єктами ринку праці й представниками профспілок, служб зайнятості тощо;

- відносини між суб'єктами ринку праці й державою,

До *функцій ринку праці* належать:

- створення умов для довгострокових відносин між роботодавцями і працівниками;
- розв'язання проблеми зайнятості населення;
- працевлаштування безробітних шляхом перерозподілу робочої сили між галузями та сферами виробництва;
- забезпечення конкуренції між роботодавцями і працівниками;
- регулювання відносин між роботодавцями і працівниками з приводу вартості робочої сили, умов праці, професійної підготовки і перепідготовки;
- правовий і соціальний захист роботодавців і працівників.

Повноцінне функціонування ринку праці можливе за розвинутої інфраструктури, до якої належать державні заклади, недержавні структури, що сприяють зайнятості населення, громадські організації та фонди, кадрові служби підприємств і організацій, покликані забезпечувати ефективну взаємодію між пропозицією і попитом робочої сили.

Соціологія праці вивчає і суб'єктивні характеристики праці: ставлення до праці, мотивацію трудової діяльності, соціально-психологічний клімат у колективі, трудову адаптацію тощо,

Ставлення до праці – зв'язок між працівником і суспільством, працівником і працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ.

У цьому понятті синтезовано кілька типів відносин: ставлення до праці як суспільної цінності, своєї професії, конкретних умов, за яких відбувається

праця. Це зумовлює складну структуру поняття «ставлення до праці», яке є єдністю трьох елементів: *мотивів праці, реальної трудової поведінки та вербальної (вираженої за допомогою мови) оцінки трудової ситуації.*

Мотиваційний елемент ставлення до праці пов'язаний з трудовими мотивами та установками, якими керується працівник у трудовій діяльності. Елемент реальної трудової поведінки – з трудовою активністю працівника і виявляється в його трудовій поведінці: ефективному виконанні виробничого завдання, його якості, участі у технічній творчості, оволодінні передовими засобами праці, економії сировини, матеріалів, поєднанні кількох професій, ініціативності, відповідальності, дисциплінованості. Елемент вербальної оцінки характеризує рівень задоволеності виробничими умовами (розміром заробітної плати, змістом та умовами праці, взаєминами з керівництвом і товаришами по роботі тощо) і стосується внутрішнього стану працівника, емоційного сприйняття ним трудової діяльності, особливостей трудової ситуації.

Мотивація трудової діяльності – внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Вивчення трудової мотивації має велике науково-практичне значення, оскільки доповнює структуру особистості. За переходу до ринкових відносин і формування працівника нового типу ця проблема стала практичною. Соціологічний аналіз мотиваційної сфери та мотиваційного регулювання людської поведінки передбачає з'ясування змісту компонентів мотивації, форм і механізмів трансформації мотиваційного чинника у конкретну поведінку.

Мотив (лат. *motus* – рух) – свідомий спонукач поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Сукупність мотивів створює мотиваційну сферу особистості, яка має ієрархічну структуру і залежить від конкретних трудових ситуацій. Серед них – вибір професії, місця роботи, повсякденна праця на підприємстві, конфліктні ситуації, зміна місця роботи чи професії. Мотиваційний процес є постійним пошуком альтернатив обґрунтування та вибору конкретної поведінки.

Трудові мотиви поділяють на кілька груп.

1. *Мотиви, що стосуються вибору професії та місця роботи.* Це найбільша група, до якої належать матеріальні мотиви, мотиви смислу праці, престижу тощо.

2. *Мотиви, пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних норм і цінностей.* У цьому зв'язку виокремлюють мотиви щодо реалізації значущих цінностей суспільства (суспільні, морально-патріотичні тощо); трудової поведінки, пов'язані із засвоєнням норм і цінностей конкретного трудового колективу (колективної солідарності, належності до певного колективу тощо); реалізації групових норм (додержання стандартів групової поведінки, професійної солідарності, ділового спілкування тощо).

3. *Мотиви, пов'язані з вибором та обґрунтуванням альтернатив життєвого циклу працівника.* До них належать мотиви соціальної та професійної мобільності, подолання статусно-рольового та соціально-психологічного дискомфорту тощо.

Трудові мотиви виконують різноманітні функції:

- орієнтуюча – виявляється у здатності мотиву спрямовувати поведінку працівника в ситуацію, за якої є можливість вибору;
- змістоутворююча – мотив визначає суб'єктивну значущість поведінки працівника, надає їй індивідуального змісту;
- регулююча – мотив надає поведінці особи суспільного чи особистісного характеру;
- спонукаюча – мотив є внутрішнім спонукачем активності особи;
- мобілізуюча – реалізується за умови, що мотив мобілізує сили працівника на важливу для нього діяльність;
- обґрунтовуюча – виявляється у поясненні людиною за допомогою мотиву своїх вчинків.

Відповідно до цілей і завдань у трудовому колективі складаються свої соціальні цінності та норми, формуються вимоги до рівня освіти, кваліфікації, індивідуальних характеристик працівника. Водночас людина, яка вступає до нього, має власні життєві цілі, потреби, цінності, стандарти поведінки тощо, висуває зустрічні вимоги щодо характеру, організації, умов, оплати праці, можливостей професійного росту. У процесі трудової діяльності й відбувається взаємодія працівника і колективу, їх адаптація – пристосування одне до одного.

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Вона сприяє стабільності, згуртованості колективу, створенню в ньому умов для самовияву і самореалізації особистості, розвитку її творчих нахилів, соціалізації молоді. Виокремлюють кілька її *видів*.

Фізіологічна адаптація. Полягає у пристосуванні працівника до організаційних (змінність, розпорядок) і санітарно-гігієнічних умов праці.

Професійна адаптація. Виявляється в оволодінні фаховими вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. Головним показником професійної адаптації є швидкість та якість освоєння працівником своєї спеціальності.

Соціально-психологічна адаптація. Суть її в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій і цінностей, вимог колективу. Показниками її є встановлення позитивних взаємин з колегами, керівництвом тощо. Цей загальний настрій поступово утверджується, набуває відносної самостійності, починає активно впливати як на індивідуальний настрій та ефективність функціонування окремого працівника, так і на колективний настрій та результативність роботи, що свідчить про наявність у колективі певного соціально-психологічного клімату.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

На його формування впливають три *групи чинників*: *макросередовище*

(суспільно-економічний лад, соціально-економічні умови життя людини, характерний для даного суспільства соціальний настрій); *мезофактори* (особливості великих груп суспільства, які різняться віком, соціальним станом, національністю, регіоном проживання тощо); *мікрофактори* – чинники місцевого (локального) характеру: виробничі (зміст, характер, рівень організації, умови праці), соціальні (система оплати, стимулювання праці, організація громадського життя, система інформування членів колективу тощо), соціально-психологічні (стиль і методи керівництва, взаємовідносини у колективі), психологічні (особливості окремих членів колективу).

Показники соціально-психологічного клімату поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До *об'єктивних* належать виробничі показники, які свідчать, наскільки клімат впливає на виконання колективом головних завдань. Групу *суб'єктивних* показників становлять задоволеність працею та різними чинниками виробничого оточення, стабільність колективу (реальна та потенційна), задоволеність стосунками з колегами («по горизонталі») та керівництвом («по вертикалі»), рівень і частота конфліктів.

II. Зайнятість і безробіття як соціальні явища

Зайнятість населення є не лише необхідною умовою та формою життєдіяльності людини, а й важливим фактором розвитку соціально-економічної системи.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Рівень зайнятості населення характеризує ступінь участі працездатного населення у сфері суспільно корисної праці і залежить від розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу та добробуту суспільства. За умов повної зайнятості кожен економічно активний член суспільства має можливість бути зайнятим або незайнятим залежно від його бажання.

Категорія «зайнятість» характеризується економічним (можливість індивіда своєю працею забезпечити власний добробут і водночас сприяти зростанню ефективності виробництва), соціальним (формування і духовний розвиток особистості) і демографічним (взаємозв'язок зайнятості зі статевими, віковими характеристиками населення, його структурою) змістом. Соціальна спрямованість зайнятості виявляється у її функціях, а саме: соціальній, економічній, політичній, ідеологічній.

З точки зору економічної категорії зайнятість розуміється як сукупність соціально-економічних відносин у суспільстві, які забезпечують можливість докладання праці в різних сферах господарської діяльності і виконують функції, пов'язані з відтворенням робочої сили на всіх рівнях організації суспільної праці і виробництва.

Основні ознаки зайнятості: рівень зайнятості (визначається відношенням кількості зайнятого населення до кількості економічно активного населення), статус зайнятості (найманий працівник, роботодавець, самостійно зайнятий, член сім'ї який працює безкоштовно), зайнятість у сферах економіки, фактична тривалість робочого періоду (повний робочий час, неповний робочий час),

характер роботи (постійна, тимчасова), професія (рівень кваліфікації, клас працівників: робітник, службовець), розмір заробітної плати, основна робота, наявність сумісництва.

Форми зайнятості класифікують за соціально-економічними (форми власності та господарства, соціальний склад населення) та організаційно-економічними (тривалість і режим робочого часу, характер зайнятості: постійна чи тимчасова; повна або часткова; основна (первинна) і додаткова (вторинна) критеріями. Розрізняють ще ефективну, раціональну, продуктивну, вільнообрану, формальну, неформальну, недозайнятість, надзайнятість, самостійну зайнятість, зайнятість у домашніх господарствах. У державах із соціально-ринковою економікою набуває поширення гнучка зайнятість (тимчасова робота, надомництво, поділ робочого місця між двома і більше працівниками, скорочений робочий тиждень тощо).

Виокремлюють зайнятість глобальну (загальну) та економічну.

Глобальна зайнятість включає навчання у загальноосвітніх, середніх, вищих навчальних закладах; ведення домашнього господарства і виховання дітей; догляд за літніми людьми та інвалідами; участь у роботі державних влади, громадських організацій; службу в силових структурах держави.

Економічна зайнятість передбачає участь працездатного населення в суспільному виробництві товарів і послуг.

Зайнятість в Україні має свої особливості, породжені колишньою командно-адміністративною системою, а також сучасними трансформаційними проблемами:

- а) значні масштаби нерегламентованої (неформальної) зайнятості;
- б) приховане безробіття;
- в) низька ціна робочої сили.

Політику України у сфері зайнятості регламентує Закон «Про зайнятість населення» (01.03.1991р.), який визначає правові, економічні та організаційні засади зайнятості населення, його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю, спрямовані на утвердження ефективної моделі вільно обраної повної зайнятості.

Самозайнятість як соціоекономічне явище. *Самозайнятість населення* – це специфічна форма трудової діяльності. Її суть полягає в тому, що людина сама знаходить для себе джерело доходів, яке забезпечує їй гідне існування в результаті економічної діяльності, яка не суперечить законам країни.

Особу вважають індивідуально зайнятою, якщо вона відповідає певним критеріям. До таких *основних критеріїв* належать:

- виконання робіт за винагороду;
- юридична незалежність суб'єкта господарювання;
- створення однією особою власного робочого місця;
- проведення робіт власними зусиллями;
- фінансування всіх видатків виключно за рахунок власних коштів (у тому числі одержаних кредитів);
- використання власних (або орендованих) засобів виробництва;
- одноосібне розпорядження виробленою продукцією.

Сектор самозайнятості як особливий сегмент ринку праці формує певні категорії зайнятого населення, а саме: самозайняті, хто працює не за наймом, а самостійно організовує свою трудову діяльність; мікропідприємці, які є власниками підприємств з кількістю зайнятих до п'яти осіб; працівники мікропідприємств приватної власності; керівники сімейних підприємств; члени сімей, які допомагають на безоплатній основі.

Самозайнятість реалізується за відповідними *принципами*:

– *економічної самостійності* означає те, що певний вид діяльності об'єднує в одній особі і власника, і працівника, і керівника. Тобто всі рішення щодо організації діяльності приймає одна особа, як об'єднує в собі зазначені три ознаки;

– *економічна відповідальність* – це відповідальність за прийняті рішення, а також за результати діяльності, що поєднуються в одній особі;

– *економічна свобода вибору діяльності* означає, що індивід, який бажає зайнятися підприємництвом, може на власний розсуд вибирати вид та форму трудової діяльності.

Різновиди та форми самозайнятості можна класифікувати за певними критеріями. До *основних критеріїв* належать: формальність (формальні і неформальні види самозайнятості); легальність (легальна і нелегальна самозайнятість); регулярність (постійна, тимчасова, сезонна, випадкова само зайнятість); ступінь усвідомлення (спонтанна, вимушена, цілеспрямована само зайнятість); спосіб формування суспільного продукту (виробнича, невиробнича самозайнятість).

Необхідно зазначити, що суб'єкти самостійної зайнятості працюють в умовах невизначеності, оскільки за умов ринкових відносин завжди наявний фактор непередбачуваності. Разом з тим самостійна зайнятість має низку *позитивних моментів*.

По-перше, джерелом доходу самостійно зайнятої особи є власна праця.

По-друге, структура виробництва, що входить у сферу самостійної зайнятості, цілком визначається потребами людей у продуктах чи послугах, тобто виробництво працює тільки на виробника.

По-третє, для суб'єктів сфери само зайнятості характерна цілковита свобода дій.

По-четверте, у сферу самостійної зайнятості людина йде, вибираючи собі справу, якою вона хоче займатися, і працює добровільно, без примусу.

По-п'яте, результати господарювання само зайнятої особи залежать від її економічної відповідальності.

В умовах ринкової економіки безробіття зумовлене системою жорстоких економічних законів. З нормальних умов розвитку економіки безробіття зачіпає лише невеликі групи людей протягом тривалого часу, оскільки кожен, хто хоче працювати, врешті-решт знаходить собі роботу. Натомість в умовах економічної нестабільності та кризи безробіття стає надзвичайно гострою проблемою

Безробіття – розбіжності на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї, за яких певна частина робочої сили вимушено поповнює резервну армію праці.

Безробітними є працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до неї.

До *основних факторів безробіття* належать: структурна перебудова економіки; скорочення обсягів виробництва; надмірне зростання імпорту продукції та товарів; жорстка кредитно-грошова політика уряду; скорочення платоспроможного попиту населення; інвестиційна криза; низький рівень конкурентоспроможності представників багатьох професій у нових умовах; низький рівень зорієнтованості вищої школи на потреби ринку. Кожен із зазначених факторів певною мірою сприяє поширенню безробіття, а дія їх в комплексі призводить до негативних наслідків не лише в економічній, але й в інших сферах суспільства.

До *основних типів безробіття* належать: *фрикційне* (пов'язане з неможливістю реалізувати працівником свого права на вибір виду професійної діяльності, місця роботи тощо); *структурне* (спричинене змінами структури споживчого попиту і виробничих технологій, що призводить до розбалансування попиту і пропозиції робочої сили у різних галузях виробництва); *циклічне* (зумовлене спадом виробництва, зменшенням інвестицій в економіку); *приховане* (пов'язане зі спадом виробництва, що змушує роботодавців надавати працівникам довгострокові неоплачувані відпустки, зі зростанням чисельності працівників, які шукають роботу самотужки, не звертаючись до служби зайнятості тощо); *добровільне* (пов'язане з небажанням працювати); *інституціональне* (пов'язане з виплатами соціальної допомоги); *застійне* (породжується значним часом відсутності роботи).

Структуру безробіття вивчають за такими критеріями:

- стать (особлива увага на найменш захищену соціально категорію жінок);
- вік з виокремленням молодіжного безробіття і безробіття осіб передпенсійного віку;
- соціальна група (робітники, інженерно-технічні працівники, вчителі, медперсонал, службовці та ін.);
- рівень освіти;
- професійні й кваліфікаційні характеристики;
- рівень доходів і забезпеченості;
- причини і мотиви звільнення.

До *засобів подолання масового безробіття і незайнятості населення* відноситься:

- надання рівних можливостей громадянам країни в реалізації права на працю і вільний вибір зайнятості;
- соціальний захист у сфері зайнятості;
- заохочення працедавців у сфері у створенні нових робочих місць;
- стимулювання індивідуальної економічної ініціативи громадян і розвиток підприємництва;
- дотримання принципу добровільності праці, відповідно до якої

забезпечується вільне волевиявлення громадян у виборі професії;

- вибірковий перехід на скорочений робочий день;
- міжнародна співпраця в розв'язанні проблеми зайнятості, дозвіл трудової міграції за кордон;
- розробка ефективних механізмів у напрямі легалізації прихованого безробіття;
- надання компенсацій вивільненим працівникам, стипендій на період професійної передпідготовки або підвищення кваліфікації, забезпечення можливості участі в оплачуваних громадських роботах.

Безробіття виконує такі *функції* як: 1) функцію справедливості, тому що в умовах безробіття існують тільки ефективні, економічно виправдані робочі місця; 2) функцію стимулювання, тому що людина прагне до підвищення власної професійної активності і кваліфікації, щоб не опинитися в лавах безробітних.

Соціальні наслідки безробіття:

1. Незайнята робоча сила означає недовикористання економічного потенціалу суспільства, прями економічні втрати. Якщо частина людей залишається без роботи, це означає, що виробництво скорочується у порівнянні з обсягом, який міг би досягнутий в умовах повної зайнятості. Так, збільшення безробіття на 1% призводить до втрати майже 2% обсягу річної продукції. Економісти визначають цю «загублену» продукцію як відставання обсягу валового продукту, що представляє собою величину, на яку фактичний ВВП є меншим потенційного ВВП.

2. Безробіття не дає можливість профспілкам, найманим працівникам висувати обґрунтовані вимоги до працедавців щодо підвищення заробітної плати через зростання конкуренції на ринку праці, збільшення резервної армії непрацюючих тощо. Воно є реальним чинником бідності для найбільш трудоактивного населення, освіченого і професійно підготовленого

3. При тривалому безробітті працівник втрачає фахову кваліфікацію, професійні майстерність, готовність, мобільність і ін. Вже після трьох місяців безробіття, працівник при працевлаштуванні на попередню роботу, досягає звичної продуктивності праці лише через 7 місяців.

4. Безробіття спричиняє пряме, реальне зниження досягнутого рівня життя, погіршує фінансове положення, тому що будь-яка допомога по безробіттю завжди є меншою, ніж заробітна плата і має тимчасовий характер. Це призводить до зниження купівельного попиту, переходу у споживанні на менш якісні та дешеві продукти, відмови від придбання товарів довгострокового користування, скорочення обсягів заощаджень тощо.

5. Безробіття часто розглядають як соціальну патологію, яка проявляється у загостренні криміногенної ситуації, посиленні соціальної напруги, збільшенні соціальної диференціації, зростанні безпритульності, злочинності, вживання алкоголю, наркотиків і т.п.

Психічні наслідки безробіття:

1. Безробіття в міру своєї тривалості посилює соціальну ізоляцію людини, яке проявляється в зменшенні комунікативних зв'язків, відчутті

«неповноцінності» від того, що людина виявилася не затребуваною на своєму підприємстві, установі, організації тощо. Безробітного можуть уникати і інші особи, зважаючи на його негативне соціальне положення.

2. Наслідком безробіття є відчуття невпевненості і двозначності соціального статусу. Невпевненість є наслідком втрати соціальної ролі, яку раніше визначав набутий людиною соціальний статус. Негативність соціального положення полягає в тому, що людина як безробітна має право на матеріальну компенсацію, яка складає лише частину заробітної плати і тому це її принижує.

6. Безробіття як правило призводить до перерозподілу структури часу. Окремі люди ситуацію безробіття використовують як час для розв'язання власних проблем, реалізації захоплень. Для більшості наслідком безробіття є труднощі з організацією і використанням часу.

7. Безробітні дуже часто потерпають від оцінок інших людей та стереотипів, які панують у суспільстві щодо «невдах», це викликає емоційні переживання, стресові стани, погіршення стану здоров'я, розривом сімейних зв'язків тощо.

Тому, основною соціально-економічною проблемою, розв'язанням якої сьогодні займається соціологія праці, є зайнятість населення. Адже вона не тільки забезпечує матеріальну основу буття людини, а й сприяє розвитку її духовних, моральних якостей. Успішно вирішена проблема зайнятості забезпечує соціальну гармонію в суспільстві, Невирішеність її призводить до соціальної напруги, деградації творчих і професійних якостей людини. Тому програми зайнятості, будучи спрямованими на вирішення проблем як зайнятого, так і незайнятого населення, охоплюють прогнозування дисбалансу на ринку праці; професійний добір, підготовку і перепідготовку кадрів; запобігання масовому безробіттю; стимулювання гнучкого ринку праці; стабілізацію кадрів на підприємствах тощо.

Значна роль у цьому належить соціології праці, рекомендації якої є неоціненними під час вироблення програм зайнятості населення, що здебільшого охоплюють такі питання:

- стабілізація сфери застосування праці;
- створення додаткових робочих місць;
- внутрігалузевий і територіальний перерозподіл працівників;
- професійна орієнтація, перепідготовка та підвищення кваліфікації працівників;
- соціальний захист працівників;
- організація громадських робіт і тимчасової зайнятості;
- управління програмою та контроль за її виконанням.

Соціологія праці бере активну участь у виробленні та реалізації засобів соціального захисту працівників. Раніше ці питання у нашій країні відображались у планах економічного і соціального розвитку підприємств, згодом – у колективних договорах між працівниками та адміністрацією. Для забезпечення ефективності такого договору соціологи праці повинні спочатку вивчити потреби та інтереси працівників У виробничій і невиробничій сферах, виробити разом з іншими службами заходи щодо їх задоволення. Певну роль

відіграє соціологія праці в організації контролю за реалізацією колективного договору та з'ясуванням його ефективності.

Традиційно соціологія виявляє неабияку зацікавленість умовами праці. Хоч донедавна вона здебільшого займалася не дослідженням об'єктивних умов праці та їх впливу на працівників, а вивченням ставлення працівників до різноманітних аспектів виробничої ситуації, переймаючись тим, наскільки задовольняють складові процесу праці (умови, організація праці, заробітна плата, тощо) їх інтереси й потреби.

Актуальним напрямом соціології праці є впровадження на підприємствах наукового менеджменту. Ускладнення соціально-економічних умов праці, поширення і поглиблення самостійності підприємств, розвиток ринкових відносин вимагають уважнішого ставлення до проблем регулювання трудової поведінки, формування трудової мотивації, стимулювання працівників. Відповідно до цього перед соціологією постало завдання вивчення потреб та інтересів працівників і вироблення на цій основі ефективної системи матеріальних, соціальних, соціально-психологічних стимулів.

Соціологія праці активно впливає на вирішення проблем адаптації працівників до нових умов праці, пов'язаних з оновленням економічних відносин, впровадженням сучасних технологій, зміною соціально-психологічних стосунків між працівниками. У сфері її досліджень – особливості пристосування до зовнішнього середовища різних за освітою, фахом та іншими параметрами категорій працівників, а також чинники, які позитивно впливають на цей процес.

Дослідження, прогнози, рекомендації соціології праці стосуються не тільки окремих підприємств. Надто важливим є функціонування її на макрорівні, у формуванні державних програм щодо певних аспектів або комплексу проблем у сфері праці та зайнятості у галузі, регіоні, державі. Адже науково вивірена, раціональна державна політика є необхідною передумовою ефективного втілення конкретних рекомендацій на кожному підприємстві.

Найчастіше соціологія праці бере участь у розробці таких проблем:

- діагностика процесів у трудових колективах; вивчення соціального самопочуття працівників;
- встановлення зворотного зв'язку між керівниками та працівниками для прийняття науково обґрунтованих рішень, нейтралізації трудових конфліктів;
- вивчення ділових та особистих якостей керівників підприємства;
- організація ділових ігор, тренінгів для розвитку професійних навиків працівників підприємств, формування ефективного стилю керівництва;
- участь у виробленні іміджу керівництва;
- участь у маркетингових дослідженнях.

Результатом її досліджень активно послуговуються як різноманітні соціальні, суспільно-політичні галузі знань, так і економічна, політична, соціальна наука і практика.

Резюме

1. Праця – основа функціонування та розвитку суспільства, її соціальна сутність зумовлена процесом взаємодії людини і природи, призначена для

задоволення матеріальних та духовних потреб, формує їх як особистість. Об'єктом соціології праці є праця як суспільно значуще явище, предметом – структура і механізми соціально-трудових відносин, соціальні процеси у сфері праці.

Соціологія праці, зайнятості та безробіття – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

2. Сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях, найголовнішими з яких є: виробнича, соціально-відновлювальна, соціально-диференційна, статусна, формування особистості, ціннісна. Основними категоріями соціології праці, зайнятості і безробіття є: «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «риннок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо.

3. Ефективність праці залежить від трудових мотивів як спонук людини до діяльності. Виділяють такі мотиви: що стосуються вибору професії та місця роботи; пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних норм і цінностей; з вибором та обґрунтуванням альтернатив життєвого циклу працівника. Трудові мотиви виконують різноманітні функції: орієнтації, змістоутворювальну, регулювання, спонукання, мобілізації; обґрунтування.

4. Зайнятість населення є не лише необхідною умовою та формою життєдіяльності людини, а й важливим фактором розвитку соціально-економічної системи. Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу. До основних характеристик зайнятості відноситься: рівень зайнятості населення; статус зайнятості; зайнятість у сферах економіки; фактична тривалість робочого; характер роботи; професія; розмір заробітної плати; основна робота, наявність сумісництва.

5. Самозайнятість населення – це специфічна форма трудової діяльності, яка полягає в тому, що людина сама знаходить для себе джерело доходів. Особу вважають індивідуально зайнятою, якщо вона: виконує роботу за винагороду; юридична незалежна як суб'єкт господарювання; створює власне робоче місце; проводить роботи власними зусиллями; фінансує всі видатки за рахунок власних коштів; використовує власні (або орендовані) засоби виробництва; одноосібно розпоряджається виробленою продукцією. Самозайнятість реалізується за такими принципами: економічна самостійність; економічна відповідальність; економічна свобода.

7. Безробіття – розбіжності на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї, за яких певна частина робочої сили вимушено поповнює резервну армію праці.

До основних факторів безробіття належать: структурна перебудова економіки; скорочення обсягів виробництва; надмірне зростання імпорту продукції та товарів; жорстка кредитно-грошова політика уряду; скорочення платоспроможного попиту населення; інвестиційна криза; низький рівень конкурентоспроможності представників багатьох професій у нових умовах;

низький рівень зорієнтованості вищої школи на потреби ринку. Кожен із зазначених факторів певною мірою сприяє поширенню безробіття, а дія їх в комплексі призводить до негативних наслідків не лише в економічній, але й в інших сферах суспільства. До основних типів безробіття належать: фрикційне; структурне; циклічне; приховане; добровільне; інституціональне; застійне.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «праця» та охарактеризуйте її соціальну сутність.
2. Охарактеризуйте мотиви трудової діяльності.
3. Розкрийте функції мотивів трудової діяльності.
4. Охарактеризуйте зайнятість населення як категорію соціології праці.
5. Розкрийте основні форми зайнятості.
6. Охарактеризуйте самозайнятість населення.
7. Розкрийте ознаки і принципи самозайнятості.
8. Охарактеризуйте поняття «безробіття».
9. Проаналізуйте основні чинники безробіття.
10. Розкрийте основні форми безробіття.
11. Проаналізуйте основні типи безробіття.

План семінарського заняття:

1. Праця як соціально-економічне явище.
2. Соціологія безробіття.
3. Соціологічні дослідження адаптації різних соціальних груп до ринкової економіки

(2 год.)

Теми рефератів

1. Зайнятість як соціально-економічна категорія.
2. Форми та види зайнятості.
3. Самозайнятість як соціоекономічне явище.
4. Безробіття та його особливості.
5. Соціальні та психологічні наслідки безробіття.
6. Трудова міграція населення України.

Використана і рекомендована література

1. Безтелесна Л.І., Юрчик Г.М. Державне регулювання зайнятості: Підручник. – Рівне: НУВГП, 2006. – 210 с.
2. Іваненко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості. – Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони., М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.
3. Кравченко А.И. Социология менеджмента: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 366 с.

4. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: Навч. посібник. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
5. Лібанова Е. Ринок праці: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 224 с.
6. Лукашевич М.П. Соціологія праці: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
7. Максимов Б.Д. Психологія бізнеса и підприємництва. – К.: Професіонал, 2005. – 256 с.
8. Онікієнко В.В., Коваленко Н.І. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення. – К.: Вид-во Принт Експрес, 1999. – 50 с.
9. Пачковський Ю.Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
10. Соціологія і психологія: Навч. посіб. /За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.

Тести

1. Що є предметом соціології праці?
 - а) економічний механізми підвищення ефективності праці;
 - б) соціально-трудова відносина у сфері праці;
 - в) розвиток особистості.
2. В якому році В.Штерн запропонував термін "психотехніка"?
 - а) 1898; б) 1900; в) 1903; г) 1905; д) 1910;
3. Вкажіть принципи наукового управління Ф.Тейлора:
 - а) детальне вивчення окремих дій у кожному виді праці;
 - б) усунення людей, які відмовляються або нездатні засвоїти найкращі методи праці;
 - в) урахування індивідуально-психологічних особливостей працівника;
 - г) досягнення найвищої продуктивності з допомогою психічних засобів;
 - д) щоденні надбавки до зарплати за швидке і точне виконання роботи;
 - е) практично однаковий розподіл відповідальності між робітниками та адміністрацією;
 - є) вивчення змін, які можуть бути викликані у психічному житті людини тими чи іншими виробничими чинниками.
4. Який метод використовується для аналізу робочих дій?
 - а) хронометраж;
 - б) біографічний метод;
 - в) метод композиції.
5. Вкажіть фактори "мотивації" у теорії Ф.Герцберга:
 - а) просування по службі;
 - б) оплата праці;
 - в) міжособистісні стосунки;
 - г) відповідальність за власні дії;
 - д) політика фірми і адміністрації;
 - е) прийняття управлінського рішення;
 - є) досягнення спільної мети.
6. Вкажіть основні складові внутрішнього середовища виробничої організації:

а) споживачі;	б) люди;
в) цілі;	г) конкуренти;
д) технологія;	е) структура;
є) постачальники;	ж) виробнича задача.
7. Хто є автором концепції "збагачення праці"?
 - а) А. Маслоу;
 - б) К. Левін;

- в) *Ф. Тейлор*;
 д) *М. Вебер*.
8. Який тип комунікативної сітки сприяє більшому задоволенню працівників під час виконання спільних завдань?
 а) *павутина*;
 в) *ланцюг*;
 д) *коло*;
 г) *Ф. Херцберг*;
 б) *променева*;
 з) *дерево*;
 е) *штурвал*.
9. У чому суть анамнестичного методу за умов атестації кадрів на виробництві?
 а) *узагальнення незалежних характеристик*; б) *тестування*;
 в) *проведення систематичних спостережень*;
 г) *аналіз самим працівником своїх дій в конкретних виробничих ситуаціях*.
10. Соціально-психологічний клімат трудового колективу-це:
 а) *зовнішні умови функціонування організації*;
 б) *суперечності всередині колективів і виробничих організацій*;
 в) *домінуючий і відносно стійкий психічний настрій колективу*.
11. Вкажіть, які функції виконує зайнятість:
 а) *прогностичну*;
 в) *виховну*;
 д) *політичну*;
 б) *соціальну*;
 г) *економічну*.
12. У якій країні вперше зафіксоване явище безробіття?
 а) *у Німеччині*;
 б) *у Великобританії*;
 в) *у Франції*.
13. У якому році проблема безробіття була визнана в Україні на законодавчому рівні?
 а) *у 1981*;
 б) *у 1991*;
 в) *у 1999*.
14. Причиною якого безробіття є спад виробництва внаслідок кон'юктурного коливання в економіці?
 а) *класичного*;
 в) *циклічного*;
 б) *структурного*;
 г) *фрикційного*.
15. Для якого виду безробіття характерним є звільнення частини робочої сили без зниження обсягів виробництва?
 а) *застійного*;
 в) *структурного*;
 б) *класичного*;
 г) *сезонного*.
16. Хто першим почав вивчати самостійну зайнятість як соціоекономічне явище?
 а) *Е. Райт*;
 б) *Д. Філіпс*;
 в) *Р. Аронсон*.
17. Спосіб отримання додаткового доходу поза основним робочим місцем називають:
 а) *частковою зайнятістю*;
 б) *вторинною зайнятістю*;
 в) *сезонною зайнятістю*.
18. За критерієм формальності само зайнятість поділяють на:
 а) *легальну і нелегальну*;
 б) *зареєстровану і незареєстровану*;
 в) *вимушену, спонтанну і цілеспрямовану*;
 г) *постійну, випадкову, тимчасову*.
19. Яке безробіття вчені вважають неминучим, але нормальним явищем?
 а) *фрикційне*;
 в) *приховане*;
 б) *класичне*;
20. До основних принципів самозайнятості не відноситься:
 а) *економічна самозайнятість*;
 в) *економічна самостійність*;
 б) *економічна відповідальність*;
 г) *постійна самозайнятість*.

Глава № 15. Соціологія права

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, предмет і об'єкт соціології права;
- охарактеризувати основні проблеми досліджень соціології права;
- проаналізувати класифікацію і основні функції соціології права;
- проаналізувати механізм соціальної дії та реалізації права;
- охарактеризувати правову культуру особистості;
- охарактеризувати негативні явища правової культури;
- розкрити сутність правомірної і протиправної поведінки.

I. Соціології права як наука.

II. Право як соціальний інститут.

III. Правова культура сучасного українського суспільства.

Проблеми становлення в Україні громадянського суспільства і правової держави потребують фундаментальних змін у розумінні взаємозв'язку соціального розвитку і його легітимації, правового закріплення. Таке розуміння дає саме соціологія права, яка має великий, досі не реалізований теоретико-методологічний і практичний потенціал. Актуальність цього наукового напрямку зумовлена насамперед тим, що без усебічного аналізу соціально-правових проблем неможливо розкрити перспективи розвитку правової системи, її роль у вдосконаленні соціальних відносин, а також забезпечити верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.

I. Соціології права як наука

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права. Сучасна наука вважає її галуззю соціології, у нас раніше її вважали юридичною дисципліною. Нині віддають перевагу першому погляду.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інституту, суспільства.

Вона покликана досліджувати взаємозв'язки та взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії.

Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини, які є специфічною

формою соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів та досягнення результатів, що передбачені та не суперечать закону та іншим джерелам права.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька основних напрямів, серед них можна виділити такі:

- походження правових норм, що формуються на основі існуючих суспільних відносин, відображають волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, є соціально зумовленими;

- адекватність правових норм вимогам різноманітних сфер життєдіяльності суспільства і людини, реального стану речей, розвитку суспільних відносин;

- аналіз суспільних відносин які потребують правового регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, важливо не тільки з'ясувати їх особливості на певному етапі, а й спрогнозувати розвиток у майбутньому;

- соціально-правові дослідження не тільки регламентованих форм діяльності, але й різних неформальних відносин, що потребують правового впливу;

- вивчення ефективності правових настанов, яка виявляється у їх впливі на практичні відносини;

- дослідження соціальних неправових чинників, які впливають на розвиток права;

- вивчення ефективності дії права, яке пов'язане зі з'ясуванням особливостей правового чинника і ступеня його впливу на розвиток суспільних відносин.

Елементи соціологічного погляду на право простежуються ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості й порядку, еволюціонуючи з розвитком цивілізації. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку як юридичної, так і соціальної наук. Вона зумовлена відповідною зрілістю цих наук, а також реальною потребою осмислення, прогнозування процесів, що виникали і розвивалися на їх перетині. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. у юридичній науці сформувалися нові галузі – соціологічна юриспруденція (США) і так зване вільне право (Європа). Але вони не були домінуючими на той час та й мало чим нагадували соціологію права в сучасному розумінні, яка остаточно оформилась як самостійна галузь знань на початку XX століття. А саме термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку запроваджений до вжитку в 1962 р. на Міжнародному соціологічному конгресі, де було заявлено, що інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії і суспільних наук загалом зумовили необхідність інституціалізації соціології права як науки. Це стало підставою для створення у межах Міжнародної соціологічної асоціації Дослідницького комітету соціології права.

На розвитку європейської школи соціології права суттєво позначилася діяльність австрійського юриста О. Ерліха, який висунув концепцію «живого права», французького соціолога Жоржа Гурвіча (1894-1965), який окреслив предметну галузь соціології права, та багатьох інших сучасних соціологів, які працюють у цій проблематиці – Ж. Карбоньє, Б.-М. Блегвард, А. Арно, Л. Фрідман та ін. Засновником американської школи соціології права вважають Р. Паунда, який першим порушив питання про дослідження права в його соціальному контексті (під впливом його ідей перебували О. Холмс, Л. Брендейс, Б. Кардозо, Д. Френк, Х. Оліфеат, В. Кук та ін.). Представники американської школи розглядають право з позиції емпіричного досвіду, інтуїції та доцільності, вважаючи суб'єктивний розсуд судді головним критерієм правомірності вчинку, стверджуючи, що право створюється судом і є засобом досягнення соціальних функцій.

У руслі загально цивілізаційних поглядів на суспільство, владу, право та особливості їх взаємодії розвивалася й українська суспільно-правова, філософська думка. Роздуми, ідеї, втілені у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, свідчили про високий рівень української соціоправової думки, але вони, як і пізніші праці М. Драгоманова, І. Франка, С. Полонинського та М. Грушевського, ще не відповідали критеріям соціоправових досліджень. Значний внесок у розвиток правознавства зробили провідні теоретики української соціологічної школи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В. Вергановський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, Л. Петражицький та ін. Було проголошено, що право на території України дослідники будуть вивчати як таке, що «...матиме самостійний інтерес для правника" історика, соціолога».

Після 1917 р. радянська юридична наука деякий час зважала на соціальні особливості дії права, що підтверджують праці відомих юристів М. Гернета, М. Духовського, А. Малицького, Є. Пашуканіса, П. Стучки та ін. Але з 30-х років соціологічний напрям у правознавстві був зведений нанівець. Соціальні проблеми права вивчалися лише в Українському вільному університеті в Празі та Українському науковому інституті в Берліні.

Відновилися соціологічні дослідження у галузі юридичної науки, насамперед у межах кримінального права, лише в середині 60-х років ХХ ст. Серед юристів знову було визнано необхідність і важливість соціологічної орієнтації. Це дало змогу з'ясувати природу та особливості явищ правової дійсності, які раніше не були охоплені проблематикою правознавства, а низку традиційних питань юридичної науки розглянути під особливим кутом зору. Вийшло друком чимало робіт, присвячених соціології права, написаних відомими соціологами та правознавцями П. Зиковим, В. Кудрявцевим, В. Казимирчуком, В. Ореховим, Л. Спиридоновим, А. Яковлевим, а також колективні монографії «Право та соціологія» (1973), «Проблеми соціології права» (1970), «Деякі проблеми соціології права» (1967), «Управління, соціологія та право» (1971). Однак надалі робота в цьому напрямі пішла на спад, оскільки застійні явища, які утвердилися в радянському суспільстві в середині 70-х років, негативно

позначилися на розвитку і соціології, і правознавства.

Поновлення процесу соціологізації теорії права відбулося наприкінці 80-х років ХХ ст., коли одним з головних чинників демократизації суспільства стало проведення правової реформи.

Соціологія права є складноструктурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують *п'ять варіантів класифікації*:

1. За *рівнем* (масштабом) дослідження: макро-, мезо-, мікротеорії.

2. За *особливостями дослідження*: теоретична та емпірична.

3. За *цілями й завданнями*: фундаментальна і прикладна.

4. За *категоріями права або соціології*: за юридичними категоріями, що інститує кожен галузь права як автономну соціологічну дисципліну (соціологія кримінального права, соціологія адміністративного права, соціологія злочинності, соціологія законодавства); за соціологічними критеріями, коли диференціація за галузями соціології передбачає невіддільність правового у соціальному. Наприклад, соціологія шлюбу і сім'ї є похідною не тільки від загальної соціології, а й від соціології права, оскільки сім'я є не тільки соціальним, а й правовим інститутом, що засвідчує міждисциплінарне взаємопроникнення різних галузей соціології.

5. За *суб'єктами виконання правових ролей*:

а) *законодавча* соціологія, покликана вивчати сили, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права (групи тиску, рівень правової культури, що є своєрідними соціологічними законодавцями на відміну від юридичного – парламенту, уряду);

б) *судова*, яка вивчає безпосередньо судові рішення і процес його прийняття. Пов'язана з психологією, передусім з психологією малих груп (суд присяжних) чи з індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень). Вона тісно межує із судовою психологією. Але її специфіка полягає у з'ясуванні кореляції співвідношення між змістом вироку та соціальними чинниками, які впливають на суб'єктів судових рішень.

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці функції, сукупність яких утворює:

1. Теоретико-пізнавальна функція. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних форм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права.

2. Практична функція. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

3. Інформаційна функція забезпечує одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують розв'язання.

Отже соціологія права, розглядає право як волю цивілізованих

співтовариств до самозбереження, захисту, упорядкування і регулювання їхнього внутрішнього життя. При цьому воно забезпечує не тільки соціальну дисципліну, але і свободу громадян, стежить не тільки за виконанням громадянами їхніх обов'язків, але і за дотриманням їхніх прав, відстоює не тільки інтереси держави, але й інтереси особистості.

II. Право як соціальний інститут

Право не є відокремленим соціальним інститутом, відділеним якоюсь межею від інших соціальних інститутів. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, що представляє певну соціально-правову реальність.

Правова реальність виступає як світ цивілізованих відносин між соціальними суб'єктами, які керуються нормами права і реалізується в двох основних формах – об'єктивній і суб'єктивній. У першому випадку це правові відносини і соціальні інститути й організації, що обслуговують їх, а в другому – сфера правосвідомості з її нормами і цінностями.

Право являє собою волю цивілізованого співтовариства щодо самозбереження, захисту, упорядкування і регулювання його внутрішнього життя. При цьому воно забезпечує не тільки соціальну дисципліну, але і свободу громадян, стежить не тільки за виконанням громадянами їхніх обов'язків, але і за дотриманням їхніх прав, відстоює не тільки інтереси держави, але й інтереси особистості.

Право покликане узгоджувати суперечні один одному інтереси соціальних суб'єктів, перешкоджати переростанню виникаючих протиріч у руйнівні антагонізми, примушувати сторони до пошуку компромісів, домовленостей та інших цивілізованих форм залагоджування конфліктів.

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Можна зазначити, що право:

- соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;
- один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові;
- продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;
- у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, служить інтересам суспільства.

Сутність і природа соціальної дії права виявляється у процесі функціонування правової системи. З точки зору соціології права основними *функціями правової системи* є:

- *інтегративна* функція – передбачає включення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, існуючого правопорядку, соціального контролю;

– *регулятивна* функція – реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних взаємних прав та обов'язків, а також щодо держави та її установ. Правова система забезпечує регулювання двома методами: а) встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів; б) створенням позитивних стимулів для суспільно-корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності. В основі правового регулювання – законодавча діяльність держави. Втілюється воно у конкретних рішеннях службових осіб, затверджених установами, що застосовують право;

– *комунікативна* функція – суть її в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має приписуючий характер, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки;

– *семіотична* функція права (від грец. semeion – ознака, функція) функція права безпосередньо пов'язана з його комунікативною функцією. Вона похідна від тієї обставини, що право являє собою сукупність знаків, за допомогою яких соціальна інформація фіксується і накопичується в пам'яті спільноти. Узагальнюючись, структуруючись і типологізуючись, ця інформація переходить від покоління до покоління в якості програм належної, формально-адаптивної поведінки;

– *егалітарна* (від фр. egalite – рівність) функція права означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті та діяльності. Реалізація даної функції дозволяє кожному правоздатному громадянину усвідомлювати власну соціальну повноцінність перед державою і законом;

– право здатне здійснювати регулювання різних соціальних процесів і відносин, а також переборювати опір, що зустрічається на цьому шляху, завдяки своїй *кратичній* функції. Вона дозволяє праву спонукати соціальних суб'єктів до нормативної, законослухняної поведінки засобами непримусового, примусового і насильницько-репресивного характеру;

– *охоронна* функція – зумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом. Головне завдання її полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій за правопорушення.

Соціальна дія права реалізується через різноманітні форми, стадії та засоби правового впливу. Соціологія розрізняє юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права.

Юридична форма соціальної дії права полягає у врегулюванні суспільних відносин наданням прав і накладанням обов'язків на суб'єктів. Є найбільш вивченою формою соціальної дії права.

Психологічна форма виявляється у взаємодії інтересів учасників правового спілкування, а також у ставленні особистості до чинних правових норм (прийнятті, виконанні, ігноруванні, порушенні норм, формальному ставленні до них). Якщо психологічний стан особистості апатичний до правових вимог, це породжує відповідний вид правомірної поведінки. З юридичної точки зору така поведінка є нормативною, а з соціологічної – ні,

оскільки вона лише формально відповідає нормам, не є гарантією, що апатія з часом не переросте у байдужість, а потім і в негативне ставлення. Як відомо, апатичне ставлення до права, поєднане з негативною діяльністю, є основою протиправної поведінки. Результатом психологічного впливу права є формування його образу як узагальненої, емоційно-забарвленої форми правової реальності у вигляді комплексу уявлень про закони, правові установи.

Етична форма реалізується через моральний потенціал норми, її справедливість, що створює передумови для успішної соціальної дії права.

Інформаційна форма здійснюється через надання правової інформації, яку містять юридичні норми, що справляє величезний вплив на формування психологічної установки щодо права, на визнання правової системи, правових норм.

У вивченні соціальної дії права важливим є і визначення засобів соціально-правового впливу – яким чином, за допомогою чого правові вимоги перетворюються на соціальну поведінку. Соціологія права виокремлює такі *засоби соціально-правового впливу*:

- інформацію щодо змісту юридичних норм;
- юридичні норми (для їх реалізації необхідні відповідні умови);
- юридичні факти (засіб переведення абстрактної юридичної норми у конкретну площину життя);
- особистість, яка визначає форми і зміст своєї діяльності;
- соціальні умови, за яких особистість здійснює свій вибір.

Останнім елементом механізму соціальної дії права є *стадії цієї дії*. Соціологія права розрізняє стадію формування соціальних передумов та стадію безпосередньої дії права. Перехід від першої до другої стадії можливий за наявності трьох взаємопов'язаних чинників: юридичного факту (формальні засади), соціальних умов (соціальні засади), психологічної установки особистості (суб'єктивні засади).

Механізм соціальної дії права має ту особливість, що право виявляється в дії (із соціологічної точки зору безглуздо вести мову про право, що перебуває у без-дії). Але діяти воно може лише в тому разі, якщо відповідатиме об'єктивним потребам суспільства. Крім того, право тісно пов'язане із системою соціальних умов, що відіграють важливу роль у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму. Тому дія права є процесом руху від правової норми до соціального результату, що виявляється у поведінці суб'єкта. Цей шлях є досить тривалим: від встановлення норми до її першого застосування минає майже рік.

Механізм реалізації права постає як дуже складна взаємодія правових, матеріально-правових, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Вихідними його елементами є юридична норма та соціальна ситуація, до якої ця норма належить. Ці елементи спричиняють відповідні організаційні та психологічні явища: оцінку ситуації, аналіз норми, зіставлення норми з інтересами суб'єкта, прогнозування наслідків

застосування (незастосування) норми, прийняття рішення, що відповідає чи не відповідає нормі. *Для ефективної дії права необхідні такі умови:*

- правова норма, її якісний зміст, відповідність соціальним реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;
- діяльність правових органів та їх службових осіб;
- особливості правосвідомості громадян;
- високий рівень правової поінформованості населення;
- ефективні санкції за невиконання правової норми;
- кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

Атрибутивною ознакою соціальної ефективності права є рівень реалізації прав людини і його вплив на стан соціальних відносин, в які вона залучена. Безпосереднім джерелом оціночних критеріїв соціальної ефективності є ті *форми, через які виявляє себе ефективність права як соціальний феномен*. До них слід віднести:

- *практичні наслідки* окремої правової дії або системи дій, тобто їх корисність з точки зору реалізації прав і свобод особистостей безпосередньо або через їх об'єднання;
- *вплив на правову соціалізацію* тих членів суспільства або соціальних прошарків, на яких розраховані ці правові дії, а також вплив на характер і ступінь розповсюдження невизначених, але діючих правових мотивів;
- *рівень соціальної органічності* правових принципів або правових дій з точки зору реалізації прав і свобод людини;
- *економічність*, тобто здатність забезпечити соціальну ефективність оптимально необхідними людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами;
- *соціальна доцільність*, під якою розуміють здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду, сприяти зменшенню соціальної напруги, відкрити можливості подальшого розвитку соціальних відносин.

Але на практиці право не завжди діє ефективно, що зумовлено як об'єктивними (економічні, територіальні особливості регіонів, слабка організація справи, недостатня поінформованість), так і суб'єктивними (деформація ціннісних орієнтацій, особливості моральної атмосфери в суспільстві, правовий нігілізм) чинниками.

Важливим елементом механізму ефективної дії права є *правова культура* населення, яка виявляє себе у правовій свідомості, ціннісно-нормативному комплексі, поведінці та діяльності людей у правовій сфері. Вона зумовлює відповідні соціальні установки, розуміння правових норм, впливаючи на індивіда за такими напрямками:

1. *Формування правових зразків поведінки*. Передбачає формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки, які є основою порядку в суспільстві. Інколи вони можуть негативно діяти, стаючи на заваді неординарним, новаторським вчинкам.

2. *Встановлення певних ідеалів*. Зразки поведінки є своєрідними схемами, які

дають змогу передбачати певну поведінку людей. Ідеал постає як символічне уявлення про майбутнє, як еталон для оцінки явищ і процесів.

3. *Встановлення системи цінностей.* Правова культура формує та встановлює в суспільстві систему цінностей, правові норми, власне інститут права. Вона визначає престиж права в суспільстві, згідно з яким правові норми у ціннісній системі особистості посідають певне місце, впливають на поведінку особистості.

4. *Правова соціалізація особистості.* Охоплює усвідомлення громадянином своєї соціальної ролі, місця у суспільстві, залучення його до соціально-правових відносин, приєднання до правових норм, цінностей, правової практики загалом. Особливостями є конкретність, спрямованість і визначеність, а найголовнішими методами – навчання (індивід навчається певних зразків, способів поведінки та діяльності); передача досвіду (може бути результатом власної правової поведінки особистості або здійснюватися під впливом певних осіб, обставин, середовища); символічна соціалізація (зумовлює вироблення людиною власної системи значень, асоціативно об'єднує у її свідомості різні уявлення та поняття. Вона не обов'язково ґрунтується на досвіді включення в правову практику. Основою її можуть бути уявлення людини на підставі оцінок інших членів суспільства).

Невід'ємним елементом процесу правової соціалізації є *правове виховання*, мета якого – формування звички соціально активної, правомірної поведінки; засвоєння, розвитку і закріплення певних принципів права та моралі, правових норм, здатності протидіяти негативним зовнішнім впливам. Правове виховання може здійснюватися у різних формах (навчання, пропаганда), але однією з найважливіших є самовиховання як свідомий розвиток позитивних якостей, самоконтроль. Тому процес правової соціалізації постає як єдність впливу на індивіда соціального середовища і цілеспрямованої виховної діяльності.

III. Правова культура сучасного українського суспільства

Правова культура є складовою загальної культури, яка формується та розвивається в процесі реалізації людьми своїх прав та обов'язків, виявляється у ставленні до законодавства, дотриманні його норм. В українському суспільстві вона має риси, властиві національній ментальності (законослухняність, визнання авторитету справедливої влади, непокора несправедливій владі та її вимогам).

Правова культура суспільства залежить передусім від рівня *розвитку правової свідомості* населення, від того наскільки глибоко засвоєні ним такі правові феномени як цінність прав і свобод людини, цінність правової процедури при розв'язанні спорів, цінність пошуку компромісів та ін.

Рівень розвитку правової свідомості може бути зафіксований лише в правовій діяльності, в правовій поведінці (яка має самостійні характеристики). Тому другим елементом правової культури є *рівень правової діяльності*, який представлений теоретичною, освітньою і практичною (правотворчою і правозастосовною).

Водночас у ній виявляється немало рис, які мають негативний зміст. До них відносяться правовий нігілізм, правовий фетишизм, правовий ідеалізм,

суб'єктивізм, правовий релятивізм, правовий дилетантизм.

Правовий нігілізм – правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Своєрідним проявом правового нігілізму, який заявив про себе в останні десятиліття ХХІ ст., є *тіньова нормотворчість*, спричинена низькою правовою культурою у всіх ешелонах українського суспільства, що виявляється у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності; невідповідності правових норм реаліям суспільно життя
- неповному або перекрученому відображенні свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності та несталості певної норми, а тому її неспроможності виконувати функцію соціального регулятора;
- послабленні або незастосуванні санкції.

Тіньова нормотворчість має здебільшого кримінальний характер, полягає у домінуванні норм кримінального середовища, аморальних принципів. Вітчужною є маргіналізація права (деформація правосвідомості, відчуження всюдозволеності, зниження цінності життя людини). Правовий нігілізм певною мірою поширюється і на людей закону, що породжує зневіру у здійсненність основних громадянських принципів (недоторканість особистості, рівність усіх перед законом). Про ослабленість існуючої правової системи свідчить і нерозбірливість людей у виборі засобів для досягнення мети, коли тіньові норми визнають важливішими, ніж державно-правові.

Правовий релятивізм – це дефект правосвідомості, який проявляється в переконанні, що право є чимось відносним, не обов'язковим. У «досвідчених руках» тлумачення закону іноді перетворюється у професійне змагання, коли юристи намагаються звинуватити свого опонента у непрофесіоналізмі, використовують недосконалість законодавства у відповідному застосуванні норм права і видають за нього сурогати свого розуміння. При цьому поведінка такого суб'єкта зовні виглядає достатньо правомірно, але по суті є порушенням закону.

Правовий суб'єктивізм – це суб'єктивне ставлення індивіда до правових приписів: визнання своїх прав і заперечення своїх обов'язків. Носії такої правосвідомості легко перевищують свої повноваження і порушують не тільки чужі права, але й норми закону.

Правовий інфантилізм – це неглибоке знання права та незріле відношення до нього як явища стороннього, далекого, яке не стосується даного суб'єкта. Носії інфальтивної правосвідомості, як правило, не надають серйозного значення порушенням своїх прав та не знають засобів і способів їх захисту. При цьому, як правило, вони переконані у своїй хорошій юридичній підготовці.

Якщо правовий нігілізм означає недооцінку права, то правовий ідеалізм навпаки, його переоцінку. Обидва ці явища мають одне підґрунтя: юридичне невігластво, нерозвинуту та деформовану правосвідомість, поверхневу або

відсутність політико-правової культури. Ці крайнощі, незважаючи на їх, ніби, протилежну спрямованість, є дотичними і створюють ніби спільну систему.

Правовий дилетантизм – це довільне використання законів або оцінка правової ситуації, яка пояснюється не корисними цілями, а недбалістю, байдужим ставленням до юридичних цінностей і правових норм.

Правовий фетишизм проявляється у гепертрофованому уявленні про роль правових законів і норм щодо розв'язання особистісних і соціальних проблем.

Важливою складовою правової культури виступають правомірна і протиправна поведінки.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки. Вона може бути як правомірною, так і протиправною. Головна ознака правової поведінки – її соціальна значущість. Вона перебуває під актуальним або потенційним контролем свідомості та волі індивіда, чітко регламентована, підконтрольна державі. Правомірна і протиправна поведінка суттєво відрізняються. Передусім вони мають протилежне соціальне значення (правомірна поведінка зміцнює правомірні відносини, протиправна – ослаблює та руйнує їх). Якщо правомірна поведінка мотивується відчуттям обов'язку, особистими інтересами, які не суперечать суспільним, то протиправну зумовлюють егоїзм, агресія, корисливість. До того ж, правомірна поведінка визначається нормами, що зобов'язують або дозволяють, протиправна – нормами, що забороняють. Контроль правомірної поведінки спрямований на заохочення та охорону її, протиправної – на заборону та запобігання.

Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана, допустима, усвідомлена поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, які відповідають правовим приписам та гарантуються державою. До основних мотивів правової поведінки відносяться: переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревності та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Важливими передумовами такої поведінки є рівність громадян у суспільстві та принцип поваги до особистості.

Виокремлюють такі *види правомірної поведінки особистості*.

Матеріальна, яка спрямована на досягнення соціоекономічних, інтелектуальних та інших результатів, реалізацію політичних, економічних, побутових прав та обов'язків.

Інструментальна, постає у вчинках, що мають певні юридичні наслідки (вступ до шлюбу, отримання паспорта, оформлення купівлі-продажу), коли виникнення, зміна і захист матеріальних правових відносин потребують правового закріплення.

Правова бездія, що виявляється у дотриманні законів, ухиленні від заборонених правовими нормами вчинків, невикористанні своїх прав.

Соціально-правова активність, яка будучи протилежною правовій

бездіяльності, постає як добровільна ініціативна діяльність, що сприяє зміцненню правопорядку, повага, інтерес до права, визнання престижу правових норм, виконання громадських обов'язків у правовій сфері. Вона є позитивною діяльністю, спрямованою на реалізацію загальнозначущих цілей права, перебільшує звичайні вимоги закону, тому що вона ініціативніша, активніша та результативніша (затримання злочинця, захист потерпілого).

Генезис правомірної поведінки відбувається у такій послідовності:

- формування особистості з певною соціальною орієнтацією;
- формування в особистості конкретної мотивації;
- планування вчинку та прийняття рішення щодо його здійснення
- реалізація прийнятого рішення.

Правомірна поведінка має певні особливості:

1) її відповідність вимогам норм права (формально-юридичний критерій);
 2) соціальна корисність, вона є бажаною або необхідною для функціонування суспільства. Необхідність правомірної поведінки міститься у зобов'язуючих та зобороняючих нормах права, а бажаність залежить від волі уповноваженої особи, є її правом, а не обов'язком та знаходить своє закріплення у відповідних нормах;

3) має суб'єктивну сторону, яка знаходить свій вияв у мотивах (спрямованість поведінки), мірі усвідомлення можливих наслідків вчинку, внутрішньому сталенні особи до спричинених наслідків;

4) об'єктивна необхідність правомірних дій для функціонування та розвитку суспільства, що знаходять своє закріплення в імперативних нормах у вигляді обов'язків, виконання яких забезпечується примусовою силою влади;

5) форми реалізації правомірної поведінки пов'язані з формами реалізації права (дотримання, виконання, використання та застосування права. У кожному конкретному випадку є індивідуальними та визначаються специфікою мотивів і цілей, які ставить перед собою суб'єкт вчинку, дії;

6) соціальна допустимість поведінки – це можлива правова поведінка, що забезпечена державними засобами.

Правомірну поведінку можна класифікувати. Класифікація може здійснюватися на основі таких підстав:

1. Залежно від суб'єктів розрізняють:
 - правомірну індивідуальну поведінку;
 - колективну поведінку.
2. Залежно від об'єктивної сторони:
 - активні дії;
 - бездіяльність.
3. Залежно від форм реалізації права:
 - дотримання;
 - виконання;
 - використання;
 - застосування.
4. Залежно від юридичних наслідків, які бажає досягти суб'єкт реалізації:

- юридичні акти;
- юридичні вчинки.

5. Залежно від суб'єктивної сторони :

- соціально активну поведінку, яка характеризується високим ступенем активності суб'єктів, цілеспрямованістю їх діяльності у процесі реалізації своїх прав, обов'язків у межах правових норм;
- законослухняну поведінку – це свідоме дотримання законів, які виконують добровільно на основі високої правосвідомості суб'єктів;
- конформістську поведінку – яка характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів, їх пристосованістю, вона не відрізняється від поведінки інших суб'єктів, основним принципом даної поведінки є «роби як всі»;
- маргінальну поведінку, яка перебуває на межі між правомірною і неправомірною, переступати яку не дозволяє страх перед юридичною відповідальністю;
- звичну поведінку, яка є різновидом діяльності суб'єктів, ввійшла у звичку в силу багаторазового повторення, не потребує додаткових затрат.

На всіх цих етапах діє внутрішній контроль особистості, яка взаємодіє з конкретним зовнішнім середовищем. Загалом правомірна поведінка є найпоширенішою формою правової поведінки.

Протиправна поведінка (правопорушення, злочини) привертає увагу юристів, соціологів, психологів більше ніж правомірна поведінка, оскільки вона є деструктивним, небезпечним чинником для суспільства. Соціологія права вивчає соціальні проблеми злочинності, її вплив на суспільство, причини і чинники, що їх породжують, особистість злочинця, делінквентну (злочинну) субкультуру загалом. У соціальному сенсі головне у протиправній поведінці – її несприйняття, ігнорування існуючих суспільних відносин, нанесення шкоди правам та інтересам громадян, груп, суспільства.

Резюме

1. Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

2. Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формуються правові норми та акти, соціальна зумовленість права, вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини.

3. Структура соціології права є феноменом, який класифікується за масштабом дослідження, особливостями дослідження, цілями і завданнями, категоріями права або соціології, суб'єктами виконання правових ролей.

4. Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

5. Соціальна дія права реалізується через різноманітні форми, стадії та засоби правового впливу. Розрізняє юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права.

6. Соціальна ефективність права виявляється через реалізацію прав людини, впливі на стан соціальних відносин. Безпосереднім джерелом оціночних критеріїв соціальної ефективності є: практичні наслідки правових дій, правова соціалізація членів суспільства, соціальна органічність правових принципів і дій з точки зору реалізації прав і свобод людини, економічність, соціальна доцільність.

7. Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

8. Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана, допустима, усвідомлена поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, які відповідають правовим приписам та гарантуються державою.

9. Основними мотивами правової поведінки виступають: переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревнощі та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте специфіку соціологічного підходу до аналізу соціоправових явищ.
2. Охарактеризуйте етапи розвитку світової та вітчизняної соціології права.
3. У чому полягають особливості механізму соціальної дії права?
4. Визначте форми соціальної дії права та охарактеризуйте їх.
5. Як правова соціалізація впливає на правову культуру індивіда?
6. У чому полягає сутність соціальної природи правомірної та протиправної поведінки? Яке їх значення для розвитку суспільства?
7. Визначте головні елементи делінквентної субкультури, охарактеризуйте її поширення в суспільстві.

План семінарського заняття:

1. Соціологія права як соціальний феномен.
2. Механізм соціальної дії права.
3. Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Взаємозв'язок соціології права з іншими суспільствознавчими науками.
2. Правове виховання та самовиховання у процесі правової соціалізації особистості.
3. Особистість злочинця та специфіка його соціологічного дослідження.
4. Делінквентна субкультура та проблема її поширеності в сучасному суспільстві.

Використана і рекомендована література

1. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів освіти. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 472 с.
2. Гревцов Ю.И. Социология права: Курс лекцій. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 312 с.
3. Кистяковский Д.А. Философия и социология права / Сост., примеч. В.В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 880 с.
4. Максимов С.М. Правова я реальность: опыт философского осмысления / С.М. Максимов. – Харьков, 2002. – 260 с.
5. Настасяк І.Ю. Соціологія права: Навч. посіб. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.
6. Соціологія права: Навч. посіб. / О.М. Джу́жа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.; За заг. ред. О.М. Джу́жи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Соціологія права: Навч. посіб./ В.Д. Воднік, Ю.С. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк; За ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Тести

1. В якому із визначень найбільш повно наведено поняття «право»?
 - а) у нормативній формі відображає потреби, загальнолюдської справедливості, служить інтересам суспільства;*
 - б) продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;*
 - в) соціальний інститут, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;*
 - г) система встановлених, загальнообов'язкових, санкціонованих державою правил поведінки, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.*
2. Який із наведених засобів не відноситься до соціально-правових?
 - а) юридичні норми та відповідні умови їх реалізації;*
 - б) юридичні факти як засоби переведення абстрактної юридичної норми в реальне життя;*
 - в) особистість як суб'єкт змісту і форм своєї діяльності;*
 - г) зміст і розвинутість правової системи суспільства.*
3. Правова культура суспільства здійснює вплив на людину за такими напрямками:
 - а) формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки;*
 - б) встановлення ідеалів справедливості, як еталонів для оцінки соціально-правових явищ і процесів;*
 - в) формування та встановлення системи цінностей, правових норм, права як соціального інституту;*
 - г) здійснення правової соціалізації особистості;*
 - д) всі відповіді неправильні.*
4. Яке із наведених чинників зумовлюють таке явище як правовий нігілізм?

- а) відрив правових норм від конкретних умов життєдіяльності суспільства»;
 б) нестабільність та несталість правових норм, а отже і неспроможність виконувати функції соціального регулятора;
 в) послаблення або незастосування санкції;
 г) невідповідність правових норм реаліям суспільного життя;
 д) всі відповіді неправильні.
5. За формою і впливом правових норм на поведінку суб'єктів правовідносин їх поділяють на:
 а) зобов'язувальні; б) заборонні;
 в) правонаділяючі; г) виховні.
6. Правова форма соціальної дії права виявляється у:
 а) психологічному впливі;
 б) моральному потенціалі правової форми;
 в) правовому регулюванні суспільних відносин;
 г) правосвідомості особистості.
7. До основних стадій соціальної дії права відноситься:
 а) формування соціальних передумов дії права;
 б) власне дія права;
 в) соціально-психологічному характері дії права;
 г) соціально-правові наслідки дії права;
 д) всі відповіді неправильні.
8. До наведених вихідних елементів реалізації права не відноситься:
 а) юридична норма; б) соціальна ситуація;
 в) правова культура особистості.
9. Правомірну поведінку поділяють на:
 а) об'єктивну, коли особистість дотримується правових норм в силу внутрішнього переконання;
 б) ситуативно-правомірну, якщо особистість діє відповідно до правових норм, однак внутрішніх переконань немає;
 в) законслухняну, це коли інтереси та цілі особистості не цілком збігаються. Розходяться з правовими нормами, однак людина їм підпорядковується;
 г) поведінка особистості, що має юридичні наслідки.
10. Структуру соціології права як системи наукового знання представляють:
 а) загальні теоретичні і методологічні питання;
 б) спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;
 в) методика і техніка соціально-правових досліджень;
 г) всі відповіді правильні.
11. Розробка практичних рекомендацій, соціальних технологій для розв'язання проблем у соціально-правовій сфері відноситься до:
 а) методологічної функції; б) пізнавальної функції;
 в) практичної функції; г) прогностичної функції.
12. Які, на Вашу думку, типи легітимації влади і відповідно типи панування і підпорядкування виділяв М. Вебер?
 а) нормативно-раціональний; б) традиційний;
 в) харизматичний; г) ліберальний.
13. Кому із даних вчених належить авторство теорії правового плюралізму?
 а) Л.Й. Петражицькому; б) П. Сорокіну;
 в) М. Тимашеву; г) Ж. Гурвичу.
14. Автором концепції «живого права» є:
 а) Є. Ерліх; б) Б. Кістяківський;
 в) В. Пахман; г) Р. Штаммлер.
15. Неправомірною поведінкою особистості може бути:
 а) внутрішньо зумовленою; б) ситуативно-випадковою;

- в) поведінка, що не підпадає під правове регулювання.*
16. Яка із наведених класифікацій норм права не є визнаною:
- а) приписуюча; б) дозволяюча;*
в) забороняюча; г) попереджувальна.
17. Які дії не відносяться до правозастовних?
- а) рухові; б) пізнавально-розумові;*
в) соціально-комунікативні; г) соціально-психологічні.
18. Який із наведених напрямів не відноситься до досліджень соціології права?
- а) соціальна зумовленість права; б) соціальний механізм дії права;*
в) ефективність законодавства та правозастосовної діяльності;
г) соціальні конфлікти.
19. Автором праці «Звичаєве право та соціальні зв'язки» є:
- а) С. Дністрянський; б) Г. Єллінек;*
в) М. Шаповал; г) О. Джужа.
20. Інформаційна форма соціальної дії права виявляється у:
- а) моральності, справедливості соціальної дії права;*
б) інформаційному потенціалу правових норм;
в) правовому регулюванню суспільних відносин;
г) психологічному сприйняттю правових норм.

Розділ № 16. Гендерна соціологія

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття гендерна соціологія;
- охарактеризувати основні категорії гендерної соціології;
- визначити суть і зміст гендерної соціалізації;
- проаналізувати гендерну ідентичність та стереотипи;
- проаналізувати соціологічні теорії щодо гендерної нерівності;
- охарактеризувати зміст і основні напрями фемінізму;
- розкрити сутність та основні теорії неофемінізму;
- проаналізувати сучасні особливості жіночого руху.

I. Сутність, основні категорії гендерної соціології.

II. Фемінізм: сутність, етапи, напрями.

I. Сутність, основні категорії гендерної соціології

Гендерні дослідження розпочалися в західноєвропейських країнах, США і Канаді на початку 80-х років ХХ ст. А ще в 60-ті роки ХХ ст. поняття «гендер» в сучасному розумінні – «співвідношення людей різної статі», «соціальний конструкт статі» – було невідоме і вживалося лише на позначення граматичної категорії, яка дослівно перекладається українською мовою як «рід». Активне використання в багатьох європейських країнах поняття «гендер» у новому значенні свідчить, що в останні десятиріччя відбулось не лише переосмислення проблеми відносин статей, а й про те, що їх тепер стали розглядати як форму соціальної організації.

Англійським відповідником «стать» є «sex». Традиційно воно використовувалося на позначення морфологічних і фізіологічних відмінностей осіб. Проте в 70-ті роки ХХ ст. соціологи запропонували розрізняти поняття «sex» і «gender», оскільки, крім біологічних відмінностей, між чоловіками і жінками існує поділ на соціальні ролі, форми діяльності. Вони відрізняються поведінкою, ментальністю, емоційністю. Запровадження цього поняття було спричинено необхідністю подолання поглядів на різні статеві риси та ролі як вияв «природних» якостей. Отже на початку ХХІ ст. гендерну роль розглядали не лише як вияв природою заданих особливостей, а й як систему очікувань адекватної поведінки; не як природну стать, а як «соціально-культурний конструкт». З цієї точки зору, певні характеристики жінок (наприклад: емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім'ю і дітей) поставали не природними якостями, а характеристиками, сформованими певним типом суспільства.

Вважається, що вперше термін «гендер» був запропонований у науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (1968). «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з

«жіночністю», а буття чоловіка з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних. Тепер цей термін вживається в таких значеннях: як позначення статі – «соціальна стать»; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки. Але понятійне поле його ще не кінця окреслене та інституціалізоване, а під гендерним підходом розуміють:

- окрему гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні стосунки статей;
- універсальну концепцію патріархату як систему панування в суспільстві;
- загальнометодологічний підхід, що розглядає стосунки статей як

відношення влади.

Стрижнем наукового інтересу сучасної гендерної соціології є проблематика, яка раніше вважалася другорядною: сфера повсякденного, інтимного (гендерні ролі, домашні обов'язки, шлюб та ін.). Її інтерес концентрується на проблемі ідентичності (самовизначеності). Гендерні дослідження, не ігноруючи кількісних методів, віддають перевагу якісним: глибинному інтерв'ю, методу усних історій, біографічному методу, культурологічному аналізу, психологічним та етнографічним технікам, які передають унікальність суб'єктивного досвіду людей. Часто застосовують специфічні методики: принцип «партнерства», співучасті, діалог, які надають дослідженню емоційного забарвлення. Це зумовлює підвищену увагу до етики гендерних досліджень. Гендерна соціологія враховує у своїх дослідженнях відмінності в економічному, сімейному і соціальному статусах, особливості стану здоров'я, віку, політичних поглядів об'єктів. Не стають на заваді цьому нечисельність і нерепрезентативність цих груп, оскільки лише врахування всіх розбіжностей дає змогу адекватно пізнати реальність у всій її різноманітності.

Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

До категоріального апарату гендерної соціології крім згаданого поняття «гендер» належать: «стать», «фемінність», «маскулінність», «андроґенність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

Поняття «гендер» (gender) означає соціальне очікування від представників кожної статі. Але на відміну від поняття «стать», воно стосується не біологічних особливостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис. Тобто якщо зі статтю пов'язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером – психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками і жінками. Відповідно поняття «стать» охоплює комплекс репродуктивних, поведінкових, тілесних, соціальних характеристик, які визначають індивіда як чоловіка чи жінку. У світовій соціології біологічну стать визначають терміном «sex», а соціальну – «гендер».

Не пов'язані з біологічною статтю поняття «маскулінність» (лат. masculinus – чоловічий; тут – мужність, сила) та «фемінність» (лат. femina – жінка, самка; тут – жіночність). Вони позначають відмінні психологічні характеристики, історично сформовані особливостями культури певного

суспільства. Маскулінність асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а фемінність – із залежністю, несміливістю, сентиментальністю. Не все в людині може бути описано альтернативно як „чоловіче” і „жіноче”. Наприклад, чоловічі і жіночі гормони продукують як чоловічий, так і жіночий організм, а гормональна маскулінність або фемінність визначається за перевагою тих або інших. За даними Дж. Мані, у чоловіків рівень жіночих гормонів варіює у великих діапазонах: естроген – від 2% до 30% того, що мається в жіночому організмі, а прогестерона – від 6% до 100%. У жінок рівень андрогенів (чоловічі статеві гормони) складає, в порівнянні з рівнем чоловіків, 6%. Мозок несе в собі можливості програмування поведінки як за чоловічим, так і за жіночим типом, тому маскулінність-фемінність описують як модель у вигляді сполучених посудин, і „своя” посудина повинна бути наповнена більше, ніж „чужа”. Це відповідає уявленням Г. Гейсмана, що написав майже століття назад книгу „Психологія жінки”: розходження в чоловічій і жіночій психології є розходженнями не за цінністю і не за якістю, а лише за ступенем статистичної значимості.

Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її *андрогенність* (грец. androgynos – двостатевий). Маскулінність, фемінність та андрогенність є передумовами певної моделі соціальної поведінки. Андроген як особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. Багато хто з дослідників дотримується думки, що цілісну (холічну) особистість характеризує не маскулінність або фемінність, а *андрогінія*, тобто інтеграція жіночого емоційного-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності, звільнення від жорстокого диктату статевих ролей. Цікаво, що ще в часи Платона була поширена легенда про людей-андрогенів, які поєднали в собі ознаки обох статей. Вони були сильними і претендували на владу богів, і тоді Зевс розділив їх на дві половини – чоловічу і жіночу. „Ось з яких давніх пір, – пише Платон, – властивий людям любовний потяг один до одного, гармонійність і цілісність психіки, моральна чистота, альтруїзм, високорозвинуте почуття відповідальності”.

О. Вейнінгер так писав про бісексуальність кожної людини. „Диференціація статей, поділ їх ніколи не буває зовсім закінченим. Всі особливості чоловічої статі можна знайти, хоча б і в самому слабкому розвитку, у жіночій статі. Усі статеві ознаки жінки знаходяться й у чоловіка, але в зародковому, рудиментарному вигляді... можна навіть сказати, що в сфері досвіду немає ні чоловіка, ні жінки. Існує тільки чоловіче і жіноче”.

Андрогінія розуміється як емансипація обох статей, а не як боротьба жінок за рівність у маскуліно орієнтованому суспільстві.

Термін «*сексизм*» (лат. *sexus* – стать), був запропонований феміністами за аналогією з расизмом і означав систему установок, що виправдовують соціальну нерівність жінки посиленням на корінні вади (хиби) жіночої природи, нібито нездатної до соціальної творчості. У наш час термін «*сексизм*» набув більш широкого значення і вказує на дискримінацію за статевими ознаками як жінок, так і чоловіків. Як соціальне явище, сексизм завдячує патріархату. На початку

90-х років ХХ ст. професор соціології Сільвія Волбі (США) дала визначення поняття «патріархат» як системи взаємопов'язаних соціальних структур, за допомогою яких чоловіки пригнічують та експлуатують жінок. У зв'язку з цим категорія «*патріархат*» є однією із найуживаніших у фемінізмі, одна з представниць якого американка К. Міллер вважає, що патріархальними були всі історичні цивілізації. Адже під орудою чоловіків завжди були армія, індустрія, технологія, освіта, наука, політика і фінанси – усе те, з чого складається влада. Сучасні суспільства теж патріархальні, відрізняються лише ступенем та особливостями соціальної нерівності, зумовленої соціальним статусом чоловіків і жінок, тобто гендерних відмінностей. На відміну від патріархату, біархат є формою суспільного устрою, за якого чоловіки та жінки мають рівне становище в суспільстві. Він тісно пов'язаний з гендерною симетрією (сукупністю уявлень про споконвічну рівність людей).

Актуальність сучасних гендерних досліджень зумовлена соціальними трансформаціями суспільства, що знаменують вихід на історичну арену такого феномена як «жіноча революція». Йдеться не тільки про нові жіночі проблеми та ускладнення існуючих. Жіночий чинник наполегливо та стрімко вривається в сучасну картину світу, потребує переосмислення багатьох засад цивілізації, в тому числі місця і ролі жінки в сучасному світі, без вирішення яких неможливий поступальний розвиток. Осмислити радикальну зміну становища жінки, зміцнення та розширення жіночого начала в суспільстві покликана гендерна наука.

Гендерні дослідження не є суто жіночими, вони зорієнтовані й на проблеми чоловічої спільноти, порівняльний аналіз жіночих і чоловічих особливостей, відмінностей та проблем (у соціальному контексті), але саме жіноче питання привертає увагу не до проблем жінок, а до стосунках їх і чоловіків, на неможливість адекватно зрозуміти становище жінки в суспільстві без аналізу і розуміння гендерних відносин.

Важливим положенням гендерної соціології виступає гендерна соціалізація. *Гендерна соціалізація* є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. Свою статеву належність дитина усвідомлює вже в 1,5 року, дворічна знає свою стать, у 3–4 роки свідомо розрізняє свою стать і стать інших людей, часто асоціюючи її за зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом. У 7–8 років поглиблюється статева диференціація поведінки (різні інтереси хлопців і дівчат, різні ігри та партнери, стилі поведінки). Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі охоплює уявлення про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої або жіночої ролі. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості, тому що в цей період йде активний процес усвідомлення власної статевої належності, сексуальної орієнтації, вибудовуються «сексуальні сценарії», формуються гендерні стереотипи і гендерні переваги.

Гендерну ідентичність можна визначити як базову структуру соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з точки зору його приналежності до чоловічої чи жіночої групи. При цьому найбільш важливо, як сама людина себе категоризує.

В *структурі гендерної ідентичності* індивіда виділяють такі компоненти: когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення належності до певної статі і опис себе з використанням категорій мужності-жіночності; афектний (оцінний) – оцінка психологічних рис і особливостей власної ролевої поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності – фемінності; конативний (поведінковий) – самопрезентація себе як представника визначеної гендерної групи, а також набуття досвіду та способів подолання криз ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особово значущих цілей і цінностей.

В підлітковий період відбувається формування основних компонентів гендерної ідентичності: знань щодо своєї гендерної належності, гендерної типовості (сприймаємий ступінь схожості з представниками власної статі), задоволеність своєю гендерною належністю. Цей процес супроводжується впливом, тиском зі сторони однолітків, батьків щодо відповідності гендерним нормам та внутрішньогруповою упередженістю, тобто уявленнями про переваги своєї статі над іншою.

У сучасній психології велика увага приділяється феномену *кризи гендерної ідентичності*, під якою розуміється неможливість досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження гендерної ідентичності. Криза гендерної ідентичності включає неузгодження внутрішніх компонентів гендерної ідентичності (гендерних уявлень, гендерної самооцінки і гендерних планів, способів і структур поведінки), а також неузгодження внутрішніх складових гендерної ідентичності з зовнішнім гендерним простором, що включають гендерні стереотипи і еталони, гендерну тілесність і гендерні ролі.

Дослідники вважають, що на *розвиток гендерної ідентичності впливають процеси моделювання, зміцнення і самосоціалізації*.

При *моделюванні* діти імітують поведінку дорослих, спочатку наслідують людину, яка про них турбується найбільше (мама, няня), потім батька, друзів, учителів, кіногероїв. Коли моделі обох статей знаходяться поруч, малюки імітують поведінку дорослого не обов'язково однієї з них статі.

Процес *зміцнення* пов'язаний з нагородами та покараннями. Батьки заохочують поведінку, яка відповідає статі дитини, та негативно ставляться до протилежних дій. Причому хлопців частіше і сварять, і хвалять. Батьки більш занепокоєні тоді, коли сини проявляють риси фемінності, ніж коли дочки демонструють ознаки маскулінності. Засуджуючи несаможиттєвість хлопців, вони спокійно ставляться до залежності дівчат від інших.

У процесі *самосоціалізації* діти на основі вербальної і невербальної взаємодії готують себе до життя в суспільстві, поступово усвідомлюючи, що певна поведінка викликає пошану або осуд, несприйняття оточення. Це означає, що дитина спочатку осмислює свою стать, потім намагається поводитися адекватно

своїм уявленням про норми поведінки особи її статі. Усі ці процеси є основою трьох теорій гендерної соціалізації: теорії ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації.

Загалом хлопців піддають інтенсивнішій соціалізації, ніж дівчат. На них чинять більший тиск з метою вберегти їх від відтворення поведінки, яка суперечить чоловічим статоворольовим стандартам і стереотипам. Підвищена увага до соціалізації хлопців є одним з виявів закону статевої диференціації або принципу маскулінної додатковості. Суть його в тому, що визволення хлопця з-під жіночого впливу, під яким перебувають у ранньому дитинстві всі діти, потребує додаткових зусиль як його самого, так і батьків, вихователів. І чим жорстокіша статева стратифікація, тим більш послідовною та цілеспрямованою є диференціація соціалізації хлопців і дівчат. Відповідно дівчат готують до виконання господарських обов'язків (батьки, вихователі заохочують їх участь у домашніх справах, бути ніжними та охайними, грати з ляльками), а хлопців – до позасімейної, публічної діяльності (їм надають більшої незалежності, схвалюють активність і самостійність). Жорсткість нормативної статоворольової диференціації помітно поляризує стереотипи фемінності – маскулінності в суспільстві, стимулює дотримання їх.

Отже, *гендерна ідентичність формується різними способами*: 1) внаслідок позасвідомого наслідування дитиною поведінки людей своєї статі; 2) намагань поводитися відповідно; 3) спілкування з друзями (дітьми) своєї та протилежної статі; 4) під впливом навчання і заохочення певної поведінки дорослими. До 20 років завершується первинна гендерна соціалізація, одним з головних агентів якої є родина.

На гендерну соціалізацію чинять потужний вплив гендерні стереотипи.

Стереотип – сукупність спрощених узагальнень про групу індивідуумів, яка дає можливість розподілити членів групи за певними категоріями і сприймати їх шаблонно, згідно з очікуваннями щодо поведінки людей, які належать до певної категорії.

Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління.

Гендерні стереотипи можна поділити на такі групи;

1. Стереотипи маскулінності-фемінності – нормативні уявлення про соматичні, психічні, поведінкові властивості, що є характерними для чоловіків і жінок. Чоловіки компетентні, доміантні, незалежні, агресивні, самовпевнені, схильні міркувати логічно, здатні керувати своїми почуттями. Жінки пасивніші, залежні, емоційні, турботливі і ніжні.

2. Стереотипи, щодо змісту праці чоловіків і жінок: традиційною для жінок вважається виконавча, обслуговуюча діяльність, а для чоловіків – діяльність інструментальна, творча, керівна.

3. Стереотипи, що пов'язані із закріпленням професійних і сімейних ролей відповідно до статі. Для чоловіків головними ролями є професійні, а для жінок – сімейні.

Негативні прояви даних стереотипів полягають у різній інтерпретації й оцінці тієї ж самої події залежно від статі учасника даної події, коли на основі

одиночного випадку робляться узагальнені висновки (наприклад: "Я ж казав, що жінці не потрібно водити машину!"). У жінок, які виявляють свої здібності, бажають реалізувати свій потенціал, часто може виникнути конфлікт з традиційними поглядами оточуючих на місце жінки в суспільстві і, можливо, з власними уявленнями про себе як про особистість. Для чоловіків висувуються вимоги слідувати нормам успішності в усіх сферах життя, досягти чого часто повністю неможливо, і що викликає стрес і призводить до компенсаторних реакцій: обмеження емоційності, нав'язливе прагнення до змагання тощо.

Крім того, негативними проявами гендерних настанов і стереотипів можуть стати прояви сексизму, під яким розуміють індивідуальні упереджені настанови і дискримінантну поведінку відносно представників певної статі. У зв'язку з цим, існують проблеми самореалізації жінок і чоловіків. У жінок – "страх успіху", коло, наприклад, розумні і здатні до навчання дівчата прагнуть (часто неусвідомлено) здаватися безпорадними і не такими розумними, дотримуючись правила "на два кроки бути позаду чоловіка", щоб тільки їх не перестали вважати "справжніми" жінками. У чоловіків – це "страх неуспіху", особливо в професійній кар'єрі, в прагненні бути "спражніми" чоловіками. Більш того, коли ситуація вимагає прояви „жіночих” якостей і дій, у чоловіка, що суворо дотримується вимог чоловічої ролі, може виникнути гендерно-рольовий стрес, або гендерно-ролевий конфлікт.

Визначають такі *ознаки гендерно-рольового конфлікту*:

1. Обмеження емоційності – труднощі у проявленні своїх емоцій або заперечення права інших на їхнє вираження.
2. Гомофобія – страх гомосексуальності.
3. Потреба контролювати людей і ситуації, виявляти владу.
4. Обмеження сексуального поведіння і демонстрації прихильності.
5. Нав'язливе прагнення до змагання й успіху.
6. Проблеми з фізичним здоров'ям, що виникають через неправильний спосіб життя.

Стереотипи дуже повільно змінюються, але така тенденція у сучасних суспільствах існує: стереотипи фемінності – маскулінності вже не такі полярні та чітко окреслені, як півстоліття тому. Змінюється і ідеал «істинної жіночності», якому у XIX ст. були властиві шляхетність, благочестивість, покірливість, відданість чоловікові. Водночас у жіночій свідомості з'явилися нові риси: інтелектуальність, енергійність, підприємливість. Сучасна жінка ширше розуміє своє соціальне призначення, не обмежується лише функцією материнства. Якщо традиційна маскулінність на передній план висувала фізичну силу, нестриманість у вияві «соціальних почуттів» – гніву, агресії, функціональне ставлення до жінки тощо, то сучасна маскулінність віддає перевагу інтелекту, а не фізичній силі, вимагає виявлення ніжності, такту, стриманості.

Чоловічі і жіночі види поведінки можуть різнитися і за гендерними відмінностями психомоторики (при ходьбі, жестикуляції, манері письма). Дослідження В. Русанова доводять, що у чоловіків в порівнянні до жінок частіше спостерігається бажання діяти, рухатись, працювати при високому

розумовому і фізичному навантаженні. Для чоловіків притаманна гнучкість мислення, легкість переключення з одного виду діяльності на інший при різному виду діяльності при високій психомоторній швидкості. Для жінок— навпаки легкість при вступі в соціальні контакти, широкий вибір комунікативних програм і зв'язків, легка переключеність в процесі спілкування, але підвищена чутливість до невдач.

Чоловічі стереотипи, що носять назву маскуліність відносять: активність, безкомпромісність, рішучість, незалежність, самостійність, емоційну стійкість.

Жіночі стереотипи, що називають фемінністю, характеризуються покірністю, ніжністю, терпимістю, акуратністю, чуттєвістю, емпатійністю, тривожністю. Оцінка нормативності в поведінці залежить від етнокультурних параметрів. У кожного народу свої характерні відмінності. Саме на заході виник фемінізм, який направлений на захист жіночих прав.

Аналіз *гендерних стилів поведінки* найкраще реалізується в наступних сферах:

1. зовнішність та стилю одягу;
2. манера поведінки (міміка, жести, хода);
3. манера мови;
4. стиль взаємодії в сім'ї;
5. стиль взаємодії в суспільстві;
6. стиль сексуальної активності.

Саме манера поведінки, стилі одягу підкреслюють ознаку особи до певної статі. Особливу роль в оцінці нормативності і девіантності тендерної поведінки відіграють стилі сексуальної активності. В сексуальній культурі активність проявляє чоловік. А якщо при цьому вони міняються ролями, то ця поведінка також може розцінюватися, як відхиляюча.

Гендерна культура як сукупність статево-рольових цінностей у суспільних сферах буття та відповідних до них потреб, інтересів і форм діяльності обумовлена демократичним устроєм і пов'язаними з ним демократичними інституціями.

Важливою складовою становлення демократії є гендерна демократія, яка стверджує імперативи громадянських, політичних і соціальних прав людини без дискримінації статі.

Гендерна демократія – це система волевиявлення двох статей – жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у можливостях і правах, що законодавчо закріплені й реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб.

Неадекватне статево виховання в сім'ї також може спричинити неадекватне ставлення особистості до особи протилежної статі і, відповідно, девіантну поведінку.

Поширеними помилками статевого виховання є:

- затискування природних реакцій (не тільки статевої, але й безпосередньо емоційних), що веде до виникнення холодності, яка заважає нормальній сексуальності;

- занадто суворе виховання, ізоляція від осіб протилежної статі, що призводить до відсутності необхідного досвіду спілкування;
- формування зневаги до протилежної статі, придушення будь-яких проявів статевої суті і цікавості до іншої статі;
- згладжування статевої відмінностей, своєрідна статева уніфікація;
- уникнення питань щодо статевої особливості і стосунків, викривлене висвітлення статевої проблем.

Так, встановлений зв'язок між негативним ставленням авторитарної матері до сина й сина до матері та сексуально делінквентною поведінкою чоловіка. Однією з психологічних передумов проституції є фізичне і психічне насильство, пережите в батьківській сім'ї (до 70 % дівчат є жертвами зловживань, до 50 % переживали наругу над собою неодноразово) [6]. Саме такі дівчата, насамперед, схильні втікати з дому, хоча загалом хлопців-бродяг значно більше.

Проблеми гендерних відмінностей, нерівності чоловіків і жінок розглядають такі соціологічні теорії.

Соціобіологічна теорія. На думку її представників, біолого-анатомічні відмінності зумовлюють протилежні соціальні статуси й ролі чоловіків та жінок, що виявляється у відповідних формах поведінки. Наприклад, жінка завжди впевнена, що народжена нею дитина – частина її самої, вона схильна до її виховання, до створення домашнього затишку. Заради благополуччя своїх дітей жінки прагнуть продовження роду з чоловіками, які належать до більш високих, ніж вони, соціальних верств. Генетичний код чоловіків рішуче впливає на їх агресивність та наполегливість: щоб мати успіх у жінок, вони змушені змагатися не тільки фізично, але й у сферах економіки та політики. Соціобіологи припускають, що і чоловіки, і жінки можуть обрати інші варіанти поведінки, але в такому разі це суперечитиме їх генетичним кодам, що негативно позначається на них та їх дітях.

Структурний функціоналізм. Ґрунтується на тому, що окреслення гендерних статусів на основі статевої спеціалізації відбувалося одночасно з формуванням людської цивілізації. Так, здавна жінки опікувалися дітьми, а чоловіки здобували їжу. З розвитком цивілізованих інститутів для реалізації цих статусів необов'язково була фізична сила, але самі статуси й ролі, помітно змінившись, залишилися практично незмінними, довівши свою функціональну необхідність для суспільства. Так, Т. Парсонс головні функції статусів і ролей вбачає в соціалізації молодого покоління та стабілізації життя дорослих. Роль жінки, на його думку, є експресивною пов'язаною зі створенням теплоти, затишку, емоційної підтримки. Чоловік виконує інструментальну роль, яка забезпечує матеріальний добробут. Розподіл статевої ролі як водночас підтримують одна одну, забезпечує ефективне функціонування сім'ї як соціальної системи. Цей розподіл, вважають функціоналісти, є природним, задовольняє чоловіків і жінок, сім'ю і суспільство.

Марксистська та немарксистська концепції. Її представники вважають, що стосунки між чоловіками та жінками мають історичний характер, тобто не завжди були однаковими. На зорі цивілізації існував розподіл праці за статевими

ознаками: чоловіки були здобувачами їжі, а жінки опікувалися домашньою господаркою. Тоді чоловіки ще не домінували у соціальній групі. Полігамні стосунки не давали упевненості, хто їх діти. Тому власність (майно) передавалися дітям за материнською лінією. На думку Ф. Енгельса, становище змінилося з виникненням приватної власності, якою володіли та розпоряджалися чоловіки. Для певності, що ця власність потрапить саме до їх дітей, чоловіки заборонили полігамію та закріпили моногамні стосунки, а одночасно й своє домінування над жінками. В подальшому, розвиток капіталістичних відносин створив передумови для нових, більш досконалих міжстатевих стосунків, що пов'язано передусім з подоланням економічного домінування чоловіків у сім'ї. Марксистичні стверджували, що з ліквідацією приватної власності будуть ліквідовані не тільки статева нерівність, а й гендерні ролі взагалі. Спроби за радянських часів реалізувати ідею рівності жінок і чоловіків мали гіпертрофований характер та призвели до заперечення їх гендерних ролей.

Згідно з неомарксистськими теоріями нерівність між чоловіками і жінками зумовлена економічною природою капіталізму, яка заперечує їх рівноправність як учасників економічної діяльності. Оплачуючи працю жінок у меншому розмірі, ніж чоловіків, суспільство підтримує їх пануюче положення. Виходячи з реальної оцінки даного становища, та з неспроможності кардинально його змінити, жінка змушена виходити заміж, сподіваючись отримати від життя більше благ, завдяки своєму чоловікові. Відповідним є її пошук шлюбного партнера, здатного це забезпечити. Заміжні жінки працюють на чоловіків, перебираючи на себе виховання дітей, домашні клопоти, маючи за це винагородою їжу, одяг, дах над головою. Виконання домашніх обов'язків ставить жінок у несприятливі конкурентні умови на ринку праці. Тому жінки змушені працювати неповний робочий день.

Соціологи констатують, що підкорення жінок відповідає інтересам власників, забезпечує гнучкість ринку за капіталізму. Відрізняють його первинний і вторинний сектори, до першого відносять високооплачувані та стабільні посади, які переважно обіймають чоловіки, до другого – низькооплачувані посади, де здебільшого працюють жінки. Такий підхід до використання жіночої праці зумовлений тим, що для значної частини працедавців характерні негативні стереотипи стосовно того, що жінки:

- менш надійні працівники, ніж чоловіки, оскільки можуть звільнитися за сімейними обставинами, не виходити на роботу у зв'язку з хворобами дітей;
- менше дорожать роботою, ніж чоловіки, можуть залишити її, ставши домогосподарками або у зв'язку з вагітністю;
- у них слабше розвинуті організаторські здібності.

Серед представників неомарксизму поширені думки, що не тільки капіталізм спричиняє домінування чоловіків над жінками, а й чоловіки винні у цьому, оскільки вони безкоштовно привласнюють результати жіночої праці, особливо домашньої.

Теорія конфлікту. Статева нерівність зумовлена конфліктом між чоловіками (панівна група) та жінками (залежна група). В основі цього панування – підкорення чоловіками жінок заради сексуального задоволення. Щоб узаконити

доступ до них та зміцнити своє панування, чоловіки здобули право на «сексуальну власність». Згодом сформувався так званий сексуальний ринок, де чоловіки та жінки торгуються між собою, намагаючись вдало обрати для себе партнера. Ступінь залежності жінки від чоловіка визначається матеріальною залежністю та цінністю жінки як власності, що підлягає обміну. В сучасних суспільствах жінки володіють багатством, вчиться та працюють на підприємствах, в організаціях, що підвищує їх вартість при обміні. Сучасна тенденція до економічної незалежності жінок робить їх незалежними й у статевих стосунках, які менш пов'язані зі шлюбом. Матеріально спроможні жінки мають більше можливостей щодо вибору партнера.

Символічний інтеракціонізм. Сутність цієї концепції полягає в тому, що гендерні ролі є продуктом цивілізації та формуються у процесі взаємодії людей, а статеві статуси та ролі є наслідком постійного внутрішнього діалогу людини з узагальненим представником іншої статі. Це, власне, і мотивує статеві стратегії чоловіків і жінок. Наприклад, якщо дівчина очима узагальненої особи бачить себе дружиною та матір'ю, ймовірно, що її типова поведінка буде мотивована цими символами. Цей принцип поширюється на вибір відповідного типу поведінки. Тому інтеракціоністи досліджують стосунки між чоловіками та жінками крізь призму аналізу значущих символів, які визначають гендерні стратегії.

II. Фемінізм: сутність, етапи, напрями

На хвилі протесту проти дискримінації жінок, гендерних стереотипів виник фемінізм.

Фемінізм – науковий напрям та суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Першими зробили спроби обґрунтувати рівноправність чоловіків і жінок французькі філософи Вольтер, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є, які обстоювали право жінок брати участь у суспільному житті, стверджували, що їх природа не менш складна, ніж чоловіча. Самі жінки заявили про себе активною участю у Великій Французькій революції, започаткували жіночі клуби, журнали. Француженки, не протиставляючи себе чоловікам, звертали увагу на свою безправність. Але революційна влада, оцінивши громадську активність жінок, не змогла протистояти патріархальній традиції, впливу католицької церкви, щоб визнати жінок самостійним суб'єктом історії, віднести їх до категорії «вільних» і «рівних». І це спричинило виникнення нового суспільного явища – фемінізму як руху на захист політичних і громадянських прав жінок.

Першим документом фемінізму вважають «Декларацію прав жінки та громадянки», написаною француженкою Олімпією де Гуж у 1791 р., в якій було заявлено, що жінка має такі самі права на свободу, володіння власністю, як і чоловік. Але на заваді цьому є «тиранія сильної статі». Декларація викликала в суспільстві потужний спротив, особливо фраза: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну». До речі, О. де Гуж за доносом була гільйотинована. Пізніше, в 1793 р., Конвент ухвалив рішення про

заборону жіночих клубів, а через два роки заборонив жінкам збиратися у громадських місцях. Громадянській кодекс проголосив, що жінка не має ніяких громадянських прав та повинна підкорятися своєму чоловікові. Тобто ідеал «свободи, братерства та рівності» був призначений регулювати відносини тільки між чоловіками.

Наприкінці XVIII ст. ідеї фемінізму заявили про себе у Великобританії передусім зусиллями журналістки Мері Волстонкрафт. У 1827 р. у м. Сенека-Фоллзе (США) відбувся першій з'їзд американських феміністок-суфражисток, на якому було висловлено протест проти дискримінації жінок, прийнято Декларацію прав жінок. У середині XIX ст. боротьба за надання жінкам виборчого права стала провідною ідеєю фемінізму.

У тогочасному фемінізмі чітко окреслилося *три напрями*:

– *суфражизм* (анг. suffrage – виборче право) – рух за надання жінкам права обирати;

– *гуманістичний*, який звільнення жінки вбачав у розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності;

– *марксистський* вважав, що становище жінки-робітниці зумовлено класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату. У зв'язку з цим окремого жіночого питання не існує, воно вирішуватиметься разом з розв'язанням проблем пролетаріату.

Отже, за одне століття фемінізм поширився у всьому світі, вперше порушивши питання про права жінки, рівність статей, сприяв формуванню атмосфери морального осуду патріархату. Успіх суфражизму (у багатьох країнах напередодні Другої світової війни жінки здобули виборче право), а також об'єктивні чинники – війна, повоєнне відродження – призвели до того, що фемінізм фактично не виявляв себе майже до 60-х років XX ст. Поштовхом для його відродження стала книжка французьки Сimoni де Бовуар «Друга стаття» (1949 р.) яка є повним історико-філософським дослідженням становища жінки від створення світу. Авторка обстоювала тезу, що в жінках закладені такі ж потенції, як і в чоловіках. Головна вимога жіночого руху – визнати рівноправність жінки, яка не є другорядною статтю.

Саме ця праця засвідчила появу *неофемінізму*, *основними ідеями* якого є:

– боротьба не за отримання рівних прав (фактично у всьому світі вони є однаковими), а за рівні можливості;

– виклик патріархальній культурі з метою не тільки змінити становище жінок, а ревізувати всі можливості соціальної реальності, всі сфери буття;

– прагнення до того, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

Неофемінізм констатує, що сучасна західна культура є патріархальною, маскуліною, організованою не тільки за чоловічим зразком, а й пронизаною забобонами стосовно жінок, що виявляється у всіх сферах: науці, сім'ї, владі, релігії, мистецтві, рекламі тощо.

У 60-ті роки XX ст. оформилося *три напрями неофемінізму*:

1. *Ліберальний*. Основні вимоги його – ліквідація дискримінації жінок, законів, що обмежують їх права. Нерівність жінок є наслідком упередженості та

неосвіченості, що можна подолати розвитком освіти та спеціально зорієнтованими урядовими реформами. Одна з теоретиків цього напрямку Беті Фріден у роботі «Містичне жіноче» акцентувала увагу на жінці передусім як на особистості, а вже потім як на дружині та матері.

2. *Радикальний*. Виходить з того, що головним злом, яке породжує нерівність жінок, є чоловічий шовінізм. Тому необхідно зруйнувати все створене чоловіками, передусім державу. Теоретик цього напрямку Мері Дейлі закликала до «священної боротьби проти чоловіків». Серед головних вимог: безкоштовні ясла, доступність протизаплідних засобів, право на аборти, ліквідація дискримінації лесбіянок, рівні можливості щодо освіти жінок, подолання загрози насилля. На думку його представників, пригнічення жінок породив патріархат. Адже жінок пригнічують саме чоловіки, які століттями використовують свій контроль над економічними відносинами, ідеями, культурою, правовими нормами, узаконюючи інститути, які захищають лише їх інтереси. Влада чоловіків над жінками пронизує як суспільну, так і сімейну, інтимні сфери. Її підтримують соціалізація, освіта, засоби масової інформації, релігія. Чоловіки контролюють жінок засобами сексуальності та насилля. Вихід з цього становища вони вбачають у сепаратизмі, який зможе примусити деяких чоловіків змінити свою поведінку та переглянути відданість патріархату.

3. *Марксистський (соціалістичний)*. Жіночу пригніченість розглядає як продукт капіталістичних і патріархальних суспільних відносин, вважаючи можливим їх звільнення із завершенням капіталістичної фази та подоланням чоловічого контролю. Його прихильники стверджують, що дискримінація жінок вигідна капіталізму. Недооцінка жінок на роботі, значно нижча оплата праці, ніж у чоловіків, перетворює їх на резервну «армію дешевої праці».

Спільним для всіх напрямів є зосередження на проблемі пригнічення жінок, а відмінним – підхід до з'ясування причин такого становища та бачення шляхів його подолання.

В Україні феміністичні погляди стали поширюватися в ХІХ ст. У них домінували ліберальна та марксистська концепції. Спектр тлумачень суспільних проблем жінок був максимально широким – від ортодоксально-клерикальних до радикально-соціалістичних. Організаційно український жіночий рух оформився у 1884 р. заснуванням першого жіночого товариства у Станіславі (нині – Івано-Франківськ) і жіночого товариства О. Доброграєвої (Київ). Згодом було створено «Клуб русінок», «Гурток українських дівчат», «Жіноча громада», «Союз українок» та ін. Ідеологами українського жіночого руху вважають Наталью Кобринську, Софію Русову, Христю Алчевську, Ольгу Кобилянську.

Помітно активізувався український жіночий рух на початку ХХ ст. великими тиражами виходили жіночі газети і журнали, активно розвивалися жіночі організації. Водночас точилася гостра дискусія між прихильниками ліберальних і марксистських поглядів. Теза лібералів про емансипацію, моральне перевиховання суспільства марксистки кваліфікували як прояв «буржуазного фемінізму», пропонуючи замінити поняття «емансипація» на «жіноче питання», «жіноча особистість», «жіночі маси».

Радянська влада формально надала жінці всю повноту юридичних прав,

заборонивши водночас діяльність незалежних жіночих організацій. Натомість при органах влади було створено жінвідділи, завдання яких полягало в тому, щоб викувати з жіночих трудових ресурсів армію працівниць і селянок, а це мало наслідком зникнення особистості, нівелювання соціокультурних відмінностей між чоловіком та жінкою.

Крім того, попри велику кількість жіночих організацій, розвинутої феміністської традиції в українській культурі не існувало. У суспільстві домінували інтереси нації. Проблема жіночих прав була вторинною порівняно з питанням про незалежну Українську державу. Символізм жіночого руху багато в чому був детермінованим традицією українського націоналізму, який трактував образ української жінки із застосуванням страждальних мотивів. Згодом жіночий образ трансформувався у материнський і національний: жінка – мати – Батьківщина – нація.

Сучасний український жіночий рух є відчутно консервативним, організаційно розрізненим. Цієї проблеми не вичерпує діяльність впливових громадських організацій («Гендерне бюро ПРООН», Центри «Жінка для жінки», «Жіночий консорціум ННД – США» та ін), бізнес-центрів для жінок, організацій з надання допомоги жінкам. Які перебувають у складному моральному та матеріальному становищі, центрів перекваліфікації жінок, розвиток феміністських журналів («Бюлетень Гендерного бюро», «Діалог різноманітностей», «Очима жінки», «Новий образ»). Якщо перша хвиля жіночого руху в Україні (1989 – середина 90-х років ХХ ст. була пов'язана з політикою українського націоналізму, то друга хвиля (з середини 90-х років) дедалі більше починає поєднувати цілі жіночого руху з феміністичними завданнями, розвитку жіночого самовизначення, індивідуальності, жіночої реалізації в сучасному світі. Вона більше зорієнтована на ідеали незалежного руху, який розвивається у формі неурядових, недержавних жіночих громадських об'єднань. Водночас необізнаність у феміністській проблематиці, відсутність розвинутих традицій демократичних соціальних рухів в Україні ускладнюють розвиток українського жіночого руху. До того, українки не зовсім готові до сприйняття ідей фемінізму. У суспільстві багато патріархальних стереотипів як серед чоловіків, так і серед жінок.

Прийнявши в 1996 році Конституцію незалежної держави, Україна проголосила пріоритет людини над державою і почала новий етап розбудови правової держави. З прийняттям Основного Закону України конституційний процес не закінчився, він продовжується і конкретизується в законах, кодексах, концепціях інших нормативно-правових актах. Важливою складовою цього процесу є законодавче забезпечення рівних прав і рівних можливостей чоловіків і жінок, яке ґрунтується на тому, що права жінки – це невід'ємна складова загальних прав людини. Визначивши в Основному законі (ст.24.) принцип рівноправності чоловіків і жінок, ратифікувавши Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, (Пекін, 1995 р.), тим самим Україна засвідчила, що проблеми регулювання стосунків між чоловіками і жінками, жінками і державою важливі для держави і, таким чином, створені об'єктивні передумови для поступового широкого залучення жінок до участі в економічному і

політичному житті країни і прийняття рішень на всіх рівнях державної влади.

Однією з найважливіших характеристик демократичного суспільства є його відкритий характер, основними гендерними параметрами якого є :

- можливість вільного вибору жінками і чоловіками будь-яких форм соціальної діяльності;
- сприйняття громадської критики, толерантне ставлення до неї;
- незалежність міжстатевих відносин індивідів від ідеологічних впливів;
- утвердження в суспільстві принципів свободи й правової рівності жінки і чоловіка;
- дотримання гендерної демократії як загально громадянської цінності;
- цілковита залежність життєдіяльності суспільного організму від соціально важливих рішень його членів, об'єднаних в організаційні структури, незалежно від статі та інших соціальних параметрів;
- доступність світових цивілізаційних надбань у розвитку гендерних проблем тощо.

Для чого це потрібно? Проголосивши курс на інтеграцію в європейське співтовариство, Україна тим самим визначила для себе необхідність приведення діючого законодавства до європейських норм і стандартів суспільного життя і хоч в Україні немає жодного законодавчого акту, який би містив дискримінаційні щодо жінок норми, стверджувати про те, що державою зроблено все щодо забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок ще дуже рано. Крім того, на міжнародній конференції 1997 року в Стамбулі рівність між чоловіками і жінками проголошена як головний критерій демократії в суспільстві, що важливо для України з точки зору будівництва демократичної держави. В 1996 році Рада Європи переглянула Європейську соціальну хартію, до якої включено 31 право громадян, в тому числі і гендерне. Тому для України питання гармонізації національного законодавства з міжнародним, і в першу чергу європейським, є дуже актуальним. Проте, актуальність визначається не тільки цим. За даними Всеукраїнського перепису населення жінки в Україні становлять 54% населення, а чоловіки – 46%, в загальній кількості трудових ресурсів більше половини складають жінки. За статистичними даними в апаратах виконавчих органів державної влади, як місцевих так і центральних складають жінки, в той час як серед керівників всіх рівнів державної влади їх частка незначна. Особливо це стосується Верховної Ради, де жінки-депутати у вищому законодавчому органі кожного скликання склали не більше 10%, зовсім незначна кількість їх керує комітетами ВР відділами, управліннями Адміністрації президента України чи Кабінету міністрів. Державна влада в Україні залишається в переважній більшості в руках чоловіків, а це означає, що воля чоловіків є вирішальною майже у всіх сферах державного і суспільно-політичного життя, хоча сьогодні вже досить чітко прослідковується тенденція до збільшення кількості жінок на місцевому і районному рівнях управління, проте українське суспільство ще залишається суспільством, де є проблема владних і гендерних стосунків, основу яких необхідно закладати ще з шкільної партії, з сім'ї.

Сучасна гендерна політика розвивається за такими напрямками:

- забезпечення рівноправності щодо зайнятості та навчання;
- забезпечення сервісного контролю за дітьми;
- налагодження контролю за народжуваністю методами контрацепції та штучного переривання вагітності;
- юридична та фінансова незалежність жінок;
- протидія сексуальному гнобленню та чоловічому насильству.

Ключеві її положення відображають основні вимоги міжнародного жіночого руху і поступово набувають ознак державного нормативного регулювання в розвинутих країнах. Жіночий чинник є значним у сучасній картині світу, вимагає переосмислення засад цивілізації. На передній план виступають принципово нові проблеми визначення місця жінки в сучасному світі, без розв'язання яких неможливий подальший прогрес людства.

Резюме

1. Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот. До основних категорій гендерної соціології належать: «гендер», «стать», «фемінність», «маскуліність», «андрогенність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

2. Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок. Первинна гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. На розвиток гендерної ідентичності людини потужний вплив чинять процеси моделювання, зміцнення, самосоціалізації. Ці процеси є основою теорій гендерної соціалізації: ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації.

3. Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління. У суспільній свідомості вони функціонують як стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно до понять «чоловіче» та «жіноче». Типово чоловічий образ – це сукупність рис, що пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий характеризують соціальні й комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка.

4. На думку представників соціобіологічної теорії біолого-анатомічні відмінності зумовлюють протилежні соціальні статуси й ролі чоловіків та жінок, що вивляється у відповідних формах поведінки. Теорія структурного функціоналізму ґрунтується на тому, що окреслення гендерних статусів на основі статево вікової спеціалізації відбувалося одночасно з формуванням людської цивілізації. Представники марксистської та немарксистської концепцій вважають, що стосунки між чоловіками і жінками мають історичний характер, тобто не завжди були однаковими. Згідно теорії конфлікту статева нерівність зумовлена конфліктом між чоловіками (панівна група) та жінками (залежна група). В основі цього панування – підкорення чоловіками жінок заради

сексуального задоволення. Сутність концепції символічного інтеракціонізму полягає в тому, що гендерні ролі є продуктом цивілізації та формуються у процесі взаємодії людей, а статеві статуси та ролі є наслідком постійного внутрішнього діалогу людини з узагальненим представником іншої статі

5. Фемінізм – науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя. У фемінізмі окреслилося три напрями: суфражизм – рух за надання жінкам права обирати; гуманістичний, який звільнення жінки вбачав у розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності; марксистський вважав, що становище жінки-робітниці зумовлено класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату.

6. Основними ідеями неофемінізму є: боротьба не за отримання рівних прав (фактично у всьому світі вони є однаковими), а за рівні можливості; виклик патріархальній культурі з метою не тільки змінити становище жінок, а ревізувати всі можливості соціальної реальності, всі сфери буття; прагнення до того, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

7. Сучасна гендерна політика розвивається за такими напрямками: рівноправність у зайнятості та навчанні; сервісний контроль за дітьми; контроль за народжуваністю; юридична та фінансова незалежність жінок; протидія сексуальному приниженню та насильству.

Контрольні запитання

1. Розкрийте соціальну значущість гендерної соціології.
2. Охарактеризуйте основні поняття і категорії гендерної соціології.
3. Охарактеризуйте процес гендерної соціалізації.
4. Проаналізуйте роль гендерних стереотипів у становленні гендерної ідентичності.
5. Проаналізуйте теоретичні обґрунтування гендерних відмінностей і гендерних ролей чоловіків і жінок.
6. Розкрийте суть і зміст фемінізму як наукового напрямку і соціального руху.
7. Проаналізуйте особливості і зміст неофемінізму.
8. Охарактеризуйте сучасну гендерну політику України.

План семінарського заняття:

1. Сучасна гендерна ситуація в Україні.
2. Соціальна дискримінація жінок: сутність, форми прояву, шляхи подолання.
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Соціальна дискримінація жінок: сутність та форми прояву.
2. Патріархальний характер сучасної політичної сфери.
3. Специфіка гендерної соціалізації в сучасному українському суспільстві.

4. Проблема насильства над жінками та шляхи її подолання.

Використана і рекомендована література:

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 440 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
3. Гендер як соціальна конструкція системи соціостатевих стосунків: [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-13598-2.html>.
4. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: Практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ: [під ред. Н.М. Скорик]. – К.: “К.І.С”, 2004. – 76 с.
5. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов / Под ред. А.П. Садохина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
6. Ильин Е.Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
7. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Оксана Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27. – С. 37–58.
8. Клецина И.С. Гендерные стереотипы в межгрупповом взаимодействии / И.С. Клецина // Психология гендерных отношений: Теория и практика. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 246–267.
9. Оксамитна С.М. Гендерні ролі та стереотипи / С.М. Оксамитна // Основи теорії гендеру: [навчальний посібник / відп. редактор Скорик М. М.]. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 157–181.
10. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
11. Слінчук В.: Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ. – К., 2009. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1356>.
12. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Ричард Харрис. – СПб., 2003. – 448 с.
13. Хвостов А.А. Гендерные особенности организационного поведения / А.А. Хвостов // Вопросы психологии. – 2004. – № 3. – С. 29–37.

Тести

1. Хто вперше ввів термін "гендер" у науковий обіг?
 - а) Кейт Міллет;
 - б) Роберт Столлер;
 - в) Олімпія де Гуж;;
 - г) Олександра Коллонтай;
2. Предметом гендерних досліджень є:
 - а) суто жіночі проблеми;
 - б) суто чоловічі проблеми;
 - в) проблеми стосунків жінок і чоловіків;
 - г) ролі, норми, цінності, риси характеру, які приписує суспільство жінкам і чоловікам через системи соціалізації, розподілу праці, культурні символи і цінності.
3. Науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у

всіх сферах життя – це

- а) *суффражизм*; б) *фемінізм*;
в) *матріархат*; г) *сексизм*.

4. Напрямок фемінізму, представники якого вбачали причину проблемної ситуації в існуванні патріархату, тобто чоловічого домінування і контролю над жінками і закликали боротися за звільнення від цього контролю – це

- а) *ліберальний фемінізм*; б) *марксистський фемінізм*;
в) *радикальний фемінізм*; г) *соціалістичний фемінізм*.

5. Ідеологія і практика дискримінації людей за ознаками статі.

- а) *патріархат*; б) *расизм*;
в) *фемінізм*; г) *сексизм*.

6. Процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок – це

- а) *гендерна ідентичність*; б) *гендерна стратифікація*;
в) *гендерна соціалізація*; г) *гендерна асиметрія*.

7. Назвіть зайвий елемент в соціальному конструкті гендеру:

- а) *гендерний дисплей*; б) *гендерний контракт*;
в) *гендерні стереотипи*; г) *біологічна стать*.

8. Процес конструювання гендеру включає ряд елементів. Знайдіть правильну послідовність.

- а) *біологічна категорія, ідентичність, процес прийняття ролі, соціальна категорія, встановлення статусу*;
б) *біологічна категорія, соціальна категорія, ідентичність, процес прийняття ролі, встановлення статусу*;
в) *біологічна категорія, соціальна категорія, гендерна система, гендерний контракт, встановлення статусу*;
г) *соціальна категорія, біологічна категорія, процес прийняття ролі, встановлення статусу, ідентичність*.

9. Гендерні відмінності в соціобіологічній концепції зумовлені:

- а) *біолого-анатомічними відмінностями жінок і чоловіків*;
б) *природою капіталізму, що спричиняє домінування чоловіків над жінками*;
в) *зумовлені конфліктом між чоловіками як панівною групою та жінками як залежною групою*;
г) *статевовіковою спеціалізацією, що відбулася одночасно з формуванням людської цивілізації*.

10. Сформовані в культурі узагальненні уявлення про те, як в дійсності себе поведуть чоловіки та жінки – це:

- а) *гендерні ролі*; б) *гендерні стереотипи*;
в) *гендерні норми*; г) *гендерні контракти*

11. Ім'я, зовнішній вигляд, тембр голосу, манера мови і рухи, стиль виразу почуттів – всі ці багатоманітні прояви, які дозволяють ідентифікувати співрозмовника як чоловіка та жінку – це

- а) *гендерний дисплей*; б) *гендерна роль*;
в) *гендерна норма*; г) *гендерний стереотип*.

12. Термін "гендерний дисплей" був запроваджений в соціологію

- а) *Сандрою Бем*; б) *Ірвіном Гофманом*;
в) *Кейт Мілет*; г) *Ентоні Гіденсом*

13. Що означає бути жінкою чи чоловіком в суспільстві?

- а) *виконувати ті чи інші приписані гендерні ролі*;
б) *володіти певними анатомічними властивостями*.

14. Політика, в основу якої покладений принцип створення рівних умов для самореалізації особистості у всіх соціальних сферах незалежно від її статевої приналежності – це

- а) *дискримінаційна політика*; б) *егалітарна політика*;

- в) патріархатна політика; г) ліберальний тип державної політики.*
15. Права людини жінки відносяться до:
а) прав людини першого покоління; б) прав людини другого покоління;
в) прав людини третього покоління.
16. Гендерна рівність чоловіків та жінок – це:
а) тотожність їхніх ознак і характеристик;
б) можливість володіння рівними частками соціальної влади, а також рівний доступ до суспільних ресурсів.
17. Ідеологія і практика боротьби жінок за надання їм виборчого права – це:
а) суфразизм; б) фемінізм;
в) неофемінізм.
18. Який із названих напрямів не відноситься до фемінізму середини ХІХ ст.:
а) гуманістичний; б) суфразизм;
в) марксистський; г) ліберальний.
19. Основними ідеями неофемінізму є:
а) боротьба за рівні можливості;
б) реалізація жінки у всіх сферах буття;
в) жіночі соціальні ролі і духовні потенції є цінними та значущими для суспільства;
г) боротьба за рівні права.
20. До основних напрямів сучасної гендерної політики відноситься:
а) рівноправність у зайнятості, навчанні і кар'єрі;
б) юридична та фінансова незалежність жінок;
в) протидія сексуальному гнобленню та чоловічому насильству;
г) боротьба за рівні права.

Розділ № 17. Соціологія релігії

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття соціологія релігії, її предмет і об'єкт;
- проаналізувати основні концепції походження релігії;
- охарактеризувати основні підходи до визначення поняття релігія та її функції;
- проаналізувати основні періоди розвитку соціології релігії;
- охарактеризувати історичні форми релігії;
- охарактеризувати поняття «релігійність», «релігійна віра», «релігійний культ»;
- розкрити основні види державно-церковних стосунків;
- проаналізувати сучасний стан релігійної ситуації в Україні.

I. Релігія, її природа і класифікація.

II. Релігія як соціальний інститут.

Релігія старіша за історію або є її початком. Мабуть, перші люди використовували релігійні церемонії для маркування найбільш важливих подій суспільного та особистого життя. Магічне, сакральне значення мали похорон, полювання, торгівля, весільні обряди та інші соціальне значущі події, які нагадували людині про її залежність від невідомих, непідконтрольних, над-природних сил, впливали на долю людини і суспільства.

I. Релігія, її природа і класифікація

Давнішні цивілізації залишили нам численні свідоцтва могутнього впливу релігії на всі сфери громадського та приватного життя стародавніх суспільств – торгівлю, державне врядування, систему судочинства, закони любові і шлюбу та ін. Першими письмовими джерелами або текстами, які мали релігійний характер, були папіруси та пергаменти, згодом книги, такі як "Сказання про Гільгамеша" (біля 2000 р. до н. е.), епічні поеми Гомера (біля VII ст. до н.е.), Біблія (II тис. до н. е.), Веди (II тис. до н. е.), Коран, Талмуд, Авеста та ін. У священних релігійних книгах викладалися основи віровчення, які вміщали космогонічні теорії, вчення про спасіння та здобуття безсмертя, норми та ритуали, виконання яких гарантувало вічне життя, доктрини про Судний день, зміст та ціль життя, взаємовідносини смертної людини та вічного Бога.

Давнішні цивілізації, культура яких сягала висот духовного та матеріального споживання, були першими центрами духовних знань, в яких накопичувалися та упорядковувалися стосунки людини і Бога (богів) на землі та після смерті. Різні народи уявляли Бога або богів "олюдненими" силами природи, тваринами, птахами, які керували земним світом, водночас знаходячись за межами людського досягання. Зародження, розвиток і падіння величних культур було пов'язано з впливом релігії як соціального інституту, який був мало не найпотужнішим важелем інтеграції соціальних груп, прошарків, класів або соціальних змін. Протягом історії відбулося чимало спроб

здійснити релігійні революції – простими громадянами і володарями, полководцями і жрицями, фараонами і сенаторами, саме тому, що в лоні релігії формувалися підходи до соціальної, політичної, економічної організації суспільства.

Із давніх часів і до сьогодні було запропоновано безліч теорій щодо вивчення і розуміння релігії як духовного та соціального феномена. Платон і Демокрит, Ібн Сіна і Фома Аквінський, Дідро й Спіноза, Кант і Барт та багато інших дослідників – філософів, фізиків, математиків, натуралістів – намагалися увійти в сутність і походження релігійних вірувань, пояснити існування цього явища на основі природничих теорій, побудувати докази існування або відсутності Бога (богів), користуючись законами людської логіки і науки.

Витоки соціології релігії. Можна констатувати, що наука віддавна і широко цікавилася релігією. Соціологія релігії як самостійна частина соціології почала формуватися в середині XIX століття, коли економічні і політичні процеси в європейському суспільстві "змінити" місце та роль релігії у суспільній свідомості. Ідеологія просвітництва, соціально-філософська критика церкви як соціального інституту й німецька філософія створили підґрунтя для постанови питання про необхідність нового соціального порядку та осмислення місця релігії в ньому іншими методами пізнання (на відміну від теології – системи доведення істинності тої чи іншої релігійної догматики, моралі, норм і цінностей духовного життя (включає догматику, апологетику, екзегетику і т.п.). Остання не піддавала сумніву обумовленість соціального і особистого життя Божою владою і керівництвом, однак пояснення багатьох природних явищ і феноменів так і залишалося поза природничо – науковою методологією.

Релігія розглядається філософами та культурологами як складова процесу становлення і реалізації сутнісних якостей людини, елемент освоєння світу речей та ідей. Психологія вбачає в релігії сферу спілкування людини з тим, що вона вважає надприродним (явищами і феноменами), сферу особистого релігійного досвіду. В соціологічних роздумах віра в існування надприродного пов'язується з формуванням різних форм соціальної поведінки, суспільної активності, яка чи підтримує існуючий соціальний порядок чи, навпаки, заперечує його через протест завдяки щільній ціннісній детермінації.

Соціологи намагалися відтворити як історичну перспективу релігії, так і сучасні процеси зміни її форм та функцій. Соціологія досліджує релігію в її відношенні до суспільства, піддаючи аналізу її зв'язки з соціальними інститутами, формами організації соціального життя, вивчає розвиток самої релігії під впливом різних факторів в реальному історичному контексті. Тобто, *предметом* є фактори та детермінанти релігії як соціального явища, її закономірності, специфіка прояву, генезис й функціонування, структура та елементи релігії, її функції, роль, місце в суспільстві, сутність, рівень, характер впливу релігії на особистість, культуру, соціальну систему, а також форми, наслідки взаємодії та зв'язку релігії і різних елементів суспільного життя (політики, економіки, сім'ї, культури, освіти тощо).

Відповідно рівня соціологічних знань соціологія релігії належить до числа спеціальних теорій середнього рівня. Дослідницьке поле соціології релігії

представлено відносинами "релігія – суспільство" й "держава – церква" в розумінні суспільних механізмів та соціальної структури; теоріями секуляризації; дослідженнями суб'єктивних аспектів релігійності суспільства в значенні її обумовленості соціально-демографічними, расовими та іншими чинниками; новітніми релігійними рухами; тендерними студіями в релігійному просторі.

Соціологія релігії – наука, яка вивчає релігію як соціальне явище, соціальний інститут, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру.

Термін "релігія" латинського походження (*religio*), що означає благочестя, побожність, предмет культу. Поняття "релігія" піддається визначенню настільки, наскільки людина здатна охопити своє ставлення до Бога (надприродного, сакрального) – спілкування, взаємовідносини, предметні стосунки, акт містичного переживання та єднання. Релігія є унікальним своєрідним явищем духовної сфери життєдіяльності окремої людини і водночас формою суспільної свідомості. Що є предметом релігійного переживання: філософська абстракція буття Бога чи реальна фізична сутність за межами людського розуміння і досягання? Яке визначення може задовольнити як безпосередніх суб'єктів релігійного досвіду, так і вчених-дослідників?

Неоднозначність цього поняття, складність його визначення і трактування знайшло відображення в науковій літературі з релігієзнавства, соціології, психології та філософії релігії. Перше, що слід зазначити, релігія – це складне багатогранне явище, яке має дві сторони: "земну" (культурний, суспільний, індивідуальний вимір) і "сакральну" – трансцендентний. Трансцендентне виявляється в мові, ритуалах, міфі, святому письмі, містичному акті комунікації, натхненні та мудрості, трансї людини, яка намагається подолати невизначеність і конечність земного буття.

Існують два підходи до визначення поняття "релігія" – змістовний та функціональний. Перший намагається знайти головні властивості і ознаки, які відрізняють релігію від інших соціальних явищ (що є релігія?); другий – визначити, яку роль вона виконує в системі суспільного життя (як вона працює?). Перше визначення відображає віру людини в надприродні створіння, явища, і їх реальні вияви в житті людини, друге – реалізацію вірувань в системі особистих і суспільних відносин.

У найзагальнішій формі її визначення можна подати так: *релігія* – це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й галузь духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) вияв сутності суспільства; 2) аспект життєдіяльності суспільства і людини, що виникає у процесі їх становлення; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) феномен культури.

Таким чином, *релігія* визначається як:

1. соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства;
2. форма суспільної свідомості;
3. засіб практичного духовного освоєння світу;
4. світоглядна система координат;

5. життєва позиція і діяльність.

Місце та роль релігії в суспільстві визначається низкою *функцій*:

1. *інтегративна* – релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносинах;

2. *світоглядна* (смыслоутворююча) – релігійні вчення та догми допомагають людині визначити своє місце в суспільстві і всесвіті, сформувані відповідні поняття про світоустрій, соціальні інститути і структури, форми поведінки і норми людської діяльності за допомогою вкладених змістів, показати значення життєвих подій в світі, розуміння кінцевих цілей та устремлінь;

3. *ідеологічна* – релігія виправдовує/осуджує і узаконює соціальні устої, які відображають інтереси керуючого класу або еліти за допомогою вчення та доктрини;

4. *компенсаційна* – характеризує процес зняття життєвих суперечностей і проблем шляхом ідеалізації "іншого" світу, що відображається в релігійних доктринах (всі земні страждання і несправедливості праведних людей закінчуються в майбутньому житті (Царство Боже), і кожен там знайде заспокоєння) і дозволяє впевнено орієнтуватися в реальних життєвих ситуаціях;

5. *комунікативна* – забезпечує спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо);

6. *легітимізуюча* – норми поведінки людини в суспільстві чи соціальній групі (морально – етичні, сімейні та ін.) стають загальноприйнятими завдяки їх схваленню в релігійних вченнях і церкві;

7. *функція соціального контролю* дозволяє орієнтуватися населенню в своїх діях та вчинках згідно з загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями і очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання);

8. *регулятивна* – характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконання, норми, ціннісні орієнтири.

Функціональна роль релігії в суспільстві визначається через результати її впливу на особисте чи соціальне життя: на макрорівні – ступінь практичного впливу релігії в межах конкретного суспільства, держави, нації, етносу, великої соціальної групи; на мікрорівні – впливу на особистість, малі соціальні групи. В одному і тому ж суспільстві релігійні традиції, почуття, дії можуть бути позитивними (функціональними) для одних соціальних груп і негативними (дисфункціональними) для інших.

Концепції походження релігії. Розмаїття теорій щодо походження та сутності релігії свідчить про світоглядний плюралізм й складність дослідження самого феномена.

Серед сучасних концепцій релігій помітне місце посідає *біологічна*, або натуралістична концепція, прихильники якої шукають релігійну основу в біологічних або біофізіологічних процесах людини. На їхню думку, такою основою є «ген релігійності», «релігійне почуття», «релігійний інстинкт», вона є

психофізіологічною функцією людини, як наприклад, сексуальність, емоційність, здатність до пізнання тощо.

Засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд (1856–1939) вважав *релігію природним феноменом, людським продуктом*. Він пов'язував її походження з беспорядністю людей перед внутрішніми інстинктивними силами, вбачав в ній арсенал уявлень, якій породжений потребою легше здолати людську безпомічність. Боги, зазначав учений, виконують своє триєдине завдання: нейтралізують жах людини перед природою, приміряють із грізним фатумом, що постає в образі смерті, й винагороджують за страждання і поневіряння, які випадають на її долю. Він уподібнював індивідуальну релігійність персональному неврозу, а релігію – універсальному колективному неврозу. Він розглядав її як засіб захисту людини і суспільства від агресивних природних інстинктів. За Фрейдом, релігія виконує три функції:

- задовольняє допитливість людини, дає пояснення походженню і розвитку світу;
- зменшує страх людей перед загрозами і мінливостями життя, вселяє впевненість у добрих наслідках, утішає у разі незгод і негараздів;
- проголошує заборони і обмеження.

Якщо у Фрейда базовим релігійним феноменом є індивідуальне несвідоме, то в К.-Г. Юнга (1875–1961) – колективне, змістом якого є архетипи (первообрази, першеознаки) – одвічно наявні всезагальна образи, які можуть відкриватися уві сні, в містичному прозорінні, міфі, в релігійному уявленні тощо. Тому *релігія в його інтерпретації є особливою установкою людського розуму, уважним розглядом, спостереженням за деякими динамічними факторами, під якими розуміють «сили» духів, демонів, богів, ідей, ідеалів, що виявлені людиною у своєму світі як особливо могутні й загрозливі; або такі, що здатні надати істотну допомогу, тому з ними слід рахуватися; або достатньо величні, прекрасні, осмислені, щоб благоговійно їх любити і поклонятися їм.*

Вічні образи, отримані у результаті інтерпретації початкових архетипів і які існують у символічних системах, мусять зачаровувати, переконувати, захоплювати. І це природно, вважає Юнг. Вони відкривають людині шлях до розуміння божественного і водночас запобігають безпосередньому контакту з ним, завдячуючи тисячолітнім зусиллям людського духу, ці образи вписані у всеохопну систему впорядкування думок. Водночас вони постають, на думку Юнга, у вигляді могутнього, здавна шанованого інституту – церкви.

Е. Фромм (1900–1980) не заперечує природних основ релігії, але водночас звертає увагу на зв'язок індивіда із зовнішнім світом, суспільством, де ці потреби задовольняються чи притлумлюються. Сучасна людини, вважає Фромм, живе в суспільстві тотального відчуження, яке і породжує суперечливість людського існування. Це знаходить свій вияв в опозиціях екзистенційного та історичного існування людини, володіння і буття як двох основ життєдіяльності, авторитарної та гуманістичної свідомості, владолюбного і слухняно-підлеглого типів психології тощо. У цьому контексті Фромм переосмислює як поняття несвідомого, так і природу релігії, релігійних потреб, що, на його думку, закорінені в основних умовах існування людини. Релігія, за

Фроммом, є *формою осмислення людиною кардинальних смисложиттєвих проблем власного існування*. Вона виникає одночасно із виокремленням людини з тваринного світу. Завдяки цьому акту людини назавжди стає рабом дихотомії свого існування, що виявляється у формі конфлікту душі і тіла, духовної сутності людини та її тваринної природи. Для досягнення повноти свого буття людині необхідна була орієнтація, опертя, якими і стала релігія.

Поняття «релігія» Фромм вживає не для позначення системи, обов'язково пов'язаної з поняттям Бога, а для позначення будь-якої системи поглядів і дій, яких дотримується певна група людей і яка є для індивіда своєрідною схемою орієнтацій та об'єктом поклоніння. Це поняття не має у нього специфічного (як правило усталеного) змісту, а характеризується надто широким тлумаченням, що далеко виходить за межі розуміння релігійного. Об'єктом поклоніння можуть бути не лише окремі тварини, рослини, ідоли, Бог, вожді, а й партії, класи, гроші, успіх, влада тощо. Релігія у такому розумінні може нести як любов, так і деструктивну силу, як авторитаризм, так і солідарність, сприяти утвердженню гуманізму або заперечувати його, сприяти розвитку людини чи гальмувати його.

Макс Вебер характеризує *релігію як спосіб надання сенсу соціальному діянню*: як явище культури вона задає і підтримує відповідні сенси, вносячи «раціональність» у пояснення світу та в повсякденну етику. Продукуючи певну картину світу, релігія концентрує сенси, на її основі переживання світу переростає у світоусвідомлення, в якому предметам і явищам надається певний сенс. Світ стає полем діяння демонів, душ, богів, неприродних сил. Неоднорідні елементи дійсності сплетаются у систематизований космос. Формується всезагальна мета, в основу якої покладено основоположну морально-релігійно ідею спасіння, нагороду за біди, негаразди, нещастя, які терпить людина в житті.

Релігія задає ієрархічно вибудовану систему норм, правил, відповідно до яких одні дії дозволені, інші – заборонені. У такий спосіб визначаються певні моральні позиції стосовно світу. Релігійність стає спонукальною силою, мотивом певного роду соціальної дії, спрямованої на оволодіння світом. Одні релігії стимулюють втечу від цього світу, споглядальна ставлення до нього, інші спрямовані на завоювання й зміну його.

Е. Дюркгейм розглядав *релігію як створений людиною соціальний інститут*, що формується природним шляхом як відповідь на окремі умови її існування з метою задоволення певних соціальних потреб. Джерелом релігії, за Дюркгеймом, є спосіб людського існування. У релігії суспільство обожає само себе. Сенс релігії – культивування соціального почуття, забезпечення впливу колективу на індивіда. Тому релігійним Дюркгейм вважає всі колективні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер, і, отже, пов'язують індивіда та суспільство. Він визначає релігію як цілісну систему вірувань і обрядів, які поєднують в одну моральну общину, що має назву «церква», всіх тих, хто визнає ці вірування та обряди. Тобто релігія в Дюркгейма є особливою формою виразу суспільних сил, які стоять вище за індивідів і підпорядковують їх собі. Саме колективний спосіб життєдіяльності, за його твердженням, і становить об'єктивно існуючу реальність, яка є

причиною, об'єктом і метою релігійних вірувань та ритуалів. Джерелом релігії він вважає суспільно-психологічний процес спілкування, колективну психологію, що виникає на основі позаекономічної невиконавчої діяльності.

Г. Зіммель у дослідженні релігії зосереджується на індивідуальному житті людини, різноманітні її потреби і формах їх задоволення. Серед цих потреб він виокремлює *релігійні потреби*, «*релігійні поривання*», зокрема прагнення людини компенсувати негаразди в житті, нейтралізувати суперечності між людьми, досягти впевненості й стабільності, справедливості та єдності, щастя й благополуччя, які за певних умов можуть стати необхідним душевним тлом для виникнення релігії. Вона постає як душевний спосіб життя. *Релігія, як її розуміє Зіммель, є формою наявного буття, яка пристосована до задоволення релігійних потреб і надає фрагментарному, хисткому існуванню єдності, сенсу й досконалості.* Релігія прагне захистити дійсність як ціле в її тотальності, в її єдності. Ставлення людини до Бога близьке до ставлення індивіда до суспільства загалом. Релігія повторює ті зв'язки, що існують між індивідом і його суспільною групою, яка є чимось більшим, ніж простою сумою індивідів. Відправлення релігійного культу як справи всієї общини, спокутування групою індивідуальних гріхів, спільна відповідальність групи за погрішність стосовно Бога – ці типові факти засвідчують, що божество є ніби місцем концентрації групових сил, що взаємодія і взаємовпливи, які існують між елементами групи і утворюють цю єдність у функціональному аспекті, набули в лоні Бога самостійної сутності. Динаміка групового життя, вийшовши за межі її матеріалів і носіїв, спрямовується через бурхливе піднесення релігійного настрою у сферу трансцендентного, досягнувши якої, виступає абсолютом стосовно тих частин, які мають відносний характер. Тобто між людьми, за Зіммелем, існують відносини, які знаходять свій вплив в уявленні про Божественне.

За марксизмом *релігія має винятково соціальну природу.* Пояснити її, будь-яке інше соціальне явище, виходячи з природної сутності людини, неможливо, оскільки, як вважають його прибічники, соціальне ніколи не зводиться до біологічного й не може бути пояснене біологічними законами, властивими організму людини. Тому *марксизм шукає джерела релігії не в глибинах внутрішньої природи окремого індивіда, не в його конфліктах і проблемах, а в суспільних формаціях, економічному житті та відповідних відносинах реального життя.*

Релігія, за словами Ф. Єнгельса, є відображенням у головах людей зовнішніх сил, що панують над ними. Отже, пояснення релігії слід шукати не в самій людині, а в реальних умовах її життя. Згідно з цією парадигмою релігія є певною, суто зовнішньою силою, завдяки якій людина не набуває, а навпаки втрачає свою власну сутність, відчужує від себе людяність.

К. Маркс і Ф. Єнгельс висунули гіпотезу, що релігійне відображення світу в майбутньому може зникнути, якщо відносини практичного повсякденного життя людей будуть виражатися у прозорих та розумних зв'язках між ними і природою [11, с.402–408].

Типологія релігій. Історія свідчить, що за весь час існування людства релігія

набула найрізноманітніших форм. Множину релігійних систем і вірувань, системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віросповідання, які існували раніше і які існують сьогодні, на думку американського вченого Р. Белла, можна розрізняти за такими критеріями [7, с.367].

За критерієм типу соціального суб'єкта (носія певного релігійного світогляду) виділяють племінні, архаїчні, національні, світові релігії.

Племінні релігії являють сукупність місцевих традицій, обрядів, ритуалів, які надають зміст життю людини через персоніфікацію природних явищ, що формує релігійно-міфологічну картину світу. Для них характерними є такі риси: 1) поклоніння духам природи і предків; 2) відсутність служителів культів як професійної групи; 3) культова практика у формі особливого для кожного племені святкування, яке носило магічний характер і супроводжувалося танцями, іграми, піснями на честь духів, яким вклонялися; 4) деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не особу; 5) релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі; 6) обмеженість місцезоселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Основні форми племінних релігій: *магія* (від лат. *magia* – певні дії (обряди), пов'язані вірою у надприродні властивості людини (чаклуни, маги, шамани) впливати на людей та явища природи; *фетишизм* (від лат. *fetico* – зроблений) – культ неживих предметів – фетишів, наділених надприродними властивостями. У ролі фетишів виступали амулети, талісмани, ідоли, камені і т. ін.; *анімізм* (від лат. *anima* – душа, дух) – уявлення про душу, яку мають люди, тварини, рослини, неживі предмети, і про те, що ця душа може відділитися від тіла і вести окреме життя; *тотемізм* (від північноамериканського «от-тотем» – його рід) вшанування тварин, рослин і зрідка неживих предметів у якості предків, засновників роду. Характеризуються появою груп людей, що починають професійно займатися відправленням релігійних обрядів й жити частково або повністю за їх рахунок.

У національних релігіях представлені релігійні вірування й обряди нації від нижчих прошарків до представників вищої знаті. Вони мають такі ознаки: 1) монотеїзм або політеїзм; 2) обов'язкові жертвоприношення, які відкривають шлях до прощення й милості Бога (богів); 3) система поклоніння, яка охоплює всі сторони життя людини на землі та в позаземному світі. Форми національних релігій: давньоєгипетська, давньоримська, давньогрецька, також сікхізм, юдаїзм тощо.

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). Їх характеризують: 1) персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою – наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); 2) поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; 3) поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); 4) космологізм

(підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); 5) політеїзм (багатобожжя); 6) поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Світові релігії характеризуються такими особливостями: 1) виникнення під впливом історичних подій серед великої кількості людей; 2) космополітичний характер проповіді; 3) уніфікація обрядів незалежно від культури та національної приналежності; 4) монотеїзм (віра в єдиного Бога); 5) набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах); 6) універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою; 7) відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.); 8) наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам – через виконання релігійного ритуалу, буддизм – через духовне самовдосконалення, християнство – через виконання заповідей). До світових релігій відносять іслам (основні течії – сунізм і шіїзм); християнство (основні відгалуження: православ'я, католіцизм, протестантизм); буддизм.

У сучасних умовах в багатьох країнах світу виникають нові культури, релігійні групи, що обумовлено кризовими явищами і процесами в духовному житті, суспільній ідеології й масовій свідомості. Нові напрямки зазвичай є поєднанням елементів традиційних релігій, спиритизму, теософії, окультизму та містичних дій. До групи нетрадиційних релігійних вірувань відносять нехристиянські рухи, релігії орієнталістського напрямку, езотеричні об'єднання, неоязицтво, саєнтологічні рухи, сатанізм.

За критерієм кількості надприродних створінь, які стали предметом релігійного шанування та поклоніння, виділяють монотеїстичні й політеїстичні релігії.

За тривалістю впливу й панівним станом в суспільстві можна виділити традиційні і нетрадиційні релігії.

II. Релігія як соціальний інститут

Релігія є складним духовним утворенням, а тому її можна розглядати і як соціально-історичне явище, і як світоглядний чи культурний феномен, і як форму суспільної свідомості тощо. Існують різні точні зору й підходи щодо визначення основних елементів релігії. Одні автори такими елементами називають релігійну свідомість, діяльність, інститути та організації. Другі – доктрину, міф, естетичні цінності, ритуали та інші форми культової практики. Треті, яких більшість, у релігійній структурі виокремлюють релігійну свідомість, релігійний культ, релігійні організації (такий поділ є найбільш оптимальним).

Релігійна свідомість – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійна свідомість має *два рівні*: теоретичний і буденний.

Визначальною є *теоретична* складова – систематизоване й кодифіковане

віровчення (релігійні тексти), наприклад «Святе Письмо» в християнстві. Святе Письмо є основою, базисом теоретичного рівня релігійних поглядів, релігійного світорозуміння. Воно визначає зміст і сутність церковно-богословських доктрин, є невідомою складовою інтелектуального елемента свідомості віруючого.

Релігійній свідомості на цьому рівні властиві: *символізм* – об’єктивування релігійних уявлень у вигляді нерозгорнутих знаків, символів, якими є предмети культу, ритуальні дії, релігійна лексика; *алегорійність* – умовна форма висловлювання, вираження абстрактних понять у наочних образах, які означають щось інше, відмінне від буквального розуміння; *емоційність* – чуттєве ставлення віруючих до атрибутизованих зв’язків і властивостей, до сокралізованих речей, персон, місць, один одного і до себе особисто, до релігійно забарвлених явищ, світу тощо; *діалогічність* – можливість внутрішнього спілкування, «розмови» «Я» з Богом. Діалог реалізується під час молитви, богослужіння, медитації, з допомогою усної чи внутрішньої мови, яка завдяки комунікативній функції створює ефект розмови «Я» з Богом, Бога з «Я».

Буденна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, почуттів, звичок і традицій, пов’язаних із вірою в надприродне, зміст яких обумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. Така свідомість не є чимось цілісним, систематизованим. Вона здебільшого є фрагментарною, набором розрізаних уявлень, поглядів, що сформувалися не внаслідок глибинної праці власної душі та духу, а суто зовнішньо, поверхово, суміжно, часто наслідуючи інших. На цьому рівні існують раціональні, емоційні, вольові елементи, але домінуючим є емоційний (почуття, настрої), зміст такої свідомості розкривається переважно в наочно-образних формах.

Релігійність – віра людини у Бога, релігійна поведінка, приналежність до релігійної організації. Природа релігійних почувань складна для пояснення, але значно простіша за проявом. Релігія завжди відігравала дуже активну політичну роль, була одним із провідних чинників державного життя. Доказом цього може бути дуже вимовна теза XV–XVII ст.: *cuius regio, eius religio* (чия влада, того віра), що, врешті, спричинило громадянські й міждержавні війни (наприклад, у Чехії з приводу гуситства, або скрізь по всій Європі на ґрунті антагонізму між католицизмом і реформацією).

У психології, соціології, релігієзнавстві індивідуальна і колективна релігійність розглядаються як складне явище, яке має декілька вимірів: релігійна віра, релігійний досвід, релігійна поведінка (діяльність). Соціолог Ч. Глок виділяє такі *елементи системи релігійності*: почуття та емоції, культову активність, вірування та переконання, знання та уявлення про світ, реалізація вищезгаданих елементів у повсякденному житті. Відповідно цим елементам (незалежно від віросповідання) існують емоційний, ритуальний, ідеологічний, інтелектуальний, поведінковий рівні релігійності.

Релігійна віра є різновидом віри взагалі. Функції релігії і церкви як інтегруючих інститутів, що об’єднують великі групи людей на основі спільних релігійних ідей і світоглядних позицій, спираються на здатність людини до віри/вірування. Будь-яка людина має віру як "підставу сподіваного і доказ

небаченого" з приводу священного або не священного. Базовою ознакою релігії є віра як духовна і філософська категорія. Основними джерелами віри в людському житті виступають природні інстинкти. З давніх-давен людині притаманне відчуття того, що вона не єдина у Всесвіті. Сприйняття Всесвіту не обмежується біосферою, яка доступна для спостереження людським оком. Ті фізичні реалії, які homo sapiens лише усвідомлює в силу своєї обмеженості, продовжують своє існування в інших вимірах, досягти яких людині можна через віру. Будь-хто бажає бачити себе безсмертним і не може змиритися з думкою про майбутню фізичну тлінність. Неможливо згуртувати людей у релігійні громади, якщо б не було психологічної здатності вірувати. *Релігійна віра виступає як особисте уявлення про сакральне, вплив божественного на особисте та соціальне життя, місце надприродного в системі цінностей.* Віра має чотири компоненти: ментальний, емоційний, вольовий і поведінковий. По суті, релігійна віра не потребує емпіричної верифікації, обґрунтування чи підтвердження інструментами науки, яка своїм об'єктом дослідження завдячує досяжному для перевірки об'єктивному світу на відміну від надприродного. Спосіб відображення в релігійній вірі навколишнього світу (раціональний, логічний, чуттєвий та ін.) щільно пов'язаний з особливостями культури і свідомості певної нації. Так, на українську ментальність найкраще лягає кордоцентризм – розвиненість душевного (емоційно-чуттєвого) початку, потреба відчувати серцем зв'язок із Богом та світом.

Людині притаманна потреба в цінностях, які б визначали абсолютну межу допустимого в повсякденному відношенні до людей, тварин, предметів, природних і надприродних явищ. Священне є невід'ємним атрибутом людської свідомості, оскільки людина завжди шукає щось позараціональне, що може стати авторитетним джерелом формування цінностей. Соціальний вплив соціальних ролей, норм і референтних груп (завдяки яким відбувається засвоєння колективних уявлень через традиції, діяльність церковних інституцій, систему виховання) є елементом процесу сакралізації життя та його виявів.

Із поняттям священного пов'язаний *релігійний досвід*, визначення якого є більшою мірою предметом філософії релігії. Адже осягнути й піддати емпіричній перевірці досвід містичного відчуття Бога як особи, так і групи неможливо. Безпосереднє осягнення і переживання зв'язку з надприродним становить релігійний досвід тільки тоді, коли підтверджується його значимість для особистості або групи згідно з їх світоглядною концепцією. Духовна сторона релігійної діяльності відтворюється в розробці релігійних ідей, систематизації та інтерпретації догматів і вчення. Практичний бік стосується місіонерської діяльності окремих індивідів та груп, організаційної та управлінської діяльності релігійних об'єднань, громад, спільнот. Суто культова діяльність має форми релігійно спрямованих дій віруючих та символічних боготворчих актів – поклони, складання рук, молитви, обряди хрещення, вінчання, проповідь та ін.

Релігійність соціальної спільноти (особи) має зовнішній і внутрішній поведінковий вимір, і тому вимагає чітких внутрішніх й зовнішніх критеріїв їх проявів. Така дихотомічна модель є поширеною серед багатьох вчених –

релігієзнавців і використовується в практиці прикладних досліджень. Методологічні і теоретичні проблеми соціологічного дослідження релігійності складають визначення таких показників як рівень релігійності, характер релігійності, стан релігійності, динаміка релігійності.

Критерії релігійності. До зовнішнього прояву релігійності ми відносимо кількість споруджених храмів, церковних споруд, зростання чисельності парафіян (прихожан), членства в релігійних організаціях. *Внутрішні критерії* є набагато складнішими для визначення і вимірювання. Це саме ті складові людської свідомості, волі, розуму, які обумовлюють ставлення людини до того, що вона вважає надприродним, священним, і що втілюється в релігійній символіці та обрядах. Втім існують показники, які є подвійними за сутністю. Наприклад, обрядовість. Чисельність учасників не може бути об'єктивним показником, якщо ми не знаємо відчуття і мотиви участі в обрядах. Також кількісний вимір зростання релігійності може бути лише зовнішнім виявом через популізм, моду, імітацію кон'юнктурно-престижної поведінки.

Результати аналізу соціологічних досліджень свідчать про рівень сучасної релігійності в українському суспільстві через з'ясування таких взаємозв'язків як релігійна віра та життєві цінності, віра та політика, віра та геополітичні орієнтації, віра та ставлення до держави й суспільства тощо. Аналіз рівня релігійності в регіональному вимірі демонструє чітку лінію зниження рівня релігійності із заходу на схід України. Церква і все, що пов'язане з нею, лишається для значної кількості галичан, волинян, буковинців й закарпатців невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації, а для мешканців півдня і сходу України релігійні інституції ці функції значною мірою втратили.

Соціально-демографічні чинники релігійності. Аналогічною до типу поселення є ситуація зі статевою зумовленістю рівня релігійності. Як показують результати опитування, релігійність жінок є більшою від релігійності чоловіків – 70% жінок проти 50% чоловіків.

Зростає вплив соціальних чинників на рівень і характер релігійності, зокрема:

- * освіти (у людей із початковою та неповною середньою освітою рівень релігійності вищий, ніж у людей із вищою освітою – майже 70% проти 53%);
- * матеріального стану (рівень релігійності людей із "крайніми" показниками матеріального стану – "дуже низький" і "високий" – є дещо вищим від решти майнових категорій людей);
- * роду занять (найвищий рівень релігійності тут знову серед "крайніх" категорій, зокрема керівників, тобто тих, хто впевнено почуває себе в житті, а також серед інвалідів і пенсіонерів, які звертаються до Бога за розрадою та за допомогою).

У процесі національної самоідентифікації відбувається поповнення кількості віруючих. Для національних меншин виконання релігійних обрядів і дотримання релігійних свят свого народу є свідченням відновлення культурної спадщини, зміцнення позицій нації в суспільстві. На релігійність суттєво впливає корінна культура нації, історична пам'ять народу.

Релігія як суспільний феномен. Витоки релігії як соціального феномена можуть бути розглянуті як із точки зору світської науки, так і з позиції теологічної. У першому випадку – саме в контексті діалектичного процесу взаємозв'язку і взаємообумовленості антропогенезу і соціогенезу пояснення природи релігії лежить у площині реального життя людини, його практичної діяльності, суперечливому розвитку індивідуальної і колективної свідомості, екзистенціальних коренях конфліктів, потреб та інтересів людей. Теологічний погляд відштовхує спонтанне зародження релігії під впливом біологічних, географічних, економічних або інших факторів й визнає вроджену, апріорну "вбудованість" відносин людини з Богом (тобто виникнення релігії як певного роду зв'язку) після втрати безпосередніх відносин із Ним.

У суспільстві як соціокультурній системі релігія пов'язує людину з трансцендентним шляхом абсолютизації цінностей, ідеалів, норм та зразків поведінки. І водночас релігія є соціальним інститутом суспільства, де соціальною базою виступає зібрання віруючих. У процесі ускладнення суспільних відносин і уявлень перетворюється й ускладнюється релігійна складова.

Особливості потреб населення і духовних запитів у складних обставинах формування нового соціуму, індивідуалізація життя, відкриття культурних кордонів призвели до зростання ролі екзистенціальних характеристик в процесі формування релігійного світогляду людини. Як зазначає Є. Головаха, в періоди кризи окремих соціальних інститутів зажди є інституціональні резерви, які відтворюють ті форми солідарності, яких не вистачає для збереження соціуму. Духовний вакуум колишніх суспільств соціалістичного спрямування став заповнюватися з релігійного інституціонального резерву. Процес модернізації релігії охопив майже всі релігійні угруповання. Тих, хто не зможе чи не встигне пристосуватися до зміненого світу, очікує згасання і втрата своїх прихильників.

Релігійні організації. Елементом соціальної структури й особливим видом об'єднання людей за релігійним критерієм є релігійні організації. Вони мають всі *ознаки* соціальної організації: координація і субординація, централізація влади, організаційна культура, правове/нормативне регулювання діяльності за статутом, наявність послідовників зі спільною метою та інтересами, їх можна охарактеризувати в двох аспектах. Перший вимір – це суто організаційний (тобто за видом управлінської структури і побудови). Існують такі *їх види*: *релігійна громада* (структура, яка здатна забезпечити високий рівень особистого включення віруючих у релігійну практику в її різних формах), *релігійне управління* (центр), *монастирі*, *релігійне братство*, *духовний навчальний заклад*. Другий визначає вид релігійної організації як різновид соціальної системи чи групи, що володіє необхідним комплексом цілей та цінностей, специфічних засобів їх реалізації, завдяки яким віруючі включаються в систему релігійних відносин.

Релігійні організації – об'єднання прихильників тієї або іншої релігії, призначені для спільного задоволення людьми релігійних потреб. Елементарною одиницею такого об'єднання виступає *релігійна громада*, учасники якої пов'язані загальним інтересом поклоніння надприродним істотам.

Однак будь-яка соціальна спільність становить хитке утворення. Диференціація й ускладнення релігійного життя викликає потребу в релігійних організаціях, які відрізняються від громад стійкістю об'єднання й упорядкуванням різних сторін релігійної діяльності і відповідних їм відносин. У релігійних організаціях чітко розподіляються і визначаються соціальні ролі їх членів, здійснюються координація і субординація діяльності соціальних інститутів, встановлюється суворий соціальний контроль за різними сферами життя релігійного співтовариства.

Виділяється три типи релігійних організацій: *церква*, *деномінація* і *секта*.

1) Релігія завжди включає такий важливий елемент, як *церква*, тобто форма соціального об'єднання служителів культу. Характерні *ознаки церкви*: відсутність постійного і суворо контрольованого членства, що характеризує церкву як масове об'єднання; чіткий поділ усіх прихильників на професійне духовництво (клір) та інших прихильників – мирян; ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій і ролей; наявність органів управління і бюрократії; сувора централізація у всіх сферах діяльності об'єднання – культової і позакультової.

2) Поняття *деномінація* використовується в двох змістах: визначення певного віросповідання (синонім поняття конфесії) і позначення організацій проміжного типу між сектою і церквою. Типу організації – *деномінації властиві* сталість і суворо контрольоване членство (подібність із сектою); відсутність розподілу на клір і мирян (подібність із сектою); наявність ієрархії служителів (подібність з церквою, але, на відміну від церкви, у деномінаціях ієрархія спрощена); наявність органів управління і бюрократії; позиція елітності, але ізоляціонізм не вважається обов'язковим. Деномінації – об'єднання баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня та ін. Виникнувши у вигляді сектантських рухів, усі вони зазнали еволюції.

3) *Секта* (тоталітарне начало, наявність власного лідера, ізоляція послідовників від членів сім'ї, які не сприймають її вчення, використання чудес або інших містичних явищ із метою посилити вплив і повну залежність від лідерів чи організаційної верхівки секти). Секта – опозиційний рух в тих або інших релігійних напрямках. Її *основні ознаки*: постійне і суворо контрольоване членство, що робить секту співтовариством вузького кола осіб, на відміну від церкви; відсутність розподілу на професійне духовництво і мирян, що виражає опозиційність секти у ставленні до церкви, на противагу якій проголошується принцип загального священства; категоричні претензії керівників на роль «небесних обранців» – «вчитель», «гуру», «месія», «живий бог»; відсутність бюрократичних органів управління; чітка виразність позиції елітності і тенденція до ізоляціонізму; претензії на винятковість віровчення, культу, організації; психологія вибраності, непримиренності щодо інакодумців; сувора дисципліна у виконанні всіх розпоряджень секти. Одні секти некритично, без опору сприймають соціальну дійсність (Оксфордський рух), інші виявляють щодо неї агресію, протиставляють своє вчення офіційній ідеології (анабаптисти) або сповідують ескапізм, тобто

знецінення земного життя, орієнтацію на потойбічний світ (Біле братство). бюрократизм.

Зміна суспільного ладу і входження України в світовий простір (культурний, економічний, політичний) зумовили трансформацію релігійних інституцій, які існували за радянських часів, і появу нових релігійних рухів та організацій, формування нових відносин релігії і суспільства, церкви і держави.

Починаючи з 1988 року, коли поступово почали скасовуватися обмеження на створення релігійних організацій, і до 2012 року їх кількість в Україні зростає майже в 6 разів і складає 36500, що представляють 55 віросповідань. Зареєстровано статuti 85 релігійних центрів і 290 управлінь релігійних об'єднань. У "доперебудовні" часи легально діяли лише Український екзархат РПЦ (Російської православної церкви) та об'єднання євангельських християн-баптистів України (складова частина Всесоюзної Ради ЄХБ). Створено 471 монастир і чернечих згромаджень, де мешкає понад 5 тис. ченців і черниць (раніше було тільки 9); працює більше 200 духовних навчальних закладів, де здобувають освіту майже 18 тисяч слухачів; функціонує понад 200 періодичних релігійних видань. Впродовж десятиліття було утворено цілу низку релігійних інституцій, діяльність яких донедавна була заборонена законом: 360 місій, більше 80 братств; 12899 недільних шкіл.

Різноманітність конфесій – складна доля й надбання релігійного середовища в Україні. Зміцнення статусу релігійних інституцій, розвиток їх інфраструктури є позитивною ознакою, яка вказує на великий потенціал інтегративної функції релігії. *Поліконфесійність* українського народу при домінуванні православного світогляду зумовлена поліетнічним складом населення. Різноманіття релігійних утворень в Україні склалося протягом довготривалого процесу національного державотворення, історичного формування етнічних груп, політичного впливу держав із різними релігійними підвалинами. Але наявність різних релігійних систем в суспільстві може обернутися іншим боком й породжувати соціальне напруження, міжцерковні конфлікти, ускладнення релігійної ідентифікації суспільства й особистості за умов відсутності чіткої системи регулювання міжрелігійних і міжцерковних відносин у вигляді юридично закріплених і легітимованих населенням норм.

У певному розумінні можна сказати, що рівень конфліктності в релігійному середовищі України вищий, ніж у суспільстві в цілому. Стан між- і внутрішньоконфліктних стосунків, що склалися внаслідок складної взаємодії історичних причин, особливостей політичного й культурного розвитку країни та геополітичного положення, приховує загрозу громадському спокою, миру й злагоді. Такі конфлікти віддзеркалюють широкий спектр проблем розвитку українського суспільства й здатні перейти в гостру критичну фазу. Так, *релігійні конфлікти* можуть бути типологізовані за ознаками суб'єктності (міжцерковний, міжконфесійний та ін.), сфери прояву (майнові, догматичні та ін.), тривалості (короткочасні, довготривалі), характеру прояву (латентний, силовий та ін.) тощо.

Буде коректним сказати, що домінуючою релігією серед населення країни за кількістю приходів та самовизначенням населення є *християнство* (зокрема

православна гілка). Християнство в Україні налічує 57 напрямків, обіймає 96,6% всіх релігійних громад. В країні живуть мусульмани, іудеї, буддисти та представники інших релігійних течій і вірувань, на що вказує кількість релігійних організацій, яка значно зросла з початку 90-х років ХХ століття.

Роль церкви може бути дуже позитивною в розбудові національної державності, духовного відродження, становленні міжконфесійного миру. Втім, на сучасному етапі можна спостерігати колізії в лоні християнських, мусульманських, іудейських та інших релігійних громад, які, за оцінками деяких авторів, можна вважати природними процесами самовизначення українського народу в незалежній українській державі.

Україна є поліконфесійною державою, на теренах якої розповсюджені всі світові релігії. Але саме традиційна релігія впливає на більшу частину населення, тому що історично пов'язана з формуванням національної держави й етнічної культури. Дослідження релігійного чинника показує, що роль традиційної релігії в суспільстві не завжди збігається з її поширенням та масштабами сповідування. Активізація релігійної діяльності не впливає суттєво на духовне самопочуття і практичну поведінку більшості населення в Україні, про що свідчить статистика зростання форм злочинності та аморальності, розбіжностей із християнськими заповідями і цінностями.

Стабільно високим залишається рівень довіри населення до церкви як духовного затишку і спасіння. В той же час церква як соціальний інститут не має вирішального впливу на соціально-економічну, політичну й етичну поведінку населення. Безперечно, труднощі і суперечності економічної, політичної, культурної трансформації суспільства обумовили міжконфесійну боротьбу, некоректне втручання релігійних організацій в освітні, армійські, державні структури.

Водночас із "легалізацією" церковних громад і конфесійних утворень (які існували ще за радянських часів), і саме на цьому фоні, відбувається *становлення нових релігійних акторів* (наприклад, харизматичних рухів, неорелігій). Новизна останніх проявляється саме в їх ролі та характері взаємодії з іншими соціальними інституціями в трансформаційному суспільстві, намаганні відобразити світові і національні особливості розвитку, заповнити духовну порожнечу, яка з'явилася після руйнування радянської ідеологічної системи. Треба зазначити, що цифри, які характеризують релігійно-інституційний процес у суспільстві, певною мірою аберовані політичним процесом та міжконфесійними конфліктами. Протистояння продукує штучне створення релігійних громад, яких, як виявляється, реально не існує. Це здійснюється як з метою піднесення авторитету тієї або іншої церкви, так і для отримання права претендувати на культові споруди, монастирські комплекси, будівлі, які колись належали різним церквам. Майнова приналежність і права церков нині викликають численні дискусії через деякі особливості українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Окрему проблему складає успіх *"новопротестантських"* рухів, який пояснюється відчуженістю сучасної української молоді від традиції, виплеканої у сфері ортодоксальності; невизначеністю і фрагментарністю духовного

клімату, в якому відбувалася соціалізація покоління, чиє повноліття припало на кінець 80-х – початок 90-х років XX століття; розбіжностями між духовними запитами цієї генерації і відповідями на них з боку традиційних церков; виключною активністю закордонних місіонерів і їх фінансовими можливостями, які значно вищі за ті, що мають традиційні церковні організації, а також особливостями цих рухів, передусім харизматичного спрямування.

Харизматичні церкви стимулюють скерованість своїх членів на особистісний життєвий успіх, видимою ознакою якого є фінансове процвітання, професійна спроможність, кар'єрні досягнення і тілесне здоров'я. Десятина та інші пожертви, молитви за зцілення постають тут важливими засобами реалізації Божого слова, а особиста успішність – індикатором правильності духовного життя. За умов хиткості особистих досягнень, відсутності скільки-небудь надійних гарантій збереження свого статусу і бізнесу (що в трансформаційних суспільствах особливо гостро відчувається дрібними й середніми підприємцями) "новий протестантизм" стає досить привабливим для осіб, які потребують "нової духовності", гарантованих за наслідками відносин із трансцендентним, надприродним. Неомістичні та орієнталістські рухи і течії присутні у сучасній Україні швидше як світоглядний феномен, аніж поважний інституційний чинник. Дані соціологічного моніторингу останніх 10 років, проведеного Інститутом соціології НАН України, свідчать про традиційно високий бал довіри до церкви та духовенства в порівнянні з іншими соціальними інститутами (після сім'ї та колег), випереджаючи ЗМІ, міліцію, прокуратуру, суди, уряд, місцеві органи влади, профспілки, армію, політичні партії. Разом із цим, зростання членства населення в релігійних організаціях, церковних громадах має незначний рівень. Проте наявності однієї з суттєвих інституціональних ознак – утворення організацій і офіційного членства в них – недостатньо для глибоких висновків. Суспільна практика свідчить, що рівень релігійності українців (наприклад, кількості прихожан або тих, хто виконує релігійні обряди) значно зростає, до того ж члени деяких релігійних груп не реєструються в державних органах.

Однак характерною рисою релігійності українців є *обрядовірство*, яке можна вважати тим критерієм, що дозволяє фіксувати тільки її зовнішні прояви. При неглибокому поверховому знанні віровчення багато людей прагнуть дотримуватися обрядів чи традицій без смислової прив'язки, часто розглядають їх як самодостатнє для заспокоєння совісті, прагнень духовного порятунку. Саме діяльність організацій релігійного спрямування, наявність віруючих людей і професійної групи служителів, функціонування релігійних норм та санкцій без виявлення смислоспрямовуючого впливу релігійних догматів на поведінку особистості та соціальних груп можна назвати зовнішньою інституціоналізацією.

Держава і церква. Дві основні інституції сучасного світу є уособленням земної та божественної влади. Для обох спокуса панування стоїть надзвичайно гостро, тому боротьба за перше слово визначати долю країни продовжується й досі.

За історичні періоди існувало чотири *напрямки розвитку державно-*

церковних стосунків:

- перший – держава є єдиним апаратом влади та примусу,
- другий – правлячий монарх визнає за певним віросповіданням статус офіційно – державного,
- третій – відділення церкви від держави і розподіл влади над земними справами і духовними,
- четвертий – божественні закони керують державою. *Державно-церковні відносини* – це сукупність форм взаємозв'язку між інститутами держави та інституціональними релігійними утвореннями, що історично склалися та змінювалися. В їх основі закладено законодавчо закріплені уявлення про місце релігії та Церкви в житті суспільства, їх функції, сфери діяльності та компетенції всіх суб'єктів цих відносин. З іншого боку, на ці стосунки впливають ідеї й уявлення віруючих громадян й різних релігійних об'єднань про їх бажану спрямованість і характер. Демократичні держави, на відміну від тоталітарних (особливо з сильним громадянським суспільством), намагаються враховувати інтереси віруючих різних релігійних об'єднань таким чином, щоб волевиявлення одного не ущемлювало волі іншого громадянина або невіруючого.

Релігія і політика. Релігія і церква можуть виступати суб'єктами політики, які через соціально-політичні доктрини впливають на суспільство в цілому і соціальні групи зокрема. Релігійні орієнтації щодо правильного устрою суспільного життя є підґрунтям політичних дій як особистості, так і суспільних рухів, партій тощо. Політична сторона може бути представлена як знеособленими суб'єктами політичних процесів – державою, політичними організаціями, партіями, рухами тощо, так і персоніфікованими – президентом держави, лідерами політичних угруповань, політичною елітою тощо. Взаємодія держави і церкви як соціальних інститутів регулюється конституційно-правовими нормами.

Правовий статус церкви в системі державного устрою може визначатися як:

1. офіційно узаконена і панівна церква (державна церква);
2. конституційно визнана традиційна релігія (конфесія) в суспільстві;
3. конституційно узаконене відокремлення церкви від держави і школи.

Церква історично вплетена в систему політичної діяльності, що проявляється в масових суспільно-політичних рухах, підтримці або протистоянні політичній еліті, мобілізації віруючих щодо вирішення суспільно значимих проблем, впливі на відносини парафіян із суспільством, формуванні політичного або аполітичного світогляду. Взаємовплив релігії і політики настільки тісний, що основні тенденції їх розвитку – релігієзація політики або політизація релігії – характерні для всіх типів суспільств, у яких тільки існує можливість вільно сповідувати релігію. За останнє десятиліття Україна зазнала саме політизації релігії, коли служителі та учасники релігійних організацій почали брати участь у політичній діяльності, виборах, з'явилися політичні партії і рухи на релігійній основі, регулювання політичних конфліктів стало відбуватися за участю або під впливом церкви (релігійних організацій). Ставлення до політики більшості з

віруючих виявляються аполітичними, оскільки політика, за релігійними уявленнями, розглядається як брудна справа, арена протиборства та реалізації вузькогрупових інтересів, не пов'язаних (а то й прямо протилежних) з ідеалами самопожертви, любові, піклування про ближнього.

Релігія в світі. Не можна обійти увагою сучасний стан релігії в масштабах світового розвитку людства. Це, насамперед, глобалізація релігії, яка проявляється в формуванні теології, зрозумілої для всього людства, створенні несуперечливої картини світу для різних культур, суспільств та цивілізацій. Світовий розвиток релігії є вкрай неоднозначним. Поряд із посиленням екстремістських течій і релігійного фундаменталізму (як запобігання руйнуванню традиційного порядку та розподілу зон релігійного впливу) значна вага припадає на секуляризацію суспільного життя. Можна сказати, що ХХ століття було яскраво представлене такими суспільними процесами як секуляризація й екуменізм, які відобразили зміни в релігійних системах усього світу.

Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільного життя (держави, політики, права, культури, освіти, національних відносин) від санкціонування релігійними або церковними нормами і масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей. Секуляризації зазнали європейське й американське суспільства, коли Церква втратила право визначати напрямки і принципи суспільного розвитку, втручатися в справи уряду і віддала свої традиційні функції іншим соціальним інститутам (окрім функції спасіння душі). Натомість релігія і Церква перестали задовольняти потреби людей, які під впливом науково-технічного прогресу відчужувалися від природних засад і трансформували релігійність у приватну сферу.

Поняття екуменізму як теологічного руху набуло декілька значень:

- 1) рух за об'єднання нехристиянських конфесій в одному середовищі;
- 2) узгоджені дії християнських і нехристиянських організацій;
- 3) рух за об'єднання християнських конфесій. Духовним змістом екуменізму є бажання різних релігій і конфесій віднайти універсальні релігійні ідеї і символи, які б забезпечили кожній людині можливість сповідувати свою віру і відчувати рівність щодо інших людей у своїх стосунках і відповідальності перед Богом. Організаційний вимір екуменічної ідеї представлений Всесвітньою радою церков, до якої, за принциповими міркуваннями, не входять деякі з протестантських, католицьких і православних організацій.

Тенденції сучасності, з одного боку, представлені духовно-релігійною приватизацією, а з іншого – прямуванням суспільства до глобалізації та універсалізму світоглядних пріоритетів. У першому випадку – проголошення різновекторності мислення, ідей і концепцій як визнання існування декількох істин у світі, в іншому – рух до певного об'єднання ідей і концепцій в руслі єдиного шляху людства.

Сьогодні релігія і суспільство розвиваються дистанційно один від одного – постмодерністське суспільство потребує такого інтелектуального і теологічного рівня релігій, який би задовольнив нові суспільні потреби і виклики в інформаційно-технологічному середовищі. Особливості потреб населення і духовних запитів у складних обставинах формування нових соціумів,

індивідуалізація життя, відкриття культурних кордонів між багатьма країнами світу призвели до зростання ролі екзистенціальних характеристик у процесі формування релігійного світогляду людини. Світ сприймається як спільний життєвий простір усіх культур, народів і релігій. Потенція церков до здійснення всесвітньої сотеріологічної місії опиняється під загрозою і має бути реалізована за нових форм та методів комунікації. В іншому разі вчені прогнозують нульовий рівень її реалізації.

Методи вивчення релігії. Релігію як соціальний феномен можна досліджувати в двох аспектах: зовнішньо – саме так, як вона ввижається сторонньому спостерігачу, і внутрішньо – як вона відкривається людині, що її сповідує і живе у відповідності з духовними та моральними принципами й настановами даної релігії. Зовнішній бік релігії – це світогляд, який визначається системою конкретних положень і проявляється в культових діях. Внутрішній бік є доступним тільки тому досліднику, який стає на шлях сповідання й "вживання" в певну релігію.

Соціологія намагається виконати важке завдання – емпірично зафіксувати релігійну дійсність, спираючись на факти, вірування, звичаї, традиції, дії. Широко застосовуються в соціологічних дослідженнях релігійного життя історичний та порівняльний методи, генетичний підхід, методи антропології та етнографії. В соціологічних дослідженнях слід використовувати як якісні, так і кількісні методи збору первісної інформації: метод аналізу документів, опитування, фокус-групи. Кожен із цих методів має свої вади та обмеження, що впливає з можливостей того інструментарію, за допомогою якого збираються та інтерпретуються емпіричні дані.

Резюме

1. Соціологія релігії – галузева соціологічна теорія, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його проявах, визначивши тим самим її за об'єкт дослідження. Предметом соціології релігії є соціально-релігійні відносини і взаємозв'язки, що виникають між людьми на підставі їхнього місця в соціальній системі «релігія», структура та функції цих зв'язків, взаємодії з іншими соціальними відносинами.

2. Соціологія релігії пов'язана з працями Е. Дюркгейма, М. Вебера, Б. Малиновського, Р. Мертона, І. Ваха, Р. Белла, Е. Трельча. М. Вебер, Е. Дюркгейм, представили понятійний апарат науки, концепції релігії, визначили соціокультурний фон релігії як суспільного явища. Сучасна теоретична соціологія релігії представлена Пітером Л. Бергером (концепція секуляризації), Томасом Лукманном і Пітером Беєром (концепція приватизації і глобалізації релігії), Нікласом Луманном (функціональна концепція релігії в контексті диференціації суспільного життя), Робертом Беллахом (концепція цивільної релігії), Даніелем Ервю-Лежером (концепція релігії як форми колективної пам'яті), Хосе Казановою (концепція реприватизації релігії), Родні Старком і Вільямом Бейнбріджем (економічна теорія релігії).

3. Релігія визначається як: соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства; форма суспільної свідомості; засіб практичного духовного освоєння світу; світоглядна система координат; життєва позиція і

діяльність.

4. Місце та роль релігії в суспільстві визначається низкою функцій: інтегративною; світоглядною; ідеологічною; компенсаційною; комунікативною; легітимізуючою; функцією соціального контролю; регулятивною.

5. За критерієм типу соціального суб'єкта (носія певного релігійного світогляду) виділяють племінні, національні, світові релігії. За критерієм кількості надприродних створінь, які стали предметом релігійного шанування та поклоніння, виділяють монотеїстичні й політеїстичні релігії. За тривалістю впливу й панівним станом в суспільстві виділяють традиційні і нетрадиційні релігії.

6. Індивідуальна і колективна релігійність розглядається як складне явище, яке має декілька вимірів: релігійна віра, релігійний досвід, релігійна поведінка (діяльність). Виділяють такі елементи системи релігійності: почуття та емоції, культову активність, вірування та переконання, знання та уявлення про світ, реалізація вищезгаданих елементів у повсякденному житті. Відповідно цим елементам (незалежно від віросповідання) існують емоційний, ритуальний, ідеологічний, інтелектуальний, поведінковий рівні.

7. Методологічні і теоретичні проблеми соціологічного дослідження релігійності складають визначення таких показників як рівень релігійності, характер релігійності, стан релігійності, динаміка релігійності. До зовнішнього прояву релігійності відноситься кількість споруджених храмів, церковних споруд, зростання чисельності парафіян (прихожан), членства в релігійних організаціях. Рівень сучасної релігійності в українському суспільстві визначається через з'ясування таких взаємозв'язків як релігійна віра та життєві цінності, віра та політика, віра та геополітичні орієнтації, віра та ставлення до держави й суспільства тощо.

8. В процесі історичного розвитку склалися чотири напрями державно-церковних стосунків: держава є єдиним апаратом влади та примусу; правлячий монарх визнає за певним віросповіданням статус офіційно – державного; відділення церкви від держави і розподіл влади над земними справами і духовними; божественні закони керують державою.

9. Правовий статус церкви в системі державного устрою може визначатися як: офіційно узаконена і панівна церква (державна церква); конституційно визнана традиційна релігія (конфесія) в суспільстві; конституційно узаконене відокремлення церкви від держави і школи.

10. Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільного життя (держави, політики, права, культури, освіти, національних відносин) від санкціонування релігійними або церковними нормами і масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей.

11. Поняття екуменізму як теологічного руху має такі значення: 1) рух за об'єднання нехристиянських конфесій в одному середовищі; 2) узгоджені дії християнських і нехристиянських організацій; 3) рух за об'єднання християнських конфесій. Духовним змістом екуменізму є бажання різних релігій і конфесій віднайти універсальні релігійні ідеї і символи, які б забезпечили кожній людині можливість сповідувати свою віру і відчувати

рівність щодо інших людей у своїх стосунках і відповідальності перед Богом.

Контрольні запитання:

1. Специфіка предмета соціології релігії в порівнянні з іншими галузями соціології та гуманітарними науками.
2. Як методологічні підходи пояснюють сутність релігії та її прояви в суспільстві?
3. Що треба розуміти під соціальною сутністю релігії?
4. Які функції виконує релігія в суспільстві?
5. Дайте визначення понять "сакральне " та "світське ", "релігійність " і "секуляризація ".
6. Які суспільні процеси та явища є предметом дослідження соціології релігії?
7. Які сучасні процеси характеризують релігійне життя суспільства?
8. Поясніть, які існують методологічні труднощі при дослідженні релігійних явищ та процесів.

План семінарського заняття:

1. Історичні форми релігії.
2. Релігія як соціальний інститут українського суспільства.
3. Сучасна релігійна ситуація в Україні.
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Методологічні підходи до аналізу релігійності.
2. Сутність релігії в доктринах православ'я, католицизму, протестантизму.
3. Внесок М. Вебера та Е. Дюркгейма в розвиток соціології релігії.
4. Соціологічні дослідження релігійної ситуації у сучасній Україні.
5. Концепція приватизації релігії Пітера Беєра.
6. Свобода віри як філософська та соціологічна проблема.
7. Тенденції та проблеми релігійного життя сучасної України.
8. Трансформація функцій релігії в умовах глобалізації.
9. Соціологічні концепції релігії.
10. Методологічні засади соціології релігії.

Використана та рекомендована література

1. Гараджа В.И. Социология религии. – М.: Наука, 1996. – 501 с.
2. Лимаренко А.П. Социология религии //Социол. словарь /Сост. А.Н. Елсуков, К.В. Шульга. – 2-е изд. – Минск: Университетское, 1999. – 341 с.
3. Лубовський В.Д. Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енцикл. словник / За заг. ред. В.І. Воловича. – К.: УЦДК, 1998. – 539 с.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
5. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004.–240 с.

6. Руткевич Е.Д. Социология религии // Энциклопедический социол. слов. / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 512 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Соціологія: підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
9. Пилипенко В.Є., Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
10. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
11. Причепій Є.М. Філософія: підручник – 3-тє вид., стер. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.
12. Щекин Г.В. Религии мира. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.

Тести

1. Автором праці "Протестантська етика і дух капіталізму" є:

а) О.Конт;	б) Г.Спенсер;
в) К. Маркс;	г) М. Вебер;
д) Т.Парсонс;	е) Р.Белла.
2. Одним з перших описує компенсаторську функцію релігії:

а) М. Вебер;	б) Е. Дюркгайм;
в) З. Фрейд;	г) Р. Белла;
д) П. Бергер;	е) Т. Лукман.
3. Хто запропонував наступну типологію релігій: примітивна, архаїчна, історична, ранньомодерна, модерна?

а) З. Фрейд;	б) К. Маркс;
в) Н. Смелзер;	г) М. Вебер;
д) Р. Белла;	е) П. Бергер.
4. Кому належить поділ релігій за способом спасіння душі (пасивний - містицизм, чи активний-аскетизм)?

а) О. Конт;	б) Г. Спенсер;
в) М. Вебер;	г) Е. Дюркгайм;
д) В. Парето;	е) Г. Зіммель.
5. Які стадії суспільного розвитку виділив в своєму законі О. Конт?

а) теологічну;	б) метафізичну;
в) філософську;	г) соціологічну;
д) позитивну;	е) негативну.
6. "Релігія опіум (для) народу" висловлювання:

а) Е. Дюркайма;	б) К. Маркса;
в) Ф. Енгельса;	г) М. Вебера;
д) Г. Зіммеля;	е) Б. Маліновського.
7. На які функції релігії звертає увагу а своїх роботах Р.К. Мертон?

а) регулятивну;	б) світоглядну;
в) компенсаторську;	г) інтегруючу;
д) дезинтегруючу;	е) виховну;
є) критичну.	
8. Які з функцій, перераховані нижче, не притаманні соціології релігії є помилковими?

а) теоретико-пізнавальна;	б) прогностична;
---------------------------	------------------

- в) соціального проектування; г) виховна;
 д) компенсаторська; е) регулятивна;
 є) інструментальна.
9. Що не може бути предметом соціології релігії?
 а) церква як соціальний інститут; б) релігійні догмати;
 в) віруючі; г) священне;
 д) релігійність; е) конфесійно орієнтовані політичні організації.
10. Чим, на Вашу думку, релігійний культ не є?
 а) обожнення чогось або когось; б) релігійною догматикою;
 в) практика певного віросповідання; г) сукупністю релігійних ритуалів;
 д) формою релігійної організації.
11. Деномінація – це форма релігійної організації, яка:
 а) жорстко протиставляє себе суспільству і всім його інституціям;
 б) займає проміжне становище між церквою і сектою;
 в) немає усталеної системи вірувань і ритуалів;
 г) є назвою будь-якої нетрадиційної релігійної організації.
12. Секта – це форма релігійної організації, яка:
 а) жорстко протиставляє себе суспільству і всім його інституціям;
 б) займає проміжне становище між церквою і сектою;
 в) немає усталеної системи вірувань і ритуалів;
 г) є назвою будь-якої нетрадиційної релігійної організації.
13. На виконання яких функцій сім'ї релігійність подружжя впливає негативно?
 а) репродуктивність; б) сексуальна;
 в) виховна; г) господарсько-побутова;
 д) духовного спілкування; е) дозвілля.
 є) емоційна; ж) соціально-статусна;
 з) економічна; и) соціального контролю.
14. Для сімей, в яких панують релігійні цінності і норми поведінки, характерним є?
 а) зростання кількості неповних сімей;
 б) проживання без оформлення шлюбу;
 в) зменшення кількості дітей в одній сім'ї;
 г) заборона вживання контрацептивів.
15. Які з названих релігій не відносяться до примітивних?
 а) тотемізм; б) анімізм;
 в) фетишизм; г) конфуціанство.
16. Які соціальні інституції виявляються вирішальними для збереження національної ідентичності в умовах асиміляції?
 а) сім'я (збереження національних особливостей побуту);
 б) церква (збереження релігійних традицій);
 в) бізнес (економічна незалежність етнічної спільноти);
 г) політичні партії;
 д) освіта.
17. Релігія (церква) як соціальний інститут:
 а) регламентує відносини людей з представниками релігійних структур;
 б) забезпечує інтеграцію суспільства через встановлення моральних норм людського співжиття;
 в) пропонує певну систему вірувань, переконань і соціальних почуттів, моральних норм поведінки.
18. Екуменізм не підтримує в Україні:
 а) Римсько-католицька церква;
 б) Українська греко-католицька церква;

- в) Українська православна церква (Московський патріархат);*
 - г) Українська православна церква (Київський патріархат);*
 - д) протестантські релігійні організації.*
19. Яка із названих ознак не відноситься до архаїчних релігій?
- а) персоніфікація богів;*
 - б) професіоналізація служителів культу;*
 - в) поява релігійних установ;*
 - г) відкритість для всіх людей без будь-яких обмежень.*
20. Які із названих ознак характеризують історичні релігії?
- а) монотеїзм;*
 - б) набуття світових рис;*
 - в) універсальність;*
 - г) наявність ідеї спасіння душі.*

Розділ № 18. Соціологія девіантної поведінки

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття «норма», «девіація», «девіантна поведінка»;
- проаналізувати основні теоретичні підходи до розуміння девіації;
- охарактеризувати основні функції девіантної поведінки;
- проаналізувати основні біологічні концепції девіантної поведінки;
- охарактеризувати психологічні концепції девіантної поведінки;
- проаналізувати соціологічні теорії щодо девіантної поведінки;
- охарактеризувати поняття «злочинність», «організована злочинність»;
- розкрити основні чинники, ознаки та риси організованої злочинності;
- проаналізувати сучасний стан злочинності в Україні.

I. Девіантна поведінка як соціальне явище.

II. Теорії девіантної поведінки і злочинності.

III. Організована злочинність.

Переважна більшість людей здійснює свою діяльність та поведінку відповідно до існуючих правових і моральних норм, звичаїв, традицій суспільства, соціальної групи. Адже вони засвоєні, сприйняті і опановуються ними в ході соціалізації, входження в суспільство, в процесі подальшої життєдіяльності. В дитинстві, завдяки сім'ї, школі, спілкуванню з ровесниками, сусідами, впливу різноманітних чинників соціального середовища, людина дізнається як належить себе поводити, виробляє певні регулятори поведінки, внутрішнього контролю. Однак, до впливу оточуючого середовища людина ставиться вибірково, на основі сформованої у її свідомості системи цінностей, які іноді не відповідають соціальним очікуванням.

I. Девіантна поведінка як соціальне явище

Якщо звернутися до історії філософської і соціологічної думки, то істотне місце завжди займали пошуки інтегративних елементів, відносин, що визначають їхню цілісність. У складній системі суспільних відносин, соціальних зв'язків, мислителі намагалися виділити головне. За Г. Гегелем, основними визначальними були правові відносини, саме вони поєднували усі види зв'язків у єдине ціле. За І. Кантом, таку роль грали моральні відносини. За К. Марксом – глибинні економічні. На його думку, власник і безпосередній виробник не можуть існувати один без одного. Відносини, що складаються в процесі виробництва матеріальних благ, визначають всі інші види відносин, тобто цілісність суспільству додає визначена ієрархічність взаємозв'язків.

М. Вебер вважав головним фактором цілісності типові переконання, що виражають потреби, інтереси особистості. Е. Дюркгейм – колективну свідомість. На думку Е. Дюркгейма, саме ослаблення загальних вірувань та почуттів означає ослаблення соціальних зв'язків і може викликати дезінтеграцією суспільства.

Безсумнівно, загальні цінності є інтегративним фактором, але це не єдиний фактор. Цінності можуть не тільки поєднувати, але і вказувати на диференціацію, тому що системи цінностей можуть бути і протилежними, їхня роль може мінятися. Прийнято розділяти цінності на: існуючі, наявні, наприклад, цікава робота, сім'я, повага людей, багатство і т. д.; цінності цільові, це ідеали, цілі, цінності бажання. Ідеали формулюють вихідні положення про цілі, засоби, дозволяють дати ідеальну прогностичну модель поведінки, цінності належного (соціальні норми, ролі, установки). У той же час вони можуть бути самостійною цінністю.

Соціальні норми, подібно іншим цінностям виконують функції оцінки й орієнтації особистості, соціальних спільнот. Разом з тим вони не обмежуються цими функціями. Норми здійснюють регулювання поведінки і соціальний контроль за поведінкою. Вони носять яскраво виражений вольовий характер. Це не тільки вираження думки, але і вираження волі. При цьому, на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно ідеям, ідеалам, але і наказує. Її характерною рисою є імперативність. Це єдність оцінки і розпорядження.

Соціальні норми – це правила, що виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їхніх взаєминах один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому.

Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі і способи їхнього досягнення. Внаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного ніж інші цінності.

Порушення норм викликає більш конкретну і чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм, спрямовану на подолання поведінки, що відхиляється від норми. Тому норми є більш діючим засобом боротьби з девіацією, забезпеченням порядку, стійкості суспільства.

Загалом соціальну норму і соціальні відхилення можна вважати двома полюсами однієї і тієї осі: «соціально значима поведінка». Як і соціальні норми, соціальні відхилення різноманітні, причому розмаїтість відхилень перевищує розмаїтість норм: норма типова, а відхилення завжди індивідуалізоване (немає двох однакових злочинів, аморальний вчинок однієї людини не схожий на вчинок іншої та ін.). Але жодне суспільство не може бути поділене на порушників соціальних норм і слухняних громадян. Більшість із нас за певних умов порушує усталені норми поведінки. Так, важко назвати громадянина, який би хоч раз не порушував правила вуличного руху або не проїхав без білету у громадському транспорті.

Соціальні відхилення в історичному аспекті виступають як явища мінливі і відносні, тому й їхня соціальна оцінка є історичною та суто конкретною. Те, що раніше розцінювалося як норма, через зміни способу життя може набути характеру відхилення і, навпаки, відхилення може стати нормою (наприклад,

зміни в сімейно-шлюбних відносинах від патріархальної сім'ї до повної сексуальної свободи партнерів).

Виділяють такі *підходи до оцінки поведінкової норми і девіації*.

Соціальний підхід базується на уявленні про суспільну безпеку або небезпеку поведінки людини. Відповідно, до девіантної відноситься будь-яка поведінка, яка явно або потенційно являється загрозою для суспільства, соціальних груп, людей. Цей підхід орієнтується на зовнішні форми адаптації та ігнорує індивідуально-особистісну гармонійність, пристосованість до самого себе, прийняття себе і відсутність т.н. психологічних комплексів та внутрішньо особистісних конфліктів.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку через внутрішньо особистісний конфлікт, деструкцію та саморуйнування індивіда. Тут, суттю девіантної поведінки вважається блокування особистісного зростання і навіть деградація особистості, які є наслідком, а іноді і метою девіантної поведінки. Девіант, відповідно до цього підходу, усвідомлено або неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, лишити себе унікальності, не дозволяє реалізувати наявні задатки.

В межах *психіатричного* підходу девіантна поведінка розглядається як передхворобні особливості особистості, що сприяють формуванню тих або інших психічних ускладнень і захворювань.

Етнокультурний підхід виходить з того, що девіації слід розглядати скрізь призму традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, які прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть суттєво відрізнятися від норм (традицій) інших груп. Внаслідок цього, важливим визнається врахування етнічних, національних, расових, конфесійних особливостей людини. Передбачається, що діагностика поведінки людини як відхильної, можлива лише у випадках, коли така поведінка не узгоджується з нормами, прийнятими у мікросоціумі, або людина демонструє поведінкову ригідність (не гнучкість) та нездатність до адаптації в нових етнокультурних умовах (міграції).

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, що не відповідає віковим шаблонам і традиціям, може бути визнана девіантною. Вона проявляється як у вигляді кількісних (гротескних) відхилень, відставання (ретардація) або випередження (пришвидшення) вікових поведінкових норм, так і їх якісні інверсії.

Гендерний підхід виходить з уявлення про традиційні статеві стереотипи поведінки, чоловічий і жіночий стилі поведінки. Девіантною поведінкою в межах даного підходу може вважатися гіперрольова поведінка та інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть відноситися і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних уподобань та орієнтацій.

Професійний підхід базується на уявленні про існуючі професійні і корпоративні стилі поведінки та традиції. Професійне співтовариство диктує своїм членам вироблення чітких визначених паттернів поведінки та реагування в певних ситуаціях. Невідповідність цим вимогам дозволяє відносити людину до девіантів.

Феноменологічний підхід до оцінки поведінкової норми, патології і девіацій, дозволяє враховувати всі відхилення від норми. Застосовуючи його, можна діагностувати як нейтральні з точки зору суспільної моралі і права поведінкові відхилення, так і позитивні за своєю суттю (наприклад, трудоголізм).

Загальними рисами соціальних відхилень є:

- наявність спільних об'єктивних і суб'єктивних причин суспільного розвитку;
- однакова спрямованість відхилень, що зустрічаються в подібних групах (прошарках населення) в приблизно однакових умовах;
- повторюваність та усталеність зазначених явищ у часовому і територіальних вимірах;
- наявність невідповідності між вимогами єдиної для всіх громадян нормативної системи та індивідуальними потребами особистості.

Отже, *соціальні відхилення* – такі порушення соціальних норм, що характеризуються масовістю, усталеністю і поширеністю при подібних соціальних умовах.

Прийнятим серед більшості дослідників є таке визначення: *девіантна поведінка* – стійка поведінка індивіда, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, чинить реальну шкоду суспільству або самої особистості і супроводжується її соціально-психологічною дезадаптацією. *Показниками девіантної поведінки* можна вважати:

- стан – абсолютна кількість актів поведінки, що відхиляється від соціальних норм, вчинених на певній території за визначений проміжок часу;
- рівень – кількість таких вчинків у розрахунку на одиницю населення;
- географія – характеристика соціальних відхилень у територіальному розрізі;
- структура – співвідношення різновидів соціальних відхилень;
- динаміка – сукупний якісний показник, що характеризує зміну стану, рівня, географії та структури соціальних відхилень.

На особистісному рівні девіантна поведінка найчастіше супроводжується наявністю відповідних *механізмів самовиправдання і захисту*. Найбільш поширеними серед них є:

- 1) викривлене уявлення про ситуацію негативної девіантної поведінки (перебільшене значення одних елементів і применшення інших), що начебто робить незастосовними до даного випадку відповідні соціальні санкції;
- 2) невиправдане звуження альтернатив девіантної поведінки до єдиного можливого в даній ситуації варіанту;
- 3) оцінка ситуації злочинного вчинку як фатального збігу обставин, а не результату власної активності;
- 4) визначення себе як жертви примусу, залежності та обману інших осіб;
- 5) переконання у формальності порушуваних заборон, «звичайності» подібних дій, через що вони розцінюються як припустимі, особливо у порівнянні з іншими, на думку суб'єкта, більш небезпечними та безкарними;
- 6) девальвація моральних і правоохоронних цінностей, тим самим – невизнання шкідливих наслідків чи суспільної небезпеки злочинного діяння;

7) применшення і прикрашення своєї ролі, подання своєї поведінки як благородної допомоги іншим особам, що виправдовує власні проступки;

8) подання себе як пасивного об'єкта зовнішніх впливів, у недоліках якого винні середовище, суспільство, ненормальні умови життя, через що девіантна поведінка стає неминучою;

9) гіпертрофія цінності особистих якостей, ствердження своєї виключності, яка ставить суб'єкта в його власних очах поза нормативними рамками – своєрідна концепція надлюдини. Найчастіше тут йдеться про прагнення уникнути відчуття неповноцінності, довівши оточуючим, хоча б і в перекрученій формі, надцінність своєї особи.

Ці механізми формуються в результаті власного досвіду, при спілкуванні та взаємодії з особами з найближчого оточення, після чого набувають певної автономії і починають впливати на поведінку на підсвідомому рівні. У процесі їхнього формування можна умовно виділити *три етапи*:

– етап «доморальної свідомості»: власні моральні позиції відсутні, моральні норми дотримуються через страх покарання, а також для того, щоб одержати якусь користь. Позиція суб'єкта може бути оцінена як суто утилітарна й егоїстична. Порушення моральних і правових норм найчастіше виправдовується посиленням на зовнішні обставини;

– «формальне визнання норм», коли визнається необхідність дотримання соціальних норм, бо вони є обов'язковими для всіх. Ненормативна поведінка в цих випадках виправдовується незвичністю і складністю ситуації або «благородними мотивами»;

– формування автономної системи моральних уявлень, заперечення усіх або більшості існуючих норм. Власні норми починають оцінюватися як найбільш значимі, отже, ненормативна поведінка не викликає більше докорів совісті.

Можна виокремити додаткові *ознаки, що дозволяють відрізнити девіантну поведінку від схожих явищ*.

Ось деякі з цих критеріїв:

- девіантна поведінка завжди має руйнівний характер: вона деструктивна («енергія руйнування» спрямована на оточуючих) або аутодеструктивна («енергія руйнування» спрямована на власну особистість);

- девіантна поведінка і особа, що її проявляє, викликає негативну оцінку з боку інших людей. Негативна оцінка може мати форму громадського осуду, соціальних санкцій (в крайніх проявах – навіть форму карного стягнення);

- девіантна поведінка є стійко повторювальною, багатократною і тривалою;

- девіантна поведінка узгоджується з загальною спрямованістю особистості, тобто є достатньо передбачуваною і проявляється у повсякденному житті, а не внаслідок нестандартних ситуацій – хвороби, психотравми, самозахисту;

- девіантна поведінка розглядається в межах медичної норми (вона не повинна ототожнюватися з психічним захворюванням або патологічним станом, хоча і може з ним поєднуватися);

- девіантна поведінка має виражену індивідуальну і статево-вікову своєрідність, тобто по різному проявляється у різних людей в різному віці.

Індивідуальні відмінності торкаються мотивів та форм поведінки, динаміки, частоти і мірою вираженості девіантності;

- девіантна поведінка супроводжується різними проявами соціально-психологічної дезадаптації.

В залежності від *виду соціальної норми*, що порушується, можна виділити такі *види девіантної поведінки*: *антисоціальна* поведінка (делінквентна) – поведінка, що протирічить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей; *асоціальна* поведінка – поведінка, що відхиляється від моральних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відношень (різні форми агресії, аморальна поведінка, проституція); *аутодеструктивна* (саморуйнівна) поведінка – поведінка, що загрожує цілісності і розвитку особистості (різні варіанти аддикцій (залежностей) і *суцїїдальна* поведінка.

Деякі автори виділяють *конформіську* (орієнтовану на зовнішні авторитети), *нарцисичну* (керовану почуттям власної виключності) і *фанатичну* поведінку (сліпа відданість певній ідеї). Цікавою є класифікація девіантної поведінки, в основі якої лежить *відношення людини до оточуючої її реальності*. Ця взаємодія індивіда і реальності представлена такими способами: пристосування, протидія, хвороблива протидія, відхід і ігнорування. Так:

- гармонійна людина вибирає адаптивне пристосування до реальності, тобто рівновагу між цінностями, особливостями індивіда і вимогами оточуючого соціального середовища;

- при протидії реальності індивід активно руйнує дійсність, яку він ненавидить, змінює її відповідно до власних установок і цінностей;

- людині властиво хворобливе протистояння реальності – це наслідок психічної патології і патопсихологічних розладів, при яких оточуючий світ сприймається і розуміється ворожим;

- відхід від реальності усвідомлено або неусвідомлено вибирають люди, які негативно оцінюють існуючу реальність і вважають себе нездатними до неї адаптуватися. Вважається, що пріоритети людини сконцентровані в таких сферах, як: «тіло/відчуття», «діяльність/робота», «контакти», «фантазія/майбутнє». Гармонійне існування людини передбачає розподіл авторитетів і життєвої енергії в цих сферах. Якщо людина не справляється з реальністю, то спостерігається відхід в одну з цих сфер;

- ігнорування реальності передбачає існування людини у власному (наприклад, вузькопрофесійному світі). Такі люди не сприймають вимоги і норми реальності, а існують ніби самі по собі.

Які причини виникнення девіантності? Виділяють біологічні, особистісні (психологічні і психопатологічні), соціальні і сімейні фактори ризику поведінки:

- до *біологічних* причин відносять органічні ураження головного мозку внаслідок патології вагідності і пологів, пологових травм, внутрішніх ранніх постнатальних вад, інтоксикацій, мозкових інфекцій, черепно-мозкових травм, патологію нервової системи, соматичну ослабленість, вроджені каліцтва і косметичні дефекти, а також спадкову (генетичну) обтяжливості психічними, наркологічними, соматичними захворюваннями;

– *особистісні* особливості індивіда також можуть визначати його схильність до формування девіантної поведінки. Це можуть бути специфічні риси особистості в межах психічної норми: наприклад, недостатня сформованість емоційної сфери і навиків спілкування, низький рівень самоконтролю, схильність до ризику, агресивність, тривожність, низька стресостійкість, акцентуації характеру, моральна незрілість особистості, вузьке коло інтересів. Відхилення можуть виникати і при деяких «пограничних станах» – психогенних розладах (неврозах, реактивних депресіях, посттравматичних стресових розладах, деприваційних порушеннях), психосоматичних захворюваннях, особистих розладах (психопатіях), також при соціальній і педагогічній запущеності дітей і підлітків. Девіантна поведінка може поєднуватися і бути наслідком серйозної психопатології: розумової відсталості, шизофренії, ендогенних депресіях.

– до *сімейних* причин девіантної поведінки відносять порушення дитячо-батьківських (емоційна холодність, відторгнення, авторитаризм, надконтроль, гіпо-або гіперопіка, виховання за типом «кумір сім'ї») і подружніх відносин; жорстоке відношення, насилля в сім'ї, образи, байдужість, безконтрольність; низький соціальний статус сім'ї, психічні захворювання батьків, асоціальна або кримінальна поведінка близьких членів родини, хронічна психологічна травматизація, серйозні зміни або стреси, що переживаються сім'єю;

– *соціальні* причини девіантної поведінки – це несприятливе мікросоціальне оточення (девіантна референтна група; приналежність до девіантної молодіжної субкультури); низький статус підлітка в групі ровесників; відчуження від соціально позитивної більшості; соціальна депривація; недостатній соціально-позитивний досвід. До макросоціальних причин відносять: нестабільність економічної і соціально-політичної ситуації в суспільстві, негативний вплив ЗМІ; поблажливе ставлення суспільства до поведінкових відхилень; недосконалість законодавства, відсутність розвинутої системи соціальної підтримки.

Функції девіації. Як не парадоксально, але девіантна поведінка сприяє більш ефективному функціонуванню суспільства.

По-перше, вона посилює підпорядкування соціальним нормам. Викликаючи у громадян негативне ставлення до носіїв девіантної поведінки, державна влада, соціальна більшість, громадська думка формують і зміцнюють уявлення людей про те, що є правильним, моральним, адекватним і забезпечують таким чином соціальну стабільність та порядок, згуртовують суспільство, соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм та переконань.

По-друге, засуджуючи будь-які прояви відхилень від соціальних норм, соціальна група, індивід чітко окреслюють як для себе так і для інших, що є нормою, вимоги якої необхідно дотримувати і виконувати.

По-третє, звертаючи увагу до носіїв девіантної поведінки, соціальна група викриває порушників соціальних норм, осіб, що загрожують соціальному порядку, злочинців, протидія і боротьба з якими сприяє консолідації її членів.

По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до проблем, що існують у даному суспільстві чи соціальній групі. Так, скажімо,

різке підвищення рівня алкоголізму і наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд.

По-п'яте, девіація ставить під сумнів існуючий суспільний устрій, виступає катализатором масових соціальних рухів і прогресивних соціальних змін. Девіація є закликом до перегляду старих, відживших соціальних норм та цінностей, чинником утворення та функціонування нових моделей суспільного розвитку.

Феномен девіантної поведінки амбівалентний за своєю природою і означає як негативні, так і позитивні соціальні зміни. Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, тому що норма є типовою, а відхилення від неї як правило дуже різноманітні та індивідуалізовані.

Особливо важливе значення щодо профілактики девіантної поведінки має робота з підлітками, які не мають достатнього життєвого досвіду, є недостатньо сформованими особистостями в соціальному відношенні.

В роботі з девіантними особами, особливо з підлітками, суб'єкти профілактичного впливу мають добре уявляти можливі причини виникнення девіантності в конкретному випадку, вміти аналізувати поведінку людини з врахуванням можливих факторів ризику, вибирати ефективні виховні стратегії або приймати рішення про необхідність включення в роботу інших спеціалістів.

Основні підходи до *профілактики і корекції* девіантної поведінки?

- *інформування* – представлення інформації про негативні медичні, психологічні, соціальні і правові наслідки проблемної поведінки – правопорушень, куріння, вживання алкоголю, наркотиків, ранніх сексуальних стосунків;

- розробка та впровадження програм *формування життєвих навиків і особистісного зростання* (тренінги спілкування, стресостійкості, подолання проблемної поведінки, розвитку самосвідомості та впевненості в себе, тренінги гендерної ідентичності, профорієнтації, соціально-буденних навиків, підготовки до сімейного життя тощо);

- навчання *стійкості та несприйняття негативних соціальних впливів* (тренінги стійкості до негативних впливів соціуму, навчання навикам критичного мислення і безпечної поведінки);

- організація *«альтернативної діяльності»* – проведення дозвілля, роботи творчих та трудових майстерень, організації вправ і ігор з елементами контролюємої загрози та подолання труднощів, залучення дітей до спортивних секцій тощо);

- *зміцнення здоров'я* – впровадження в освітніх закладах здоров'язберігаючих технологій;

- впровадження в дошкільних і шкільних навчальних закладах програм *корекції специфічних порушень дитячо-підліткового віку* – тривожності, страхів, гіперактивності, агресії тощо;

- *сімейна профілактика* девіантної поведінки: психолого-педагогічна просвіта батьків, групова психолого-педагогічна робота з батьками, навчання

навикам конструктивного спілкування з важкими дітьми, індивідуальне і сімейне спілкування;

– *корекційно-розвивальні програми* для школьників «групи ризику» шкільної дезадаптації (розвиток мовлення, мислення, пам'яті, уваги, уявлення і інших психічних функцій, нейропсихологічна корекція порушень психічного розвитку);

– створення мережі *соціальної підтримки для дітей та їх батьків*. Метою цього наукового пошуку є дослідження етапів процесу соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків та умов застосування окремих соціальних методів і прийомів, визначення основних напрямів реабілітаційного процесу.

Глибокі пізнання в галузі психо-соціальної природи девіантності, вміння бачити «ресурси» і сильні сторони особистості, віра в можливість змін в кращу сторону, терпіння і педагогічний такт – кращі помічники в роботі з девіантними особами.

II. Теорії девіантної поведінки і злочинності

В давнину девіантну поведінку пояснювали втручанням *надприродних сил*. Люди порушували заведені правила, бо їх „лихий попутав». Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу і з'явилися наукові теорії. Проте на рівні соціальних уявлень, „буденного знання» злочинці ще до недавнього часу часто трактуються як просто „погані люди», а відтак – єдиний спосіб ставлення до них полягає у тому, щоб їх суворо карати.

Такий підхід залишався домінуючим протягом багатьох століть, зберігається він певною мірою і сьогодні. Однак, справа в тому, що він реально ніколи не спрацьовував. У Європі протягом XVII–XVIII століть покарання були дуже жорстокими: людей вішали за крадіжку шматка хліба; випалювали тавро і відправляли в тюрму лише тому, що ті були безробітними (щоб переконатися у цьому достатньо прочитати, скажімо, твори Чарльза Діккенса). Проте жорстокі покарання не давали очікуваного ефекту: злочинність продовжувала утримуватися на високому рівні протягом сотень років.

Люди, які виступають за те, щоб покарання злочинців були максимально жорстокими, вважають свою позицію раціональною, але ця раціональність ґрунтується на нераціональній основі. Вони не намагаються ретельно вивчати дані про те, до яких реальних наслідків приводять жорстокі стримуючі заходи, бо вже заздалегідь є переконаними у тому, що їхня позиція абсолютно правильна. Таке ірраціональне відчуття власної правоти можна вважати радше ознакою політичного консерватизму, а не наукового підходу до розв'язання проблеми.

Біологічні і психологічні теорії. Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря криминолога Чезаре Ломброзо, який плідно працював над цією проблемою у 70-і роки XIX століття. Ломброзо піддав *антропоморфним вимірам* багатьох в'язнів і дійшов висновку, що всі вони наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волосяний покрив усього тіла. Загалом, він дійшов висновку, що злочинці є представниками певного атавістичного

людського типу, або дефективними людьми. Роботи Ломброзо містили дуже багато серйозних помилок і на сьогодні не сприймаються у науковому світі, однак його ідея про те, що злочинці є представниками окремого фізичного типу людей ще зберігає певну популярність.

У 1949 році Вільям Шелдон опублікував роботу у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від *типу тілесної будови*. На його думку, мезоморфний тип (мускулітність), атлетичність) – це активні типи мають більшу схильність до злочинної поведінки, ніж екторморфний тип (тендітний, високий тип людей) чи ендоморфний тип (низький, схильний до повноти тип людей).

Останнім часом деякі дослідники вважають, що схильність до скоєння злочинів може задаватися певним *набором хромосом*, який містить додаткові чоловічі хромосоми (ХУУ), у той час, як стандартний набір – ХУ. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще занадто мало людей, щоб можна було із певністю твердити, що якраз серед злочинців є більше осіб з таким чи іншим набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючою точкою зору є та, що головним фактором відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин. Проте однозначно негативна оцінка біологічних підходів очевидно також є неправильною. Сучасні дослідження доводять, що розумове відставання, у тому числі й спадково зумовлене, характерне майже для третини осіб, які здійснили різні злочини, особливо ті, що пов'язані з насильством над особою.

Як і біологічні, психологічні теорії девіації пов'язують її з певними типами особистості. У цих теоріях головний акцент робиться на особистісних факторах, особливо на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

Психоаналітична концепція Зигмунда Фрейда і його послідовників розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не знята у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук Id. ("Воно"), тобто, несвідомого, в той час як Ego ("Я") – має реалізовувати раціональні прагнення. Тому поява девіантів, зокрема злочинців, зумовлена наявністю в них психічних дефектів, слабоумства, психопатії, психічної нестійкості, емоційної незрілості тощо. Своїми висновками психоаналітики підводять ґрунтовну наукову базу під значення процесу соціалізації для зняття природної агресивності людини, позаяк за певних несприятливих умов вроджена агресивність може стати причиною злочинної поведінки.

Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як *соціальні відхилення*, як форму прориву норми. Як і у випадках із алкоголіками, злодіями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відходом від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами.

Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності. Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної

поведінки дуже важливу роль відіграє контекст соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня. Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву *теорія диференційної асоціації*. Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії. Згідно з Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і вартості злочинних соціальних груп до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із суспільної культури, індивід входить у злочинну субкультуру. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих „неблагополучних сімей” частіше за інших стають на шлях порушення законів.

Ральф Клоуворд виділяє три різновиди злочинної субкультури:

- кримінальна – крадіжки, грабежі;
- конфліктна – використання насильства для досягнення своєї мети;
- відступаюча – вживання наркотиків.

Теорія контролю. Американський учений – Уолтер Реклесс, відштовхнувшись від теорії диференційованої асоціації, задався питанням: чому ж у районах із високим рівнем злочинності зустрічаємо молодих людей, які все-таки не ступили на хибний шлях? На його думку це стається завдяки тому, що вони виробили у собі власний позитивний образ, який допомагає їм відрізнитися від кримінального оточення. Тому, справжньою причиною злочинної поведінки є брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю.

Дослідження, проведені російським соціологом А. Рубановим показують, що згідно оцінки самих молодих людей, *домінуючими факторами* девіантної поведінки молоді у сучасних умовах є наступні:

- заздрість;
- агресивність;
- прагнення гострих відчуттів;
- конфлікти з батьками;
- надлишок вільного часу і його погана організація;
- насильство у самому підлітковому середовищі.

Ця ієрархія чинників девіації істотно розбігається з переважаючими нині уявленнями, згідно з якими девіантність поведінки підлітків зумовлена головним чином бідністю, поганими прикладами, конфліктами із учителями і т. ін. і свідчить на користь теорії Уолтера Реклесса – брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю є справжніми причинами девіантної поведінки.

Теорії макрорівня. *Теорія структурної напруги.* Це пояснення девіантної і делінквентної поведінки ґрунтується на теорії Еміля Дюркгейма про аномію.

Причини її він убачав у соціальній дезорганізації, що настає внаслідок аномії, коли культурних цінностей, норм і соціальних взаємозв'язків нема, або вони слабшають чи навіть суперечать один одному. Сама аномія може виникнути з різних причин, наприклад, через інтенсивне змішування релігійних, етнічних і расових груп, що мають різні вірування та виявляють вірність різним ідеалам і цінностям. Аномія виникає тоді коли суспільство є нездатним установити рамки соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди стосовно основних цілей і цінностей, що приводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда.

Роберт Мертон використав *теорію аномії*, щоб побудувати теорію, яка пояснює причини девіантної поведінки. Він пов'язав проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціалізованих засобів їх досягнення. При обмеженості можливостей для досягнення приписуваних суспільством цілей (наприклад – заможності) за допомогою доступних засобів, індивід використовує інші засоби для досягнення цілі, навіть якщо ці засоби є незаконними. Зазначав, що вдаючись до цих форм поведінки, особистість, прагнучи до мети, ігнорує або спотворює дозволені та бажані у соціумі (інституціоналізовані) засоби і, як правило, скоює морально засуджувані вчинки.

Теорія таврування. Цю теорію розробляли такі вчені, як Едвін Лімерт, Брік Еріксон, Говард Бекер. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіантним. Девіація вимагає дефініції. Тобто, треба визначити, що відповідний тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, у одних суспільствах (Україна, Польща, США) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є помірне вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) – девіацією є вживання алкоголю, зате допускається вживання деяких наркотиків.

Іншим важливим положенням цієї теорії є твердження, що усі люди на своєму життєвому шляху час від часу припускаються діянь, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, т. зв. „первинна девіація”. Проте не усі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинна девіація залишається суспільством просто не зауважена, але буває й таке, що після проступку на людину „ставлять тавро”, людину ніби „призначають” девіантом. Тоді ми маємо справу із „вторинною девіацією”, котра виявляється у тому, що індивід „приймає тавро” і усі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта. Наприклад, діти обірвали яблука у чужому саду; можна потрактувати це як дитячі пустощі, а можна „навісити” на цих дітей „тавро” неповнолітніх злочинців.

В руслі теорії таврування американський соціолог Ірвінг Гоффман (1922 – 1982) розробив *теорію стигматів* (стигма, тавро, штамп). При першому сприйнятті людини виникає певне уявлення про неї, її оцінка. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю. Є три види стигматів:

- фізичні недоліки;

- недоліки характеру – слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання, алкоголізм та ін.;
- расові, національні, релігійні, які переносяться на усіх членів даних соціальних груп.

Нині масштаби девіантної поведінки набирають все більшого размаху і впливають на стабільність соціальної системи українського суспільства. Крайнім проявом девіантної поведінки виступає злочинність, яка несе загрозу життю і здоров'ю громадян, конституційному ладу суспільства. Особливим її видом виступає організована злочинність.

III. Організована злочинність

Організована злочинність є найбільш небезпечним за сукупністю наслідків різновидом девіантної поведінки. Підвищена небезпека організованої злочинності для України пов'язана з недостатнім державним регулюванням соціально-економічних відносин (правовим, кадровим, матеріально-технічним та ін.), роздутістю і сваволею чиновницько-бюрократичного апарату, свідомою безгосподарністю.

Розуміння організованої злочинності наведено у ст. 1 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Це «сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку із створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань».

Можна вирізнити такі *суттєві ознаки* організованої злочинності як соціологічного явища: вчинення сукупності певних видів злочинів (за тяжкістю, формою вини, мотивацією), монополізація і патрунування сфер передкримінальної та кримінальної діяльності; вчинення злочинів на професійній основі, у вигляді діяльності (промислу, бізнесу); активне уникнення та протидія соціальному контролю, насамперед, за допомоги корупції; характер і ступінь взаємовідносин, практичної взаємодії членів злочинних груп, злочинних груп між собою.

Засади організованої злочинності як соціологічного явища сформувалися в Україні наприкінці минулого століття та були загальними для колишнього СРСР. Це був період офіційного визнання та широкого наукового дослідження організованої злочинності як соціального явища, яке почало стрімко зростати і поширюватися, а також висвітлюватися у засобах масової інформації.

Динаміку організованої злочинності, деякі тенденції її розвитку доцільно простежити починаючи з кінця ХХ ст. У цей період організована злочинність в Україні характеризувалася такими ознаками: створення первинних злочинних осередків, поступовий перехід на трьохрівневу структуру (первинні групи загальнокримінального та господарчо-підприємницького типу – вторинні об'єднання – угруповання), розповсюдженість в обласних центрах і великих містах; первинна злочинна спеціалізація та розподіл сфер впливу з переважним рекетом і протиправною приватно-підприємницькою діяльністю; паритетне співіснування з традиційною злочинністю, намагання підпорядкувати окремі її сегменти, зокрема дрібну злочинність (кишенькові злодії, картярні шулери, спекулянти тощо); тіньова, недемонстративна поведінка лідерів організованих

злочинних груп, окремі спроби легалізації коштів, отриманих незаконним способом; втягування у свою орбіту передкримінальних і кримінальних угруповань молоді та неповнолітніх; здійснення злочинної діяльності в межах країни, відсутність стійких транснаціональних зв'язків.

За час незалежності України у динаміці організованої злочинності можна виокремити такі *основні тенденції* та характеристики: постійне збільшення кількості організованих злочинних груп і зростання їхньої кримінальної активності; завершений розподіл сфер впливу на рівні районів, областей, міст; взяття під контроль тіньової економіки, пріоритетне проникнення у такі галузі офіційної економіки, як паливно-енергетичний комплекс, лікерно-горілчана, тютюнова промисловість; кредитно-банківська, приватизаційна сфери, зовнішня торгівля; легалізація і «прикриття» злочинних груп під виглядом їх охоронних організацій, спортивних клубів, розважально-оздоровчих закладів тощо і проникнення лідерів громадсько-політичну і особливо депутатську діяльність; активне «відмивання» злочинних коштів через придбання чи створення підприємств, закладів обслуговування, розваг і відпочинку (магазини, сауни, казино, нічні клуби, бари тощо.)

Організована злочинність в Україні є наслідком комплексного впливу різних *чинників*: економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських, психологічних.

Основними чинниками організованої злочинності є:

- «розмивання» уявлень про базові людські цінності, моральні орієнтири поведінки, способи і засоби досягнення життєвого успіху;
- широке розповсюдження корисливої, споживацької психології, активна пропаганда насилля і культу сили;
- романтизація серед неповнолітніх і молоді кримінальної субкультури, лідерів і авторитетів організованого злочинного світу;
- зниження рівня правослухняності громадян, поширення елементів правового нігілізму;
- загальна недовіра населення до державних органів щодо їхньої здатності ефективно протидіяти організованій злочинності;
- низька психологічна готовність громадян особисто сприяти боротьбі з організованою злочинністю;
- зубожіння основної маси населення, збільшення розриву в доходах між багатими і бідними верствами; невисокі соціальні стандарти.

Організована злочинність в Україні за своїм розтлінним, паралізуючим впливом майже зрівнялася з корупцією. Проникаючи в державні, політичні, громадські структури, вона реально загрожує національній безпеці, конституційному і суспільному ладові.

Злочинна організованість виникає і зміцнюється тоді, коли групова діяльність стає спільною, а зміст цієї діяльності, передовсім її мета, опосередковує взаємостосунки у групі, визначає її функціонування в цілому.

Основними, найбільш інформативними характеристиками злочинної організованості є *згуртованість, функціонально-рольова структура, спрацьованість, сумісність*.

Чільне місце у функціонально-рольовій структурі ОЗГ посідає лідер або організатор. Організатором визнається особа, яка вчиняє хоча б одну з таких функцій: створення організованої злочинної групи (стійкого об'єднання чи організації); керівництво нею; забезпечення її фінансування; організація вчинення злочину (злочинів); керівництво підготовок) чи вчиненням групового злочину (злочинів); організація приховування злочинної діяльності групи.

Для кримінальної організованості групи суттєве значення мають залежно від виду і способу вчинення злочину три *рівні сумісності*: психофізіологічний, індивідуальний і соціальний.

Психофізіологічний рівень базується на оптимальному поєднанні таких характеристик, як швидкість і точність сенсомоторних реакцій, чутливість зору й слуху, темперамент, емоційна врівноваженість та витримка. *Індивідуальний рівень* сумісності передбачає оптимальне співвідношення пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, мислення), спостережливості, вольових якостей і рис характеру (рішучість, обережність, хитрість, настійливість), здатності орієнтуватися у швидкоплинних та екстремальних ситуаціях тощо. *Соціальний* рівень сумісності базується на оптимальному поєднанні таких якостей і характеристик, як соціальні установки, ціннісні орієнтації, комунікабельність, достовірність публічного виконання злочинної ролі, здатність впливати на інших людей і протистояти впливу інших.

Інші *важливі ознаки ОЗГ* наведено в чинному Кримінальному кодексі України. Він містить: 1) наявність певної мінімальної кількості членів групи; 2) їх попереднє об'єднання у стійку групу для неодноразового вчинення злочинів; 3) єдиний план із визначенням функцій членів групи; 4) обізнаність із цим планом усіх членів групи.

Організована злочинна група – це реальне неформальне стійке об'єднання трьох та більше осіб, яке створене і функціонує з метою професійного вчинення злочинів за попередньою змовою, життєздатне на основі кримінальної організованості та корупційних зв'язків. Поняття організованої злочинної групи виступає базовим стосовно до інших організованих злочинних об'єднань – банд, терористичних груп, злочинних організацій тощо.

Ряд *ознак злочинної організації* визначено в чинному Кримінальному кодексі України. Це: 1) стійке об'єднання з ієрархічними зв'язками між його членами або структурними частинами; 2) спрямованість на вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів; 3) безпосереднє вчинення злочинів або здійснення керівної, координаційної, забезпечувальної діяльності (функцій) щодо цієї організації, інших осіб, інших злочинних груп. Основними сферами активності злочинних організацій є вимагання, контроль підпільного виробництва, контрабанда (алкогольні напої, тютюнові вироби, зброя, підакцизні товари), проституція, наркобізнес. Локальними та побічними сферами є викрадення людей, престижних автомобілів із метою викупу, торгівля людьми, розбійні напади, фізичне усунення конкурентів.

З'ясування особливостей окремих ОЗГ так чи інакше спирається на класифікацію цих груп. У сучасному правознавстві та юридичній психології однією з найбільш розповсюджених є *кримінологічна класифікація*.

Згідно з цією класифікацією виокремлюються: проста організована група; злочинна організація (угруповання); злочинна спільність (асоціація) [9, с.122–135].

Проста організована злочинна група. Кількісний склад нараховує 3–10 осіб, має дворівневу рольову структуру (лідер–рядові члени), функціональна організація членів групи є відносною. У плануванні та вчиненні злочинів бере участь уся група, її члени безпосередньо контактують один з одним та з лідером. Злочинні доходи розподіляються лідером рівномірно, зазвичай без утворення спільного грошового фонду – «общака». Злочинна активність спеціалізована за видом, засобами, способом учинення злочинів; їх територія чітко не визначена, але обмежена місцем проживання членів групи (мікрорайон, місто, приміська чи районна зона). Контакти з іншими злочинними групами відсутні або епізодичні, стійких корумпованих зв'язків не має. Динаміка цих характеристик залежить від того, як функціонує група: самостійно, на власний розсуд чи автономно, але під патронуванням більш потужної групи.

Злочинна організація (угруповання). Кількісний склад досить різноманітний і варіює в межах від кількох десятків до сотні осіб. Має розгалужену, кількарівневу, спеціалізовану структуру, до якої входять: керівний блок (3–8) осіб, що здійснює управлінську, координаційну, стратегічно-планувальну, представницьку діяльність; блок інформації, аналізу, поточного планування, розроблення найважливіших акцій; фінансово-матеріальний блок, який призначений для зберігання спільного грошового та майнового фонду, забезпечення корупційних зв'язків, «відмивання» злочинних коштів і легального бізнесу; блок охорони і безпеки; блок безпосереднього виконання з однією чи кількома бандитськими групами. Злочинна організація взаємодіє з іншими угрупованнями за функціональною і територіальною ознаками, має розгалужені корумповані зв'язки на таких рівнях як адміністративна одиниця, район, місто, регіон.

Злочинна спільність (асоціація). Кількісний склад такого об'єднання може нарахувати від кількох сотен до тисячі осіб. Функціонально-рольова структура в цілому схожа на структуру злочинної організації, але більш чисельна, складна і розгалужена. Котакти кожної структурної групи чітко визначені з дотриманням максимальної конспірації. Чим вище статусне-рольове становище члена спільності, тим менша кількість осіб знає про нього і може безпосередньо з ним контактувати. Злочинна спільність або монополізує та контролює одну-дві сфери кримінальної діяльності у масштабах кількох регіонів чи країни в цілому, або охоплює кілька сфер у масштабах одного чи кількох регіонів. Спільнота має стійкі корупційні зв'язки з представниками місцевої та центральної влади, міжнародні контакти.

Особливою ОЗГ є *банда*, яка залежно від своїх характеристик (кількісний склад, злочинна спеціалізація, самостійність чи підпорядкованість функціонування) може належати до простої організованої злочинної групи або до злочинної організації. У кримінально-психологічному плані банда відрізняється високою організованістю, стійкістю, жорсткою дисципліною. Бандитській психології притаманні винятковість і зверхність над оточенням,

зухвалість та безкарність, крайній цинізм, жорстокість до жертв і відступників.

Законодавчою конституційною ознакою банди визнано наявність зброї, яка використовується для нападу на громадян, підприємства, установи, організації. Бандою визнається група, якщо хоча б один з її членів володіє зброєю, яку має намір застосувати при нападі, про що знають інші члени групи. Розрізняють:

– традиційну банду, яка самостійно функціонує на певній території, кількісний склад як правило не перевищує 15 осіб. Здійснює розбійні напади на інкасаторів, місця зберігання грошей і дорогоцінностей, торгівельні заклади, склади, житло заможних власників. Напади супроводжуються вбивствами, заподіянням тілесних ушкоджень, мордуванням і катуванням. Для здійснення злочинів та їх прикриття використовуються подробиці документи, форма працівників міліції, охоронних слуг тощо.,

– спеціалізовану банду, яка може функціонувати як самостійно і вчиняти злочини на замовлення за винагороду або діяти у складі злочинної організації. Зосереджується на викраданні людей з метою отримання викупу, сплати данини, боргів, а також залякування, вбивствах. Відзначається високою конспірацією, професіоналізмом, застосуванням певної зброї – серійної, або виготовленої на замовлення.;

– банду змішаного типу, яка поєднує традиційний бандитизм із вчиненням злочинів на замовлення.

Окремі фахівці вважають, що акцент на легальні господарчо-економічні форми діяльності разом із проникненням у державне управління та політику свідчить про трансформацію злочинної спільноти у *мафію*.

Мафія виникла на о. Сицилія (Італія) як гангстерське об'єднання «братів по крові». Відзначалася абсолютною дисципліною, оскільки порушення основних «законів» мафії – «омерти» (мовчання), «вендети» (кровної помсти та «кровних заповідей») каралося смертю. Кровні заповіді полягали в такому.

1. Кожен допомагає кожному, виручає його навіть цінове власного життя.
2. Член об'єднання (мафіозі) повинен якнайкраще виконувати будь-яке доручення старшого (капо). Доручення свідчить про особливу довіру і можливість відзначитися.
3. Всі непорозуміння і конфлікти вирішуються власними силами, ніяких звернень до поліції, інших органів правосуддя.
4. Будь-яке зовнішнє «утиснення» будь-якого мафіозі все об'єднання сприймає як особисту образу і нещадно карає за це.
5. Ні з ким не мати ніяких розмов щодо власної причетності чи причетності інших до мафії, розподілу функцій, діяльності мафії в цілому.

Від інших злочинних об'єднань мафія також відрізнялася комплексним застосуванням підкупу, погроз, фізичного усунення. Сучасна мафія визначається як таємна злочинна спільнота, яка за ступенем організованості та характером активності виходить за межі традиційної злочинності, має стійкі корупційні зв'язки, поєднує кримінальні та легальні форми діяльності, впливає на соціально-політичні процеси у регіоні чи країні в цілому.

Функціонально-психологічні особливості окремих організованих злочинних груп необхідно враховувати для попередження і протидії організованим

злочинності.

Резюме

1. Девіантною називається поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому. Девіацією називають, в основному, відхилення від так званих неписаних соціальних норм (етикету, звичаїв). Є девіантна поведінка, яка засуджується суспільством (неохайний зовнішній вигляд, голосна розмова у громадському транспорті, п'янство, самогубство), а є й така, що схвалюється суспільством (вона визначається надзвичайними здібностями геніїв, видатних спортсменів і громадських діячів, тобто тих людей, здобутки яких перевищують рамки норми).

2. Делінквентна поведінка – це поведінка, зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

3. Функції девіантної поведінки: 1) посилює соціальну поведінку встановленим нормам; 2) засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чітко окреслюють для себе самих, що є нормою; 3) привертаючи увагу до порушників соціальних норм, сприяє консолідації соціальних спільнот; 4) зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які існують у даному суспільстві чи соціальній групі, та вимагає їх вирішення; 5) девіація ставить під сумнів існуючий порядок, отже виступає каталізатором соціальних змін.

4. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності: біологічні, психологічні, теорія диференційної асоціації, теорія контролю, теорія структурної напруги, теорія таврування.

5. Соціальний контроль є особливим механізмом соціального регулювання поведінки і підтримання громадського порядку. Виділяють неформальний контроль, що ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації. Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади і адміністрації.

6. Якщо індивід виходить за межі суспільних норм, а його поведінка не відповідає соціальним очікуванням, він неодмінно стикається з санкціями. Санкції – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов'язкових для членів цієї групи. Оскільки соціальний контроль буває формальним або неформальним, то виділяють чотири головних типи санкцій: формальні позитивні, формальні негативні, неформальні позитивні і неформальні негативні.

7. Організована злочинність – це сукупність злочинів, що чиняться у зв'язку із створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. Виділяють такі суттєві ознаки організованої злочинності як соціологічного явища: вчинення сукупності певних видів злочинів (за тяжкістю, формою вини,

мотивацією), монополізація і патрунування сфер передкримінальної та кримінальної діяльності; вчинення злочинів на професійній основі, у вигляді діяльності (промислу, бізнесу); активне уникнення та протидія соціальному контролю, насамперед, за допомоги корупції; характер і ступінь взаємовідносин, практичної взаємодії членів злочинних груп, злочинних груп між собою.

Контрольні запитання

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. У чому полягає відносність девіації?
3. Яку поведінку називають делінквентною?
4. Які причини девіантної і делінквентної поведінки?
5. Чим відрізняється делінквентна і девіантна поведінка?
6. Які функції суспільних девіацій?
7. Охарактеризуйте біологічні і психологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
8. Охарактеризуйте соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
9. Які функції виконує система соціального контролю?
10. Що таке санкції? Які є типи санкцій?
11. Яка різниця існує між формальними і неформальними санкціями?
12. Яка різниця існує між репресивними і превентивними санкціями?
13. Покажіть на прикладах від чого залежить жорсткість санкцій.
14. Яка різниця між способами неформального і формального контролю?
15. Назвіть агентів неформального і формального контролю.
16. З чим пов'язана підвищена небезпека організованої злочинності для сучасної України?
17. Охарактеризуйте динаміку організованої злочинності в Україні за час її незалежності.
18. Розкрийте взаємозв'язок понять «організація», «соціальна організація», «кримінальна організованість».
19. Через які психологічні феномени проявляється кримінальна організованість групи?
20. Порівняйте кримінально-правове та кримінально-психологічне поняття організованої злочинної групи.
21. Установіть, що відрізняє просту організовану злочинну групу від злочинної організації (угруповання).
22. Чим відрізняється злочинна організація (угруповання) від злочинної спільності?

План семінарського заняття:

1. Соціальні теорії злочинності.
2. Психологічні теорії злочинності.

3. Соціально-емпіричні дослідження злочинності в українському суспільстві.
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Сутність організованої злочинності як кримінально-логічного явища.
2. Функціонально-рольова структура організованої злочинної групи: юридичний та психологічний аспекти.
3. Кримінально-психологічна характеристика банди.
4. Злочинна спеціалізація простої організованої злочинної групи, злочинної організації, злочинної спільноти.

Використана і рекомендована література

1. Білецький В.В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2003. – 156 с.
2. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
3. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
4. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
5. Ківенко Н.В, Лановенко І.І., Мельник П.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.
6. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 1991. – 383 с.
7. Медведева Е.С. Сущность и существование девиантного поведения: монография. – Красноярск: Сиб ГТУ, 2007. – 192 с.
8. Медведев В.С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Вид-во ін-ту соціології НАН України, 1999. – 112 с.
10. Соціологія права: Навч. посіб. / О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський та ін.; За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
11. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Летний сад, 2000. – 415 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ, 1998. – 670 с.

Тести

1. Система поведінки людини, що не відповідає прийнятим в суспільстві нормам називається:

а) кримінальною поведінкою;	в) делінквентною поведінкою;
б) аддиктивною поведінкою;	г) девіантною поведінкою.
2. Збереження в психіці і поведінці дорослого або підлітка особливостей і властивостей дитячого віку, називається:

а) пуерилізмом;	в) ретардацією;
б) ювенілізмом;	г) акселерацією;
	д) інфантілізмом.
3. Девіація виконує такі соціальні функції, крім:

а) посилює підпорядкування соціальним нормам;
б) окреслює для людей, що є нормою, чого обов'язково та необхідно дотримуватися і виконувати;

відноситься:

- а) викривлене уявлення про ситуацію девіантної поведінки;*
- б) визначення себе як жертви примусу, залежності і обману;*
- в) Подання себе як пасивного об'єкта зовнішніх впливів;*
- г) гіпертрофія цінності особистих якостей;*
- д) всі відповіді неправильні.*

15. До основних етапів формування механізмів самовиправдання і захисту девіантної поведінки відноситься:

- а) етап до моральної свідомості;*
- б) етап формального визнання норм;*
- в) етап формування автономної системи морально-правових уявлень;*
- г) всі відповіді неправильні.*

16. Автором теорії, що схильність до злочинів визначається типом тілесної будови є:

- а) В. Шелдон;*
- б) Ч. Ломброзо;*
- в) З. Фройд;*
- г) Е. Сазерленд.*

17. Автором теорії стигматів щодо девіантної поведінки є:

- а) І. Гоффман;*
- б) Г. Бекер;*
- в) Р. Мертон;*
- д) Е. Дюркгейм.*

18. До особистісних причин девіантної поведінки відноситься:

- а) травми, інтоксикації, інфекції, захворювання тощо організму людини;*
- б) агресивність, тривожність, низька стресостійкість, акцентуації характеру людини тощо;*
- в) порушення дитячо-батьківських відносин;*
- г) соціальні причини.*

19. Автором теорії структурної напруги (соціальної аномії) яка пояснює девіантну поведінку людини є:

- а) Р. Мертон;*
- б) Е. Дюркгейм;*
- в) У. Реклесс;*
- г) Ч. Діккенс.*

20. Автором теорії, що девіантна поведінка є наслідком агресивності, як вродженої, притаманної людям властивості, що не знята в процесі соціалізації є:

- а) З. Фройд;*
- б) Е. Фромм;*
- в) Е. Еріксон;*
- г) Ж. Піаже.*

Розділ № 19. Соціологія громадської думки

В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття соціологія громадської думки, її предмет і об'єкт;
- визначити поняття громадська думка, її компоненти і функції;
- охарактеризувати основні риси громадської думки;
- проаналізувати канали висловлювання громадської думки;
- визначити поняття маніпулювання громадською думкою;
- проаналізувати основні закони маніпуляції громадською думкою ;
- охарактеризувати основні прийоми маніпулювання громадською думкою;
- розкрити чинники, що обмежують маніпулювання громадською думкою.

I. Громадська думка як соціальний інститут.

II. Вплив та маніпулювання громадською думкою.

Посилання впливу громадської думки на соціальні відносини пов'язане з загальним прискоренням суспільного розвитку, глобальним характером проблем, що стоять перед людством, підвищенням культури, освіченості населення, активізацією інформаційних, комунікативних зв'язків. Разом з тим, вона є безпосереднім виявом стану зрілості соціального життя, соціальних відносин, їхньої конфліктності, рівня демократизації управління суспільством. Зіткнення інтересів прискорює процес інституціоналізації думок, робить їх більш чіткими, зрілими, значимими в житті суспільства.

I. Громадська думка як соціальний інститут

Громадська думка є одним із найцікавіших феноменів суспільного життя. Особливо важливе значення громадської думки у сучасному суспільстві. Численні факти свідчать, що у демократичних країнах неможливо ігнорувати думку громадськості, а відтак – вона істотно впливає на перебіг усіх соціальних процесів. Вона не обов'язково узгоджується з правилами логіки, іноді швидкоплинна, аморфна, суперечлива, але ігнорувати її у наш час – неможливо. Громадську думку іноді порівнюють до атмосферного тиску – якщо спеціально не звертати на нього уваги його не бачиш і не відчуваєш, але він все одно тисне на тебе навіть тоді, коли ти не задумуєшся про його існування.

Соціологія громадської думки займається аналізом проблем, пов'язаних із виникненням, формуванням і функціонуванням громадської думки.

Розуміння сутності соціології громадської думки передбачає визначення об'єкта і суб'єкта, а також предмета цієї наукової дисципліни.

Об'єктом соціології громадської думки є громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут. Характерними особливостями об'єкта є наступні:

по–перше, це явище, подія чи факт соціального життя, які тісно пов'язані з інтересами спільноти і мають високий ступінь актуальності;

по–друге, об'єктом громадської думки може бути тільки подія, явище чи

факт, які допускають різноманітне тлумачення;

по-третє, об'єктом соціології громадської думки можуть бути тільки ті події, явища і факти соціального життя, котрі є інформаційно доступними спільноті, яка є суб'єктом громадської думки. Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки.

Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і до окремих спільнот якогось міста чи села. Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів. Виділяють спільноти різного типу: територіальні, демографічні, професійні, етнонаціональні, державні та ін.

Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в вербальній і невербальних оцінках та характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Для визначення більш чітких меж феномена громадської думки належить усвідомлювати її відмінність від наукового знання. Громадська думка є думкою, переконанням, а не знанням, бо вона не обґрунтована науково. В її змісті завжди існує деяка частка непевності, дискусійності, вона допускає розбіжності у поглядах і точках зору. Саме тому громадська думка найчастіше стосується питань пов'язаних з політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечливого та такого, що зачіпає інтереси людей. Крім того, громадська думка не може існувати без свого носія. Як тільки заходить мова про певну думку, відразу виникає питання: а чия це думка? Хто її відстоює? Зауважте, що нам і в голову не приходять поставити подібне питання щодо наукових знань (абсурдно звучить запитання на зразок „Хто саме відстоює ідею, що сума кутів трикутника дорівнює 180 градусів?“).

Німецький філософ Іммануїл Кант проводив чітку різницю між знанням, вірою і думкою як трьома ступенями переконання особистості, що пізнає. „Думка – є свідомим визнанням чогось істинним, яке є недостатнім як з об'єктивного, так і з суб'єктивного боку. Якщо ж визнання істинності твердження має достатнє обґрунтування з суб'єктивного боку, але є об'єктивно недостатнім – то воно називається вірою. Нарешті, і суб'єктивно, і об'єктивно достатнє визнання істинності твердження є знання“.

Термін „громадська думка“ (анг. public opinion) з'явився досить давно. У 1265 році, коли виник англійський парламент, він відразу ж став місцем жорсткого протистояння англійського дворянства з королівською владою. Саме у процесі цього протистояння, у другій половині XIII століття, і появився термін „громадська думка“ на означення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноживаним. Однак сам феномен громадської думки є давнішим за термін, який його позначає. Громадська думка існує так давно, як і людське суспільство. Адже саме громадська думка формувала і утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення та покарання в перших людських спільнотах.

Але в традиційному, примітивному суспільстві переважаючим типом зв'язків, що створюють громадську думку, є міжособистісні контакти, характерними рисами яких є довіра і дотримання моральних норм. Еліта такого суспільства приймала рішення щодо значимих для цього суспільства проблем на основі традицій і моральних норм практично не враховуючи громадської думки. Важливі проблеми обговорювалися тільки всередині еліти, яка не цікавилася думкою пересічних членів суспільства (за винятком тих випадків, коли порушувалися традиції і вимагалось схвалення громадськості).

Говорити про феномен „громадської думки” в широкому сенсі цього поняття очевидно можна уже з XVIII ст. Хоча тоді назвати цей феномен „громадською думкою” можна з трудом. Тільки думка „освічених еліт” могла втілюватися в декрети, будучи якщо й не безсумнівною, то хоча б універсальною й надособистісною, оскільки заснованою на розумі. Протягом усієї першої чверті XVIII ст. „громадська думка” становить, таким чином, меншою мірою думку публіки (в широкому сенсі, який цей термін має сьогодні), а більше „перетворену в публічну”, думку соціальної еліти. „Громадська думка” була не думкою народу (переважна більшість, якого складалася із неписьменних селян), а тих політичних угруповань, котрі представляли інтереси „освіченої” буржуазії, яка боролася тоді за владу з аристократією. Таким чином, „громадська думка” була чимось на зразок машини ідеологічної війни, котру породили в XVIII ст. інтелектуальні еліти і буржуазія для узаконення їхніх вимог у сфері політики та ослаблення королівського абсолютизму.

В сучасному, постіндустріальному суспільстві з демократичними формами правління *роль громадської думки зростає*. Це зумовлено декількома обставинами:

1. Різко зростають можливості громадськості впливати на політику, яка проводиться правлячими колами, завдяки виборам, референдумам, групам тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокорності тощо.

2. Демократичні суспільства володіють розгалуженою системою засобів масової інформації, багато із яких дотримуються альтернативних точок зору. Завдяки цьому, громадськість практично миттєво інформується буквально про всі події, які відбуваються у суспільстві. При цьому, у більшості членів суспільства формується стійка позиція щодо даних подій і тих рішень, які приймаються владою.

3. В демократичних суспільствах, на відміну від інших, висування лідерів відбувається на хвилі громадської думки. В тому випадку, якщо лідер сприйняв суспільні тенденції щодо зміни громадської думки, його політику починають підтримувати різні прошарки громадськості, а згодом – і політичні діячі. Попри те, що, як зазначено вище, громадська думка означає сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, вона не є простою механічною сукупністю індивідуальних точок зору на якусь проблему, а є певною системою, яка має свою структуру, спосіб зв'язків і взаємозалежностей між елементами цієї структури, свій цикл розвитку.

Розрізняють сутнісну і динамічну структуру (цикл розвитку) громадської думки.

У сутнісній структурі громадської думки виділяють такі *компоненти*:

- *раціональний* (пізнавальний, інтелектуальний) компонент – це знання людей про події і факти, явища та процеси, які стали об'єктом суспільної уваги;
- *емоційний* – це масові настрої, соціальні почуття, які виникають з приводу об'єкта громадської думки.

Результатом взаємодії цих двох компонентів (знань і переживань) є *соціальна оцінка*.

Деякі дослідники ставлять на цьому крапку, вважаючи, що громадська думка переважно є оцінною стороною суспільної свідомості. Однак можна погодитися з такою думкою, яка вважає, що громадська думка, що уже склалася, вже самим фактом свого існування виражає не процес обміну думками, а результат цього процесу. Відтак – вона має величезний моральний авторитет у повсякденному житті і є не тільки оцінкою, але й передбачає практичну діяльність щодо задоволення потреб та інтересів суспільних груп, а тому в структурі громадської думки виділяється ще й третій структурний елемент – воля – тобто певні дії суб'єктів громадської думки.

Динамічна структура громадської думки розглядає такі *стадії її розвитку*: від зародження до зникнення.

Зародження – вияв широкого зацікавлення певною проблемою великої кількості людей і активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми. У людей з'являється потреба висловити свою думку, обмінятися нею з іншими людьми. Таким чином формується групова думка. У процесі обміну думками формуються різні групи, які дотримуються різних думок стосовно якогось явища, події чи факту соціального життя. Відбувається активна робота щодо згуртування однодумців, виявляються домінуючі протилежні думки, навколо яких концентруються основні сили;

Функціонування – домінуючі думки „узаконюються" і здатні виступати у ролі партнерів чи противників керівних органів і організацій, які створили певну проблему. Ця проблема опиняється і перебуває у фокусі загальної уваги. Позиції більшості членів соціальної спільноти з даної проблеми є чітко визначеними.

Спад – зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей не актуальною. Це може бути пов'язане з тим, що проблему розв'язано, або її вирішення на цей час є неможливим, або ж з'явилось щось, що перекрило цю проблему. Звужується соціальний склад, втрачається гострота протистояння. Однак проблема ще продовжує викликати певне зацікавлення.

Відмирання – думка перестає бути громадською (масовою), перетворившись в розрізнені міркування окремих людей і груп. Соціальна оцінка сходить нанівець.

Громадська думка є важливим елементом суспільного життя сучасного суспільства, що виявляє зацікавлене ставлення широких спільнот до актуальних соціальних проблем та здійснює потужний вплив на діяльність державних інституцій, політичних і громадських організацій, соціальних спільнот і особистоті.

Соціальні інститути забезпечують стійкість соціальних зв'язків і стосунків у суспільстві. Залежно від видів інститутів (політичні, економічні, сімейні тощо)

визначаються і їхні функції, тобто роль, котру виконує той чи той елемент соціальної системи в її організації як цілого. Функція – це категорія, яка відображає існування і розвиток об'єкта, його роль і місце у цьому процесі, значення для інших об'єктів соціальної реальної дійсності.

В соціологічній науці виділяють такі *функції громадської думки* як соціального інституту:

– *адаптації*, (яка включає функції соціалізації і виховну), її суть полягає у прищепленні індивідам норм, цінностей та правил поведінки у суспільстві. Громадська думка постійно спостерігає за людиною, нагадуючи їй про ті моральні санкції, які можуть бути вжиті у випадку порушення вимог соціальної групи. Причому, вплив громадської думки на поведінку людини може бути не лише позитивним, але й негативним, наприклад, багато хто, приймаючи гостей, із задоволенням обійшовся би без алкоголю, але не вдається до такої поведінки, побоюючись осуду громадської думки;

– *регулятивну*. Громадська думка регулює не тільки стосунки між окремими людьми, особою і колективом, колективом і суспільством, але й економічні, політичні, моральні та інші стосунки у суспільстві;

– *контрольну*. Контролює діяльність органів влади управління. Громадська думка практично завжди займає певну позицію щодо питань, які цікавлять спільноту і намагається, щоб діяльність офіційних осіб та організацій відповідала цій позиції.

– *захисну*. Громадська думка „бере під свій захист” окремих осіб, або офіційні інститути. Скажімо, церква на Західній Україні є тим інститутом, який перебуває під захистом громадської думки. Будь-які посягання на цей інститут неодмінно викличуть масовий осуд громадськості;

– *консультативну*. Громадська думка може давати поради, рекомендації різним соціальним інститутам щодо вибору способів вирішення тих чи тих проблем;

– *директивну*. Через референдум або шляхом прямого тиску громадська думка, вказує способи проведення політики стосовно певних проблем, які перебувають у центрі суспільної уваги. Проте не треба плутати тиск громадської думки на владу із диктатурою громадської думки. Останнє – це ситуація слабкості влади, її нездатності ефективно виконувати основні функції, які забезпечують нормальне функціонування суспільства, нездатності управляти економічними, соціальними і політичними процесами. Для суспільних систем, котрі перебувають у такій ситуації властива нестабільність, нестійкість. Така ситуація не може тривати довго. Влада стає по-суті маріонеткою в руках агресивно налаштованого натоапу і тих, хто нею маніпулює. Як правило ситуація завершується приходом до влади ватажків юрби. І тоді зазвичай відбувається докорінна зміна режиму від диктатури громадської думки до її придушення.

Характеристики громадської думки. Громадська думка, реалізуючи сукупність зазначених функцій, діє у всіх сферах життя суспільства. Для того, щоб описати як саме діє громадська думка – сильніше чи слабше порівняно з якимось іншим періодом часу, якій із кількох проблем громадськість приділяє

найбільшої уваги – у соціології виділяють певні *характерні риси* громадської думки:

- *спрямованість* – вказує на загальну якісну оцінку проблеми, повідомляє про налаштованість на неї у вигляді суджень на зразок: „позитивно – негативно – байдуже“, „за – проти – не визначився“. Саме з’ясування спрямованості вважають головною характеристикою громадської думки.

- *інтенсивність* – показник того, наскільки сильною є громадська думка. Формою виміру її інтенсивності можуть бути відповіді респондентів на запитання анкети на зразок: „цілком згоден – згоден частково – мені байдуже – не згоден – цілком не згоден“;

- *стабільність* – тобто тривалість часу, протягом якого в суспільстві домінує та сама спрямованість та інтенсивність громадської думки;

- *інформаційна насиченість* – вказує на те, яким обсягом знань щодо об’єкта думки володіють люди. Ті, хто мають більше знань і чіткішу думку – діють більш усвідомлено щодо проблеми;

- *поширеність* – ступінь поширеності або як її ще інакше називають, „соціальна підтримка“ залежить від суб’єкта громадської думки, тобто тієї соціальної спільноти, яка ініціює цю громадську думку і залежить від актуальності, гостроти проблеми.

Що стосується сфери вияву громадської думки – це політика, право, мораль, економіка, наука, культура, релігія та ін. Найяскравіше громадська думка виявляється у сфері політики. Політичне забарвлення має громадська думка і у правовій сфері, де вчинки людей оцінюються з позиції діючих і бажаних правових норм.

Особливості механізму взаємодії громадської думки з державними, політичними, економічними та іншими соціальними інститутами залежать від каналів її висловлення. Серед найголовніших *каналів висловлення* громадської думки виділяють наступні:

- через поведінку під час виборів усіх рівнів (президентські, парламентські, муніципальні, до місцевих органів влади);

- через участь у законодавчій діяльності, референдумах, плебісцитах, зібраннях та інші різного роду представницьких органах;

- за допомогою засобів масової інформації і комунікації (включно із чутками);

- через мітинги, протести, демонстрації, страйки тощо;

- через лобістські структури і групи тиску;

Лобізм – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади з метою добитися схвалення або несхвалення ними того чи того законопроекту. Термін походить від англійського слова *lobby*, що означає „закрите приміщення для прогулянок, вестибуль, кулуари“. Вважають, що традиція лобізму як специфічного політичного феномену сягає своїм корінням часів президентства у США Уліса Сімпсона Гранта (1869–1877), який із своєю командою мав звичай після робочого дня проводити час у вестибулі одного із Вашингтонських готелів. Тоді, у неформальній обстановці, з ним та

представниками його команди можна було вирішити чимало проблем, часто небезкорисливо.

У більшості країн, в тому числі і в країнах із високо розвинутою демократією, лобізм законодавчо не регламентується.

Одним із найголовніших каналів висловлення громадської думки є її оприлюднення через соціологічні опитування – це специфічний, спеціально організований канал висловлення громадської думки.

Розподіл громадської думки тими чи тими каналами залежить від соціально-політичної ситуації і відзначається такою закономірністю як *самокомпенсація*. Її суть полягає в тому, що у випадку перекриття котрогось із перерахованих каналів висловлення громадської думки, відбувається перерозподіл її потоків рештою каналів. Навіть дуже жорсткий репресивний режим не здатен перекрити геть усіх каналів – завжди залишатиметься місце для чуток, відбуватиметься взаємодія індивідів у малих групах, триватиме міжособистісне спілкування тощо. І навіть якщо ззовні може здатися, що народ цілком придушений і жодної громадської думки не існує, насправді громадська думка живе та відбувається нагромадження її потенціалу. Тому ця форма особливо небезпечна через те, що неможливо спрогнозувати як розрядиться цей нагромаджений потенціал – ні за формою його вияву (це може бути бунт, страйк, акції громадянської непокорності та ін.), ні за місцем соціального вибуху (економічна, політична сфера та ін.). Не в останню чергу якраз через це навіть найрепресивніший режим зацікавлений у тому, щоб знати про стан громадської думки у суспільстві.

II. Вплив та маніпулювання громадською думкою

Термін „маніпуляція” (від латинських коренів *manus* – рука і *pule* – наповнювати) раніше використовувався щодо мистецтва демонстрування фокусів, а також картярських ігор у яких застосовуються відволікаючі прийоми, приховування істинних намірів, створення ілюзій. Згодом, коли термін почали вживати стосовно людей, у нього стали вкладати значення „приручити” іншого, „прибрати його до рук”, намагання перетворити його у слухняне знаряддя, маріонетку.

Маніпулювання представляє спосіб психологічного впливу, що має на меті зміну напряму активності інших людей і здійснюється настільки вміло, що непомітний ними. Маніпулювання передбачає застосування влади одних людей над іншими, коли ті що володіють нею, не пояснюють людям, чого вони від них очікують.

Маніпулювання свідомістю є своєрідне панування над духовним станом людей, управління ними шляхом нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу.

Виділяють три *рівні маніпулювання*:

- перший – це посилення існуючих в свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм;
- другий пов'язаний з тим, що часткові, незначні зміни поглядів на певний процес, подію, факт впливають на емоційне та практичне відношення до конкретного явища;

– третій – це корінна, кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу.

Громадська думка є оцінкою та установкою з боку певної соціальної спільноти щодо якоїсь проблеми.

Установки можуть бути позитивними, негативними і нейтральними („мені байдуже" – тобто відсутність установки). Дослідження показують, що у своєму ставленні до певної проблеми більшість людей, як правило, залишаються нейтральними. Водночас виділяється порівняно невелика частина людей, яка забезпечує рішучу підтримку проблеми і така ж порівняно нечисленна група людей, яка рішуче виступає проти цієї проблеми.

Американський вчений Леон Фестінгер показав, що індивіди схильні не виявляти інтересу до тієї проблеми, яка повністю не відповідає їхній точці зору або дисонує з нею, і, навпаки, шукають додаткову інформацію, яка відповідає їхнім власним установкам або співзвучна з ними. Скажімо, чимало ортодоксальних комуністів наполягають на тому, що ніякого штучного голоду, організованого комуністичною владою, в Україні у 1933 році не було і їх не можуть переконати у зворотному жодні докази, позаяк вони просто не беруть їх до уваги, ігнорують будь-яку інформацію, яка не співзвучна з їхніми власними установками. Зате усі докази на користь перебування комуністів при владі (безплатна освіта, відсутність безробіття, тощо) вони беруть на замітку і принагідно використовують. Отож, можемо зробити висновок, що змінити свідомість людини, яка рішуче виступає проти певної проблеми чи особи дуже важко. І, навпаки, легко посилити підтримку з боку тих, хто підтримує проблему або симпатизує особі. Відтак головним об'єктом впливу завжди виступають ті люди, котрі ще не визначилися.

Соціальним психологом Х. Кентріл були сформульовані *закони*, за допомогою яких можна *управляти формуванням громадської думки* [9, с. 320–321].

1. Думки людей є чутливими тільки до важливих проблем, тому їх значимість та вагомість визначається і поширюється суб'єктами впливу.

2. Надзвичайні, незвичні події можуть тимчасово похитнути усталену громадську думку, що сформувалася стосовно певної технології, устаткування тощо з однієї крайнощі до іншої, поки не визначаться перспективи їх подальшого застосування. Вплив на розуміння і формування цих перспектив можуть чинити зацікавлені особи і групи людей.

3. На громадську думку іноді більш вагомий вплив чинять не реальні події, а слова, тому при необхідності вони інтерпретуються суб'єктами впливу як події.

4. Словесні твердження і дії виявляють максимальне значення тоді, коли громадська думка ще не сформувалася, або коли люди піддаються впливу та довіряють надійному джерелу. Саме тому для надання авторитетності повідомленням широко використовують так званих «виразників» громадської думки – популярних урядовців, експертів, журналістів, відомих політологів, соціологів тощо.

5. Якщо присутній особистий інтерес, то думку людини змінити вкрай

важко, тому інформація про дуже «важливу» подію подається так, ніби вона розв'язує потреби зацікавленої особи, спільноти.

6. Якщо громадська думка належить незначній більшості або соціальна спільнота є не структурованою щодо неї, то на формування їхньої громадської думки впливає дія вчинена зацікавленими суб'єктами.

7. В критичній ситуації люди більш чутливо налаштовані стосовно свого лідера. Якщо вони довіряють і підтримують його, то виявляють значно більшу, ніж звичайно підтримку, а якщо ні – то стають менш терпимими та більш вимогливими.

8. Люди краще сприймають громадську думку і легше формують своє ставлення щодо цілей, ніж стосовно методів їх досягнення. Наприклад, в Україні думка більшості населення налаштована позитивно щодо вільноринкового господарства, однак стосовно того, як відбувається цей процес – існує дуже багато міркувань.

9. Громадська думка, як і особистісна, як правило, забарвлена певним бажанням чи інтересом, і коли вони підсвідомо вагоміші для людини, то вона гостріше реагує на події.

Маніпулювання ґрунтується на *брехні й омані*. Причому в основі цієї брехні лежать корисливі інтереси. Маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян із вільного свідомого на формальний акт, заздальгідь запрограмований спеціалістами щодо формування громадської думки. Поширення маніпулювання пов'язане і з тим, що воно має низку *переваг* порівняно із силовими та економічними методами панування:

- воно здійснюється непомітно для тих, ким маніпулюють;
- не несе за собою прямих жертв і крові;
- не вимагає великих матеріальних затрат, що необхідні для підкупу або заспокоєння численних політичних противників.

Сумний прогноз стосовно майбутнього маніпулятивних технологій належить перу відомого англійського філософа, лауреата Нобелівської премії Бертрана Рассела (1872–1970), який у книзі „Вплив науки на суспільство" відзначив, що якщо раніше словосполучення на зразок „сніг – білий" було прикладом безперечної істини, то у майбутньому вченим доведеться з'ясувати, „...у скільки обійдеться з розрахунку на одну голову, переконати людей у тому, що сніг чорний, і наскільки дешевше переконати їх у тому, що він темно-сірий ... Хоча ця наука ... буде ретельно вивчатися, її студіювання буде обмежене строгими рамками правлячого класу. Простому народу не дозволять знати, як виникають його переконання. Коли ж ця техніка вдосконалиться, кожен уряд, який контролює виховання нового покоління, зможе тримати у підпорядкуванні своїх підданих, не потребуючи ні армії, ні поліції”.

Маніпулювання ґрунтується на:

- *дозуванні інформації*, коли повідомляється тільки частина відомостей, а решта ретельно приховується, як наслідок картина реальності спотворюється в певну сторону, або стає взагалі незрозумілою;
- *змішуванні істинних фактів* з будь-якими припущеннями, гіпотезами, чутками, в результаті чого стає неможливим відрізнити правду від вимислу;

– *затягуванні часу* щодо доведення народу важливих відомостей до моменту, коли вже пізно щось змінити, розв’язати певну проблему;

– *зворотньому ударі*, коли доводиться до людей версія деяких проблем через підставних осіб в ЗМІ, ніби вона вважається більш «об’єктивною», ніж думка прямих учасників події;

– *вчасній брехні* – це повідомлення однозначно брехливої, але надзвичайно очікуваної на даний момент інформації, тому що, чим більше зміст повідомлення відповідає настроям людей, тим ефективнішим його результат.

Серед основних *методів впливу* можна навести такі: переконання, навіювання, психічне зараження, формування установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміни мотивації, вплив через конкретні події (факти), емоційний тиск, формування тривоги, депресії, апатії, використання компромату, «переключення уваги», ставки на «переможця», «рейтинги», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо.

Переконання – метод впливу на свідомість людей, який звернений до їх власного критичного сприйняття. Використовують метод переконання, виходячи з того, що воно орієнтовано на інтелектуально-пізнавальну сферу людської психіки. Його суть в тому, щоб за допомогою логічних аргументів спочатку добитися від людини внутрішньої згоди з певними положеннями, а пізніше на цьому ґрунті сформувані і закріпити нові установки (або трансформувати старі), що відповідають поставленій меті.

Навіювання, або сугестія (лат. *suggestio* – навіювання), метод психологічного впливу на свідомість людей, що ґрунтується на некритичному (і часто неусвідомленому) сприйнятті інформації. При навіюванні спочатку відбувається сприйняття інформації, яка містить готові висновки, а потім на її основі формуються мотиви і установки певної поведінки. В процесі навіювання інтелектуальна (аналітико-синтезуюча) активність свідомості або відсутня, або вона значно послаблена, а сприйняття інформації, настроїв, почуттів, шаблонів поведінки базується на механізмах зараження і наслідування.

Установка – це стан внутрішньої готовності людей на специфічний для них вияв почуттів, інтелектуально-пізнавальної і вольової активності, динаміки та характеру спілкування, предметно-практичної діяльності і ін., що відповідають наявним у них потребам. Виникнення установки, як правило, передуює усвідомленню людьми певної потреби і умов, в яких ця потреба може бути задоволена. Соціальний вплив в суспільстві, в окремих групах людей створює таку ситуацію, в котрій наявна потреба задовольняється представленням конкретної інформації, поданої певним образом. Завдяки їй установка формується, закріплюється, замінюється або змінюється в свідомості людей.

Стереотипи представляють поширені в певних соціальних групах схематизовані уявлення про факти дійсності, що зумовлюють досить спрощені (як правило, неадекватні реальності) оцінки і судження представниками цих груп. Вони формуються в результаті неодноразової смислової і емоційної акцентуації свідомості людей на тих або інших явищах і подіях, багаторазового їх сприйняття та закарбовування в пам’яті.

Зараження – особливий метод психологічного впливу на людей у процесі

спілкування і взаємодії, під час якого відбувається передача певних настроїв, спонук не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу людини.

Залякування (ініціювання страху) – це формування психічних станів неспокою, депресії або апатії; пробудження почуття страху перед реальною або придуманою зогрозою, а також перед невідомим.

Емоційний тиск використовується для формування у людей таких астенічних психічних станів, як *тривога, депресія, апатія*.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях з неясними наслідками і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога може проявлятися як відчуття безпомічності, невпевненості, безсилля перед зовнішніми факторами, як перебільшення їх могутності і небезпеки. Прояви тривоги в поведінці, полягають в загальній дезорганізації діяльності, що порушують її спрямованість та продуктивність.

Депресія – це афективний емоційний стан, що характеризується негативним фоном. Людина в стані депресії випробує важкі переживання, страждання, сум, відчай. Її бажання, мотиви, волева активність, самооцінка значно знижені. Сприйняття часу також змінене – перебігає вкрай повільно. Для поведінки людей характерні загальмованість, безініціативність, швидка втомлюваність, що приводить до різкого падіння продуктивності діяльності.

Апатія – це емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспектив, пригніченості, втрати віри в кінцеву мету, в керівництво, в успіх справи і ін. Апатія характеризується емоційною пасивністю, байдужістю до подій оточуючої реальності та розвивається на фоні зниження фізичної і психічної активності.

Як уже зазначалось, найважливіша роль у процесі маніпулювання громадською думкою належить ЗМІ і особливо телебаченню.

Для цієї мети ЗМІ відпрацьовано велику кількість прийомів. Інститут аналізу пропаганди (США) узагальнив ці прийоми і виділив ряд найпоширеніших *методів маніпулювання* громадською думкою:

"Визначення". Ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як самоочевидні, що не потребують доказів. Скажімо, ідея про те, що в демократичному суспільстві існує плюралізм ЗМІ, хоча насправді, незважаючи на величезну кількість джерел їх походження, усі ЗМІ контролюються великими рекламодавцями і урядами.

"Блискача всезагальність". Зображуючи якісь події у яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що абсолютна більшість суспільства підтримує таку точку зору („переважна більшість”, громадська думка”) Алгоритм дій приблизно такий: спершу політики з допомогою соціологічних опитувань, політологічних центрів, куплених журналістів, вчених, та різного роду впливових осіб створюють так звану громадську думку. Потім – втілюють за допомогою ЗМІ цей продукт своєї діяльності в реальне життя, а далі – маніпулюють цим своїм власним продуктом, імплантованим у дійсність.

"Рекомендація". Потрібна теза вкладається в уста особистості, яка користується високою популярністю в певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен тощо). В суспільній свідомості вкоренився стереотип, буцімто людина, яка досягла вагомих успіхів у якійсь галузі, компетентна і в усіх інших сферах. І хоча численні факти переконують, що це всього-навсього поширена помилка – є безліч фактів, які демонструють, що особи, що блискуче роблять одну справу, виявляються безпомічними в інших. Тим не менше, цей стереотип щосили експлуатується політиками і бізнес-рекламою. Досить згадати, скільки популярних артистів, спортсменів, журналістів і т. ін. наймають в свої ряди політичні партії напередодні виборів.

"Підтасовування карт". Можливість і виправданість застосування точної чи неточної, логічної чи нелогічної заяви з метою пробудження цікавості аудиторії і опанування нею. Наприклад, пробудження загального інтересу до складної екологічної ситуації в певному регіоні – формулювання надії, яка опановує масами і переконання аудиторії у тому, що для того, аби справитися з проблемою, необхідно „всім скочити в один човен і гребти в один бік”, тобто підтримати певний накинений рецепт виходу з кризи.

"Перенесення". Прийом, за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яку потрібно популяризувати. Скажімо, на парламентських виборах 2002 року в Галичині, де авторитет Віктора Ющенка і виборчого блоку „Наша Україна” був дуже високим, майже усі депутати-мажоритарники, а також кандидати до органів місцевого самоврядування, котрим вдалося заручитися підтримкою цих політичних сил, перемогли у своїх виборчих округах.

Можна навести й інші приклади, коли об’єкт в очах громадськості штучно прив’язується до чогось такого, що сприймається суспільною свідомістю як дуже добре (чи, навпаки, погане): "Сталін – це Ленін сьогодні"; „Саддам Хусейн – арабомовний Гітлер”.

"Підміна". Полягає у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки. Так, бандитів називають „борцями за свободу”, а найманців – добровольцями. Скажімо, війна у Чечні російськими електронними ЗМІ називалася не інакше, як антитерористична операція. Можемо також згадати такі, наприклад, лексичні пари, як „наведення конституційного порядку” і „військова агресія”, „захист прав людини” і „точкові бомбардування”, „загальнолюдські цінності” і „принципи західної демократії”, „запровадження вільного ринку” і „зруйнування вітчизняної економіки”. Кожна із цих пар словосполучень може в певному контексті бути синонімічною. Як наслідок – людина судить не про події, а про їх назви; інакше кажучи, інтерпретація починається уже в номінативних, формально нейтральних висловлюваннях.

«Свідчення». Полягає в переданні фактів, які реально мали місце, а також висловлювань і цитувань відомих чи знаменитих особистостей, які спрямовані або на підтримку свого кандидата, або проти суперників. Так, можна викрити, як та чи інша людина поважає чи, навпаки, ненавидить певну соціальну групу.

„Гра в протонародність". З допомогою цього прийому створюють оман-

ливе відчуття близькості якоїсь суспільної групи чи особи до простих людей, народу, внаслідок чого вони краще зрозуміють їх проблеми та потреби і ефективніше їх реалізують в результаті приходу до влади.

„Перетасування фактів“. Полягає в тенденційному підборі тільки позитивних чи тільки негативних реальних фактів для доведення справедливості позитивної або негативної оцінки якоїсь ідеї (судження, поняття, явища). Цей прийом дуже часто використовують провідні світові інформантства.

«Фургон з оркестром». У цьому випадку інформація подається з винятково мажорною інтонацією, очевидні і не дуже значущі позитивні моменти багаторазово збільшуються, що створює враження благополуччя, успіху, руху вперед тощо.

Є ще чимало інших методів введення громадськості в оману, такі, скажімо, як залякування, емоційне пригнічування, ініціювання агресивних емоційних станів тощо. Кількість їх повсякчас зростає.

Важливим регулятором громадської думки є засоби масової інформації. ЗМІ у суспільстві є не лише способом впливу на маси а й засобом їх участі в соціальному управлінні. Ця участь здійснюється на базі всебічного інформування громадськості про соціальне життя в цілому та про діяльність окремих соціальних інститутів. Друковані та електронні засоби масової інформації забезпечують гласність громадській думці, доводять її до відома соціальних інститутів, надають трибуну для обміну думками. Чим вищою є інформованість громадськості, тим компетентнішою є громадська думка. Формування громадської думки та її висловлення – дві взаємопов'язані сторони в діяльності ЗМІ.

Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки. Якою ж буде інформація – не в останню чергу залежить від ЗМІ. Тому в сучасному світі різко зростає роль ЗМІ у формуванні громадської думки. Відомо, що навіть у суто інформаційних програмах міститься замаскований коментар, приховане навіювання (іноді його роль виконує сам вибір інформаційного приводу). Отримання інформації сьогодні стало такою самою необхідною людською потребою, як і споживання їжі. „Ковтаючи“ пропоновану ЗМІ інформацію, ми отримуємо і певну „дозу“ навіювання.

Особливу роль у цьому процесі відіграє телебачення. Секрет такого високого впливу цього різновиду ЗМІ зумовлений кількома чинниками: по-перше, телепередачі є найбільш простими для сприйняття; по-друге, вони створюють ефект особистої присутності людини на місці події; по-третє, на думку психологів, до 40% всієї чуттєвої інформації про навколишній світ людина отримує за допомогою зору. Те, що людина бачить особисто, звичайно не потребує словесного чи письмового опису. Інформація, отримувана глядачем, має цілісний, образний характер, а тому є простою і загальнодоступною. Також дуже важливо, що телебачення не лише дозволяє отримувати необхідну, актуальну подієву інформацію, але й організовує вільний час, відпочинок, розваги. Воно формує не тільки смаки, потреби населення, але й його ставлення до усіх політичних проблем.

Проте, оскільки телебачення, як і інші ЗМІ, перебуває під контролем політичних та економічних еліт і служить їхнім інтересам, то із трибуни громадської думки ЗМІ перетворилися у своєрідний її регулятор. Тому останнім часом все гостріше постає проблема пов'язана із репрезентативністю громадської думки у матеріалах друкованих та електронних засобів масової інформації. За допомогою ЗМІ сильні світу цього спрямовують поведінку народних мас у потрібне їм русло. Особливо яскраво це виявляється у період виборних кампаній. Сучасні ЗМІ перетворилися у один із найголовніших інструментів маніпулювання громадською думкою.

Використання ЗМІ для політичного маніпулювання сьогодні становить найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного ладу. Як зауважив відомий австрійський філософ Фрідріх Хайєк (1899–1984): „Одним із найсумніших явищ нашої епохи є масовий демократичний рух, який виступає за політику, котра неминуче веде до знищення демократії, і котра може бути вигідна тільки меншості серед тих, хто підтримує цю політику”.

Процес відходу преси від скромної, але зрозумілої ролі інформатора споживачів про різні події, і перетворення її на інструмент для нав'язування пересічному громадянину набуває загрозливих розмірів і може представляти сер'єзну загрозу для суспільного розвитку.

Основним матеріалом, за допомогою якого ЗМІ здійснюють свої маніпуляції, є інформація. А інформацію можна:

- сфабрикувати, видаючи її за справжню;
- спотворити шляхом неповного, однобокого подання;
- відредагувати, додавши різноманітні вигадки;
- інтерпретувати факти у вигідному для маніпулятора світлі;
- приховати важливу інформацію, якісь суттєві деталі;
- відбирати факти відповідно до своєї позиції;
- опублікувати правдиву інформацію тоді, коли вона вже втратила свою актуальність;

– неточно процитувати, навівши лише частину фрази або виступу, котра будучи вирваною з контексту набуває іншого, іноді протилежного сенсу.

Якщо можливості для маніпулювання громадською думкою є такими широкими, то може видатися, що ті соціальні групи, які володіють великими фінансовими ресурсами повинні завжди диктувати свою волю. Однак насправді їхні *можливості обмежені рядом чинників*. Найважливішими з них є наступні:

– *конкуруюча пропаганда*. (Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, вартостей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому впливати на поведінку людей). Якщо держава має монополію на пропаганду (наприклад, при тоталітарних режимах), кожному представнику громадськості дуже важко засвоювати альтернативні, відмінні від офіційних ідеї та погляди. Офіційна пропаганда придушує інакодумство і виставляє у вигідному світлі ті факти, у яких вона зацікавлена. В демократичних же політичних системах завжди існує можливість сприймати різні точки зору існує декілька джерел поширення пропаганди, які підтримують альтернативні

точки зору. В конкурентній боротьбі ці сторони ставлять одна одній певні обмежувальні умови, котрі роблять неможливою безконтрольну пропаганду.

– *довіра* пропагандистам в очах представників громадськості значною мірою залежить від інформації і способів її подання. Коли пропонувані громадськості факти помітно відрізняються від домінуючої громадської думки і реальної дійсності, виникає напруження, спрямоване проти тих, хто здійснює пропаганду.

– *різниця в освіті* у різних соціальних груп громадськості може призвести до того, що зусилля пропагандистів будуть сприйматися тільки прошарками з високою (або, навпаки, з низькою) освітою.

– *вірування* і система вартостей у різних представників громадськості також обмежують пропагандистські умови, позаяк представники різних соціальних верств, будучи носіями різних систем норм і вартостей, піддають критичному аналізу дії пропагандистів.

Наведені механізми впливу на громадську думку свідчать про її важливість для нормальної життєдіяльності суспільства, яке зважаючи на ці обставини, має створити належні умови для підвищення її ролі в соціальній практиці, якими слід вважати:

– регулярне виявлення громадської думки державними органами, громадськими організаціями, науковими центрами:

– вільне виявлення всіма громадянами в найрізноманітніших формах своїх думок, оцінок та позицій з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності:

– постійне використання громадської думки органами державного управління і громадськими організаціями на базі юридичних актів та системи законодавчих гарантій, які забезпечують її включення в систему соціального управління;

– формування політичної і правової інформованості громадян, підвищення їхньої культури в цьому відношенні;

– систематичне і широке інформування населення про результати вивчення громадської думки, зауваження і вимоги, адресовані відповідним органам державного й громадського управління та посадовим особам;

– матеріальна та моральна підтримка державними органами влади і управління інститутів та інших установ з вивчення громадської думки.

Отже, вивчення і врахування громадської думки в нашому суспільстві органічно пов'язані з глибиною та масштабами процесів трансформації суспільства. Розвиток демократії немислимий без систематичного її вивчення та сприйняття, яка є способом реалізації гласності, знаряддям удосконалення всієї системи суспільних відносин.

Резюме

1. Соціологія громадської думки – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає виникнення та механізми функціонування громадської думки, соціальні чинники, що впливають на її зміст і активність та визначають її місце в соціальному житті суспільства.

2. Об'єктом соціології громадської думки є громадська думка як стан

масової свідомості і як соціальний інститут. Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і аж до окремих спільнот якогось міста чи села. Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів. Виділяють спільноти різного типу: територіальні, демографічні, професійні, етнонаціональні, державні та ін.

3. Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

4. Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних та невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

5. Стадії розвитку громадської думки: зародження – вияв широкого зацікавлення певною проблемою великої кількості людей і активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми; функціонування – домінуючі думки „узаконюються" і здатні виступати у ролі партнерів чи противників керівних органів і організацій, які створили певну проблему; спад – зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей не актуальною; відмирання – думка перестає бути громадською (масовою), перетворившись в розрізнені міркування окремих людей і груп.

6. В соціологічній науці виділяють такі функції громадської думки як соціального інституту: адаптації, (яка включає функції соціалізації і виховну), регулятивну, контрольну, захисну, консультативну, директивну. Для громадської думки характерні такі основні риси: спрямованість, інтенсивність, стабільність, інформаційна насиченість, поширеність.

7. Основні канали висловлення громадської думки: поведінка електоральної спільноти під час виборів усіх рівнів (президентських, парламентських, муніципальних, до місцевих органів влади); участь громадян у законодавчій діяльності, референдумах, плебісцитах, зібраннях та інші різного роду представницьких органах; засоби масової інформації і комунікації (включно із чутками); участь громадян у мітингах, протестах, демонстраціях, страйках тощо; лобістські структури і групи тиску.

8. Серед основних технологій впливу можна навести такі: переконання, навіювання, наслідування, психічного зараження, установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміни мотивації, впливу через конкретні події (факти), компромату, «переключення уваги», ставки на «переможця», «рейтингів», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо. До основних методів маніпулювання громадською думкою відносяться: "визначення", "блискуча всезагальність", "рекомендація", "підтасовування карт", "перенесення", "підміна", «свідчення», „гра в простонародність", „перетасування фактів», «фургон з оркестром», «залякування», «емоційне пригнічування», «ініціювання агресивних емоційних станів»тощо.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте громадську думку як стан масової свідомості і як соціальний

інститут.

2. Проаналізуйте специфіку функціонування громадської думки в різних суспільствах.
3. Охарактеризуйте структуру громадської думки.
4. Чи можна вважати громадську думку соціальним інститутом?
5. Які найголовніші канали висловлення громадської думки в Україні є найбільш ефективними?
6. Роль ЗМІ як регулятора громадської думки?
7. Як впливають на громадську думку? Чи можна вважати синонімічними вирази „вплив на громадську думку" і „маніпулювання громадською думкою"?
8. Які фактори обмежують можливості маніпулювання громадською думкою?
9. Охарактеризуйте особливості реалізації громадської думки в сучасному українському суспільстві.

План семінарського заняття:

1. Громадська думка як соціальний феномен.
2. Напрями, прийоми і засоби впливу на громадську думку.
3. Соціально-психологічні загрози маніпуляцією громадською думкою
(2 год.)

Теми рефератів:

1. Особливості функціонування громадської думки в різних суспільствах.
2. Природа і структура громадської думки.
3. Маніпулювання громадською думкою: суть, закони і методи.
4. Прийоми маніпулювання громадською думкою.
5. Місце чуток у громадській думці.

Використана і рекомендована література

1. Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. статей / Под общ. ред. С.В. Устименко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 548 с.
3. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М.: Основы, 1996. – 319 с.
5. Почепцов Г.Г. Психологические войны. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». – 2000. – 528 с.
6. Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Туленков Н.В. Социология общественного мнения. – К.: УГУФВС, 1994. – 374 с.
9. Танчин І. Соціологія: Навч. посіб. – Львів: УАД, 2005. – 360 с.

Тести

1. Яке із наведених визначень найбільш повно розкриває поняття «громадська думка»?
 - а) це специфічний прояв свідомості і поведінки людей;
 - б) це духовно-практичний засіб впливу на соціальну реальність;
 - в) це особливий стан реальної свідомості, який виражає домінуюче ставлення стосовно актуальних проблем, що зачіпають інтереси значної частини суспільства;
 - г) це соціальний інститут суспільства.
2. У якій з відповідей найповніше й найглибше розкрито предмет соціології громадської думки:
 - а) це наука, що вивчає зміст проявів громадської думки;
 - б) це наука, що вивчає виконання громадською думкою своїх соціальних функцій;
 - в) це наука, що вивчає носіїв (суб'єктів) громадської думки;
 - г) це наука, що вивчає соціальні аспекти і характеристики громадської думки.
3. Загальноприйнятим поняття «громадська думка» стало у:
 - а) XVIII ст.;
 - б) XIX ст.;
 - в) XX ст.;
 - г) XVII ст.
4. Поняття, що позначає громадську думку появилось у:
 - а) Франції;
 - б) Німеччині;
 - в) Англії;
 - г) Австрії.
5. Здатність громадської думки ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання є призначенням:
 - а) експресивної функції;
 - б) консультативної функції;
 - в) директивної функції;
 - г) інформаційної функції.
6. Позиція людини, соціальної спільноти, суспільства стосовно певної події, факту, явища найбільш повно виражає:
 - а) експресивна функція;
 - б) консультативна функція;
 - в) директивна функція;
 - г) інформаційна функція.
7. До основних видів вираження громадської думки належать:
 - а) стихійність;
 - б) ініціативи суспільних структур;
 - в) соціологічні дослідження;
 - г) всі відповіді неправильні.
8. До основних напрямів дослідження соціології громадської думки відноситься:
 - а) розкриття соціальної сутності громадської думки;
 - б) аналіз взаємодії об'єкта і суб'єкта громадської думки;
 - в) відображення механізму її соціального функціонування;
 - г) всі відповіді неправильні.
9. До основних рис громадської думки відноситься:
 - а) спрямованість;
 - б) інтенсивність;
 - в) стабільність;
 - г) інформаційна насиченість;
 - д) поширеність.
10. Серед основних каналів висловлювання громадської думки виділяють такі:
 - а) участь у виборах;
 - б) участь у законодавчій діяльності;
 - в) участь у мітингах, демонстраціях тощо;
 - г) лобістські структури і групи тиску.
11. Серед наведених визначень поняття «маніпулювання громадською думкою» найбільш повно відповідає таке:
 - а) це спосіб психологічного впливу з метою зміни напряму активності інших людей;
 - б) це своєрідне панування над духовним станом людини;
 - в) це приховування істинних намірів суб'єкта впливу щодо об'єкта впливу;
 - г) намагання перетворити об'єкт впливу у слухняне знаряддя, маріонетку.
12. До основних рівнів маніпулювання громадською думкою належать:

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивної або негативної оцінки поняття, явища, людини.

20. Перетасовка фактів, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямівування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що викликають до них негативне ставлення;

б) позначенні певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) через образ, що поширюється викликати асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, що має в очах об'єкта беззаперечну цінність та зробити зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивної або негативної оцінки поняття, явища, людини.

Розділ № 20. Методологія і методика соціологічного дослідження

- В результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити поняття соціологічного дослідження;
 - проаналізувати основні етапи соціологічного дослідження;
 - охарактеризувати програму соціологічного дослідження та її основні розділи;
 - проаналізувати робочий план соціологічного дослідження;
 - охарактеризувати опитування як метод збору соціологічної інформації;
 - охарактеризувати аналіз документів і спостереження в соціології;
 - здійснити етап обробки та аналізу соціальної інформації;
 - прогнозувати соціальні явища і процеси.

I. Організація соціологічних досліджень.

II. Програма конкретного соціологічного дослідження.

III. Методи збору соціологічної інформації.

I. Організація соціологічних досліджень

Структура соціологічного знання має три рівні: загальна соціологічна теорія, галузеві і спеціальні соціологічні теорії та конкретні соціологічні (або емпіричні) дослідження.

Соціологічне дослідження – це система послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур для отримання достовірного знання на основі фактичних даних.

Предметом аналізу конкретних соціологічних досліджень можуть бути: а) реальна поведінка індивідів, соціальних спільнот та груп; б) вербальні дії індивідів: їх судження, думки, погляди; в) результати людської діяльності. Здійснення конкретного соціологічного дослідження дає можливість отримати унікальну інформацію, яка пов'язана з фактофіксуючими знаннями. Така інформація може бути вилучена, наприклад, шляхом прямої або опосередкованої реєстрації подій, явищ, оцінок, думок, суджень людей. На думку американського соціолога Н. Смелзера, специфічне поєднання фактів, теорій та гіпотез здатне здобути виїнятково унікальну інформацію, яка за умов застосування відповідних методик дасть можливість отримати нове знання. Соціолог, здобуваючи специфічну суб'єктивну інформацію від конкретних індивідів, застосовуючи спеціальні правила та процедури для її обробки, отримує об'єктивне знання про процеси, що відбуваються у соціальному житті.

Важливою специфічною рисою конкретних соціологічних досліджень є комплексність та багатофакторність у вивченні суспільства при його діагностиці. Як правило, вивчаючи ту чи іншу проблему, соціологи тісно співпрацюють з фаховими експертами – юристами, економістами, психологами, що забезпечує здобуття цілісного системного знання. Специфічність конкретних

соціологічних досліджень полягає також у тому, що їх результати широко використовуються у практиці соціального управління, прогнозування соціальних процесів, при розробці соціальних, у тому числі політичних, технологій, при виробленні практичних рекомендацій щодо удосконалення

Види та типи соціологічних досліджень. Типологія емпіричних досліджень є досить розгалуженою. Перш за все, слід розрізнити просте опитування громадської думки від власне конкретного соціологічного дослідження. Опитування громадської думки – це збір інформації про сукупну думку певної групи людей з певної проблематики. Для опитування громадської думки не обов'язковою є програма дослідження, не є необхідною також і вибірка. Важливою вимогою простого опитування громадської думки є повне формулювання запитання у тому вигляді, як воно звучало в анкеті для респондентів. У разі вибіркового дослідження необхідним є визначення генеральної сукупності та обсягу вибіркової сукупності, а також дати проведення опитування та назви організації, що його проводила. Соціологічне дослідження має різновиди.

В залежності від *рівня наукового знання* соціологічні дослідження поділяють на *теоретичні*, що спрямовані на глибоке узагальнення зібраного фактичного матеріалу та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання й *емпіричні*, призначені для розв'язання конкретної соціальної проблеми.

За *глибиною аналізу* виділяють:

– *пошукові дослідження* – за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належать до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі соціальні сукупності, мають спрощену програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження;

– *описове дослідження* – це дослідження, яке має на меті отримати цілісне, якомога повне уявлення про соціальне явище, що вивчається;

– *аналітичне дослідження* – це дослідження, мета якого не лише опис предмету вивчення, але й виявлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими його елементами.

За *методом*, застосовуваним у соціологічному дослідженні виокремлюють опитування, і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За *затратами часу* виділяють довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1–2 тижнів до 1–2 місяців).

За *типом відносин між замовником і виконавцем*, соціологічні дослідження бувають держбюджетні і госпрозрахункові з оплатою відповідних установ.

Залежно від *способу дослідження об'єкта* (у статичі чи динаміці) виділяють разове і повторне. *Разове дослідження* інформує про стан об'єкта, його кількісні і якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища.

У соціології широко застосовуються *повторювальні дослідження*, коли

об'єкт вивчається в динаміці. Це дослідження вивчає один і той же об'єкт, або різні контингенти, і проводиться декілька разів через певні проміжки часу з наступним порівнянням отриманих результатів. У свою чергу повторювальні дослідження мають такі підвиди. Серед них вирізняють: *трендові* дослідження, мета яких – вивчення певної вікової групи. *Когортні* тренди – різновид повторювального дослідження, предметом якого виступає певна вікова група, постійна в часі. Наприклад, досліджується соціальна група молоді у 1980-х, 2000-х та 2010-х роках. *Історичні* тренди – різновид повторювального дослідження, предметом якого виступає одна і та ж група через певні проміжки часу. Наприклад, досліджується вікова група 20-річних, потім ця ж група – через 10 років, згодом – ще через 10 років і т.д. *Панельне* дослідження – вид повторювального соціологічного дослідження, коли вивчається один і той же соціальний об'єкт за тією ж методикою з певним часовим інтервалом (перепис населення – типовий приклад такого дослідження). Таке дослідження має за мету відстежити динаміку процесів.

Лонгітюдне дослідження – вид повторювального дослідження, коли відбувається довготривале спостереження за об'єктом.

Соціальний моніторинг – це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз даних за динамікою соціальних процесів в районі, регіоні, країні. За допомогою таких досліджень можна вивчити об'єкт у русі, аналізувати зміни, їх динаміку.

За *системою вибору одиниць об'єкта* соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежуються усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують *вбіркові дослідження*. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину (кількість і характеристику визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) складають висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Польове дослідження – це соціологічне дослідження, мета якого – вивчення соціальних об'єктів методом безпосереднього спостереження за ними у реальних природних умовах. Термін "польове дослідження" уперше був введений в науковий обіг антропологами та етнографами Чикагської школи і є антонімом терміну "лабораторне дослідження". Вдаючись до таких досліджень, соціолог безпосередньо знаходиться в центрі подій і має змогу вивчати об'єкт у реальних життєвих умовах, отримуючи достовірну інформацію.

У *проведенні соціологічних досліджень виділяють* чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних *етапи*:

1. *підготовчий*, який полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо;

2. збір первинної соціологічної інформації, який відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту;
3. упорядкування та обробка зібраної інформації;
4. аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного із етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

II. Програма конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження – це єдність теоретичного та емпіричного етапів аналізу різних сторін соціальної реальності. Науковий аналіз проблем потребує відповідної підготовки для забезпечення надійності та достовірності отриманих в результаті дослідження даних. Починається соціологічне дослідження з розробки програми, яка визначає логічну послідовність науково-аналітичної роботи творчого колективу. Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. З цієї точки зору виділяють *два види* досліджень:

- теоретико-прикладні дослідження, мета яких – сприяння розв'язанню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вирішення та пояснення;
- прикладні дослідження, завдання яких – визначення конкретних дій щодо практичного розв'язання визначених соціальних проблем.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження. У процесі розробки програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації. Програма складається з двох частин: теоретико-методологічний розділ; організаційно-методичний розділ.

Теоретико-методологічний розділ програми містить:

- обґрунтування проблеми, визначення об'єкта та предмета дослідження;
- визначення мети та завдань дослідження;
- уточнення та інтерпретацію основних понять;
- попередній систематичний аналіз об'єкта дослідження;
- розробку робочих гіпотез.

Організаційно-методичний розділ містить:

- стратегічний план дослідження;
- обґрунтування вибірки;
- визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Доповненням програми є *робочий план*, в якому впорядковуються етапи роботи, терміни проведення дослідження, визначаються необхідні матеріальні та людські ресурси тощо. Програма дослідження має виконувати такі функції:

- методологічну (передбачає чітке окреслення наукової проблеми, визначення мети та завдань дослідження);
- методичну (полягає у розробці процедури дослідження, визначенні методів збирання та аналізу інформації);
- організаційну (виявляється у організації роботи колективу соціологів, визначенні та розподілі функцій, формах контролю за ходом дослідження).

Успіх соціологічного дослідження залежить від того, наскільки ретельно розроблена програма. Так, теоретико-методологічний розділ починається з формулювання проблеми дослідження, визначення об'єкта та предмета соціологічного пізнання. Вирішенню цього завдання сприяє *аналіз проблемної ситуації*, яку можна визначити як протиріччя між знанням про потреби людей в тих чи інших діях та незнанням про шляхи, методи та засоби реалізації цих дій. Результатом аналізу проблемної ситуації є формулювання теми дослідження, в якій обов'язково визначається конкретний об'єкт дослідження. Це може бути соціальний процес, соціальні групи, взаємовідносини, явища.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодіях).

Предмет дослідження – найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору якості, особливості відношення об'єкта, які потребують безпосереднього вивчення.

Мета дослідження – кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Завдання дослідження формулюють питання, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети і об'єднують коло проблем, яке необхідно проаналізувати для того, щоб відповісти на головне питання дослідження. Завдання дослідження безпосередньо пов'язані з характером аналізу. Якщо мова йде про теоретико-пізнавальні проблеми дослідження, то завдання і висновки дослідження будуть визначатися теоретичними положеннями і новими концепціями, отриманими в результаті аналізу. Якщо мова йде про прикладні дослідження, то завдання і висновки будуть орієнтовані на соціальну діагностику проблеми, практичні рекомендації.

Наступним кроком є *інтерпретація основних понять* – процедура тлумачення, уточнення змісту понять, які складають концептуальну схему дослідження. У соціологічному дослідженні існують три види інтерпретації: теоретична, емпірична та операційна. Вони забезпечують зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнями аналізу процесів, теоретичних положень з реальними фактами дійсності, з методами пошуку, реєстрації та аналізу емпіричних даних.

Розробка робочих гіпотез. *Гіпотеза* – це наукове припущення про можливі зв'язки, відносини, причини, що призводять до тих, чи інших явищ. У процесі дослідження необхідно підтвердити або заперечити гіпотези. Закінчення процесу формулювання гіпотез дає можливість досліднику розробити інструментарій, тобто перейти від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та

ін. Вимоги, що ставляться до гіпотез:

- гіпотеза не може містити понять, які не мають емпіричних індикаторів (тобто, попередньо не проінтерпретовані), інакше вона не може бути перевіреною;
- гіпотеза не повинна суперечити отриманим раніше знанням та встановленим фактам;
- гіпотеза має бути простою і не повинна містити умов, припущень, що утруднюють її розуміння;
- гіпотеза повинна бути такою, що перевіряється за існуючого рівня знань та методичних можливостей;
- гіпотези у дослідженні повинні бути об'єднані у систему доведень висунутого пояснення.

Гіпотези класифікують за різними критеріями. Так, виходячи із завдань дослідження, розрізняють основні та неосновні гіпотези; за ступенем узагальненості виокремлюють висхідні гіпотези та гіпотези – наслідки; за порядком висунення розрізняють первинні та вторинні гіпотези. За змістом гіпотези можуть бути описові, пояснювальні та гіпотези на прогноз.

Організаційно-методичний розділ програми конкретного соціологічного дослідження. Організаційно-методичний розділ програми соціологічного дослідження включає стратегічний план дослідження, обґрунтування вибірки та її формування; визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Стратегічний план дослідження відображає рівень знань, яким володіє дослідник, що і визначає можливості розробки гіпотез. Стратегія дослідницького пошуку може бути різною, зокрема: розвідувальною, аналітичною або експериментальною.

Розвідувальний план використовується тоді, коли для розробки стратегії не вистачає літератури, інформації про об'єкт дослідження, і дослідник не в змозі сформулювати гіпотези. Розвідувальна стратегія передбачає такі етапи:

- аналіз літератури, що вивчається;
- бесіди із спеціалістами, які працюють з аналогічними проблемами;
- розвідувальне спостереження.

Метою розвідувального плану є формулювання проблеми, визначення мети та завдань, висунення гіпотез.

Аналітичний план застосовують тоді, коли є достатньо джерел та знань про об'єкт дослідження, що дає можливість висувати гіпотези. Мета плану – встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах та процесах.

Експериментальний план використовують при ретельній розробці гіпотез. Застосовуючи його у соціальному експерименті, можна розробити управлінські рішення проблем, що становлять інтерес і мають важливе значення. Мета дослідження та його гіпотези визначають тип і способи вибірки. При дослідженні за розвідувальним планом вимоги до вибірки не дуже суворі. У цьому випадку відбір одиниць спостереження за об'єктом визначається за простим правилом: виділяють полярні групи за суттєвими для аналізу критеріями. Чисельність таких несистематичних вибірок не визначається. Все

залежить від якості отримуваної інформації. Спостереження або опитування проводяться доти, доки отриманої інформації не буде достатньою для формулювання гіпотез. Склад та обсяг вибірки не фіксується заздалегідь, а визначається досвідом у процесі розвитку дослідження. Інші два типи досліджень потребують репрезентативної вибірки. Вимоги репрезентативності вибірки означають, що, за визначеними параметрами, склад обстежуваних у дослідженні повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Важливим етапом в організації соціологічного дослідження є *розробка інструментарію*, тобто перехід від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереження та ін. Ці показники повинні бути доступні спостереженню та вимірюванню і відбивати різноманітні соціально-психологічні характеристики об'єкту. Розробляючи інструментарій, готують інструкції з проведення польового етапу соціологічного дослідження.

Генеральна та вибіркова сукупність у конкретному соціологічному дослідженні. Різновиди вибірок. Всі конкретні соціологічні дослідження умовно можна поділити на дві великі групи – *суцільні*, коли об'єкт дослідження вивчається повністю, без будь-яких виключень, та *вибіркові*, коли досліджується лише певна частина об'єкта, відібрана за спеціальними ознаками, а висновки розповсюджуються на весь об'єкт. Класичними прикладами суцільних досліджень є загальнонаціональні переписи населення або референдуми. Суцільні дослідження, як правило, мають обмежене використання і застосовуються у прикладній соціології досить рідко в тих випадках, коли об'єкт дослідження представлений невеликою кількістю людей (наприклад, студенти певного вузу, працівники певного підприємства тощо). Більшість конкретних соціологічних досліджень носять не суцільний, а вибірковий характер. Це дозволяє забезпечити економічність досліджень та їх надійність за умов використання специфічної методики та техніки. Розрізняють генеральну та вибіркову сукупність.

Генеральна сукупність – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню. Інколи генеральну сукупність називають популяцією.

Вибіркова сукупність – це частина генеральної сукупності, яка відображає та відтворює основні характеристики останньої і є її зменшеною моделлю. Наприклад, соціолог ставить за мету вивчити політичні орієнтації студентської молоді України. Генеральна сукупність визначається метою дослідження, а це означає, що її складають усі представники студентської молоді України. Вибіркова ж сукупність визначається за допомогою математичних методів і повинна репрезентувати (представляти) за своїми основними характеристиками генеральну сукупність. Наприклад, Інститут соціології НАН України, опитуючи близько двох тисяч респондентів, відібраних за певними критеріями (стать, вік, освіта, прибуток, професійна приналежність, раса, місце проживання, величина населеного пункту та інше), отримує достовірні дані про все українське населення. Вибіркове опитування значно зменшує кошторис соціологічного дослідження і скорочує терміни його проведення. Властивість вибіркової

сукупності відтворювати основні характеристики генеральної називають *репрезентативністю*. Вислів "репрезентативне соціальне дослідження" означає, що вибіркова сукупність, яка досліджувалася, відображає основні параметри генеральної сукупності і є її зменшеною моделлю, а висновки дослідження вибіркової сукупності можуть бути поширені на всю генеральну сукупність.

Різниця, розходження, які об'єктивно існують між характеристиками генеральної та вибіркової сукупностей, називаються, *похибкою репрезентативності*. Вірогідність похибки репрезентативності зменшується завдяки збільшенню обсягу вибірки, а також внаслідок вдосконалення процедури формування вибірки шляхом застосування математичних методів.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки. Такими елементами є поселення, підприємства, установи, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню. Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої у результаті соціологічного дослідження відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації. Забезпечується вона врахуванням так званих випадкових помилок, які є немінучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим незначніша випадкова помилка вибірки і відповідно якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також і через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалися дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Тип вибірки визначається методом (ймовірнісним або цілеспрямованим) відбором одиниць аналізу.

Ймовірнісна вибірка – варіант випадкової вибірки, який застосовується у випадках, коли відбір здійснюється на основі засади випадковості, що забезпечує рівні можливості кожному з елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності. Найчастіше імовірнісну вибірку формують, користуючись таблицею "випадкового числа", лотерейним методом, за алфавітним списком, добором за датами народження, за прізвищами, що починаються з певної літери тощо.

Гніздова вибірка – це варіант випадкової вибірки, за яким відібрані об'єкти нагадують гнізда (кластери) більш дрібних одиниць. Гніздова вибірка має широке застосування при побудові територіальної вибірки. Після відбору

невеликої кількості територіальних об'єктів (населених пунктів, районів, житлових кварталів, вулиць, будинків, під'їздів) проводиться суцільне опитування їх мешканців. Бажано, щоб розбіжності між гніздами були мінімальними, а одиниці, що їх складають, за можливістю, неоднорідними; а також більша кількість малих гнізд більш доцільна, ніж мала кількість великих гнізд.

Стратифікована, розшарована, районована вибірка застосовується у випадках, коли відбувається попередній розподіл генеральної сукупності на більш-менш однорідні частини, прошарки, верстви, а потім здійснюється відбір одиниць всередині цих частин.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки використовують цілеспрямований підхід, який не передбачає застосування правил теорії ймовірності. Він є основою квотної та стихійної вибірок.

Систематична, цілеспрямована, неймовірнісна вибірка застосовується у тих випадках, коли відбір людей з генеральної сукупності здійснюється на основі заданої засади. Наприклад, при проведенні електоральних досліджень у певному регіоні вибіркова сукупність складає, припустимо, 2000 чоловік, а генеральна – 200000 чоловік. Крок вибірки визначається поділом генеральної сукупності на вибірку. У даному випадку він дорівнює 100. Це означає, що, починаючи з будь-якого номера із загального списку (визначається довільно), опитується кожний сотий виборець.

Прикладом стихійної вибірки є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст.

III. Методи збору соціологічної інформації

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох людей асоціюється саме із соціологією.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Цей метод є поширеним не тільки серед соціологів, а й серед журналістів, юристів, лікарів, педагогів, тобто тих, хто працює з людьми. Специфіка соціологічного опитування у тому, що, опитавши певну кількість індивідів і зібравши їх суб'єктивні думки, дослідник з допомогою спеціальної дослідницької техніки та процедур отримує інформацію про соціально типову думку, виводить усереднену картину дійсності. Застосовуючи метод опитування, соціолог здобуває достовірне, об'єктивне та унікальне знання про певні суспільні процеси. Мистецтво використання цього методу полягає у тому, щоб чітко уявляти кому, коли і як ставити запитання, а також знати, яким чином обробити отримані відповіді. Видатний американський соціолог П. Лазарсфельд присвятив проблемам методики опитування наукову працю з виразною назвою: "Мистецтво запитувати "Чому?". Перші згадки про опитування відносяться до часів Стародавнього світу. Як правило, вони пов'язувалися із встановленням чисельності населення, яке здатне носити зброю і сплачувати податки.

Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації відноситься до кінця XIX століття. Саме у цей період відбуваються масові переписи населення, ведеться облік врожаїв, худоби, землі, засобів виробництва, збирається інформація з моральної статистики тощо. Існує два основних типи опитувальних методів: анкетне опитування (анкетування) та інтерв'ю (інтерв'ювання).

Анкетне опитування – метод здобуття соціологічної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети. Розрізняють такі різновиди анкетного опитування: анкетування *індивідуальне* – вид анкетування, який не передбачає спільності місця та часу під час заповнення анкети для всієї сукупності респондентів; анкетування *групове* – вид анкетування, який передбачає одночасне заповнення анкети групою людей, які зібрані в одному приміщенні; *поштове* анкетування – вид анкетного опитування, який передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом; *пресове* анкетування (у ЗМІ) – вид анкетування, який адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам; *експертне* анкетування – вид анкетування спеціалістів-фахівців з проблеми, яка є предметом вивчення. Основні *етапи анкетного опитування*:

- підготовчий етап, пов'язаний з розробкою програми опитування, складанням анкети, її тиражуванням, виробленням інструкцій для анкетерів та респондентів тощо;
- польовий етап – полягає у безпосередньому анкетуванні респондентів;
- підсумковий етап – проводиться для обробки та аналізу анкетування.

Анкета – основний документ у анкетному опитуванні, являє собою впорядкований певним чином перелік питань, з допомогою яких збирається первинна інформація. Як підкреслюють фахівці, побудова анкети вимагає включення питань, які б повинні відповідати основним цілям дослідження і слугувати зібранню тієї інформації, котра б дала можливість перевірити гіпотези, висунуті програмою дослідження. Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтовного вивчення наукової літератури із даної проблематики. Існують також окремі правила, методичні вимоги відносно послідовності питань в анкеті, а також організаційно-технічні процедури щодо проведення анкетування.

Анкета починається із вступної частини – звернення до респондента. В ньому визначається мета дослідження, спосіб заповнення анкети. Далі йде основна частина анкети з блоками питань до опитуваних і третя частина – "паспортичка", тобто демографічні відомості про опитуваних. Структура та послідовність питань в анкеті передбачає розвиток комунікації соціолога з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовження бесіди та ін. Логіка побудови питань в анкеті відповідає меті дослідження і отримання такої інформації, що дає можливість перевірити гіпотези. Питання повинні формулюватися максимально конкретно і точно, не допускається неясності та неоднозначності.

Усі питання поділяються на два основних типи: відкриті, напівзакриті і

закриті. Відкриті запитання – ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові перелік підготовлених відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дають можливість дослідити проблеми людей, які стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, при цьому відповіді або надто стереотипні, або дуже конкретні, малоінформативні. Окрім цього, такі питання важко обробляти. Закриті запитання – це ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей. Досить часто при формуванні переліку відповідей зустрічається логічна помилка – порушення принципу відповідності запитання і відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають ключовому слову запитання і є варіантами відповідей на інше запитання. Запитання-фільтри. Завдання таких запитань – відсіяти тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Запитання, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, як правило, завершують анкету. Опитування проводяться анонімно і соціально-демографічний блок передбачає врахування таких позицій: вік, стать, рід занять, національність, місце проживання, освіта (якщо проблема дослідження передбачає їх врахування). Напівзакриті запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?». При формулюванні запитань анкети необхідно дотримуватись таких вимог:

– однозначність. У даному випадку мова йде про однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливим є визначеність понять та їх конкретність. Іноді запитання анкети містять у собі два, а той більше запитань, що є недоцільним і заважає отримати об'єктивну інформацію.

– стислість (досвід проведення соціологічних досліджень свідчить, що чим довше запитання, тим важче респонденту зрозуміти його зміст. Якщо запитання довге, то поки респондент дочитає його до кінця, він забуде початок.

– валідність (міра відповідності запитання анкети проблемі, узгодженість з дослідницькою метою та визначеними завданнями).

Метод *експертних оцінок* пов'язаний зі спробами прогнозування зміни соціального явища, процесу, об'єктивного оцінювання аспектів діяльності й особистісних яостей людей, щодо яких їх самооцінка може бути неадекватною. В експертних опитуваннях анонімність, як правило, втрачає будь-який смисл, оскільки експерт є активним учасником дослідження. Основний інструментарій експертного опитування (анкета, бланк-інтерв'ю) розробляють за спеціальною програмою.

Іншим типом опитування є інтерв'ю. *Інтерв'ю* – метод здобуття соціологічної інформації, який полягає у безпосередньому спілкуванні дослідника та респондента. Виділяють такі різновиди інтерв'ю: *фіксоване* (стандартизоване) – різновид інтерв'ю, який суворо регламентований питальником; *фокусоване* – різновид інтерв'ю, у якому респондента заздалегідь ознайомлюють з проблематикою бесіди; *вільне* (нестандартизоване, неформалізоване) – різновид інтерв'ю, у якому тема визначена заздалегідь, а інтерв'юер має відносну свободу у веденні бесіди; *квазі-інтерв'ю* у фокус-

групах – ретельно спланована дискусія, націлена на збір думок респондентів у неформальних обставинах; *панельне* – багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу; *групове* – бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; *клінічне інтерв'ю* – довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів.

Інтерв'ю – це бесіда, побудована за певним планом, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом із обов'язковою фіксацією відповідей. Коли формулювання запитань, їх порядок чітко визначені і інтерв'юер (людина, яка проводить опитування) не має права відхилитися від них, мова йде про формалізоване інтерв'ю. Цей метод має як переваги, так і недоліки. Переваги інтерв'ю:

- можливість залучення для проведення інтерв'ю осіб без спеціальної підготовки;
- опитування великої кількості осіб;
- впевненість у тому, що респондент (людина, яка відповідає на питання соціолога) – саме той, який відібраний згідно до вимог вибірки;
- відносно невеликі фінансові витрати на опитування;
- здійснення контролю за процесом опитування.

Недоліками інтерв'ю можна вважати: присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на питання; відносно великим навантаженням на інтерв'юера вважається опитування більше 12–15 респондентів; складність пошуку респондентів та їх переконання взяти участь в опитуванні; необхідність встановлення контактів між інтерв'юером і респондентом, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль. Отримані дані не завжди є об'єктивними. Причиною цього може бути і сам інтерв'юер за умов, коли бажаючи прискорити процес опитування, він "підштовхує" респондента до відповіді на питання; не отримавши відповідь на ті чи інші питання, сам відповідає на них; не зустрівши потрібного респондента і не бажаючи витратити час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Формулювання питань потребує дотримання таких правил:

- питання повинні бути короткими;
- необхідно уникати багатозначних понять; не поєднувати різні підстави в одному питанні. У наш час набуло поширення телефонне інтерв'ю, яке має такі особливості:
- за короткий час можна провести опитування великої кількості респондентів;
- не потребує часу і сил для пошуків респондентів;
- інтерв'юер не впливає на респондента, що дає можливість отримати більш об'єктивну інформацію.

До недоліків такого інтерв'ю можна віднести неможливість сформувати репрезентативну вибіркову сукупність (це пов'язане з різним ступенем телефонізації сільської та міської місцевості та різних соціальних верств); ускладнення у керівництві процесом формування вибіркової сукупності (у вибірковій сукупності можливі зміщення за такими ознаками, як вік, стать,

освіта).

Поряд з двома основними типами опитування – анкетуванням та інтерв'ю широке застосування має *соціометрія*, мета якого – виміряти соціальні відстані між членами колективу, які зумовлені відносинами симпатії – антипатії, притягання – відштовхування тощо. У результаті такого опитування виявляються неформальні лідери у колективі – "зірки", "бажані члени колективу" та "відчужені члени колективу".

Соціометрія – метод дослідження малих груп, організацій з допомогою опису системи міжособистісних відносин їх членів. За Дж. Морено соціометрія – це набір прикладних методик вивчення структури та динаміки «неформальних» взаємовідносин між індивідами, структури груп і соціальних дистанцій між членами груп щодо їх особистісних уподобань, симпатій. Соціометрія як різновид психологічного тесту ґрунтується на опитуванні та є своєрідним методом діагностики, кількісного вимірювання й аналізу соціально-психологічних відносин у невеликих, повністю сформованих соціальних групах. Проте слід зауважити, що соціометрія може застосовуватися для дослідження лише невеликої (контактної) групи. Вона ґрунтується на вивченні вибору членами групи партнерів для спільної роботи, навчання, відпочинку тощо. У заданій реципієнтом конкретній ситуації фіксується установка респондента на взаємодію (чи відмову від взаємодії) з іншими членами групи. Процедура соціометричного дослідження складається з вибору соціометричних критеріїв, визначення їх кількості, опитування, опрацювання даних соціометричних вимірювань.

Соціометричні критерії, або, як їх іще називають, критерії вибору – це питання, які проєктують різні ситуації взаємодії членів групи, коли вони (згідно із процедурою дослідження) мають вибрати партнера. Вираження членом групи позитивного чи негативного ставлення до іншого члена групи називається соціометричним вибором. Графічне зображення міжособистісних відносин у групі, коли кожного члена групи позначають якоюсь умовною плоскою фігурою, а зв'язок – лінією, що поєднує ці фігури, утворює соціограму. Зв'язки-симпатії можна позначити суцільними лініями зі стрілками від однієї до іншої особи, а зв'язки-антипатії – переривистими лініями. Якщо А симпатизує В, але В не симпатизує А, то в соціограмі записують $A \rightarrow B$. Якщо вибору нема, зв'язок не позначають. Соціограма дає наочне уявлення про структуру взаємовідносин індивідів у групі, про неформального лідера, ядро групи, типи комунікативних зв'язків, кількість позитивних і негативних зв'язків, а також ізольованих індивідів.

Соціометрія дозволяє дослідити стан соціально-психологічного клімату в колективі та виробити практичні рекомендації щодо його поліпшення. Цей метод опитування не є найуніверсальнішим методом, його доцільно застосовувати, як вважають спеціалісти, в поєднанні з іншими методами: спостереженням, аналізом документів тощо.

Аналіз документів у соціології. *Аналіз документів* – один з найпоширеніших методів збирання соціологічної інформації, який за популярністю поступається лише опитуванню. Особливо часто цей метод використовується разом з іншими:

опитуванням, спостереженням, експериментом. В окремих галузях соціології, наприклад, промисловій, демографічній соціології, соціології масової комунікації, соціології праці, соціології міжнародних відносин та інших використання цього методу для здобуття емпіричних знань є визначальним. Метод аналізу документів являє собою сукупність методико-технічних процедур та прийомів для отримання емпіричної інформації, вилученої з документальних джерел.

Під *документом* у соціології розуміють спеціально створений людиною предмет для зберігання та передачі інформації. Інформація може бути зафіксована за допомогою букв, цифр, стенографічних знаків, малюнків, фотографій, звукозапису та інше. За *способом технічних засобів фіксування* розрізняють письмові (рукописи та всі види друкованої продукції), іконографічні (відео-кіно-фотодокументи, картини, гравюри), фонетичні (розраховані на слухове сприйняття), електронні (пов'язані з використанням комп'ютера та Інтернету) документи.

У *залежності від статусу документа* виокремлюють офіційні документи, створені юридичними чи посадовими особами: урядові постанови, заяви, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, фінансова звітність, плани, звіти тощо; документи особистого походження: матеріали, що містять біографічні відомості, офіційні матеріали, що засвідчують особу їх власника, його права, обов'язки, тощо. У залежності від авторства документа вирізняють:

- особистісні документи (листи, характеристики, мемуарні матеріали, щоденники, автобіографії);
- безособистісні документи (архівні матеріали, дані преси, протоколи зборів).

У залежності від мотивації створення документів розрізняють:

- спровоковані документи (відгуки на книгу, відгуки на конкурс, оголошений в газеті або в електронних ЗМІ, шкільний твір);
- неспровоковані (особисті документи, створені за ініціативою самих авторів: переписка, щоденники, звертання до органів управління).

Методи аналізу документів поділяються на неформалізовані (традиційні) та формалізовані (контент-аналіз). Неформалізовані (традиційні) методи аналізу включають в себе звичайне "розуміюче" сприйняття тексту і засновані на загальних логічних операціях: аналізу, синтезу, порівняння, визначення, оцінювання, осмислення.

Недоліки даного методу: можливість суб'єктивізму, залежність від суб'єктивного світосприйняття дослідника, інтуїтивність отримання інформації, зміщення інформації внаслідок особливостей уваги, пам'яті тощо.

Формалізований (контент-аналіз) – це переведення у кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням. Він застосовується у тих випадках, коли виникає потреба в опрацюванні великих масивів документальних джерел, недосяжних для інтуїтивного аналізу. Суть методу полягає у переведенні у кількісні показники текстової інформації через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей. Процедура контент-аналізу розпочинається з виділення смислових одиниць аналізу, які потім відшукують

у текстах і переводять у кількісні показники. Смысловими одиницями можуть бути:

- поняття – наприклад, за частотою використання понять ("опозиція", "багатопартійність", "права людини", "громадянське суспільство") можна отримати знання, в якій мірі джерело інформації орієнтоване на демократію;
- судження, виражені у вигляді речень, абзаців, фрагментів текстів, тем статей, назв радіопередач, телешоу;
- імена історичних осіб, політиків, назви країн, державних інститутів;
- цілісна суспільна подія, офіційний документ, факт, випадок.

Наступним кроком у здійсненні контент-аналізу є виділення одиниць рахунку. *Одиниці рахунку* – це кількісна характеристика смислової одиниці аналізу, яка фіксує регулярність, з якою зустрічається у тексті смислова одиниця. Інколи смислові одиниці аналізу та одиниці рахунку є тотожними. У сучасних умовах контент-аналіз широко використовується для вивчення преси, радіо, телебачення та підвищення ефективності їх впливу на індивідуальну та масову свідомість. Значні можливості має цей метод при вивченні проблем міжнародного життя, електоральних процесів у країні. Метод контент-аналізу виступає засобом вивчення особистісних документів, листів населення до різних державних інституцій. Надзвичайно великі резерви цей метод виявляє у політичних дослідженнях при вивченні політичних програм партій, рухів, відеозаписів мітингів, зборів, з'їздів тощо. Створені сучасні комп'ютерні програми значно полегшують процес обробки інформації, отриманої методом контент-аналізу, надаючи їй форми, зручної для подальшого використання.

Експеримент у соціології. *Експеримент* – загальнонауковий метод отримання нових знань у керованих та контрольованих умовах. Він має широке застосування у соціології і носить назву – соціальний експеримент. Знання, отримані в результаті експерименту, носять характер причинно-наслідкових. Соціальний експеримент виконує дві функції: досягнення результату у практичній діяльності; перевірка наукової гіпотези.

Соціальний експеримент – це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих факторів. Експеримент може бути натуральний і розумовий. *Натуральний експеримент* передбачає цілеспрямоване втручання дослідника у природний хід подій. *Розумовий експеримент* – це маніпулювання не з реальними об'єктами, а з інформацією про них без втручання у хід подій. *Натуральний експеримент* може бути контрольований і неконтрольований. *Контрольований експеримент* – це спроба отримати відносно чистий ефект впливу експериментальних факторів. Для цього ретельно вивчають та вирівнюють інші умови, які можуть виникнути та викривати вплив експериментального фактора. Вирівнювання відбувається за усіма об'єктами, котрі беруть участь в експерименті. Для цього виділяють фактори, які можуть впливати на очікувані наслідки, що передбачає ретельний попередній аналіз проблеми при розробці програми дослідження. У першу чергу, вирівнюють основні параметри загальної ситуації, наприклад, такі як сфера виробництва, тип поселення, етнічне та культурне середовище, освіта, час та ін. Таким чином,

соціальне середовище (група, спільнота), в якому проводиться експеримент, повинно мати приблизно однакові характеристики.

Спостереження. *Соціологічне спостереження* – важливий метод збирання первинної соціологічної інформації через цілеспрямоване, систематичне, безпосереднє сприйняття і пряму реєстрацію значущих (для цілей дослідження) фактів соціальної дійсності, найбільш важливих її подій. У процесі спостереження отримують інформацію про зовнішні властивості об'єктів, що вивчаються. У науковому спостереженні (на відміну від буденного) планується наперед його організація, з'ясовуються методи фіксування, обробки та аналізу даних, що забезпечує певну надійність інформації. Об'єктами спостереження в соціології є поведінка окремих індивідів, соціальних груп, умови їхньої діяльності тощо.

Спостереження можна *класифікувати* залежно від місця спостерігача в процесі спостереження (*невключене і включене*); ступеня формалізованості спостереження (*стандартизоване й довільне*); регулярності проведення (*систематичне й епізодичне*); місця проведення і способу організації спостереження (*польове й лабораторне*); наявності контролю за проведенням спостереження (*контрольоване – неконтрольоване*); міри відкритості (*відкрите й інкогніто*).

Найпоширенішою є класифікація спостережень в залежності від становища спостерігача є включене та невключене спостереження. *Включене спостереження* передбачає входження у соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника. Модифікацією такого спостереження є *стимулююче спостереження*. Якщо мета дослідження пізнавально-аналітична або практична і передбачає прийняття управлінських рішень, то активне втручання соціолога у події є доцільним. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити його стан, побачити те, що неможливе у звичайній ситуації. Перевагами такого спостереження є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот. До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію і перейти на позиції тих, кого він вивчав.

Невключене спостереження передбачає реєстрацію позицій дослідником, котрий не є членом соціальної групи і спостереження здійснює ніби збоку. В залежності від програми дослідження, його гіпотез, спостереження може здійснюватись за орієнтовним планом, що дасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, якості, функції. Невключене спостереження використовується при дослідженні буденного життя, де об'єктами є люди, які реагують на поведінку спостерігача. Для того, щоб звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, необхідно добитися, щоб люди не знали, що за ними спостерігають або забули про це; створити у людей хибне уявлення про мету спостереження.

Яким би не було спостереження, необхідно щоденно занотовувати, систематизувати та упорядковувати інформацію про об'єкт у різних ситуаціях та з різних боків; не змішувати опис подій з їх інтерпретацією. Спостереження

особливо корисні при дослідженні системи організації, діяльності підприємств та установ, тобто відносно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях – це метод роботи соціолога-консультанта, який завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

Вадою методу спостереження є його велика трудоемкість. Дослідження ускладнюється й неможливістю повторення ситуації. Соціальні явища і процеси незворотні, їх не можна знову повторити, щоб дослідник міг перевірити та зафіксувати моменти, котрі його цікавлять. Використання спостереження обмежується часом здійснення події. Тому фіксують лише ті події, що мали місце в момент спостереження. Багато подій залишається непоміченими.

Використання соціологічних даних – це, власне, те, задля чого і проводять будь-які соціологічні дослідження. Діалектична єдність теорії і практики означає, з одного боку, теоретичне забезпечення реальної діяльності, з іншого – практичне виправдання існування теорії взагалі.

Аналіз соціологічних даних виступає безпосередньою ланкою між теорією і практикою у соціологічному вимірі, Практика асоціюється сааме з процесом використання наслідків теоретико-аналітичної роботи. Ідеться насамперед про управлінську практику в усіх сферах суспільного життя (зокрема економічній, політичній, соціальній, духовній), про організацію і регулювання процесу впровадження соціологічних даних у практичну діяльність суб'єктів упавління, про вплив на хід використання цих даних у найрізноманітніших проявах.

Використання соціологічних даних виступає реальним процесом діяльного усвідомлення і задоволення людських потреб, невідривних від природного і соціального середовища.

Соціологічне дослідження в усіх його компонентах допомагає удосконалювати засоби, форми і методи роботи, визначати основні напрями й тенденції розвитку соціального об'єкта. Отже, використання соціологічних даних на практиці має певну самостійність, яка виявляється у прикладному значенні вироблених рекомендацій; врахуванні інформації з інших джерел; залученні до дослідження нових учасників в міру реального його здійснення.

Резюме

1. Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, тенденції і суперечності їхнього функціонування й розвитку для використання в практиці соціального управління галузями суспільного життя.

2. Залежно від характеру одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджувальний предмет). Крім того, в соціології здійснюються не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання. Поряд з цим слід розрізняти суто соціологічні й соціальні дослідження. Перші покликані вивчати закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот, характер та засоби взаємодії спільної діяльності людей. Соціальні дослідження

(на відміну від соціологічних) поряд з формами виявлення дії соціальних законів і закономірностей передбачають вивчення конкретних форм і умов взаємодії людей – економічних, політичних, демографічних тощо. Тому за своєю суттю вони є комплексними і проводяться на стику наук, тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні дослідження тощо.

3. Будь-яке соціологічне дослідження у загальному вигляді складається з трьох стадій, кожна з яких може становити самостійне дослідження. Перша стадія – методологічна – пов'язана з розробкою програми дослідження. Друга стадія – емпірична – з отриманням первинної соціологічної інформації, її опрацюванням і аналізом, що дає змогу будувати теоретичні знання та формулювати практичні рекомендації. Третя стадія – теоретична – з аналізом та систематизацією теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.

4. Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяються на чотири взаємопов'язаних етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (тобто певних даних, що потребують подальшого опрацювання й аналізу; 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробку відповідних висновків і рекомендацій.

5. Програма соціологічного дослідження, без якої неможливе його якісне проведення, є стратегічним документом наукового пошуку, теоретико-методологічною основою усієї сукупності процедур дослідження, що здійснюється соціологом. Вона включає: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять; 5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.

6. Серед основних методів соціологічних досліджень виділяють такі: 1) метод аналізу документів; 2) метод опитування; 3) метод спостереження; 4) метод експерименту, які, у свою чергу, поділяються на окремі види залежно від специфіки та особливостей збирання соціологічної інформації під час проведення соціологічного дослідження.

7. Головним інструментом збирання соціологічної інформації є анкета (опитувальник), яка складається із вступної частини, тобто звернення до респондента; далі йде основна частина, що містить відповідні блоки питань до опитуваних і заключної частини або паспортника, у якій подаються демографічні дані про респондентів.

8. Аналіз соціологічних даних – це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він включає ряд етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.

9. Опрацювання отриманої інформації має певну послідовність, тобто спочатку проводиться перевірка всього масиву інструментарію щодо точності,

повноти та якості його заповнення, а згодом він подається кодуванням та безпосередньому опрацюванню ручним чи машинним способом.

10. Узагальнення опрацьованої інформації здійснюється у формі групування даних (буває простим, комбінованим та структурним), яке дозволяє побудувати ряди чисел (ряди розподілу) та подати їх у вигляді таблиць, графіків, полігонів, гістограм тощо.

11. Інтерпретація соціологічних даних – заключна частина аналізу соціологічної інформації – являє собою перетворення певних числових величин (отриманих на попередніх етапах у логічну форму: показники (індикатори), що дають можливість перевірити дослідницькі гіпотези та сформулювати висновки про стан і зміни, які відбулися в об'єкті соціологічного дослідження.

12. Використання соціологічних даних, що отримані в ході проведеного дослідження та впровадження їх у практичну діяльність можуть здійснюватися у різних формах, а саме: а) у формі захисту результатів дослідження перед замовником; б) у формі публікації основних висновків, положень, пропозицій і рекомендацій у засобах масової інформації, наукових збірниках, монографіях тощо; в) у формі виступів на конференціях, по радіо і телебаченню; г) у формі підготовки проектів документів і відповідних матеріалів для органів державної влади й управління.

Контрольні запитання:

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?
3. Яке місце посідає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?
4. У чому полягає специфіка опитування як методу збирання первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?
8. В яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?
9. Для чого і як здійснюється опис інформації обчислення та оформлення узагальнюючої інформації?
10. Як проводять опрацювання даних та аналіз отриманої інформації?

План семінарського заняття:

1. Опитування як метод збору соціальної інформації.
2. Аналіз документів і спостереження в соціології.
3. Обробка та аналіз соціальної інформації
(2 год.)

Теми рефератів

1. Програма і робочий план соціологічного дослідження.
2. Роль соціологічних досліджень в реформуванні українського суспільства.
3. Прогнозування соціальних явищ процесів.

4. Етичний кодекс соціолога.

Використана і рекомендована література

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – Каравела, 2006. – 312 с.
2. Методичні рекомендації для інтерв'юєрів: Навч. посібник. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.
3. Морено Дж. Социометрия // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц. – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.
4. Панін Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.
5. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
6. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
7. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
7. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2000. – 316 с

Тести

1. Лонгітудне соціологічне дослідження – це дослідження:
 - а) разове;
 - б) розвідувальне;
 - в) аналітичне;
 - г) повторне.
2. Пілотажне соціологічне дослідження – це дослідження:
 - а) описове;
 - б) аналітичне;
 - в) панельне;
 - г) розвідувальне.
3. Процедурна частина програми соціологічного дослідження включає:
 - а) структурну операціоналізацію понять;
 - б) формулювання наукових гіпотез дослідження;
 - в) опис прийомів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації.
4. Теоретико-методичний розділ програми соціологічного дослідження включає:
 - а) визначення виду вибірки;
 - б) розробку методів збору первинної соціологічної інформації;
 - в) інтерпретацію й операціоналізацію основних понять дослідження.
5. При проведенні пілотажного або розвідувального дослідження застосовується метод:
 - а) квантової вибірки;
 - б) стихійної вибірки;
 - в) кластерного відбору;
 - г) метод основного масиву.
6. До спеціальних соціологічних методів зараховують:
 - а) метод системного аналізу;
 - б) метод позитивного підходу;
 - в) спостереження.
7. Метою соціологічного дослідження є:
 - а) проведення соціологічного експерименту над об'єктом;
 - б) отримання нових знань про об'єкт вивчення;
 - в) розробка наукової гіпотези.
8. Найрідше використовується при дослідженнях метод:
 - а) спостереження;
 - б) експеримент;
 - в) анкетування.
9. Метою пілотажного дослідження є:
 - а) апробація методики дослідження;

- б) опис загальних рис розвитку суспільства;
в) детальний аналіз об'єкта дослідження.
10. Результатом якого дослідження є аналіз об'єкта, розробка правил, теорій:
а) описового; б) пілотажного;
в) аналітичного.
11. Аналітичне дослідження:
а) має на меті не лише отримання інформації, а й з'ясування практично-наслідкових зв'язків та відносин;
б) проводиться за певною програмою та передбачає отримання важливих відомостей про те чи інше соціальне явище;
в) охоплює невелику кількість тих, хто обстежується, та проводиться за спрощеною програмою.
12. Наукова гіпотеза – це:
а) припущення; б) затверджена теорія;
в) неперевірене практикою положення.
13. У методологічному розділі програми соціологічного дослідження є всі нижче перераховані пункти, крім:
а) формулювання робочих гіпотез;
б) визначення основних методів збору інформації;
в) формулювання та обґрунтування проблеми дослідження, визначення об'єкта та предмета дослідження;
г) визначення мети та завдань дослідження, уточнення, інтерпретація основних понять.
14. Сукупність соціальних об'єктів, на які поширюються висновки дослідження, називається:
а) експериментальною групою; б) генеральною сукупністю;
в) референтною групою; г) вибірковою сукупністю.
15. Вибіркова сукупність при дослідженнях – це:
а) певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами;
б) частина генеральної сукупності, відібрана випадково, без системи;
в) уся генеральна сукупність, згрупована за певними ознаками.
16. Соціологічне дослідження – це:
а) система знань та навичок, що дозволяє професійно займатися соціологією;
б) система параметрів майбутнього соціального об'єкта або якісно нового стану існуючого об'єкта;
в) система теоретичних та емпіричних процедур, що дозволяють отримати достовірні знання про той чи інший процес або явище суспільного життя;
г) методи типологізації соціальних об'єктів.
17. Суть виявлення проблемної ситуації, як етапу проведення конкретно-соціологічного дослідження, найкраще охарактеризувати словами:
а) знати, щоб передбачити; б) знання про незнання;
в) знання - основна теорія.
18. Соціологічні дослідження у вашій групі можна провести:
а) коли необхідно з'ясувати якісний склад студентської групи (вік, стать та ін.);
б) коли необхідно з'ясувати соціальне походження студентів.
в) якщо необхідно з'ясувати стан навчальної дисципліни чи результати екзаменаційної сесії.
г) коли необхідно знати, які чинники впливають на поведінку людей, їхню думку з тих чи інших питань, їхнє ставлення до певних соціальних явищ тощо.
19. Як правило у соціальному прогнозуванні використовують:
а) опитування експертів; б) опитування населення;
в) моделювання; г) прогнозний сценарій;
д) метод ігор.

20. Обгрунтоване припущення про майбутній стан природи і суспільства або явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню, це:

а) передбачення;

б) прогноз;

в) пророцтво;

г) віщування.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІОЛОГІЯ»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Суспільство як соціальна система												
Тема № 1. Соціологія як наука про суспільство.	4	2	-	-	-	2	6	-	-	-	-	6
Тема № 2. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки.	4	2	-	-	-	2	8	-	-	-	-	8
Тема № 3. Суспільство як соціальна система.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 4. Соціальна структура і стратифікація суспільства.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 5. Соціальні взаємодії як основа життєдіяльності суспільства.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 6. Соціологія	6	2	2	-	-	4						

конфлікту.												
Тема № 7. Соціальні зміни і соціальні процеси.	6	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 8. Соціальні інститути і організації суспільства.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 9. Особистість у системі соціальних звязків	8	2	2	-	-	4	80	2	-	-	-	6
Тема № 10. Соціалізація особистості.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Разом за змістовим модулем 1	72	20	16	-	-	36	72	4	-	-	-	68
Змістовий модуль 2. Соціологічні і галузеві соціології												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тема № 11. Соціологія культури.	6	2	2	-	-	2	10	2	-	-	-	8
Тема № 12. Соціологія політики.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 13. Соціологія економіки.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 14. Соціологія праці, зайнятості і безробіття.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 15.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8

Соціологія права.												
Тема № 16. Гендерна соціологія.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 17. Соціологія релігії.	6	2	2	-	-	2	6	-	-	-	-	6
Тема № 18. Соціологія девіантної поведінки.	6	2	2	-	-	2	10	2	-	-	-	8
Тема № 19. Соціологія громадської думки.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 20. Методологія і методика соціологічного дослідження	8	2	2	-	-	4	10	-	-	-	-	10
Разом за змістовим модулем 2	72	20	20	-	-	32	72	4	-	-	-	68
Усього	144	40	36	-		68	144	8	-	-	-	136

ГЛОСАРІЙ

Автентичне тлумачення норм права – офіційне нормативне роз'яснення дійсного змісту норми права, яке здійснюється суб'єктом, що її видав.

Адаптація соціальна – це процес пристосування індивіда, до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, котрі склалися у спільноті, до складу якої індивід інтегрується.

Адаптація виробнича – процес утворення і розвитку взаємних зв'язків та відносин працівника з усіма сферами виробничої організації (підприємства). Мета цього процесу, з одного боку – створення умов для всебічного розвитку особистості, з іншого – забезпечення ефективності реалізації підприємством своїх виробничих функцій.

Агенти соціалізації - це люди та установи, діючи соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується шляхом навчання, завдяки процесам комунікації та долучення до культури.

Аналітичне дослідження не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків – головне призначення цього дослідження.

Аналіз документів – сукупність методологічних принципів, які застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення дослідницьких завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічного аналізу об'єкта, максимально повної і глибокої інтерпретації одержаних даних).

Андрогінність – вищий рівень спорідненості рис маскуліності та фемінності, досягнутий однією особою.

Анкетне опитування – один з основних методів опитування, який застосовується в соціологічних дослідженнях.

Анімізм (від лат. «аніма» – душа) одна із примітивних форм релігії, пов'язана з вірою в існування духів, одушевленість усіх предметів і явищ оточуючого світу; погляд, згідно з яким люди, тварини, явища природи одночасно з чуттєвим сприйняттям мають особливий, активний, незалежний від тілесної природи початок – душу.

Анкета соціологічна – основний інструментарій збору вихідного матеріалу у масових широкомасштабних соціологічних опитуваннях.

Анкетер – особа, яка здійснює збір соціологічної інформації методом анкетного опитування респондентів.

Анкетне опитування – метод збору соціальної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інструментарію – стандартизованої анкети.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин,

дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Атестація кадрів – процедура оцінки результатів діяльності працівників за певний проміжок часу (як правило, проводиться раз в 3-5 років). Атестація кадрів ставить дві мети: по-перше, дати рекомендації щодо подальшого використання працівника в колективі; по-друге, вказати йому на недоліки в роботі і визначити шляхи їх усунення.

Управлінська практика нараховує десятки різних форм і способів атестації спеціалістів. Найбільш поширені з них:

- **біографічний метод** – оцінка працівників на основі їх біографічних (анкетних) даних;
- **опис і оцінка результатів** того, що зроблено працівником за певний проміжок часу (на основі усних, письмових характеристик на працівника, складених його безпосереднім керівництвом);
- **метод узагальнення незалежних характеристик** – порівняння декількох характеристик на працівника, отриманих від різних осіб;
- **метод систематичних спостережень** за працівником з періодичною фіксацією результатів оцінки;
- **анамнестичний метод** – аналіз самим працівником своїх дій в конкретних виробничих ситуаціях, що реально мали місце;
- **тестування** – оцінка успішності розв'язання працівником, спеціально підготовлених контрольних завдань або змодельованих виробничих ситуацій.

У чистому вигляді (на практиці), як правило, вищезгадані методи рідко використовуються. Найчастіше має місце їх комбінація, поєднання в залежності від специфіки виконуваної роботи чи підприємства.

Безробіття – соціально-економічне явище, яке виявляється в невикористанні частини працездатного населення в суспільному виробництві.

Безробіття добровільне – безробіття, зумовлене, зазвичай, небажанням працювати.

Безробіття застійне – породжується значним часом відсутності роботи.

Безробіття інституціональне – викликане недостатньо ефективною організацією ринку праці.

Безробіття класичне – виникає в результаті звільнення частини робочої сили без зниження обсягів виробництва з метою підвищення заробітної плати робітникам, що залишилися.

Безробіття приховане – наявність значної кількості безробітних, яких офіційно статистика не враховує або приховує навмисно.

Безробіття структурне вживають у значенні «складове», тобто таке, яке виявляється під впливом зміни споживацького попиту, технологій та ін., що в свою чергу змінюють структуру загального попиту на робочу силу.

Безробіття циклічне – викликане спадом виробництва, кон'юнктурними коливаннями в економіці.

Безробіття фрикційне (від лат. frictio – тертя) – пов'язане з переходом працівників з однієї роботи на іншу добровільно або із звільненням з ініціативи адміністрації з причин, які не стосуються змін на виробництві, або із пошуком

роботи вперше.

Біблія (з грец. – книги) – священна книга в християнстві, стародавня пам'ятка писемності, створена протягом величезного історичного періоду – від II ст. до Н.Х. до XIII ст. н. е. Біблія складається з двох частин – Старого і Нового Завітів. Старий Завіт (39 книг) визнається як священне писання іудеями (Тора) і християнами, Новий Завіт (29 книг) – тільки християнами. Згідно з церковною догматикою, Біблія вважається «богонатхненним словом». Наукою доведено, що в Біблії знайшли відображення соціальні умови життя стародавніх людей, їх культури, художня творчість, норми моралі, релігійно-філософські і етичні принципи.

Біографічний метод – вивчення індивідуального шляху і життєвого досвіду особистості від дорослого життя і старіння.

Валідність інформації – підтвердження (доказ), що досліджувалися (вимірювалися) саме ті явища, які передбачалися дослідити.

Варварство – одна з історичних стадій розвитку людства, що пришила на зміну дикості і передує цивілізації; антигуманні та антикультурні дії та вчинки.

Велика група – це об'єднання багатьох людей, які не перебувають у безпосередньому контакті, взагалі не можуть знати про існування один одного.

Верифікація – (від лат. verus – істинний і facio – роблю) – перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, експериментом, іншими підтверджувальними даними.

Взаємодія – це взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього чи опосередкованого впливу людей один на одного, що породжує їхню взаємозумовленість і взаємозв'язок між ними.

Вибори – процес, у результаті якого певна сукупність людей шляхом голосування формує державний орган або заміщує вакантну вибрану посаду.

Вибіркова сукупність, або вибірка – це частина генеральної сукупності, її зменшена модель, що відображає та відтворює основні характеристики останньої.

Вимірювання – це кількісне оцінювання впливу різних факторів на розвиток соціальних процесів у різних сферах суспільства.

Виробництво – процес створення матеріальних благ, необхідних для існування та розвитку людського суспільства. Виробництво завжди має передумовою взаємодію двох чинників: особистісного (робоча сила) та речового (засоби виробництва).

Вищий клас – стратифікаційна група, яка займає домінуюче і найбільш привілейоване місце в суспільній системі. Ті члени реально контролюють основну частину суспільних ресурсів (економічних, політичних), як правило, мають високий рівень освіти і кваліфікації, а отже, займають найбільш престижні місця в соціальній ієрархії.

Відродження (Ренесанс) – соціальний та духовний рух у Європі XIV–XVI ст., спрямований на відродження античної культури.

Відкриті стратифікаційні системи – (класові) базуються на набутих статусах особистості – освіта, рівень доходів, допуск до прийняття владних

рішень і передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності, пов'язаної з реалізацією соціального потенціалу особистості.

Приналежність до вищих соціальних страт надає її членам певні переваги, привілеї у взаємодіях з представниками інших груп, сприймається суспільною свідомістю як більш престижна.

Відбір професійний – добір людей для професійного навчання або для виконання певної трудової діяльності. Його мета – досягнення найбільшої відповідності професії (реальної діяльності) і індивідуально-психологічних якостей людини, що забезпечує високу надійність, ефективність і якість праці.

Влада – це право і реальна можливість здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим людям.

За словами Б. Рассела, влада є таким же ж фундаментальним поняттям в суспільних науках, а поняття енергія – у фізиці. Влада існує у будь-якому суспільстві і є результатом існування відмінних інтересів. Влада є наслідком виникнення суспільних станів, прошарків і відповідних відносин між ними. Вона необхідна для організації суспільного виробництва, для узгодження інтересів і дій різних соціальних груп, для підтримки життєздатності та збереження цілісності суспільства.

Включене спостереження (спостереження зсередини), коли спостерігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає.

Готика – художньо-естетичний стиль у мистецтві середньовічної Європи, сформований на основі міської та лицарської культури.

Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління.

Генеральна сукупність – це об'єкт дослідження, на який розповсюджуються висновки соціологічного аналізу. Генеральні сукупності ділять на кінцеві і (практично) безкінцеву, конкретні і гіпотетичні, однорідні і неоднорідні.

Гендер – це соціальні очікування щодо того, яку поведінку вважати прийнятною для представників кожної статі. Гендер – це не фізичні характеристики, якими відрізняються чоловіки й жінки, а соціально сформовані риси чоловічості та жіночості.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих та жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування та співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Гендерні дослідження – різновид соціальних досліджень, які досліджують нерівні можливості чоловіків та жінок для самореалізації в приватному та суспільному житті, різне ставлення до них в суспільстві.

Гендерний підхід – аналіз відносин влади, які організовані на основі культурно-символічного визначення статі. Гендерний підхід орієнтований на формування і утвердження політики рівних, не залежних від статі, можливостей самореалізації в різних сферах соціального життя.

Гендерні стереотипи – це один із видів соціальних стереотипів, заснований на прийнятих в суспільстві уявленнях про маскулінне та фемінне.

Гендерний дисплей – багатоманітність проявів, пов'язаних з приписаними суспільством нормами чоловічої та жіночої дії і взаємодії.

Гендерна соціалізація – процес засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе, своєрідна суспільне конструювання різниці між статями.

Гендерні ролі – один із видів соціальних ролей, набір очікуваних взірців поведінки для чоловіків та жінок.

Гендерна ідентичність – базова структура соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з точки зору його приналежності до чоловічої чи жіночої групи, при цьому найбільш важливо, як сама людина себе категоризує.

Гендерна стратифікація – це процес, внаслідок якого гендер стає основою соціальної стратифікації.

Гендерна рівноправність – це рівне оцінювання суспільством подібностей і відмінностей між жінкою і чоловіком та розрізнення ролей, які вони відіграють.

Гендерна демократія – це система волевиявлення двох статей – жінок і чоловіків – громадянському суспільстві як рівних у можливостях і правах, що законодавчо закріплені й реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудуванні суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів, потреб.

Гендерна рівність (егалітарність) – справедливе ставлення до жінок та чоловіків, які повинні мати рівні частки в соціальній владі, рівний доступ до суспільних ресурсів.

Гендерні індикатори – це показники або вимірювачі, які використовують кількісні або якісні показники для сумування гендерно важливих змін, які відбуваються в суспільстві.

Гендерні стратеги – це визначення суспільно значимих гендерних спрямувань в діяльності соціумів та їх організаційних структур, направлених на утвердження гендерної демократії в суспільстві з метою розвитку гендерної культури.

Гендерна культура – це сукупність статево-рольових цінностей у суспільних сферах буття та відповідних до них потреб, інтересів і форм діяльності, обумовлених демократичним устроєм і пов'язаними з ними демократичними інституціями.

Гендерна політика – це утвердження партнерства статей у визначенні та втіленні політичних цілей і завдань та методів їх досягнення в діяльності політичних структур – держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань.

Гендерний аналіз – це процес оцінки різного впливу, що здійснюється на

жінок та чоловіків існуючими або пропонованими програмами, законодавством, державним політичним курсом – у всіх сферах життя суспільства і держави. Суть гендерного аналізу – в повному розкритті будь-яких наслідків для обидвох статей, а не в тому, щоб сприяти просуванню чи послабленню позицій однієї із сторін.

Гендерний індекс людського розвитку – це встановлені Організацією Об'єднаних Націй показники, що відображають становище в країні чоловіка і жінки в таких базових напрямках якісної освіти; рівень матеріального добробуту.

Гендерні квоти – узаконений рівень представництва жінок і чоловіків в органах влади. Квоти є засобом набуття рівних можливостей: якщо існують бар'єри, то необхідні спеціальні міри для компенсації, щоб мати рівні можливості для досягнення рівного результату.

Гендерна ідеологія – система ідей і поглядів, понять і уявлень про побудову суспільства і взаємовідносинах в ньому чоловіків і жінок як двох соціальних спільностей, яка враховує і виражає інтереси обох соціальних груп – чоловіків і жінок.

Відмінною особливістю гендерної ідеології є її всезагальний, миролюбний та інтернаціональний характер, консолідуючий і конструктивний пошук шляхів і методів співробітництва двох соціальних спільностей – в ім'я миру і розвитку. Двом нероздільним половинкам суспільства сьогодні для виживання і процвітання необхідне співробітництво, а не конфронтація.

Гендерна система – це з одного боку, сукупність відносин між статями, а з іншого – інститути, поведінка і соціальні взаємодії, які приписуються у відповідності з статтю. Вона включає три взаємопов'язаних компоненти: соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі, статевий розподіл праці, у відповідності з яким чоловікам та жінкам приписуються різні завдання, та соціальна регуляція сексуальності, яка позитивно оцінює одні форми сексуальності і негативно інші.

Гендерна асиметрія – непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей (а також уявлень про них) в різних сферах життя. Джерелом гендерної асиметрії є деколи державні структури, наприклад, в фундаменталістських країнах, де жінки позбавлені права брати участь у виборах в деяких випадках – права на освіту, участі в суспільному житті, роботу поза домом і ін. Але найчастіше джерелом гендерної асиметрії – прихована дискримінація і патріархальні установки, що переважають в суспільній свідомості, які є провідниками практичних дій.

Гендерна нерівність – характеристика соціального устрою, згідно якої різні соціальні групи (в даному випадку – чоловіки і жінки) володіють стійкими відмінностями і витікаючими з них нерівними можливостями в суспільстві.

Генеральна сукупність – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню.

Гіпотеза (від грец. hypothesis – основа, припущення) – це очікуваний результат дослідження, наукове припущення, що висувається для пояснення фактів, явищ і процесів, пов'язаних з дослідженням протиріч реальної дійсності.

Горизонтальна мобільність – перехід індивідів з однієї соціальної групи

до іншої без зміни соціального статусу.

Громадська думка – публічно виражене і поширене судження, яке містить оцінку і ставлення (приховане, явне) до подій (осіб, діяльності груп, організацій і т.п.), що становлять певний інтерес для суспільства.

Гуманізм – (від лат. *humanus homo* – людина, *humus* – земля) – система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя та вияв здібностей.

Гріх – релігійне розуміння людиною провини перед *Богом* за свої думки, почуття і вчинки.

Девіантна поведінка – поведінка індивіда, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Декаденство – занепадницькі тенденції в мистецтві, що ґрунтуються на песимізмі й містиці.

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинення правопорушення.

Деномінація – тип релігійної організації, який знаходиться в процесі соціалізації між церквою і сектою. Секти, які включаються в діяльність різних легальних соціальних інституцій, перетворюються на деномінації.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка забезпечує цілісність і безпеку суспільства, здійснює управління загально соціальними справами.

Десоціалізація – зворотній щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної усвідомленої мети.

Діяльність – усвідомлена і цілеспрямована активність людини, зумовлена потребами та спрямована на пізнання і перетворення світу.

Дискримінація – дії, які закривають членам відповідної групи доступ до ресурсів або джерел доходу, які є доступні для інших.

Дисципліна праці – чітке дотримання встановленого порядку роботи, що виражається в підпорядкуванні єдиному режиму діяльності і загальному керівництву, в узгодженості спільних дій.

Дисципліна праці передбачає дотримання встановленого регламенту трудової діяльності, режиму змінності, перерв у роботі тощо (власне трудова дисципліна), дотримання технічних і технологічних інструкцій (технологічна дисципліна), дотримання правил охорони праці, строків виконання робіт та ін. (виробнича дисципліна).

Дифузія культурна – розповсюдження особливостей, властивостей даної культури на інші культури.

Дифузія соціокультурна – зміни або модифікація рис культури у часі і просторі в результаті дії зовнішніх і внутрішніх сил

Егалітарна державна політика – це політика., в основу якої покладений принцип створення рівних умов для самореалізації особистості у всіх соціальних сферах незалежно від її статевої приналежності.

Егалітарна політика спирається на гендерну модель "двох годувальників/двох домашніх господарів", модель симетричного і рівноважного включення жінок і чоловіків у всі сфери суспільного життя.

Економічна культура – це сукупність цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки. Економічна культура включає професійні знання, навички, символи і досвід. Вона розглядається також як спосіб взаємодії економічної свідомості та економічного мислення. Займає особливе місце в економічній соціології.

Економічна поведінка – це сукупність вчинків та дій, пов'язаних з економічною діяльністю, економічною свідомістю і мисленням, а також; з потребами, інтересами й цілями.

Економічна сфера – це цілісна підсистема суспільства, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Вона тісно взаємопов'язана із соціальною сферою, а також з політикою та іншими сферами. Виступає об'єктом економічної соціології.

Експеримент – (від лат. *experimentum* – проба, досвід) – це загальнонауковий метод одержання в контрольованих і керованих умовах нового знання.

Розрізняють натурний (лабораторний, польовий) і уявний (модельний) експерименти. Кожний з них має позитивні і негативні сторони. Більшість натурних соціологічних експериментів здійснюється на малих групах і має багато спільного з соціально-психологічними експериментами. Уявні соціологічні експерименти розповсюджені досить широко. Практично вони присутні в кожному соціологічному дослідженні, де є методи статистичного аналізу. Уявні експерименти є основними при моделюванні соціальних процесів на ЕОМ.

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяються на науково-дослідні, в ході яких перевіряється гіпотеза, яка містить нові відомості наукового знання і практичні, які мають на меті запровадження корисної новизни в масових масштабах.

За характером логічної структури доказу гіпотези розрізняють експерименти: паралельні, в яких існують як експериментальна, так і контрольна група і в яких доказ здійснюється на порівнянні стану двох об'єктів (експериментального і контрольного) в один і той же час; послідовні, в яких контрольна група, як самостійно існуючий, розташований поруч з експериментальною групою об'єкт, відсутня.

Елітарна культура – форма культури, яка включає вишукане мистецтво, музику, літературу і призначена для вищих прошарків населення.

Емансипація жінок – процеси соціальної мобільності жінок, пов'язаних з соціальною диференціацією жінок як окремої соціальної групи (зі своїми інтересами, відмінними від інтересів сім'ї, роду, дітей і ін.) і виходом жінок із приватної сфери в сферу публічну.

Емпатія – (від грец. – *empathia* – співпереживання, співчуття) – здатність проникати у психічний стан іншої людини, зрозуміти її переживання, по

особливому вубудувати спілкування з нею.

Емпіричне соціологічне дослідження – це нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на основі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики і ін.) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення, яке спрямоване на розв'язання конкретної соціальної проблеми.

Етнометодологія – інтерпретивна парадигма, яка базується на постулаті про локальне виробництво соціального світу, про його конструюванні усередині самими індивідами. Згідно з етнометодологією, соціальний порядок є продукт власної активності індивідів, який з'являється саме таким, яким його створили самі учасники інтеракції. За Г. Гарфінкелем, індивід у своїх соціальних діях завжди обмежений, залежить від ситуації, від відповідальності людини, її обов'язків та багатьох інших факторів.

Життєва позиція – це функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує і регулює всю особистісну структуру в динаміці та забезпечує особистості певний рівень включеності в життєдіяльність суспільства як суб'єкта свого життєвого шляху та способу життя.

Життєвий цикл сім'ї – послідовні етапи розвитку, життєдіяльності сім'ї від її створення до припинення шлюбних стосунків.

Життєвий шлях – сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, що вирішальним чином вплинули на формування особистості й зумовили її структуру та проблематику.

Задоволення працею – емоційно-оцінне ставлення працівника, трудового колективу до виконуваної роботи або умов, в яких вона здійснюється.

Взаємозв'язок задоволення, працею з рівнем продуктивності, якістю праці та трудовою дисципліною найчастіше опосередкований характером і змістом праці, стажем роботи працівників на даному підприємстві, престижем даного виду праці тощо. Задоволення працею розглядається як один з основних показників соціально-економічного клімату в трудовому колективі.

Зайнятість – це діяльність, спрямована на задоволення власних і сукупних потреб, яка приносить дохід у грошовій або іншій формі.

Зайнятість ефективна – полягає у максимально повному задоволенні потреб суспільства та його членів у матеріальних та духовних благах і послугах з мінімально можливими сукупними витратами.

Зайнятість неповна – характеризує зайнятість конкретної особи впродовж неповного робочого часу або з неповною оплатою чи недостатньою ефективністю. Неповна зайнятість може бути явною або прихованою.

Зайнятість повна – це можливість займатися сукупно корисною працею, яка надається сукупством усьому працездатному населенню і на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (з участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Зайнятість продуктивна – передбачає наявність необхідних умов, які сприяють високопродуктивній праці та реалізації індивідуальних здібностей людей, їхніх професійних та ділових якостей.

Зайнятість раціональна – це оптимальний розподіл трудових ресурсів, що забезпечує найефективніший розвиток усіх сфер народного господарства.

Зайнятість часткова – це добровільна неповна зайнятість, передбачає заздалегідь обумовлену роботу неповний робочий день, неповний робочий тиждень.

Закриті стратифікаційні системи (рабство, кастовий, становий лад) орієнтуються на приписні статуси особистості (походження) і передбачають потужні бар'єри між стратами, які жорстко дистанціюють їх, мінімалізують соціальні переміщення між ними.

Запитання соціологічного дослідження за своєю логічною природою класифікуються на:

- основні запитання, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;
- запитання-фільтри ставляться для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;
- контрольні запитання служать для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності і щирості. Контрольні запитання, зазвичай, розташовуються в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного. Різновидом контролю може бути повторне запитання із збереженням тих же умов – на увесь обсяг вибірки (панельне опитування) або на 5–10 відсотків осіб, вже опитаних раніше.

За характером відповідей на поставлені запитання вони розподіляються на такі види:

- відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді: «Скажіть, будь ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?»;
- запитання закритого типу. «Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповісти на ті із нижче перерахованих варіантів, які співпадають з Вашою думкою: 1) відвідую рідних і знайомих; 2) зустрічаюся з друзями; 3) слухаю радіо; 4) читаю книгу; 5) займаюсь рукоділлям»;
- запитання напівзакритого типу засноване на додаванні до списку відповідей фрази: «Вкажіть інші види занять». Запитання дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє;
- запитання меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей;
- запитання шкали – відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник;
- дихотомічні запитання: «Чи вірите Ви у гороскопи й стрологічні прогнози?»

Відповідь: «Так-ні».

Звичаї – стереотипи соціальної поведінки, які зберігаються незмінними впродовж тривалого історичного періоду, передаючись від покоління до покоління.

Зміст праці – це функціональні особливості конкретного виду трудової

діяльності, зумовлені предметами та засобами праці, формою організації виробничого процесу. З урахуванням змісту праці виділяють такі її види: праця розумова та фізична, організаторська та виконавча, творча та репродуктивна, складна та проста. Зміст праці – один із ключових чинників, які визначають напрям розвитку трудових навиків людини, її ставлення до праці та задоволення працею.

Індустріальна соціологія – галузь соціології, яка вивчає соціальну структуру і соціальні відносини в індустріальному виробництві. Систематичне вивчення соціальних відносин в індустріальному виробництві починається у 1924р. з Хотторнського експерименту (1924–1932 рр.).

Інтеріоризація – процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміна зовнішніх санкцій самоконтролем, перехід кількісно накопичених індивідом норм, засвоєних ним цінностей у нову якість, що виявляється у зміні поведінки людини під впливом змін у структурі особистості.

Інтереси – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби. Виступають передумовами мети.

Інституалізація конфліктів – формування у суспільстві стійкого комплексу формальних та неформальних правил, принципів, норм регулювання конфліктних відносин, які визнаються суб'єктами соціальної взаємодії.

Інституалізація конфліктів передбачає:

- закріплення на ментальному рівні образу конфлікту як нормального, а не патологічного явища, його своєрідна легітимація у суспільній свідомості;
- визнання альтернативності соціальних позицій – політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних, соціокультурних, національно-етнічних, релігійних тощо;
- розповсюдження загальновизнаних правил, норм конфліктної поведінки не тільки на дії суб'єктів конфліктів, а й їх закріплення у політико-правовій культурі суспільства, держави;
- наявність або формування спеціальних інститутів регулювання соціальних конфліктів;
- існування конституційних підходів до управління соціальними конфліктами.

Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом.

Інтерв'ю вільне, коли, як правило, немає плану і завчасно сформульованих запитань. Його проводять не інтерв'юри, а соціологи, які самі визначають тему бесіди, формулюють запитання, їх послідовність, уточнюють тему і т. д. Таке інтерв'ю є незамінним методом на ранніх розвідувальних стадіях дослідження.

Інтерв'ю глибинне має на меті отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факту, явища, але й пояснює

причини їх появи.

Інтерв'ю стандартизоване, коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей, їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і суворо фіксуються у своїй одноманітності. Цей вид інтерв'ю найбільш поширений, найчастіше його застосовують при переписі населення.

Інтерв'ю за процедурою проведення:

- **панельне (повторне) інтерв'ю** – спрямоване на вивчення трансформації відносин і думок якоїсь групи людей протягом певного проміжку часу (від декількох місяців до двох років);

- **групове інтерв'ю** – запланована бесіда в колі сім'ї, групи студентів, виробничої бригади, в процесі якої дослідник прагне викликати дискусію;

- **багаторазове інтерв'ю** – один із варіантів повторного інтерв'ю для всебічного і глибокого вивчення особистості респондента протягом тривалого проміжку часу.

Іслам (мусульманство) – одна із світових релігій (поруч із християнством і буддизмом), що виникла у VII ст. в Аравії. Віровчення ісламу викладено в Корані. Засновником ісламу вважається Мухаммед, котрого, за переказом, Аллах обрав своїм посланцем, пророком. Основу ісламського віровчення складає суворий монотеїзм (єдинобожжя – віра у всемогутнього єдиного Бога, Аллаха), визнання Корану вічною, богонатхненною, священною книгою; віра у воскресіння мертвих і кінець світу, дотримання молитв, постів та інших ритуалів. Іслам переносить пошуки людиною щастя на небо. Не визнає поділу духовних і світських функцій, закріплюючи єдність духовної і світської влади, релігії, політики та держави.

Кантівська ієрархія наук – визначення О. Контом місця і послідовності наук за принципом складності об'єктів, які вони досліджують у відповідності з історією їх виникнення, розвитку і залежності одна від одної.

Когортне дослідження – це дослідження, об'єктом якого є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень.

Колектив основний – це колектив підприємства в цілому. Це підприємство інтегрує в собі усіх працівників і є вищим рівнем їх об'єднання.

Колектив вторинний, виробничий – проміжна ланка об'єднання працівників у межах цехів, відділів, дільниць. В основі такого об'єднання лежать особливості технологічного процесу.

Колектив первинний, контактний – підрозділ, який офіційно неподільний, але володіє організаційною самостійністю (бригада, бюро, сектор, лабораторія).

Контроль громадських організацій реалізує свої функції через діяльність профспілкових організацій, груп народного контролю, різного роду комісій, що створюються на добровільних засадах.

Колектив трудовий – відносно стійке об'єднання людей, яке спрямовує свої зусилля на розв'язання виробничих задач, має спільну мету і керується у своїх діях загальноновизнаними нормами трудової поведінки.

Поняття трудового колективу використовується для позначення, з одного

боку, соціального інституту (наприклад, підприємства), з іншого – об'єднання людей, включених у трудову діяльність. Дуже часто для позначення трудового колективу використовують поняття "виробничої група" у контексті розгляду проблематики трудових і емоційних відносин в межах малої групи.

Виходячи з виду діяльності і особливостей її кінцевого продукту, виділяють такі види трудового колективу:

- ✓ **виробничі колективи** – колективи заводів, фабрик, підприємств транспорту, зв'язку, будівництва і інших, що відносяться до сфери матеріального виробництва;
- ✓ **колективи невиробничої сфери** – кінцевий продукт їх діяльності – різноманітні послуги (побутово-комунальні служби тощо);
- ✓ **колективи закладів охорони здоров'я і народної освіти;**
- ✓ **наукові колективи;**
- ✓ **колективи органів управління,** включаючи апарат державного управління.

За рівнем об'єднання працівників виділяють основний, виробничий (вторинний) і первинний (контактний) трудові колективи.

Комплексний підхід до проблеми рівності статей – це стратегія, яка полягає у впровадженні проблематики рівності статей на всі рівні суспільства шляхом організації системи її врахування при прийнятті політичних рішень.

Конкретно-соціологічне дослідження – це процес, в якому в єдності представлені теоретико-методологічні та емпіричні рівні пізнання, тобто мова йде про діалектичний процес, в якому поєднуються дедуктивний та індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання й уявлень про соціальні явища.

Консультація професійне (від лат. *professio* – вид занять, *consultatio* – нарада) – надання допомоги конкретній людині у виборі сфери діяльності або професії з урахуванням її схильності, інтересів, мотивів і сформованих здібностей, а також потреб суспільства.

Дає змогу ознайомитися з особливостями професії, її перспективами, потребами у кадрах, з вимогами, що їх ставить професія перед людиною, її психічним і психологічним станом, з медичними та фізіологічними показами й протипоказами до професії. Професійне консультування ведуть психологи, педагоги, медики, соціологи, які мають відповідні знання і кваліфікацію.

Контроль соціальний – спосіб регулювання суспільної життєдіяльності, який через прийняті в суспільстві норми й цінності забезпечує впорядковане функціонування всіх його компонентів.

Основною функцією соціального контролю є постійне відтворення панівних в суспільстві соціальних (політичних, економічних, правових, виробничих) відносин і структур. В залежності від того, хто здійснює соціальний контроль, розрізняють адміністративний, груповий соціальний контроль, контроль громадських організацій, самоконтроль.

Контркультура – субкультура тих груп, поведінка яких лише відрізняється від домінуючих зразків, але є зухвалою.

Контент-аналіз – це метод якісно-кількісного аналізу документів з метою

одержання об'єктивної, систематизованої й узагальненої інформації про соціальну реальність.

Процедура контент-аналізу полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавить дослідника, класифікації виділених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і якісним представленням результатів.

Конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів. Поняття конфлікт походить від латинського слова «conflictus», що означає зіткнення. Інваріантні ознаки конфлікту як способу соціальної взаємодії (атрибути конфлікту):

1. сутичка (боротьба, несумісність, розбіжність), момент протистояння несумісних, суперечливих позицій, інтересів, тенденцій;
2. наявність полярних начал (ліве і праве, високе і низьке, добро і зло), що означає одночасно і взаємопов'язаність, і взаємопротилежність;
3. наявність суб'єктів як носіїв полярних позицій у сутичці;
4. активність суб'єктів спрямована на подолання суперечності;
5. суб'єкти не допомагають одне одному, а стоять на перешкоді або блокують реалізацію інтересів одне одного.

Конфліктологія – наука про конфлікти, теоретичний підхід, згідно з яким соціальне життя утворене групами та індивідуальностями, які борються чи конкурують одне з одним через різні ресурси та нагороди, що є результатом особливих розподілів багатства, влади і престижу в суспільствах та інших соціальних системах.

Конфліктна ситуація – динамічний показник конфлікту, це ситуація, в якій формуються соціальні умови, що викликають розходження інтересів та цілей учасників конфлікту, відбувається усвідомлення такого розходження соціальними суб'єктами, формулюються цілі кожного з них та шляхи їх досягнення.

Конфліктна взаємодія – динамічний показник конфлікту, така форма взаємодії, в межах якої відбувається перша сутичка конфліктуючих сторін – інцидент, наступне поглиблення конфліктного протистояння – ескалація конфлікту та досягнення ним вищої точки напруги – кульмінації.

Культура – рівень оволодіння людиною чи суспільством досягнутими цивілізаційними цінностями, їх наявність та створення нових цінностей; ступінь людського в людині.

Культура елітарна – форма культури, яка включає вишукане мистецтво, музику, літературу, і призначена для вищих прошарків населення.

Культура поведінки – поведінка людини чи груп людей у відповідності з існуючими нормами і правилами моралі, релігії, звичаїв і т. ін.

Культура праці – термін, який відображає культуроформуючий вплив праці на людину. Характеризує ті техніко-технологічні і соціальні нормативи, які зумовлені сучасними досягненнями техніки, технології та організації праці і ставлять відповідні вимоги до людини як виконавця виробничих функцій та особистості.

Культурна революція – спрямовані певними політичними колами Китаю на початку 60-х років ХХ ст. варварські дії молоді по знищенню існуючої науки і культури, які вважались "буржуазними".

Культура нормативна – сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки, дозволяють або забороняють певні соціальні дії.

Культ релігійний – нові релігійні організації, які ще не виробили чітку систему релігійної догматики, ритуалів. Пов'язані з діяльністю харизматичних лідерів, засновників таких організацій.

Культурна соціалізація – процес засвоєння культурних цінностей, способу життя і стилю поведінки.

Культурні універсалії – своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури; це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, котрі притаманні всім культурам незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства. Вирізняють понад 70 культурних універсалій: виготовлення знарядь праці, спільна праця, прикрашення тіла, заборони кровозмішування, танці, спорт, мова, освіта, релігійні обряди тощо.

Кітч – етимологія поняття: 1) з нім. музичного жаргону початку ХХ ст., за змістом «халтура»; 2) з нім. «здешевлювати»; 3) з англ. «для кухні», мовляв речі поганого смаку, не гідні світського вжитку. Кітч – специфічне явище, яке відноситься до найнижчих шарів масової культури; синонім псевдремістства, що позбавлене художньо-естетичної цінності і перевантажене примітивними, розрахованими на зовнішній ефект деталями.

Кваліфікація – це рівень підготовки фахівця до відповідної діяльності та якісна оцінка його професійних здібностей. Економічна соціологія вивчає підвищення кваліфікації у розрізі спеціальностей і професій.

Кваліфікація – набір ознак, що характеризують професійний рівень працівника. Кваліфікація передбачає наявність у нього певної освіти (теоретичної підготовки), практичного досвіду і трудових навиків. Останнє працівник набуває в процесі його трудової діяльності і детермінується передусім здібностями, схильностями та інтересами особистості, а також терміном роботи на певному місці. Упродовж усієї трудової діяльності працівник удосконалює свій професійний рівень, підвищуючи кваліфікацію, тобто здобуває нові знання, знаходить кращі методи роботи.

Клас соціальний – велика соціальна група, яка об'єднує людей з принципово спільним соціально-економічним і політичним статусом, елемент соціально-стратифікаційної системи.

Клімат соціально-психологічний – домінуючий і відносно стійкий психічний настрій колективу, в якому об'єднуються настрої людей, їх душевні переживання, ставлення один до одного, роботи і оточуючих подій.

Лонгітюдне дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генезису сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цією сукупністю певної стадії, свого розвитку.

Мала (первинна) соціальна група – можуть нараховувати до кількох десятків особистостей (сім'я, академгрупа, бригада). Між їх членами

здійснюються прямі контакти, взаємодія має особистісний емоційно забарвлений характер.

Маргінали (від лат. ай marginet – скраю, збоку). 1. Нетипові представники своєї спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, свою субкультуру, до певної міри дистанціюючись від своєї соціальної верстви; 2. люди, що в силу різних причин втратили, або добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони походять, але і з суспільством в цьому. Ряд авторів їх трактує як андерклас, люмпен-пролетаріат, декласовані елементи. Це, як правило, "аутсайтери", нездатні самостійно забезпечити собі існування на рівні навіть соціального мінімуму, а отже, потребують певної підтримки, соціальної допомоги. Невдоволення своїм становищем в суспільстві може штовхати їх до дестабілізуючої асоціальної поведінки.

Масова культури (презирливе "маскульт") – низькопробні твори літератури та мистецтва, особливо естрадної творчості, розраховані на найпоширеніший попит.

Маскулінність – це психологічні характеристики пов'язані з чоловічою статтю, історично сформовані особливостями культури певного суспільного середовища. Маскулінність асоціюється з екстравертивністю, активністю, незалежністю, самовпевненістю.

Мова – система знаків, за допомогою котрих відбувається людське спілкування, мислення і самовираження. Це засіб пізнання світу, створення, збереження, переробки та передачі інформації. Сутністю мови є те, що вона розчленовує світ на дискретні поняття, тобто надає окремим елементам світу певні значення і в особливий спосіб їх класифікує.

Модернізм – світоглядно-мистецький напрям ХХ ст., що ґрунтується на запереченні методів, зразків і норм класичного мистецтва.

Монографічним є дослідження, спрямоване на вивчення певного соціального явища або процесу, сконцентроване на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. При вибіркового дослідженні описується лише репрезентативна група.

Монотеїзм – єдинобожжя, релігія, що визнає одного Бога.

Мотив – це усвідомлена і актуалізована потреба. В мотивах відображуються не тільки індивідуальні потреби, але й потреби суспільства. Протягом життя у кожної людини формується певна система мотивів, одні з яких стають домінуючими, інші – підпорядкованими. Таку систему називають мотиваційною сферою. У конкретній праці система мотивів "замикається" на певну мету, яка формує зміст виконуваної діяльності.

Мотивація праці – спонукання до активної трудової діяльності, побудоване на задоволенні важливих для людини потреб. Наприклад, отримання матеріальної винагороди за свою працю, прагнення соціальних контактів, самореалізації, професійних досягнень тощо.

Метод – спосіб одержання теоретичної або емпіричної інформації в процесі соціологічного дослідження (отримання нових знань про об'єкт вивчення).

Метод опитування – один із способів отримання первинної соціологічної

інформації шляхом постановки в усній чи письмовій формі питань до окремої людини або більш чи менш широкої групи людей. Дуже важливий метод емпіричного соціологічного дослідження, особливо в процесі вивчення громадської думки, коли важливо отримати інформацію про оцінки і міркування певної групи людей.

Метод уникнення конфлікту дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже – і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому. Застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, труднощів у формуванні лінії власної поведінки.

Метод переговорів дозволяє уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента, об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умов примирення. Переговори дозволяють розглянути альтернативні ситуації, прийти до взаєморозуміння, відкрити шлях до співробітництва.

Метод використання посередництва – процес спілкування або переговорів, які відбуваються за участю третьої сторони – посередника. Його завдання – привести сторони до порозуміння, коли безпосередні переговори не дали результату, або коли сторони говорять одна до одної з такою ненавистю, що спілкування між ними серйозно порушено.

Метод третейського розгляду передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності нормам закону, у тому числі й міжнародного права.

Методи керівництва – сукупність управлінських прийомів, які використовує керівник у процесі управління трудовим колективом.

Виділяють три групи методів керівництва. Так, **адміністративні методи** полягають у застосуванні таких форм діяльності, які породжують адміністративно-правові відносини й ґрунтуються на можливості примусу. **Суть економічних методів** – створювати в трудових колективах такі умови, за яких вибір бажаної та необхідної для керівника поведінки підлеглих відбувається під впливом економічних чинників, стимулів. **Соціально-психологічні методи** керівництва полягають у створенні в колективі умов, за яких вибір необхідної та бажаної поведінки відбувається під впливом соціально-психологічного клімату, що склався, авторитету керівника, системи ціннісних орієнтацій членів колективу та ряду інших чинників. Упорядковане, залежно від особливостей окремого керівника, використання методів керівництва становить стиль керівництва.

Методи запобігання конфліктам:

1. переведення відкритого зіткнення у конструктивне співробітництво;
2. функціональне розведення учасників конфліктної взаємодії, припинення їхньої спільної діяльності;
3. чітке розмежування посадових повноважень;
4. управління компетенцією співробітників шляхом підвищення кваліфікації, вдосконалення трудових навичок та навичок спілкування, зміни видів діяльності, залучення персоналу до прийняття управлінських рішень.

Методика дослідження – сукупність способів встановлення конкретних соціальних чинників і засобів отримання і обробки первинної соціологічної інформації.

Методологія – сукупність процесів вироблення соціологами абстрактного образу проблемної ситуації, що вивчається.

Міфологія – спосіб духовно-практичного освоєння світу на первісній стадії суспільного розвитку, форма суспільного самоусвідомлення через сукупність міфів; вчення про міфи.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Наслідки конфлікту – важлива характеристика конфлікту, те, що залишається після його завершення. Такі наслідки можуть розглядатися в площині: для кожної з конфлікуючих сторін; для відносин між ними; для соціальної системи, на яку вони впливають.

Національна культура – культура певної нації і в цілому суспільства (українського, польського, американського, французького та ін.)

Нормативна культура – сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки, дозволяють або забороняють певні соціальні дії.

Невключене (неформалізоване) спостереження – це спостереження ззовні, коли дослідник не стає рівноправним учасником спостережної групи. Невключене спостереження значно простіше, але воно дає в деякому сенсі більш поверхову інформацію, ніж включене. В ньому відсутній ефект самоспостереження дослідника.

Негритюд – світоглядно-культурна течія ХХ ст., що пропагує ідею самобутності та расової винятковості негритянської культури.

Неофункціоналізм – парадигма, представники напряду намагаються такі слабкі сторони функціоналізму, як недооцінка ролі соціальних конфліктів, применшення значення соціальних дій індивідів та ін. Цей термін увів в науковий обіг професор Каліфорнійського університету Д. Александер у 1985р. Неофункціональний підхід характерний для сучасних досліджень соціальних змін, соціології культури, політичної соціології, соціології масових комунікацій тощо.

Нестандартизоване спостереження, у якого немає чіткого плану дій, приписуваних ззовні.

Нижчий клас – група, розташована в основі стратифікаційної піраміди. Її представники володіють найнижчим потенціалом, не завжди здатні задовольнити свої основні соціальні потреби, в силу різних обставин недостатньо пристосовані до життя в суспільстві.

Нуклеарна сім'я – проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного батька зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Об'єкти соціології політики – це події, процеси, суб'єкти політичної сфери.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка

потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, утворене на основі єдності інтересів громадян з метою спільної реалізації прав та свобод.

Об'єкт конфлікту – матеріальна, соціальна, політична або духовна цінність, з приводу якої виникає протиставлення сторін, які прагнуть оволодіти або користуватися нею. Об'єкт – це те, що саме зосереджує на собі увагу та прагнення учасників конфлікту, і водночас, протиставляє їх один одному, а отже, є об'єктивною основою виникнення між ними конфліктних відносин. Основними об'єктами більшості соціальних конфліктів виступають ресурси, статус, цінності.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Описове дослідження – це більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Орієнтація професійна (профорієнтація) – комплекс заходів, який повинен допомогти молоді зробити усвідомлений вибір професії.

Організація праці – система форм та методів раціонального поєднання та використання робочої сили, працівників та засобів виробництва, яка спрямована на досягнення максимальної ефективності виробництва при мінімумі витрат. Це заходи щодо раціоналізації структури управління колективом, форм поділу та кооперації праці, впровадження нових методів та прийомів праці, поліпшення умов праці, підготовки й підвищення рівня кваліфікації тощо.

Органічна школа в соціології – виникла у другій половині XIX ст. Засновником школи вважається Г. Спенсер, який виступав за впровадження у соціологію принципів еволюційної теорії, представники цієї школи постійно ототожнювали суспільство і біологічний організм, процеси інтеграції і диференціації у суспільстві і біологічному організмі для пояснення функцій і структури елементів суспільної організації, для встановлення їх місця, і ролі у збереженні соціального цілого.

Особливість – інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що формуються та видозмінюються протягом, усього життя людини у результаті складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників її розвитку та активної взаємодії з соціальним середовищем.

Особистий статус – становище індивіда у малій (первинній) групі, яке обумовлюється ставленням до нього оточення.

Панельне дослідження – це дослідження, при якому обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Патріархат – це система взаємопов'язаних соціальних структур і практик,

де чоловіки домінують, пригнічують та експлуатують жінок.

Повторне дослідження – це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне в повторних дослідженнях – співставленість досліджень. Повторні дослідження також: діляться на: когортні, панельні і лонгітюдні.

Політика – вид людської діяльності, пов'язаний із боротьбою за владу та її здійсненням

Єдиного визначення політики немає. Ще Платон під політикою розумів мистецтво, здатність жити в умовах поліса, що ставить людину у певні поведінкові рамки. М. Вебер твердив, що політика – це прагнення до влади, її завоювання, утримання в різних великих суспільних колективах; він розрізняв політику у широкому та вузькому розумінні: у широкому – це політичні відносини, пов'язані з управлінням окремими сферами людського життя, у вузькому – керівництво політичною організацією, передовсім державою. Д. Істон розглядає політику як реалізований владою розподіл цінностей, а П. Меркл твердив, що у своїх найкращих проявах політика – це шляхетне прагнення до справедливості та розумного порядку, а у найгірших – це корислива жадоба влади, слави, багатства. Політика виникла з необхідності підпорядкувати індивідуальні та групові інтереси інтересові всезагальному, який полягає у збереженні цілісності та єдності розшарованого суспільства. Цей особливий вид людської діяльності покликаний з'ясувати як довготривалі, так і поточні інтереси різних соціальних груп.

Політична сфера – це всі явища політичного характеру, простір, де протікають політичні процеси.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична система – це цілісна інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави. У структуру політичної системи входять такі компоненти, як: політичні відносини, політичні принципи та норми, політична організація, суспільства, політична свідомість, політична культура та ін.

Політична соціалізація – це процес входження людини в політику; це сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки особи, прийняття й виконання певних політичних ролей, прояв політичної активності. Політична соціалізація є процесом, за допомогою якого людина залучається, до певних політичних цінностей, включає їх у свій внутрішній світ, формує політичну свідомість і культуру, об'єктивно та суб'єктивно готується до політичної діяльності. Агентами, інститутами політичної соціалізації виступають сім'я, школа, державні органи, політичні партії, громадські

організації, засоби масової інформації тощо.

Політичний суб'єкт – категорія соціології політики, яка включає окремих індивідів (особа бере участь у виборах, входить до об'єднання громадян), соціальна спільнота (нація), соціальний інститут (армія).

Постструктуралізм – форма аналізу, в літературознавстві, пов'язана з іменем французького філософа Ж. Дерріда. Часто протиставляється структуралізму. Основна ідея постструктуралізму полягає в тому, що реальність неможливо пізнати без втручання мови, тому він надає пріоритет дослідженню мови або текстів. Тексти можна зрозуміти лише в їх відношенні до інших текстів, а не у відношенні зовнішньої реальності, відносно якої вони могли б перевірятися або вимірюватися.

Потреби – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає.

Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації – це вид звітності про хід і результати соціологічних досліджень, який (якщо дослідження було замовленим) передається замовнику дослідження. В практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу.

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню.

Плинність кадрів – соціально-економічний процес зміни особистого складу працівників протягом певного фіксованого терміну під впливом різного роду економічних, організаційно-правових, соціально-психологічних та інших чинників.

До плинності кадрів відносяться усі звільнення за власним бажанням, у зв'язку з призовом в армію, хворобою, а також звільнення за порушення трудової дисципліни. Якщо плинність кадрів складає стихійний, неорганізований процес, це веде до великих втрат робочого часу, негативно позначається на виконанні виробничих завдань соціологічних служб.

Правила безконфліктної поведінки:

1. прагнути адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникати упередженості в оцінці дій опонентів;
2. спробувати оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти точку зору опонента;
3. уникати звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати включення психологічних механізмів захисту і потік звинувачень на вашу адресу;
4. контролювати свої емоції та закликати протилежну сторону діяти аналогічно;
5. спонукати свого опонента до відкритого обговорення спірних питань,

спільного розв'язання конфліктної ситуації;

б. перевіряти об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними.

Правовий нігілізм – правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості і волі й має юридичні наслідки.

Праця – це доцільна діяльність, спрямована на створення матеріальних і культурних цінностей. Праця є основою і неодмінною умовою життєдіяльності людей.

Прогноз – ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Програма соціологічного дослідження – це документ, що містить методологічні та процедурні передумови наукового пошуку, в якому викладаються основні завдання дослідження, методика й техніка збору та обробки соціологічної інформації.

Проміскуїтет – неспорядковані, нестабільні сімейні стосунки, характерні для первісного людського стада, де всі чоловіки і жінки одночасно і, як правило, на нетривалий термін, могли вступати у статеві стосунки, створюючи сім'ї.

Професія – це спеціальний вид діяльності, який ґрунтується на сукупності теоретичних знань, умінь і досвіду, а також: відповідних навичок. Економічна соціологія приділяє значну увагу вибору і формуванню професій.

Професіограма – опис соціально-економічних, виробничих, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Містить чітке визначення вимог до працівника: це знання, необхідні для виконання тієї чи іншої діяльності, перелік необхідних вмінь і навиків, бажані психофізіологічні якості виконавця, професійні і медичні протипоказання.

Професійна сегрегація за ознаками статі – це нерівномірний розподіл жінок і чоловіків в економіці.

Профілактика конфліктів – сукупність напрямів, засобів та методів управління організаціями, що зменшують ймовірність виникнення конфліктів.

Протосоціологія – увесь доконтівський період розвитку соціального знання, підготовчий період для соціології як аналітичної науки.

Предмети економічної соціології – це соціально-економічні відносини, процеси і явища, на які спрямовуються вивчення та дослідження, а також різні проблеми.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Предмет соціології політики – це соціальні механізми влади і впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку та функціонування.

Прекрасне – категорія естетики, що відображає явища, які мають вищу естетичну цінність і ставлення до яких має безкорисливий характер.

Предмет конфлікту є його змістовною характеристикою, це суперечність, що лежить в основі конфлікту, це проблема конфлікту (спірне питання або коло

питань), яку суб'єкти прагнуть розв'язати вигідним для себе чином. Для аналізу предмета конфлікту надзвичайно важливим є використання таких показників, як: глибина спірних питань, їх кількість та взаємозв'язок, їх значущість для кожного з учасників конфлікту, а також ступінь та характер їх усвідомлення учасниками.

Принципи поведінки суб'єктів конфлікту – правила поведінки суб'єктів конфлікту, дотримання яких сприятиме прискоренню процесу його розв'язання. До них, як правило, відносять:

- предметом переговорів мають бути лише питання, що безпосередньо торкаються змісту конфлікту;
- усі учасники переговорів повинні демонструвати схильність до досягнення консенсусу;
- у процесі переговорів сторони повинні прагнути до зняття психологічної напруги;
- сторони мають демонструвати взаємоповагу та належний рівень культури спілкування; на переговорах їх учасники повинні прагнути до створення атмосфери публічного обміну думками, відкрито і аргументовано аналізуючи позиції один одного.

Причини конфлікту – джерела конфлікту, які в узагальненому вигляді являють собою несумісність конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення.

До причин конфліктів, як правило, відносять соціальну нерівність (тобто такий розподіл позицій у ієрархічній системі соціальних відносин, який унеможливорює досягнення своїх інтересів та задоволення своєї потреби у доходах, знаннях, інформації тощо, певними особами або соціальними групами), обмеженість ресурсів, на володіння якими висуваються претензії; невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї (зокрема, неспівпадіння індивідуальних та суспільних цінностей; неадекватність очікувань, практичних намірів та вчинків людей; нерозумінням людьми своїх вчинків стосовно один одного; непорозумінням, логічними помилками та семантичними труднощами, що виникають у процесі комунікації; браком або неякісністю наявної інформації); етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність; розходження у поглядах та орієнтаціях сторін-суб'єктів взаємодії.

Разове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний «зріз» характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін в часі.

Робочий план дослідження – визначення основних етапів і підетапів всієї роботи, характеризується розстановкою виконавців (з врахуванням того, в якій послідовності процедура передбачає застосування тих або інших методик, здійснюється узгодження в часі різних дій, які виконуються членами дослідницької групи, і визначається елементарний сітковий графік руху всієї роботи). Робочий план перетворюється, по суті, у важливий, як і програма, документ дослідження.

Робоче місце – ділянка виробничої площі, яка закріплена за робітником або групою робітників, обладнана усім необхідним для виконання обумовленої виробничим завданням або посадовими обов'язками роботи.

Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) дослідження – найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання.

По суті йде випробування інструментарію, тобто методичних документів. Розвідувальне дослідження дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.

Рольовий набір – це вся сукупність соціальних ролей, що виконується однією людиною.

Рольовий конфлікт – внутрішнє протиріччя, що виникає внаслідок несумісності рольових вимог стосовно прийнятих індивідом ролей, що виконуються ним одночасно. Неспівпадіння уявлень індивіда про прийнятну ним соціальну роль з рольовими вимогами оточення є причиною між: особистісних конфліктів.

Релігія – це певний світогляд, система ритуалів та культів, побудованих на вірі людини у надприродне та священне.

Релігієзнавство – наука про релігії світу, історію, основні принципи та спосіб їхнього існування

Релігійність – віра людини у Бога, релігійна поведінка, приналежність до релігійної організації.

Релігійна поведінка – дотримання релігійних норм поведінки, відвідування богослужінь, участь у діяльності релігійної общини.

Релігійна свідомість – вірування у священне, надприродне начало, яке визначає характер взаємодії людини і світу, людини і Бога.

Респондент – особа, що бере участь в емпіричному соціологічному дослідженні як джерело усної чи письмової інформації, відповідаючи на запитання, поставлені в соціологічній анкеті чи в бланку інтерв'ю тощо.

Рівень релігійності – співвідношення кількості віруючих і всієї сукупності респондентів.

Сакральне і профанне – священне і світське.

Сакралізація – процес протилежний секуляризації. Підкорення соціальних інститутів і людини релігійному впливу.

Самоконтроль – це внутрішній контроль, пов'язаний з інтерналізацією (засвоєнням) працівником прийнятих в колективі і суспільстві цінностей і норм поведінки. Самоконтроль базується на почуттях обов'язку, відповідальності, професійної честі.

Санкція – засіб регулювання спільнотою поведінки своїх членів, з метою стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної, для забезпечення впорядкованості, внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя

Соціальне – це сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що формуються в процесі спільної діяльності індивідів чи спільнот, за конкретних умов і виявляються в їхніх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальна спільнота – реально існуюча сукупність індивідів, придатна

для емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати як самостійний творчий суб'єкт історичної і соціальної дії.

Соціальний зв'язок – це сукупність особливих залежностей одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємовідносини, які об'єднують людей у відповідні соціальні спільноти і свідчать про їх колективне існування.

Соціальні відносини – це усталена система зв'язків між окремими людьми й соціальними спільнотами, які беруть неоднакову участь в економічному, політичному й духовному житті, мають різний соціальний стан, спосіб життя, джерела й рівні доходів та особистого споживання.

Соціальна система – складноорганізоване, цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, що надають функціонуванню системи впорядкованого характеру.

Соціальна дія – форма або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, основою яких є зіткнення інтересів основних соціальних сил суспільства.

Соціальні взаємодії – це взаємозумовлені соціальні дії, за яких дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком відповідних дій інших суб'єктів.

Соціальне явище – це будь-який вияв відносин чи взаємодії людей або окрема подія чи випадок.

Соціальний факт – одинична суспільно значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів.

Соціальна група – це сукупність людей, які взаємодіють певним чином на основі взаємних очікувань.

Соціалізація – складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві.

Соціальні рухи – різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституалізуватися.

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем.

Соціальне знання – загальнозначущі повсякденні уявлення про порядок "речей" і дій, схематизми оцінювання й практичні рецепти поведінки; знання про соціум і взаємодію соціальних об'єктів.

Соціальна думка – сукупність абстрактних загальних підходів до оцінювання сутності і змісту соціальних фактів, явищ та процесів, тенденцій та закономірностей суспільного розвитку.

Соціальна динаміка – розвиток, зміна, еволюція будь-якого соціального явища (соціальної системи, структури, відносин та ін.) під впливом сил, що діють на нього, у результаті чого це явище відхиляється від попереднього стану.

Поняття запровадив О. Конт для аналізу змін або послідовного становлення соціального явища. В сучасній соціології соціальна динаміка розглядається як універсальна властивість соціальних явищ, що обумовлює їх зміну у прогресивному і регресивному напрямках.

Соціальна структура суспільства – (від лат. *Structura* – будова чого-небудь, спільність частин певного цілого) – впорядкована сукупність елементів соціальної системи: соціальних спільнот, груп, організацій, інститутів, пов'язаних стійкими зв'язками, які називаються соціальними відносинами.

Соціальна стратифікація – (від лат. *Stratut* – пласт, прошарок) – ієрархічно організована система соціальної нерівності, яка відображає вертикальну диференціацію суспільства на основі певних рангових параметрів.

Соціальна статика – частина соціології, яка вивчає структури, що забезпечують соціальний порядок та цілісність суспільства, рівновагу його елементів, умови існування й закони функціонування суспільної системи.

Соціальний факт – дії, вчинки і характеристики поведінки людей, соціальних груп, матеріальні і духовні продукти людської діяльності, погляди, думки, оцінки людей, їх взаємодія. Е. Дюркгейм використовував цей термін для характеристики соціальних феноменів, які накладають певні обмеження на дії індивіда. Отже, соціальні факти є зовнішніми щодо індивідів, примусовими, об'єктивними, тобто не є простими продуктами суб'єктивних визначень. Завданням соціології є дослідження соціальних фактів, встановлення їх впливу на соціальні дії особистості.

Соціологія сім'ї – одна із спеціальних соціологічних теорій, об'єктом якої є сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група. А предметом – закономірності функціонування сімейно-шлюбних стосунків у соціальній системі.

Соціологія релігії – спеціальна соціологічна теорія, галузь соціологічного знання, яка вивчає як релігію соціальне явище, соціальний інститут, релігійність особи, роль релігії в житті сім'ї нації, суспільства, світу в цілому.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес, що вивчається.

Соціальна мобільність – (від франц. *Mobile* – рухливий) – переміщення індивідів (індивідуальна мобільність) чи соціальної групи (групова мобільність) з однієї рангової позиції в суспільстві, соціальної страти в іншу (вертикальна мобільність), або в рамках однієї рангової позиції – страти (горизонтальна мобільність).

Вертикальна і горизонтальна мобільність можуть поєднуватися, відбуватися одночасно, наприклад перехід працівника з однієї фірми в іншу, яка розташована в іншому місті (горизонтальна) із підвищенням по службовій драбині, пов'язаному із збільшенням заробітної плати, виконанням більш кваліфікованої роботи, на більш престижне місце праці (вертикальна). Інтенсивність і спрямованість соціальної мобільності дозволяє соціологам

давати оцінку рівню динамічності і відкритості суспільства, судити про життєву кар'єру особистості.

Соціальний простір – середовище, яке формується соціальними суб'єктами і в якому проходить їх життєдіяльність. На відміну від геометричного, фізичного простору, простір соціальний існує не у природі, а в свідомості людей як соціальних істот, створюється нею і водночас формує її, визначаючи їхні уподобання і життєві стратегії, форми та типи взаємодії з іншими учасниками соціального життя.

Соціальний статус – позиція особистості, групи в межах соціальної системи, пов'язана із виконанням певних функцій, наявністю визначених суспільством моделей поведінки – соціальних ролей.

Соціальна група – сукупність людей, які виділяються з решти суспільства за певними суспільно значимими ознаками і об'єднані тривкими соціальними зв'язками, формують своєрідні моделі поведінки. Великі соціальні групи – фіксуються в масштабах суспільства в цілому (нації, класи, соціальні верстви, професійні групи), об'єднані спільністю інтересів, своєрідною системою цінностей, норм, відносинами, які регулюються певними соціальними інститутами, формують власну субкультуру, виступають суб'єктами соціальної дії. Взаємозв'язки в них мають надіндивідуальний характер.

Соціальний інститут (соціальна інституція – від лат. Institution – улаштування, установа) – певним чином організована, стандартизована і узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення, соціально значимих потреб.

Соціальні інститути створюють можливість для задоволення істотних потреб всіх соціальних суб'єктів тим способом і в тому обсязі, які вважаються суспільством оптимальними і санкціонуються ним. Вони гарантують виконання необхідних функцій і виключення небажаних з точки зору суспільства форм соціальної поведінки, сприяючи безперервності та спадковості соціального життя. Соціальні інститути забезпечують інтеграцію і координацію дій соціальних суб'єктів, створюючи внутрішню стабільність соціального простору. Відповідно до сфер соціального життя інститути можна поділити на **політичні**, пов'язані із виконанням владних функцій (парламентаризм, політичні партії), **економічні**, які забезпечують створення і розподіл матеріальних благ (власність, гроші), **інститути культури і соціалізації** (сім'я, наука, освіта, релігія) тощо. На основі інших параметрів класифікації можна виділити і інші типи соціальних інститутів.

Соціальна організація (від лат. organizo – повідомляю, влаштовую) – цільова структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної мети за допомогою раціональних засобів.

Основними елементами організації є: структура, відповідно до статусів та ролей членів організації; персонал, який забезпечує її діяльність, досягнення поставлених перед організацією цілей; технологія, за якою діє організація. Організації можуть бути **формальними**, дія яких регулюється певними нормативними актами (навчальний заклад, фірма) та **неформальними**, які створюються, як правило, самими її членами для задоволення власних інтересів

(дружнє коло).

Соціальний статус – становище індивіда у суспільстві відповідно до його віку, статі, походження, освіти, власності, сімейного стану тощо

Соціально-економічні відносини – це зв'язки, зумовлені власністю, бізнесом, ринком, підприємливістю, керівництвом та іншою діяльністю.

Соціально-економічні процеси – це послідовна зміна стану, функціонування і розвитку об'єктів, перебігу явищ і дій у соціальній та економічній сферах.

Соціально-економічні фактори – це причини і задіяні умови, які пов'язані з діяльністю об'єктів. До основних відносяться людський фактор, фактор часу, інформаційний та науковий.

Соціально-економічні проблеми – це завдання або питання, для вирішення яких немає відповідного матеріального, фінансового, технічного і трудового забезпечення.

Соціальний престиж – співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або соціальної групи.

Соціальна роль – це певні способи поведінки індивіда (або групи), що відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються відповідно до соціального статусу індивіда (групи).

Соціальні норми – сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими соціальними суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності та поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності.

Соціальний тип особистості – певний фіксований набір соціальних властивостей людини, що виявляється у її свідомості та поведінці.

Соціологічний моніторинг являє собою цілісну систему визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем.

Соціометричний метод – це метод опитування, націнений на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Соціометричне опитування може проводитися як у формі роздавального анкетування на місці, так і у формі своєрідної анкети – інтерв'ю. В першому випадку дослідник просто роздає респондентам анкети, контролює їх заповнення, а потім збирає їх. У другому випадку дослідник зачитує питальник респондентам, кожний з яких на чистому аркуші паперу, нумеруючи черговість запитань, відразу ж відповідає на них.

Соціально-економічна інформація – це сукупність відомостей і даних про соціально-економічні процеси і явища. Вона виступає предметом і продуктом дослідження, ґрунтується на відповідних носіях. Цінність інформації визначається достовірністю, надійністю і часом.

Соціально-економічні цінності – це речі, предмети, матеріальні і духовні блага, які мають значення для суспільства, спільноти та індивідів. Цінності виступають компонентом культури і соціальної регуляції. Вони формують

ціннісні орієнтації.

Соціальна сфера – це одна з підсистем суспільства (поряд з економічною, політичною і духовною), яка охоплює потреби, інтереси і цілі, пов'язані з послугами і допомогою. Вона характеризується галузевим і територіальним розрізом. Безпосередньо взаємодіє з економічною і політичною сферами і є основним об'єктом економічної соціології.

Соціальний механізм – це сукупність важелів, дій, вчинків та відносин, завдяки яким здійснюється, соціальний процес, пов'язаний з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням, послугами і допомогою.

Соціологія політики – це галузь соціологічного знання, яка вивчає взаємозв'язки між: суспільством і державою, суспільством і політичними інститутами, досліджує соціальні механізми влади, механізми впливів у суспільстві.

Соціологія культури – розділ соціології, що досліджує сутність і значення культури в житті людини і суспільства.

Соціологія держави – це складова соціології політики, яка вивчає генезис і функції держави, її типи, форми, функції та структуру апарату держави.

Символічний інтеракціоналізм – соціологічна орієнтація, яка зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів у групі і суспільстві. Критикується через те, що не приділяє достатньої уваги різним моментам об'єктивного обмеження соціальної дії.

Соціологія конфлікту – це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів.

Середній клас – велика соціальна група, яка займає проміжне місце між соціальними "верхами" та "низами". В сучасних суспільствах це, як правило, люди з професійно-кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють їм достатньо повно забезпечувати свої основні соціальні потреби, а отже, комфортно почуватися у соціальному середовищі, ефективно захищати власні інтереси, гарантувати сталий розвиток суспільства, його демократичність.

Секта – тип відокремленої від суспільства релігійної організації, яка протиставляє себе традиційним церквам. Представники цих релігійних організацій активно займаються прозелетизмом.

Сексизм – ідеологія і практика дискримінації людей за ознаками статі. Вона ґрунтується на установках чи переконаннях, у відповідності з якими жінкам (або чоловікам) невірною приписуються (або заперечуються) відповідні якості.

Сім'я – заснована на шлюбі, кровній спорідненості чи усиновленні мала соціальна група, членів якої пов'язує взаємна моральна і юридична відповідальність, взаємодопомога та підтримка. Членів сім'ї, як правило, об'єднує спільне проживання, ведення домашнього господарства, що у ряді випадків сучасним правом у демократичних суспільствах, в т. ч. і в Україні, може також трактуватися як сімейні стосунки, існування сім'ї defacto.

Сім'я як соціальний інститут – один з підходів до вивчення сім'ї, який дозволяє з'ясувати її соціальну сутність у певній суспільній системі: місце і роль

сім'ї в ній, способи регуляції сімейно-шлюбних стосунків, узагальнені характеристики сімейно-шлюбної поведінки різних суспільних груп у певних економічних і культурних умовах, особливості функціонування сім'ї пов'язані з дією системи суспільних чинників, співвідношення сімейних ідеалів з реальними моделями сімейних стосунків, особливості формування та реалізації її соціального потенціалу, напрями сімейної політики тощо.

Сім'я як мала первинна соціальна група – аналізується соціологами з метою встановлення типу та форми сім'ї її структури, системи регуляторів внутрішнього сімейного життя, системи лідерства, групової згуртованості, характеру групової взаємодії членів сім'ї, а також для характеристики зв'язків і відносин сім'ї з іншими соціальними підсистемами в рамках соціальної структури суспільства.

Сімейна політика (від *politike* – мистецтво управління державою) – один з напрямів соціальної політики, який визначає ставлення держави, суспільства до сім'ї способи та форми регулювання сімейно-шлюбних стосунків з метою оптимізації її функціонування.

Найбільш актуальними напрямками сімейної політики сучасної української держави є визначення заходів, спрямованих на зміцнення інституту сім'ї підвищення рівня шлюбності та запобігання дестабілізації сімей, розлученням, нарощення асоціального потенціалу, в т.ч. активізація репродуктивних функцій в зв'язку із загрозою депопуляції а також створення сприятливих умов для її функціонування як одного з основних агентів соціалізації особистості.

Субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи.

Суб'єкти конфлікту – конфліктуючі сторони, безпосередні учасники конфлікту, які є основними структурними елементами будь-якого конфлікту, оскільки вони породжують сам конфлікт, надають йому того чи іншого змісту та гостроти, визначають його тривалість та зміни.

Суцільне дослідження – це дослідження, в якому об'єктом є вся сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти або групи. Найкрупніша з таких спільнот – населення країни. Але є і дрібніші, наприклад: персонал підприємства, мешканці невеликого міста, села тощо. Різновидністю суцільного дослідження є перепис населення.

Склянна стеля – невидимі і формально не позначені бар'єри, які перешкоджають кар'єрному росту жінок. Володіючи однаковим або переважаючими, в порівнянні з колегами-чоловіками, рівнем професіоналізму, жінки, тим не менше, "зупиняються" в кар'єрному рості переважно на рівні виконавців, або в кращому випадку, стають заступниками керівника.

Спрямованість особистості – стан готовності до діяльності що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій.

Спеціальність – це сукупність знань, умінь і навичок, які набуті під час спеціальної підготовки і нагромадження відповідного досвіду. Під спеціальністю розуміється окрема галузь науки і освіти. Економічна соціологія

вивчає утворення спеціальностей у соціальній та економічній сферах.

Спосіб життя – це вид життєдіяльності індивіда чи спільноти, зумовлений соціально-економічними умовами, матеріальними і духовними цінностями, рівнем культури, світоглядом, ідеєю та ментальністю.

Спостереження можна в першому наближенні визначити як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються. При цьому збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім, і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується.

Спостереження включене (спостереження зсередини), коли спостерігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає.

Стандартизоване спостереження, у якого є чітко фіксовані приписи відносно предмета і процедури спостереження. Класифікація спостереження, виходячи з тих або інших особливостей його організації:

- лабораторне спостереження, коли об'єктом спостереження є більш або менш наближена до реальності модель;
- польове спостереження, коли об'єктом спостереження є реальний соціальний процес, той або інший аспект соціальної дійсності;
- систематичні спостереження, які проводяться за заздалегідь суворо розробленим планом вивчення об'єкта протягом певного часу;
- несистематичні спостереження (короткочасові), коли вони проводяться іншими способами (із документів, за допомогою опитувань і т. д.). Кожний вид (тип) спостереження має свої позитивні і негативні сторони.

Стан релігійності – регіональний, національний, суспільний, цивілізаційний, якісно-кількісний показник релігійності.

Стать – анатомо-фізичні особливості людей, на основі яких людські істоти розрізняються як чоловіки та жінки.

Статус аскриптивний (приписаний) – складова соціального статусу, що формується незалежно від волі, бажання та зусиль самого індивіда (стать, раса, успадкований титул тощо).

Статус здобутий – складова соціального статусу, що формується завдяки волі та зусиллям самого індивіда (освіта, кваліфікація, професія, почесне звання тощо).

Ставлення до праці – поняття, яке відображає фундаментальні засади системи цінностей особистості, комплекс мотивів, які пов'язують особистість з діяльністю і суспільством.

Вміщує в себе: ставлення до праці в конкретних виробничих умовах, ставлення до професії, сприйняття праці як однієї з найважливіших життєвих цінностей. Ставлення до праці залежить від складної системи мотивів трудової діяльності, пов'язаних передусім із заробітною платою, стосунками в колективі, змістом самої праці тощо. Інтегрованим емпіричним показником ставлення до праці виступає задоволення працею.

Стиль керівництва – це звична поведінка керівника по відношенню до

підлеглих.

Стиль керівництва визначається і як відносно стійка система методів, способів і прийомів впливу керівника на підлеглих з метою реалізації його відповідних управлінських функцій. Формується під впливом численних об'єктивних та суб'єктивних чинників і характеризує індивідуальність керівника. Що ж до видів стилю керівництва, то їх можна зобразити у вигляді шкали, на одному полюсі якої – так званий демократичний стиль (керівник уникає нав'язування своїх рішень підлеглим, радиться з ними, обговорює різні варіанти рішень та ін.), на другому – авторитарний (характеризується максимальним зосередженням ініціативи в руках керівника, прагненням його всіляко контролювати підлеглих), а в проміжку – різні поєднання того й іншого.

Стимулювання праці – спонукання людей до праці, підвищення трудової ініціативи, зацікавленості в результатах роботи індивіда чи колективу, а також заохочення прагнення до вдосконалення професійної майстерності, ефективного використання засобів праці, оновлення технологічних і організаційних форм виробництва. Стимулювання праці здійснюється за допомогою економічних (заробітна плата, премії, податок, кредит).

Секуляризація – процес відокремлення церкви від держави і школи, деінституціоналізація церкви, зменшення ролі віри, духовенства в системі норм і цінностей людини і суспільства.

Структуралізм – напрям в сучасній, переважно французькій соціології, який надає пріоритет структурному методу пізнання всіх явищ і процесів соціального світу. Структуралісти (К. Леві-Строс та ін.) вважають, що соціальні структури реально існують в мові і функціонують незалежно від людей. Тому метод структуралізму органічно зв'язаний з методом вивчення мови: як особливого роду мови розглядаються, наприклад, структура спорідненості, міфи, ритуали. Структуралісти прагнуть зрозуміти взаємозв'язки соціально-культурних утворень як знакових систем, виявити незалежні від людської свідомості механізми соціальної дії.

Стратегія виходу з конфлікту – головні лінії поведінки на завершальному етапі конфліктної взаємодії.

Серед основних стратегій виходу:

- **компроміс** – часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій іншої сторони. Ефективним буває, коли учасники усвідомлюють рівність своїх прав і обов'язків;

- **співробітництво** – конструктивне розв'язання проблеми конфлікту на основі взаємного коригування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Найефективнішим буває в умовах тісної взаємозалежності сторін та важливості конструктивного вирішення для них обидвох;

- **домінування** – задоволення інтересів однієї з конфліктуючих сторін за рахунок іншої шляхом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Виправдане, коли запропоноване рішення є конструктивним, а часу на переконування опонента обмаль;

- **пристосування** – вимушена або добровільна відмова від боротьби

однієї з конфлікуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, з приводу якої виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Творчість – продуктивна діяльність, що здатна породжувати щось якісно нове у матеріальній і духовній сферах.

Технократизм – напрям в соціології, згідно з яким сучасне суспільство регулюється принципами техніко-організаційної реальності, носіями якої є технократи: інженери, організатори виробництва, експерти.

Теорія соціологи економіки – це система наукових положень, ідей, гіпотез і концепцій, що ґрунтується на вивченні дій економічних і соціальних законів, закономірностей і принципів, а також: на понятійному апараті, щодо соціально-економічних відносин та соціально-економічних процесів.

Теологія (Богослов'я) – система доведення істинності тої чи іншої релігійної догматики, моралі, норм і цінностей духовного життя (включає догматику, апологетику, екзегетику і ін.).

Теоретичне соціологічне дослідження – глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання.

Трудові переміщення – процес, що зумовлює зміни положення працівників у системі суспільного поділу праці. Основні види трудових переміщень: професійно кваліфікаційні; територіальні; галузеві (міжгалузеві), внутрішньо-організаційні переміщення.

Професійно кваліфікаційні переміщення характеризують зміни позицій працівника в посадовій, кваліфікаційній ієрархії. Територіальні переміщення відбуваються між економічними районами, населеними пунктами, виконуючи функцію перерозподілу працездатного населення. Галузеві переміщення, з одного боку, сприяють перебудові галузевої структури виробництва, з іншого, можуть викликати явища незбалансованості в розвитку промисловості. Внутрішньо-організаційні переміщення здійснюються між підрозділами (цехами) всередині підрозділів.

Трудова поведінка – становить систему пов'язаних між собою вчинків і дій, які люди здійснюють у виробничій сфері під впливом особистих і групових інтересів задля задоволення своїх потреб. За типами і формами трудова поведінка поділяється на функціональну, економічну, організаційну, цивільну, інноваційну, деструктивну тощо.

Умови праці – сукупність особливостей знарядь і предметів праці, стану виробничого середовища та організації праці, які суттєво впливають на стан здоров'я, настрій та працездатність людей.

Виділяють такі чинники, що визначають стан умов праці: рівень механізації та автоматизації виробничих процесів, інтенсивність праці; фізико-

хімічні особливості виробничого процесу (хімічний склад повітряного середовища, вібрація, контакти з токсичними речовинами тощо; кліматичні умови і температура, повітряний тиск, вологість та ін.; біологічні умови), контакти з тваринами, рослинами.

Особливу роль серед умов праці відіграють естетичні елементи виробничого середовища (кольорове оформлення виробничих приміщень, функціональна музика, а також різні характеристики організації праці: тривалість робочого дня, тижня, змінність, кількість перерв тощо. Окрім того, у соціології праці виділяють нормальні та шкідливі умови праці.

Умови конфлікту – соціальні обставини, які сприяють тому, що потенційна можливість конфлікту перетворюється на конфліктну реальність.

До умов конфлікту, як правило, відносять соціальну напругу, яка являє собою психологічний стан людей, що вважається до певної міри природним і розглядається як захисна реакція соціального організму на соціальні зміни, що відбуваються. Соціальна напруга – це три складові: проблема – суперечність, ставлення населення до влади та ситуації, готовність до активних форм протесту. Важливою умовою переростання соціальної напруги у конфлікт є посилення стану незадоволеності існуючим станом справ або розвитком подій та усвідомлення потенційним суб'єктом конфлікту неможливості змінити ситуацію звичайними способами взаємодії. Ще однією умовою виникнення конфлікту є пред'явлення учасниками конфлікту односторонніх або взаємних претензій, прагнення довести їх правомірність, звинувачення опонента у небажанні вирішувати спірні питання законними, справедливими методами. Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є руйнування традиційних структур соціальної взаємодії, перехід до взаємних звинувачень та погроз, наростання агресивності, а у кінцевому рахунку – формування "образу ворога" та установки на боротьбу з ним.

Учасники конфлікту – люди, групи, організації, яких так чи інакше торкається конфліктна проблема. Соціологія конфлікту поділяє всіх учасників на основних (прямих) та неосновних (опосередкованих).

Учасники конфлікту основні – це завжди прямі, безпосередні сторони, що беруть участь у протистовпанні. Саме їм належить вирішальна та найбільш активна роль у його виникненні та розвитку. Основні учасники конфлікту є його головними діючими особами, суперечність їхніх інтересів лежить в основі протистовпанства. Тому основних учасників називають суб'єктами, або опонентами (від слова лат. *opponens* – той, хто заперечує). У зв'язку з тим потенціалом або силою, якою володіють сторони, що беруть участь у конфлікті, виділяють таке поняття як ранг опонента. Чим більшою є можливість у учасника конфлікту впливати на хід протистовпанства, тим вищим є його ранг. Ранжування можна проводити за різними критеріями: фізичною силою, політичною та економічною могутністю, ресурсним, адміністративним, або інформаційним потенціалом. У різних конфліктних ситуаціях може бути попит на різний потенціал учасників конфлікту. Якщо має місце фізична боротьба, ранг опонентів буде визначатися їх мускульною силою, в економічних конфліктах все буде залежати від економічного потенціалу.

Учасники конфлікту неосновні – до них зараховують всіх інших учасників конфлікту. Їх іноді називають опосередкованими учасниками. За визначенням їм належить другорядна роль у виникненні та розвитку конфлікту. Часто неосновних учасників називають «третьою стороною конфлікту».

Управління конфліктами – це цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між соціальними суб'єктами з метою:

- уникнення конфліктної взаємодії;
- усунення чи мінімізації причин ймовірних конфліктів;
- а у разі їх виникнення – коригування поведінки учасників конфлікту у напрямку пошуку взаємоприйнятних шляхів його конструктивного розв'язання.

Фокус-група – метод фокусованого групового інтерв'ю, що має спільні риси з деякими варіантами опитування, скажімо – з груповим інтерв'ю.

Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а є свого роду дискусією. Респонденти мають більше свободи тут у виборі форми вираження своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування цього методу стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десять) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому.

Фемінізм – суспільний рух та науковий напрям, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Фемінність – це психологічні характеристики, пов'язані із жіночою статтю, історично сформовані особливостями культури певного суспільного середовища. Фемінність асоціюється з інтравертністю, залежністю, несміливістю, сентиментальністю.

Форми сім'ї та шлюбу – способи організації сімейно-шлюбних стосунків у певному суспільстві, виділені на основі параметрів кола та кількості осіб, які вступаючи в шлюб, створюють сімейний осередок.

Наприклад:

- **моногамія** передбачає, що одна людина у даний проміжок часу може мати лише одного шлюбного партнера;
- **полігамія** – санкціонує шлюб однієї особи з кількома партнерами одночасно і може бути реалізована у варіантах полігінії, коли один чоловік має двох і більше дружин та поліандрії, при якій одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно.
- **груповий шлюб** санкціонує одночасне сімейне співжиття кількох чоловіків та жінок, які не створюють відокремлених подружніх пар.

Тип сім'ї визначається за кількістю і характером сімейних пар, які проживають разом і ведуть спільне господарство, виховують дітей:

- **розширена (складна) сім'я** складається із сімейних пар батьків та дорослих дітей, які проживають разом; є характерною для традиційного доіндустріального суспільства;

- **нуклеарна (проста)** складається із однієї сімейної пари, можливо, з дітьми. Може існувати у варіантах повної сім'ї, в якій є обидва члени сімейної пари та неповної, або монобатьківської, де один із батьків (чоловік чи жінка) виховує дітей.

Функції соціології економіки – це види соціально-економічних досліджень, які інформують, прогнозують, оцінюють і контролюють функціонування і розвиток соціально-економічних об'єктів.

Функціоналізм – один з напрямків макросоціологічного підходу до аналізу і розуміння суспільства, механізмів його функціонування і розвитку. За функціоналізмом, суспільство – це нерозривний організм, який складається з взаємозалежних елементів, що виконують певні функції. Останні спрямовані на задоволення суспільних потреб і забезпечують цілісність і сталість суспільства.

Футурологія – у широкому розумінні – сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому – галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціального розвитку; часто вживається як синонім прогнозування та прогностики.

Філософія релігії – філософське вчення про Бога і релігію, взаємодію Бога і людини, особливий спосіб філософствування.

Характер праці – категорія, яка характеризує соціально-економічну природу трудового процесу, суспільну форму його організації, спосіб взаємодії людей у процесі праці.

Відображає степінь розвинутості виробничих відносин, спосіб поєднання працівників із засобами праці. До показників характеру праці відносять форму власності, ставлення працівників до засобів виробництва, розподільчі відносини, ступінь соціальних відмінностей у процесі праці та ін.

Харизма – здатність деяких лідерів вселяти своїм послідовникам віру в їхні надлюдські сили і здібності.

Хоуторнські експерименти – дослідження, яке проводила протягом 12 років (з 1924 р.) на Хоуторнському заводі "Вестерн електрик" поблизу Чикаго (США) група американських науковців на чолі з професором Е. Мейо. Висновки експерименту призвели до перевороту, який відомий як переворот "людських відносин" у промисловості.

Храмова культура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Християнство – одна із трьох світових релігій (поруч з буддизмом і ісламом), названа іменем її засновника Христа (грец. – «помазаник», «месія»). Виникло на початку I ст. у Палестині, в IV ст., наслідує ідею єдиного Бога, яка визріла в іудаїзмі – ідею Творця, абсолютно всеблагого, який має абсолютні знання, могутність, має причину в самому собі, по відношенню до якого всі істоти і предмети є його творіннями; усе створено Богом із нічого. В основу християнської релігії лягла віра у викупну місію Ісуса Христа, котрий своєю страждницькою смертю викупив гріхи людства; віра у друге пришествя Христа, котре має відбутись у майбутньому; у Страшний суд, у небесне воздаяння і становлення царства Божого.

Цивілізація – стадія розвитку людства, яка слідує після дикості і

варварства (Л. Морган); це такий рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх його сферах.

Цінності особистості – це відносно стійке та соціально зумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також: засоби їх досягнення.

Ціль – це бажаний результат діяльності, яка ґрунтується на інтересах і потребах та служить для постановки завдань. Вивчається і досліджується соціологією економіки.

Церква – тип традиційної релігійної організації, соціальний інститут, який здійснює релігійну діяльність і характеризується системою централізованого управління, загальними для прихильників принципами релігійного вчення і культури. У більшості країн відокремлена від держави і школи, але підтримує тісні стосунки з основними інститутами суспільства.

Чиказька школа – самостійний напрямок, що склався на початку ХХ ст. в США на базі спеціального підрозділу Чиказького університету, який зробив великий внесок в розвиток емпіричних соціальних досліджень, особливо у 20-30-ті рр. У витоків цієї школи стояли перший президент Американського соціологічного товариства Л.Ф. Уорд, його учень, перший декан першого у світі факультету соціології А.В. Смолл.

Шлюб – суспільновизнаний і санкціонований юридично, чи звичаєвим правом союз, який має на меті створення сім'ї, її легалізацію в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 440 с.
2. Антонов А.И. Микросоциология семьи. – М.: Наука, 2008. – 473 с.
3. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад. Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
5. Амелин В.Н. Социология политики: спецкурс. МГУ ім. М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 2002. – 183 с.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Спб.: Питер, 2001. – 288 с.
7. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М.: Наука, 2009. – 413 с.
8. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. Пер. с англ. М.: Изд-во МГУ, 2002. – 635 с.
9. Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие /Е.М. Бабосов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: ТетраСистемс, 2010. – 608 с.
10. Бандурка А.М., Друзь В.А. Кофликтология: Учеб. пос. для вузов. – Харьков, 2006. – 563 с.
11. Бандурка О., Духов В., Петрова К., Червяков Т. Основи економічної безпеки: Підручник: Вид. нац. ун-ту Мін. внутр. справ. – К.: 2003. – 236 с.
12. Барматова С.П. Політична соціологія. Курс лекцій. – К.: Каравела, 2003. – 357 с.
13. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.
14. Бурдые Л. Социология политики. – М.: Мысль, 2001. – 569 с.
15. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
16. Безтелесна Л.І., Юрчик Г.М. Державне регулювання зайнятості: Підручник. – Рівне: НУВГП, 2006. – 210 с.
17. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия. – Спб.: Братство, 1992. – 224 с.
18. Берн Ш. Гендерная психология. – Спб.: Питер, 2001. – 320 с.
19. Білецький В.В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2003. – 301 с.
20. Богиня Д.П., Семикіна М.В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики: Монографія. – К.: Штурм, 2003. – 382 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 415 с.
22. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
23. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоіденфікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т.19. – С. 44–49.

24. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С 49–66.
25. Вакуленко С.М. Соціологія праці: Навч.-метод. посіб. – К.: Знання, 2008. – 262 с.
26. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
27. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
28. Веблен Т. Теорія праздного класу. – Прогресс, 1984. – 367 с.
29. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубу. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
30. Гараджа В.М. Соціологія релігії. Уч. пос. – М.: Мысль, 2006. – 542 с.
31. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
32. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: Практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ: Під ред. Н.М. Скорик. – К.: «К.І.С.», 2004. – 76 с.
33. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: Экон. школа, 2008. – 487 с.
34. Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 37–42.
35. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. – К.: МАУП, 2001. – 436 с.
36. Головатий М.Ф. Соціологія політики. – К.: МАУП, 2003. – 473 с.
37. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія: навчальний посібник. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 320 с.
38. Гурьянов С.Т. Социология управления. – М.: Мысль, 2010. – 387 с.
39. Гелд Д., МакГрю Д., Перратон Дж. Глобальна трансформація: Політика, економіка і культура. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
40. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. – К.: Основи, 1994. – 726 с.
41. Гревцов Ю.И. Социология права: Курс лекций. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 312 с.
42. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов / Под ред. А.П. Садохина. – М.: ЮНИТИ-Питер, 2002. – 544 с.
43. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
44. Двоименный И.А. Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень // Социс. – 2000. – № 1.
45. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. – 538 с.
46. Дюркгейм Э. Самоубийство. – СПб., 1998. – 496 с.

47. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
48. Дворецька Г.В. Соціологія праці. – К.: КНЕУ, 2001. – 419 с.
49. Дмитриев А.В. Конфліктологія: Учеб. пособ. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
50. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Летний сад, 2000. – 415 с.
51. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособ. – К.: Абрис, 2000. – 634 с.
52. Економічна соціологія / За ред. В.М. Ворони, В.Є. Пилипенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 237 с.
53. Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О. та ін. Соціологічна думка України. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
54. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). К.: Каравела, 1993. – 336 с.
55. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільні кризи і життєві стратегії особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
56. История социологии в Западной Европе и США. – М.: Наука, 2003. – 450 с.
57. Ионин Л.Г. Социология культуры: Учеб. пособ.: Изд. 3-е, доп. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
58. Ильин Е.Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
59. Іващенко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості. – Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.
60. Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. статей / Под общ. ред. С.В. Устименко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 548 с.
61. Історія світової культури: Новий посібник / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – 4-е вид. стереотип. – Київ.: Либідь, 2003. – 368 с.
62. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего. М.: Логос, 2003. – 352 с.
63. Коваліско Н.В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: Монографія. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
64. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.
65. Коган Л.Н. Социология культуры. – Екатеринбург, 2002. – 613 с.
66. Козирев М.П. Соціологія: Навчальний посібник. – Ліга-Прес, 2013. – 436 с.
67. Конфліктологія: Підручник для студ. вищ. нав. закл. юрид. спец. / Л.М. Герасіна, М.І. Панов, Н.П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
68. Кистяковский Д.А. Философия и социология права / Сост., примеч. В.В. Сапова. – СПб, РХГИ, 1999. – 880 с.
69. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма. – Ірпінь, 2002. – 240 с.
70. Ківенко Н.В., Лановенко І.І., Мельник П.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.

71. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Оксана Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – 27. – С.37–58.
72. Корнієнко М.В. Організована злочинність в Україні: сучасний стан, кримінологічна характеристика, заходи протидії. – К.: Фонд юрнауки, 2004. – 299 с.
73. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Х.: Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
74. Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. Видання 3-ге, перероб. та доп. / За ред. І.І. Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
75. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
76. Кравченко А.И. Введение в социологию: Учеб. пособие. – М.: Новая шк., 1995. – 460 с.
77. Кравченко А.И. Социология менеджмента: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 366 с.
78. Кравець М.С., Семашко О.М., Піча В.М. та ін. Культурологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. I – IV рівнів акредитації / За заг. ред. Пічі. – Львів: “Магнолія плюс”. – 2003. – 231 с.
79. Лапаева В.В. Социология права. – М.: Просвещение, 2010. – 412 с.
80. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве. – М.: Юринком, 2007. – 384 с.
81. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: Навч. посіб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
82. Лібанова Е. Ринок праці: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 224 с.
83. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”). – М.: Наука, 2004. – 510 с.
84. Летонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Наука, 2007. – 563 с.
85. Лимаренко А.П. Социология религии // Социол. словарь / Сост. А.Н. Елсуков, К.В. Шульга. – 2-е изд. – Минск: Университетское, 1999. – 341 с.
86. Лубовський В.Д. Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енцикл. словник / За заг. ред. В.І. Воловича. – К.: УЦДК, 1998. – 639 с.
87. Лукашевич М.П., Гуленко М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004. – 344 с.
88. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
89. Лукашевич М.П. Соціологія праці: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
90. Лукашенко Н.П. Основа социологии труда. – К.: Каравела, 1999. – 295 с.
91. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 2002. – 383 с.
92. Максимов Б.Д. Психология бизнеса и предпринимательства. – К.: Професіонал, 2005. – 256 с.
93. Максимов С.М. Правова реальность: опыт философского осмысления / С.М. Максимов. – Харьков, 2002. – 260 с.

94. Матвеев С.О., Лясота Л.І. Економічна соціологія: Навч. посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.
95. Мордвинцева Л.П. Японская школа: модели социализации // РЖ «Общественная наука за рубежом». – Сер. 3. – 1991. – № 3.
96. Москаленко В.В. Социализация личности (философский аспект). – К.: Вища шк., 1986. – 287 с.
97. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
98. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Аііка, 2004.–368 с.
99. Медведєва Е.С. Сущность и существование девиантного поведения: монография. – Красноярск: Сиб. ГТУ, 2007. – 192 с.
100. Медков В.М. Демографія: Учебник. – М.: ИНФА-М, 2005. – 576 с.
101. Методичні рекомендації для інтерв'юєрів: Навч. посібник. – К.: Український ін.-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.
102. Мельник М. Корупція як соціальне явище // Підприємництво, государство і право. – 2001. – № 1. – С. 63 – 68.
103. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социал. исследования. – 2002. – № 2. – 4.
104. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Вид-во ин-ту социологии НАН Украины, 1999. – 112 с.
105. Мертон Р. Социальная теория и социальная культура. – М.: Наука, 2006. – 319 с.
106. Морено Дж. Социометрия // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц. – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.
107. Настасяк І.Ю. Соціологія права: Навч. посіб. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.
108. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М.: Основы, 1996. – 319 с.
109. Одайник В. Психология политики. – Спб.: «Ювента», 2003. – 381 с.
110. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности. – К.: МАУП, 2010. – 368 с.
111. Онікієнко В.В., Коваленко Н.І. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення. – К.: Вид-во Принт Експрес, 1999. – 50 с.
112. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98 – 101.
113. Основи теорії систем і системного аналізу: Навч. посібник / Б.М. Четверухін, П.Р. Левковець, О.І. Мельниченко, О.Б. Четверухіна. – К.: НТУ, 2005. – 272 с.
114. Остроумов В. В. Філософські проблеми дослідження насилля і терору. – К.: Укр. центр державн. культури. – 2010. – 247 с.
115. Охременко О.Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах. – К.: Атіка, 2010. – 210 с.
116. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Навч. посіб. – 2-ге вид., стор. – К.: Наукова думка, 2009. – 589 с.
117. Павліченко П.П., Литвиненко Д.Л. Соціологія: Навч. посіб. для студ. несоцол. спец. – К.: Лібра, 2008. – 140 с.

118. Панін Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.
119. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 2006. – 226 с.
120. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
121. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 573 с.
122. Парсонс Т. Человек в современном мире. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 537 с.
123. Пачковський Ю.Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
124. Победа Ю.В. Социология культуры. – Одесса, 2007. – 415 с.
125. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія. Навчальний посібник: Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с.
126. Подгурецкий Л. Очерк социологии права. – М.: Юринком, 2004. – 224 с.
127. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 512 с.
128. Політологія: Академічний курс: Підр. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
129. Почепцов Г.Г. Психологические войны. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». – 2000. – 528 с.
130. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. – М.: Каравела, 2008. – 435 с.
131. Пилипенко В.Є., Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
132. Піча В. М. Соціологія: загальний курс. – К.: “Каравела”, 2009. – 248 с.
133. Піча В.М. Соціологія сім’ї // Соціологія: Курс лекцій / За ред. В.М. Пічі. – Львів, 2003. – 358 с.
134. Піча В.М., Стеблін Б.А. Соціологія політики. – Львів: «Магнолія плюс», 1994. – 385 с.
135. Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2001. – 378 с.
136. Пітюлич М. Теоретичні основи розвитку самостійної зайнятості // Регіональна економіка. – 2003. – № 3. – С. 89–95.
137. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 549 с.
138. Практикум з соціології: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За редакцією В.М. Пічі. – 2-ге вид., стер. – Львів: «Магнолія плюс», 2006, – 268 с.
139. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
140. Причепій Є.М. Філософія: підручник. – 3-тє вид., стер. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.
141. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. 3-е изд., перероб. и доп. – М.: Центр, 2000. – 224 с.

142. Руденко І. П. Загальна соціологія: Підручник / Націон. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004. – 524.
143. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
144. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
145. Русинка І.І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. – К.: Професіонал, 2007. – 240 с.
146. Ручка А.О., Гангер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наук. думка, 2005. – 224 с.
147. Руткевич Е.Д. Социология религии // Энциклопедический социол. слов. / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 512 с.
148. Руценко І.П. Загальна соціологія: Підручник. – Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
149. Руценко І. П. Соціологія злочинності: Монографія. – Харків: Вид. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – 370 с.
150. Римащевская Н.М. Две России – социальная поляризация постсоветского общества // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Под ред. Р.В. Рывкина. – М.: Референдум, 2003. – С. 43–55.
151. Сасина Л.А., Межник Н.А. Социология: учеб. пособие для самост. изуч. дисциплины / Харьков. гос. экон. ун-т. – Харьков: ИНЖЭК, 2003. – 278 с.
152. Современная американская социология. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 296 с.
153. Соціологія: курс лекцій (В.М. Піча, О.М. Семашко, Н.Й. Черниш та ін.). – К.: Каравела, Львів: Новий світ – 2000, 2006. – 437 с.
154. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.О. Макеєва, – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО. – 2003. – 455 с.
155. Соціологія: підручник. А.П. Осипова та ін. За ред. Н.П. Осипової. – К.: Юрінком. Інтер, 2003. – 335 с.
156. Соціологія: Посіб. для студ. вищих навч. закл. / за ред. Городенко В.Г. – К.: Академія, 2005. – 560 с.
157. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – 566 с.
158. Соціологія: Підручник. – 3-тє вид. / За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.
159. Соціологія права: Навч. посіб. / О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
160. Соціологія права: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.; За ред. Н.П. Осипової. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 276 с.
161. Соціологія права: Навч. посіб. / В.Д. Воднік, Ю.С. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
162. Соціологія культури в новому тисячолітті: Навч.-метод. посіб. – Х.: Константа, 2002. – 512 с.

163. Соціологія культури: Навч. посіб. /За ред. О.М. Семашко, В.М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ – 2000, – 2000. – 487 с.
164. Соціологія труда / Н.А. Сероштан и др. – Х.: Основа, 2010. – 576 с.
165. Соціологія труда: Метод. пособие для студ. /Сост. Л.И. Швыдкая. – Днепропетровск.: Изд-во ДГУ, 2003. – 548 с.
166. Соціологічна теорія: традиція і сучасність: Курс лекцій / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
167. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / За заг. ред. Б.М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.
168. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навч. посіб. – 2-ге вид. випр. і доп. – Львів: «Магнолія плюс», 2005. – 401 с.
169. Сімейний кодекс України. – К., 2002.
170. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
171. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2000. – 316 с.
172. Смелзер Нейл. Соціологія: пер. з англ. – М.: Феникс, 1994. – 453 с.
173. Смелзер Н. Девиация и социальный контроль // Социол. исследования, 1992. – № 1.
174. Степаненко В. Социологические концепции гражданского общества в постсоветском контексте // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2.
175. Танчин І. Соціологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 351 с.
176. Теорія і практика політичного аналізу. Навч. посіб. / О.В. Василевський та ін. – К.: Міленіум, 2003. – 226 с.
177. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
178. Туленков Н.В. Социология личности: Конспект лекции по социологии. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
179. Туленков Н.В. Социология общественного мнения. – КУ.: УГУФВС, 1994. – 374 с.
180. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму // Право України. – 2002. – № 3. – С. 127 – 129.
181. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. Нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.
182. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы // Культурология: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. – М.: Прогресс, 1996. – 453 с.
183. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ, 1998. – 670 с.
184. Хоманс Дж. Социальное поведение как обман // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. – М.: Наука, 1984. – 745 с.

185. Чепурко Г.І. Ринок праці в Україні: Проблеми зайнятості в період становлення ринкової економіки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 274 с.
186. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. – К.: Наук. думка, 2007. – 538 с.
187. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Наука, 2006.–547 с.
188. Швалб Ю.М., Вернік О.Л., Гарнець О.М. та ін. Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя. Колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. – К.: «Педагогічна думка», 2008. – 276 с.
189. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
190. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: 2009. – 468 с.
191. Щекин Г.В. Религии мира. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.
192. Юридическая конфликтология. – М.: Юринком, 2005. – 563 с.
193. Юридическая социология: Учебник для вузов. – М.: Юринком, 2010. – 450 с.
194. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Наука, 1998. – 563 с.
195. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. – М.: Наука, 1998. – 539 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Козирєв Микола Петрович

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Формат 60-84/15. Папір офс. Друк офс. Ум. друк. арк. 25,3
Гарнітура Таймс. Наклад: 100 прим.,

Видавництво:

**ТзОВ «Ліга-Прес»
79006 м. Львів, а/с 11018**

Друк:

**СПДФО «Марусич М.М.»
М. Львів, пл. Осмомисла, 5/11
Тел.. факс.: (032) 261-51-31**